

ПОЁН РАВШАНОВ, РАҲМАТУЛЛО ЎРОҚОВ

АЖДОДЛАРИМИЗ ҚАДРИ

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ
1999

Тақризчилар: филология фанлари доктори,
профессор *Дамин Тўраев*,
тарих фанлари номзоди, доцент *Исमत Раҳматуллаев*

Равшанов П., Ўроқов Р.

Аждодларимиз қадри.—Т.: «Шарқ», 1999.—384б.

Аждодлар қадри... Бугун биз юртимизда қарор топган Мустақиллик шарофати ўлароқ, халқимиз тарихига бемисл қизиқиш, улуг ва буюк боболаримиз кечмишига беқиёс ортиқиш пайдо қилмоқдамиз.

Мустақиллик юртимизга ўзликни қайтарди. Ўзликни англаш тарихий хотиранинг асосидир. Тарихий хотира эса аждодларнинг қадрини юксак қўйиш ва англаш билан мукамаллик касб этади. «Аждодларимиз қадри» китобида муаллифлар шу ҳақда қизиқарли мушоҳада юритадилар. қадимий шажаралар ва ўтмишдаги ёрқин тақдирлар мисолида халқимиз тарихининг янги қирраларига назар ташлайдилар.

Китоб тарих ва мумтоз адабиётимиз билан қўйиладиган муносабатларга мўлжалланган

ББК 63.3(5У)+Ў32

© «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни
Бош таҳририяти, 1999.

МУҚАДДИМА ЎРНИДА

«Тарих миллатнинг ҳақиқий тарбиячисига айланиб бормоқда. Буюк аجدларимизнинг ишлари ва жасоратлари тарихий хотирамизни жонлантириб, янги фуқаролик онгини шакллантирмоқда».¹ — деган эди Республикамиз Президенти Ислам Каримов.

Ватанимизнинг мустақилликка эришганига етти йил тўлди. Мутеъликдан қутилган, озод бўлган юрт байроғи мағрур ҳилпираб, дилларга бемисл завқ-шавқ бахшида этиб турибди. Эркин, ҳуқуқий демократик давлат пойдеворини ғоятда мустаҳкам ташлаётган Йўл-бошчимиз Мустақилликнинг дастлабки кунлариданоқ халқимизнинг ибратли ўтмишига ифтихор назарини ташлаган, тарихимиздан фахр тўйган эди. Бу бежиз, бесабаб эмасди, албатта. Подшоҳлик Россияси боқини, қизил салтанат ҳукмронлиги давом этган бир ярим асрга яқин муддат давомида халқимизнинг кечмиши топталди, тарих оёқ ости этилди. Миллатнинг фидойи, ватанпарвар фарзандлари, улуғ алломалар, шоиру адиблар агайдан камситилди, уларнинг руҳи лоқларига қора бўёқлар чапланди. Амир Темурдек зот таҳқир этилди. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий, Баҳоуддин Нақшбандий, Аҳмад Яссавий сингари бутун ислом олами, жаҳон афкор оммаси тан олган, эъзоз этган муҳаддислар, мутасаввуфлар, шоирлар исми шарифлари буткул унут бўлиб келди. Мухими, улар мероси «реакцион ва таркидунёчи» деган тамғалар остида халқимиздан узоқлаштирилди. Бу борада сўзни ихтисор қилиб айтилса, ўтмишда, кўп асрлар давомида халқимизнинг қонига, онгига сингиган қадриятлар хор қилинди. Энг ачинарлиси, аждоларимиз қадри мунтазам топталиб, тушириб келинди. Айниқса, собиқ шўро даврида вояга етган бутун бошли авлодлар уз тарихидан мосуво этилдилар. Аксин-

¹ *Ислам Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: катталикка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққий қифолатлари.* Т., «Ўзбекистон», 1997, 140-бет.

ча, юртни қонга беллаган Черняев, Кауфман, Фрунзе ва бошқа оқ ва қизил мундирдаги босқинчилар «қаҳрамонлиги»ни чуқур ўргандилар.

Она-Ватанимизнинг муносиб ва шарафли ўтмиши, жаҳонга доврұқ солган улуғ арбоблари, алломалари борлигини Мустақиллигимизнинг ўтган етти йили давомида тарихий аслиятга мувофиқ кашф этиб, гурурдан бошимиз сарбаланд бўлмоқда. Амир Темурдек буюк бобомизнинг 660 йиллиги жаҳоншумул аҳамият касб этган бўлса, Хива ва Бухоро шаҳарларининг 2500 йиллиги, яқиндагина нишонланган Аҳмад ал-Фарғоний ва Имом ал-Бухорий таваллуд маъракалари халқимизнинг руҳиятини беҳал кўтарди. Халқимиз тарихига бўлган муносабат Президентимиз асарларида изчил ва илмий асосда ўзининг ёрқин ифодасини топди. Зеро, ўтмиши йўқ халқнинг келажаги бўлмаслиги айни ҳақиқат. Мустақилликнинг таянч устунларидан бири мутеъ этилган мамлакатни кечмишидан ажратиб, истиқболни барбод этишга бориб тақаларди. Истиқболда уларга ўтмиш маданиятидан, улуғ аждодларидан фахрланадиган кишилар эмас, кечмиши йўқ, бугуни омонат, эртаси манқуртликдан иборат оломон керак эди...

Мустақиллик нақадар буюк неъмат эканлигини шууримизга, қонимизга сингдирмай, тўла-тўқис англаб бўлмайди. Мустақиллик нафақат улуғ аждодларимизни, шу билан бирга, оилавий қадриятларимизни ҳам қайтариб берди, тиклашга йўл очди. Бунда, энг аввало, авлод зоду буд деган тамойилларни кўзда тутаетирмиз. Чунки собиқ шўро салтанати ҳукм сурган йилларда зод, оилавий касбий йўналиш қабилидаги тушунчалар барҳам топган эди. Халқимиз қадимдан маданиятли, саводхон. фозилу фузалолари кўп бўлиб, нуфузли хонадонларда авлод шажараларига эга бўлиш анъанавий ҳисобланган. Пайғамбаримиз саллоллоху алайҳи вассаломнинг насабномлари бутун ислом оламида маълум ва машҳур бўлган. Шунингдек, туркий подшоҳлар, сулолалар шажаралари ҳам мунтазам ёзиб борилган. Қадимдан масжиду мадрасаларда қавмлар шажараларини тузиш ва сақлаш урф бўлган. Шунингдек, Пайғамбаримиз ва Ҳазрати Али тармоғидан бўлган саййидлар, алавийлар насабномалари ҳам кенг таомилда бўлганлиги маълум.

Шажара бир ота-онадан ўрчиган ёхуд келиб чиқиши бир илдизга мансуб авлодларнинг исмномасидир. Шажаралар ҳали ҳанузга қадар тарих илмимизда деярли ўрганилган эмас. Гарчанд, насабномалар бир хона-

дон аҳли мундарижаси ҳисобланса-да, уларда халқимиз тарихининг айрим қоронғу қирраларини ёритишга арзигулик далиллар ҳам мавжуддир. Бу эса шажараларнинг илмий-тарихий қиммати айрича эканлигини таъкидлашга даъват этади.

Собиқ шўро тузуми оилавий касбий йуналишга чек қуйиб, ҳаммани бирваракайига камбағал деҳқон ва ишчиларга ажратиб қўя қолган эди. Мовароуннаҳрда ислом қарор топгандан сўнг, бу маъвога Пайғамбаримиз ва Ҳазрати Али авлодларидан, саҳобалардан, аллома-лардан жуда кўплаб кишилар келиб, утרוқлашиб, шу элнинг туғди-битдилари бўлиб кетганлиги яхши маълум. Пайғамбаримиз шажарасидан бўлган саййидлар ҳамиша яхши ишлар бошида турганлар. Буни таъриф қилишга ҳожат йўқ, биргина Амир Темурнинг бу авлод вақилларига бўлган ҳурмат-эҳтиромини эслатиб ўтиш кифоядир.

«Аждодларимиз қадри» китобини яратишга ҳам шундай авлодлардан бирига оид шажара — насабнома туртки берди, дейиш мумкин. Қашқа воҳасида 1300 та қишлоқ бор. Ҳар бир қишлоқнинг ўзига хос, бетакрор тарихи мавжуд. Қашқадарёнинг қуйи қисми қадимдан чўл, дашт жойлар бўлиб келган. Бу ерларда сув тирикчиликнинг бош манбаи ҳисобланган. Шу боисдан Қарши даштини ўзлаштириш азал-азалдан ҳукмдорларнинг диққат марказида бўлган. Айниқса, Абдуллахон II (XVI аср) даврида Қарши даштига Амударёдан, Келифнинг Қоракамар деган манзилидан анҳор қазиб, сув олиб келиш мўъжиза бўлган. Тарихий манбалар Абдуллахоннинг Қарши чўлининг бир қисмини обод этиб, кўпгина қишлоқлар вужудга келтирганлигини, янги қишлоқларга кўчиб келган аҳолини беш йиллик олиқ-солиқлардан озод қилганлигини далолат этади.

Аҳолини ўзининг киндик қони томган жойдан кўчириш ҳамиша ҳам осон кечмаган. Шу боисдан бу мураккаб муаммо ечимини ҳал этишга элда обрўси баланд саййидлар, эшонлар жалб этилган. Сайид, эшон қишлоқнинг пешвоси, раҳнамоси бўлиб, унинг атрофида қавмлар уюшган, деҳқончилик, чорвачиликни йўлга қўйганлар. Шу тариқа, ҳар бир қишлоқнинг ўз пири муршиди бўлган. Қавмлар улар гапини икки қилмаган, улар этагини гутиб яшаганлар. Қарши шаҳридан 16 чақирим жануброқда жойлашган Потрон қишлоғининг вужудга келиши ўтмишда даштлар ўзлаштирилиши ва бу ишга шажараси Пайғамбаримиз ва Ҳазрати Алига

улашадиган сайидларнинг раҳнамо бўлиши билан бевосита боғланади. Мир сайид Фатҳулло Насаф вилоятига қадам ранжида этиб, Кўҳна Боғ мавзёида ўрнашади ва бу жойга сув чиқазиб, уни обод этишга жазм қилади. Унинг атрофида муриду мухлислар жам бўлади. Шу тариқа Потрон қишлоғи Курраи заминда қад ростлаб, асрларга қулоч керади.

Хайрли ва савобли ишлар қилган, элу юрт тарихида маълум из қолдирган аждоғларимиз қадрини Потрон қишлоғи одамлари тақдири ва босиб ўтган йўли мисолида кўрсатиш муаллифларнинг асосий нияти эди. Потрон ва потронликлар ҳақидаги кузатишлар имкон даражасида кенг қамравади, Ваганимиз тарихи ва ижтимоий ҳаёти билан узвий боғлиқ ҳолда талқин этилди.

Мустақиллик узилиб қолган авлодлар силсиласини тиклаш имкониятларини яратди, эндиликда юртимизда оилавий қадр, анъана, тарихий хотира, бир сўз билан айтганда, инсон ҳуқуқлари сарбаланд этилмоқда. Ҳазрат Пайғамбаримиз Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи вассалом «қариндошларига оқибат қилмайдирган одам қариндош эрмас, балки узилиб қолган қариндошлик алоқаларини тикловчи одамгина қариндошидир»¹, деган эдилар.

Табаррук ҳадислардан бўлган бу мўътабар сўзлардан келиб чиқиб айтиладиган бўлса, бугунги кунда ўтмиш билан бўлган қариндошлик алоқаларимиз мустаҳкам тиклана бораётганлигидан қувонмай бўлмайди. Зеро, бу деган сўз, юртимиздаги ҳар бир оила, хонадон ўз иллизига боқмоқда, келиб чиқиши — шажарасига қизиқмоқда, бобокалонлари ва улар қилиб ўтган яхши ишлардан фахр тўймоқда демакдир. Пировард натижада, бу қизиқиш умумлашиб, Ватанга, миллатга бўлган ҳурмат-эҳтиромга айланиши табиий. Ўзликни англамай, аждоғлар қадрига етмай, Ватан ва миллат моҳиятини танага сингдириш амалда мумкин эмас. Ўзликсиз ўтмиш ҳам, истиқбол ҳам бўлмайди.

«Аждоғларимиз қадри» асарини яратишда самимият ила берган кўмак ва маслаҳатлари учун Очил бобо, Чори бобо, Тўхта буви, Ровия хола, Рўйиндинхон Акбаров, мулло Отамурод Ҳайдаров, Миршариф Ўроқов, Ҳайдархон Баҳодиров, Ҳусан Алиқулов, Холиёр Норчаев, Нафасхон Шодмонов, Шомурод Шаропов, Тур-

¹ *Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий*. Ҳадис, 4-китоб. Т., 1997. 83-бст.

сунпулат Қувватовларга миннатдорчилик изҳор этамиз. Потронлик олимлардан Турсунпўлат Жумаев ва Нарзи Шариповларнинг ушбу китоб дунёга келишида куйинчаклик қилишганини таъкидлаб ўтамиз. Шажараларни форсий тилдан угиришдаги холисона мадади учун Рашид Жумаевга, Ботирхўжа Холис ғазалиётини арабий битикдан ҳозирги ёзувга кўчириш ва нашрга тайёрлашдаги хизматлари учун Олим Равшановга алоҳида раҳматлар айтишни бурчимиз деб биламиз.

Китобни муҳтарам ўқувчилар ҳукмига ҳавола этарканмиз, билдириладиган фикр ва мулоҳазаларни жон қулоғи билан тинглаш ҳамда эътиборга олиш кўнглимиз тубидаги мақсад эканлигини уқдирмоқчи бўламиз.

І қисм

ПОТРОН ВА ПОТРОНЛИКЛАР

Қарши шаҳридан кун ботиш сари йўл тушгудек бўлса, Чандирга қадар турнақатор тизилиб кетган катта-кичик манзилларни тай қилишга тўғри келади. Ертепа, Сахтапиёз, Бешкент, Кожар, Таликурон, Қозоқ, Нуқрабод, Пандрон, Муғлон, Ниёзмудин, Денов, Навқат, Миришкор, Фазли, Касби, Жейнов... Қашқадарё вилоятининг қуйи қисмида қишлоғу қасабаларнинг нисбатан тигиз жойлашуви бу ҳудуднинг табиий шароити билан узвий боғлиқдир. Пасттекисликдан иборат йирик сарҳадларда деҳқончилик азал-азалдан йўлга қўйилган. Қуйи Қашқадарёда милоддан илгари барпо бўлган қасабалар, аҳоли манзиллари талайгина эканлиги ҳам шундан далолат беради. Кожар, Фубдин, Майманоқ, Қаҳлак, Муғлон, Ниёзмудин, Сахтапиёз (Сакабдиёз), Фазли, Касби қишлоқлари шажараси узоқ асрларга бориб тақалади. Қашқадарёнинг суви табиий оқиб чиқиши мумкин бўлган барча ерлар илк ўрта асрлардаёқ аҳолининг ўтроқ манзилларига айланган эди. Фазли ва Касбидан нарида эса чорвачилик ривож топган, бу жойлар асосан ўтлоқ-ййловлардан иборат бўларди.

Айниқса, XVI асрда Қарши билан Чандир оралигида туркий уруғларнинг кўпайиши, бинобарин, қишлоқлар сонининг ортиши кўпроқ юз берган дейиш мумкин. XVI—XVII асрларда бир вақтлар Касбига қадар яккам-дуккам манзиллардан иборат бўлган минтақа бири-бири билан қўни-қўшни бўлган қишлоқлар билан гавжумлашиб улгурган эди. Буни 1926 йилда ўтказилган аҳоли рўйхати маълумотлари ҳам далолат этади. Чунончи, шу йили Бешкент туманида (ҳозирги Усмон Юсупов, Баҳористон, Касби ва қисман Нишон туманлари мажмуи) 115 та қишлоқ мавжудлиги ҳисобга олинган.

Шундан буён ўтган етмиш йилдан ортиқ давр одамлар тақдирида бўлгани каби, аҳоли яшаш жойлари —

қишлоқлар қисматига ҳам жиддий таъсир кўрсатди, улар қиёфасинигина эмас, таржимаи ҳолини ҳам тубдан ўзгартириб юборди. Бу йиллар давомида аҳоли яшайдиган манзилларнинг айримлари кенгайиб, янги қишлоқлар вужудга келди. Баъзи бирларининг асл номи эса эндиликда тарих мулки бўлиб қолди. Жумладан, бугунги ёшлар 20-йилларда ҳам жуғрофий, ҳам расмий атама бўлган Қаштаған, Бошғундим, Фишмон, Чилимқурум, Шайх Шилви, Қорақўнғирот, Қозикент, Қумота, Хамлин, Кулариқ, Униқи, Кўҳна Боғот, Қиёт, Янги Мозор, Хисоровул, Чоргумбаз, Чугдума, Қумариқ, Оллот сингари қишлоқлар номларини фақат кексаларнинг гурунгларида эшитишлари мумкин, холос.

Жой номлари яқин ўтмишда турли сабабларга кўра ўзгариб турганлиги изоҳсиз ҳам маълум. Юртимизда мустақиллик қарор топиб, халқимиз узоқ асрлар мобайнида урфга киритган қадриятлар тиклана бошлағач, кечмишимиз ва тарихимизга бўлган муносабат тамомла мусбат тус олди. Қадимги атамалар, жой номлари, сирасини айтганда, бутун бошли тарих. Жой номларида узоқ асрлик кечмиш, халқимизнинг маънавий олами, яшаш ва турмуш тарзи қатрада қуёш акс этгандек ўз ифодасини топган бўлади. Милoddан бурунги замонларда чегара — қўриқлов манзили сифатида бунёд этилган Касби Ўрта Осиё тарихида ўзига хос ўрин тутишига қарамай, собиқ шўро даврида эътибордан атай четда қолдириб келинди. Мустақиллик шарофати ўлароқ, тарих тикланди — Касби туман номини таший бошлади. Бундай мисолларни яна келтириш мумкин эди. Қадимиятдан жирканиш қутқусини кечмиш улугворлигидан ифтихор қилиш туйғуси эгаллай бораётганлиги қувончли, албатта.

«Тарих хотираси, халқнинг жонажон ўлканинг, давлатимиз ҳудудининг холис ва ҳаққоний тарихини тиклаш, — деган эди Республикамиз Президенти Ислам Каримов, — миллий ўзликни англашни, таъбир жоиз бўлса, миллий ифтихорни тиклаш ва ўстириш жараёнида ғоят муҳим ўрин тутали»¹.

Миллий ифтихор, шубҳасиз, киндик қони тўкилган жойга бўлган беназир, беқийёс ҳурмат-эҳтиром, муҳаббатда шаклланади. Туғилган жой, оила, Ватан бир-бирини тўлдирувчи, аслини олганда, моҳияти битта ту-

¹ *Ислам Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: халқсизликка таҳдид, барҳарорлик шартлари ва тараққист кафолатлари*, 140-бет.

шунча. Табаррук ва муқаддас тушунча. Она-Ватан асрий қарамликдан, мутеъликдан холос бўлгач, собиқ шўро жангариларининг номлари билан мажбуран аталиб келинган тарихий жой номларимиз қайта тикланди. Эндиликда, «Бешкент», «Миришкор», «Қамаши», «Касби», «Жейнов», «Денов» ва ҳақозо асл ва миллий ата-малар билан номланган хўжаликларнинг узи Қарши туманида, Касби ва бўлак минтақаларимизда аксар кўпчиликни ташкил этади. Бу ўринда шуни айтиш жоизки, неча-неча авлод-аждодларимиздан мерос қолиб келган жой номларининг тикланиши ўзликни англашнинг ажойиб нишонасидир. Ахир, биргина қуйи Қашқадарёнинг бағрида илдизи икки — уч минг йилга етиб борадиган қишлоқлар қатори, милод бошларида, ўрта асрларда қад ростлаган манзиллар ҳам кўпдир. Булардан ташқари, қадимиятнинг халқимиз хотирасида абадиятга муҳрланган ўчоқларидан бўлмиш авлиёлар масканлари Султон Мирҳайдар, Имом Маин, Етти Тўғ Ота, Шайх Шилви (Шиблий), Ҳофиз Рўзибой Охунд мақомотлари ва уларга бўлаётган эътибор маънавиятимиз кечмишини ёрқинроқ тасаввур этишга, ифтихорнинг таянч нуқталарини топишга кўмакка келади. Улуғ аждодларимиз, улкан машойихлар, қомусий алломалар, ватанпарвар арбоблар, шоиру олимлар меросига давлат аҳамиятига молик ҳурмат-эҳтиром кўрсатилаётганлигини бутун башарият билиб ва кўриб турибди. Соҳибқирон Амир Темури, Имом ал-Бухорий, Аҳмад Фарғонийлар таваллуд саналарининг халқаро миқёсда нишонланиши, Бухоро ва Хива шаҳарларининг 2500 йиллиги кўтаринки руҳда ўтказилиши Миллий Истиқлолимиз мафкурасининг тантанасидир.

Айтилгани сингари, Қашқа воҳасидаги ҳар бир манзилнинг, ҳар бир қишлоғу шаҳарнинг ўзига хос беназир, бетакрор тарихи бор. Таассуфки, милоддан бурун вужудга келган ўнлаб аҳоли яшайдиган жойлар Эрон босқинчилари тажовузи туфайли йўқликка юз тутган. Қаршидан Чандирга қадар, бу ёғи Балхга томон маржондек тизилган, олис ўтмишда мустаҳкам мудофаа истеҳкомига, шахристон ва работи, кўҳандизига эга бўлган, ҳозирда эса лўк туядай чўкиб қолган тепалар қасабалар, шаҳарлар бўлганлигига баъзан ақл бовар қилмайди. Араблар истилоси, мўғуллар босқини ва яна бўлак истилочилик юришлари туфайли барбод бўлган, фақат айримларининг номлари у ёки бу тарихий асарларда зикр этилган қишлоқлар ҳам кўпчиликни таш-

кил этади. Бу ҳақда «Қашқадарё тарихи» (1995 йил) асарида муфассал ҳикоя қилинган.

Давр тўфонларидан эсон-омон утиб келган манзиллар ҳам оз эмас. Ана шундай қишлоқлардан бири Потрондир. Бу қишлоқнинг Қашқадарё маданий ҳаётида алоҳида ўрни борлигини таъкидлаш лозим бўлади.

Шўро салтанати ўрнатилгунга қадар «Қашқадарё Бухороси» дея таъриф этилган Потронда забардаст машойихлар, эшону муллалар, бир сўз билан айтилганда, диний илм пешволари кўп бўлган. Потронлик сайидларнинг доврўғи бутун Қашқа воҳаси бўйлаб ёйилгани сингари, Сурхон эли, Ҳисор бекликлари ҳам уларга байъат қилганлар. Айниқса, Ҳазрат Алининг Ҳасан ва Ҳусайн ўғилларига шажараси туташадиган, кейинги асрларда Етти Тўғ Ота номи билан машҳур бўлган авлиёлар Мир Сайид Фатхулло, Сайид Муртазо авлодлари Турсунхон (Турсун Алихон), Ботирхўжа ота-боболари, аҳо ва ажлодлари маърифий ишларда таниқли кишилар бўлишган. Улардан таҳсил олган шоғирдлар Фазли, Косон, Чироқчи, Ҳисор, Касби, Ширкент, Бешкент, Денов ва, ҳатто, Қарши масжиду мадрасаларида пешқадам қорилар, ҳофизлар, устодлар бўлиб етишганлар. Магар Бухоро бутун Урта Осиёга диний арбобларни, уламоларни, алломаларни егиштириб беришда шўхрат тутган бўлса, Потрон XVII—XIX асрларда Қашқа воҳаси учун шу мавқега кўтарилиб, юқоридаги таърифта ноил бўлишга эришган.

Потрон қишлоғи тарихини тиклаш, унинг ўтмишда доврўқ тутган фозилу фузалолари қадрига етиш, айна чоғда, савобли иш бўлишдан ташқари, Ватанимиз кечмишини, маданиятимиз босиб ўтган йўлни ёритишда, ўрганишда янги саҳифалар бўлиб қўшилиши тайиндир.

Потрон қишлоғи таржимаи ҳоли анча олислан бошланади. Бироқ, собиқ шўро салтанати ўтмишни қора буюққа чаплаганлиги, халқимиз тарихини оёқ ости қилганлиги боис, қишлоқ масжидларида, фузолалар хонадонларида неча асрлар давомида аввайлаб сақланиб келинган китоблар, шажаралар йўқ қилинди. Бу эса қадимий манзил тарихини тиклашда мушкулликлар туғдирмай қолмайди.

Шўронинг қонқусар мафқураси қапчалик зуғумли сиёсат ўрнатмасин, илмли, зиёли кишиларни қирмасин, ўлдирмасин, бирибир, қўлёмалар, шажаралар, ўтмиш манбалари озми-кўпми, сақланиб қолди. Потрон қишлоғи ҳам, унинг диловор инсонлари ҳам бундай

шарафдан мустасно эмаслар. Келиб чиқиши пайғамбаримиз Муҳаммад саллоллоху алайҳи вассалом қизлари Биби Фотима ва Ҳазрат Али фарзандларига улашадиган Етти Туғ Ота ворислари Ботирхўжа, Халфа Эшон — Акбархон, Ўроқхон хонадонларида ўз авлодлари шажараси кўз қорачўғидай сақлаб келинган. Аслида, ушбу китобнинг ёзилишига туртки ва сабаб бўлган жиҳат ҳам ана шу шажаранинг мавжудлиги билан боғлиқ эканлигини яширмаймиз. Айтиш лозимки, бу хонадон вакиллари собиқ шўро истибдоди йилларида неча юзлаб китоблардан айрилган бўлсалар-да, шажарани жон эвазига, қамоқлар, таҳқирлар, сургунлар эвазига сақлаб қолишга муваффақ бўлганлар. Бир умр қишлоқ масжидида имомлик қилган, яхшигина шоир бўлган, замонасининг пешқадам фузалоси Ботирхўжа шўро қамоғида бандаликни бажо келтиради. Умуман, шажара соҳиблари бўлган Икромхўжа оиласи тутдай тўкилган. Турсунхон (Турсун Алихон) тармоғига оид иккинчи шажара (тўлиқ бўлмасда) ҳам бизнинг кунларгача етиб келди. Бу авлод вакиллари ҳам қизил салтанатнинг барча кўргиликларини бошдан кечиради. Қулоқ қилинишлар, уй-жойдан мосуво этилишлар одатдаги ҳол бўлишидан ташқари, сургунлар, ўлимга маҳкум қилинишлар Потрон сайидлари чекига тушади...

Ота-боболар ёққан чироқ шу тариқа, жонлар ва қамоқлар эвазига ўчмай келди. Биз ана шу мўъжаз шам нури ила Потрон қишлоғи тарихининг олис ва ҳозиргача қоронғилигича қолиб келаётган пучмоқларига йўл топишни кўнгилга тугдик. Зеро, Ўзбекистон бағридаги минглаб аҳоли манзилларидан бири бўлган бу мавзеънинг қадимий ва яқин кечмиши халқимиз тарихи билан муштараклик касб этиши билан бир қаторда, ўзига хос қирраларга ҳам эга эканлигини таъкидлаш ўринли бўлади.

ПОТРОН

Потрон қишлоғи Қарши туманидаги катта манзиллардан биридир. Қишлоқ вилоят маркази Қарши шаҳридан 15—16 чақирим, туман маркази Бешкент қасабасидан 2 чақирим жануброқда жойлашган. 50-йилларда Қашқадарёнинг қуйи қисмида Қарши чўли ўзлаштирилиши муносабати билан жуғрофий-топографик кузатишлар олиб борилган эди. Аниқланишича, Пот-

рон қишлоғи Курран Заминнинг 38° 48'; 65° 30' жуғрофий кенгликларида¹ қарор топган экан.

1926 йилда ўтказилган аҳоли рўйхати маълумотларига қараганда, шу йили Потрон қишлоғида 374 (шундан 372 таси узбек хонадонлари) хўжалик мавжуд бўлиб, уларда 1539 киши яшаган. Қишлоқ аҳолисининг 803 тасини эркаклар, 736 тасини эса хотин-қизлар ташкил этган. Рўйхатда қайл этилган икки хўжалик аъзоларининг қайси миллатга мансублиги кўрсатилмаган. Ҳарҳолда, бу икки оила тожик ёхуд араб қавмидан бўлмаган.

Қишлоқда қадим-қадимдан туркий уруғлар — ўзбеклар, саййидлар истиқомат қилиб келадилар. Қарияларнинг шаҳодат этишича, саййидларга мансуб аҳолидан ташқари, шихлар, Сўфи Садир, Арбобтўпи, Месит, Қурбонбоқи ва Шўрватўқар уруғлари вакиллари кўпчиликини ташкил этади. Шунингдек, ўзларини Қурбонбоқи уруғига мансуб деб қаровчи Самарқанд хитойи авлодлари ҳам туғди-битди бўлиб яшаб келадилар. Яқин ўтмишда қишлоқ қамрови кўшни Қовчиндан кўчиб ўтган 15—20 хўжалик нуфус ҳисобига кенгаяди. Қовчиндан келган аҳоли қишлоқнинг жанубий қисмига ўрнашади. Ҳозирги пайтда қишлоқнинг бу мавзеъси «Потрон Қовчин» деб юритилади.

Мир Сайид Фатҳулло ҳазратлари даврида қурилган масжид.
Тикланган ва мезона қурилгандан кейинги манзара.

¹ ҚВДАҚБ, 31-ҳамғарма, 1-рўйхат, 232-иш, 87-парақ.

Табийки, илдизи бир туркий уруғларнинг қанси бири қишлоққа асос солган ёхуд олдин-кейин ўрнашган, аниқ бир жавоб айтиш қийин. Мавжуд шажарада ҳам бу саволга далилий жавоб йўқ. Етти Тўт Ота номи билан маълум ва машҳур бўлган авлиелар хилхонаси қишлоқнинг қадимийлигидан ишорат беради. Қабр тошларидаги битиклар, айтиш жойи, масалага қисман бўлса-да, ойдинлик киритади. Бу борада шажара ҳақида сўзлаганда тўхталиб ўтамиз. Ҳозир, гап шундаки, Потрон қишлоғига шажара соҳибларидан бўлмиш Мир Сайид Фатхулю ва унинг авлоди асос солган, деган фикрни мушоҳада этиш зарурати туғилиб турибди.

Юртимиз исломни қабул қилгач, Ўрта Осиёнинг Марв, Бухоро, Самарқанд ва Насаф сингари шаҳарлари диний илмлар марказларига айлана боради. IX—X асрларда Ўрта Осиёда бу тўрт шаҳар ҳадисшунослик мактаблари билан шуҳрат тутали. Бу жойлардан улуғ олимлар, буюк муҳаддислар, фикршунослар етишиб чиқади. Ўрта Осиё, нафсиламрини айтганда, IX—XII асрларда ислом довруғини ёйган маъвога айланади. Исломий маърифатнинг бундан кейинги тараққийси мўғулларнинг беомон тажовузи туфайли тўсқинликка учрайди.

VIII—XI асрларда Ўрта Осиё шаҳарларига, юрт пойтахтларига Маккаи мукаррама ва Мадинадан таниқли ислом арбоблари, алломалари келиб турган. Ҳатто, Пайғамбаримиз ва Ҳазрат Атининг насабларидан бўлмиш қутлуғ зотлар ноийи қадами юртимизнинг баъзи манзилларига етганлигини, уларнинг айримлари бу ўлка тупроғида мангуга ватан топганлигини айтиш мақбулдир. Жумладан, Абу Тоҳирхожа «Самария» номли китобида бу хусусда шундай деб ёзадилар: «Ҳазрат Муҳаммад бин Имом Жаъфар Содиқнинг, Оллоҳ улардан ризо бўлсин, файз осор мазори шаҳар (Самарқанд — муал.) ичида, Шердор мадрасаси равоқининг жанубий гулдастаси остидаги гумбаз ичидадир. Айтадурларким, амир Ялангушбий Оталиқ Ҳазрат Имом гавдасини улуғлаш учун у ерда мадраса солдирибди. Эрон томонидан келган эски, лекин аввали тушиб қолган бир китобдаким, унда имомларнинг туғилишлари, вафот ва қабрларининг ўринлари суриштирилиб ёзилган эди, унда Имом Муҳаммад бин Жаъфар Содиқнинг, Оллоҳ улардан ризо бўлсин, мазори Самарқанддадир, деб кўрса-

тилганди. Ушбу белгиланган ўрин уники экани маш-хурдир».¹

Ялангтушбий Оталиқ Самарқанд регистонида, Улуғбек Мирзо мадрасасига уйғун қилиб қурдирган, Абу Тоҳирхожа кўзда тутган мадраса 1613 йилда битирилган эди. Муаррих гувоҳлик бераётгани каби, Оталиқ Ҳазрат Имом хокини улуғлаш учун муаззам меъморий мажмуани бунёд этган. Имом Муҳаммад бин Жаъфар Содиқ Ҳазрат Али авлодидан эди. Имом Жаъфар Содиқ 12 имомнинг олтинчиси бўлиб, Али ибн Абу Толибга қуйидагича боғланади: Имом Жаъфар Содиқ бин Муҳаммад Боқир бин Зайнулобиддин бин Ҳусайн бин Али бин Абу Толиб.

Англашиладики, Имом Жаъфар Содиқ Ҳазрат Алининг ўғли Ҳусайн тармоғидандир. У ҳижрий 83 йилда (мил. 702 й.) Мадина шаҳрида туғилган. Имом 148-ҳижрийда (мил. 765 й.) Мадина шаҳрида оламдан ўтган. Бинобарин, унинг хоки кейинчалик Самарқандга мусаллам тутиб келтирилган. Эҳтимол, бу Амир Темур даврида амалга оширилган бўлса, ажаб эмас. Чунки, Қарши шаҳрига ҳам Пайғамбаримиз Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи вассаломнинг ўнг қўли, ишончли киши Абу Убайда бин ал-Жарроҳ хокини Иордания заминидан Амир Темур ҳазратлари кўчириб келтирган² экан. Бу қутлуғ, хайрли ишлар, аввола, ислом равнақи йўлида амалга оширилган бўлса, сўнгра, эл-юрт манфаати нуқтаи назаридан, бало-офатни дафъ этиш, маънавий-руҳий таянч бўлишликни кўзлаб, шундай қилинган. Қолаверса, улуғ зотларнинг ҳақиқийми — рамзийми қабрлари мавжудлиги далили Шарқ халқлари эътиқодлари бирлиги ифодаси, уларни ўзаро боғлаб тургувчи ришталар ҳамдир.

Потроннинг тугди-битди сайидлари Икромхўжа ва Турсунхон авлодлари қўлида сақланиб қолган шажарадан маълум бўлишича, қишлоқнинг кенгайиши, маълум ва машхур бўлиши асли келиб чиқиши ҳозирги Бухоро вилоятининг Фиждувон туманига қарашли Соктаре мавзёидан бўлган Мир Сайид Фатҳулло номи билан боғланади. Энди, Мир Сайид Фатҳулло Соктаре қишлоғидан қачон ҳаж зиёратига кетган, қайтишда Балхда бўлиб, у ердан Насафга (Қарши) қандай келиб қолган, бу анча мураккаб муаммо. Шунга қарамай,

¹ Абу Тоҳирхожа. Самария. Т. «Камалак», 1991, 37-бет.

² Абу Убайда бин ал-Жарроҳ. Қарши, «Насаф», 1994, 1—8-бетлар.

шажарада тилга олинган баъзи тарихий шахслар исми шарифлари уларнинг яшаш даврини аниқлашга имкон беради, дейиш мумкин.

Шажарада зикр этилишича, Мир Сайид Фатхулло Каъбатуллоҳ сафаридан уммулбилод — шаҳарлар онаси Балхга етиб, бир муддат шу ерда туради. Ҳазрати Хожа Порсойи Валининг файзли мазоридида яшаган Мир Сайид Фатхуллога Насафга қарашли бўлган Кўҳна Боғ мавзеъига бориш ишорати бўлади. Мир Сайид Фатхулло Кўҳна Боғ мавзеъи яқинига келиб ўрнашди. У мақом тутган жой шажарада «ҳозирда маъруф ва машҳур бўлган Подрон қишлоғидир», деб кўрсатилади: «Бо амри холи бузургвор ва ба ишорати арвоҳи азизон мурожаъат намуда дар мавзеъи Кўҳна Боғ аз тавобеъати Насаф, алҳолки, маъруф ва машҳур ба қарияи Подрон аст, дар инжо омада, бинои хонақоҳ намуда истиқомат ихтиёр кардаанд (яъни: Улуғлар амри ва азизлар арвоҳлари ишорати билан Насафга қарашли бўлган, ҳозирда таниқли ва машҳур бўлган Подрон қишлоғидирки, у жойга келиб, хонақоҳ бино этиб, яшаши ихтиёр қилди)».

Потрон қишлоғига асос солина бошлаган даврда, шу тариқа, ҳозирги пайтда унинг теварак-атрофида бўлган Хитойкенти, Бешкент, Чароғил, Қовчин ва Боғот қишлоқларидан биргина ана шу охиригиси тилга олинади. Замонлар ўтиши билан Потрон шимолида жойлашган Боғот (Кўҳна Боғ) билан улар оралиғида Каҳлак вужудга келади. Албатта, бу деган сўз зикр этилган қишлоқларнинг тарихи қадимий эканлигини инкор этиш эмас. Агар Каҳлак қишлоғи таржимаи ҳоли бобида гап боргудек бўлса, қишлоқ ҳудудидаги қадимий тепаликнинг ўзи милоддан олдинги асрлар ҳақида сўйлаши бегумон. Бу ўринда баҳс қишлоқ номининг қачон пайдо бўлганлиги хусусида бўлиши мумкин. Ўтмишда ҳам жой номлари турли сабабларга кўра ўзгариб турганлигини эътибордан соқит қилиб бўлмайди.

Мир Сайид Фатхулло ҳазратларининг хонақоҳ қуриши, шубҳасиз, бежиз бўлмаган. Насаф уламолари маслаҳати, ённки, кўрсатмаси туфайли шу жой танланганлигини тасаввур этиш мумкин. Қолаверса, хонақоҳ шайхлар, дарвишлар зикру самоъ қиладиган катта жой, масжид вазифасини ўтаган. Кимсасиз, ҳойҳот ерда бу хилдаги бинолар қурилиши урф бўлмаган. Қишлоқнинг номи Подрон — Потрон бўлиши ҳам нисбатан кейинроқ юз берган, дейиш мумкин. Биз бироз олдин-

роққа кетиб. Мир Сайид Фатхуллонинг кейинчалик Потрон аталиб, таниқли бўлиб кетган қишлоққа ўрнашувини XV асрнинг охирларида бўлган, дейишни лозим топамиз. Бу ҳақда шажара таҳлили муносабати билан муфассалроқ тўхталамиз.

Подрон номининг «Потрон»га дунуви ёхуд бу атанинг маъноси хусусида ҳам мушоҳада юритиш лозим бўлади. Олдинроқда, қишлоқнинг Потрон (аниқроғи Подрон) номини олиши Мир Сайид Фатхулло келишига нисбатан анча сўнроқ бўлган, деган тахмин айтилди. Мулоҳаза қилиб кўрайлик. Қишлоқ нурунийлари нақлларини, фузолалар айтиб кетган танбеҳларни ҳам эътибордан соқит қилмайлик.

Қишлоқ қариялари айтадиган ва фикрларга маҳкам ўрнашган бир ривоят қуйидагича: Ҳасанзодалар (яъни Мир Сайид Фатхулло авлюди — *муалл.*) қишлоққа келгунча бу жойлар яйлов ерлар бўлиб, бир подачи-ю бир сурув молдан бўлак нарса йўқ эди. Яккам-дуккам юлғунларни демаса, қуёш иссиғидан сақлайдиган бирон паноҳ кўзга ташланмасди. Подачи тарвақайлаб ўсган энг баланд юлғун остида соялаган. Ҳозир ўша юлғун мазористоннинг шарқи-жанубий тарафида бўлиб, подачининг уруғ-аймоғи унинг жанубига дафн этиб келинган. Пода боқиладиган майдонлик, яйлов ерлар бўлганилиги учун қишлоқ номи «Пода равон» сўзидан келиб чиққан эмиш. Одатда, нақл ва ривоятларда ҳақиқат ва афсона бирлашиб кетади. Ҳақиқат қаерда тиним олади-ю, афсона қайси жойда жонсарақ бўлади, фарқлаш мушкул. Бу ривоятда ҳам айнан шундай. Мазоротда кекса юлғун борлиги рост, унинг жанубига кишилар дафн этилгани ҳам бор нарса. Чўпон ким бўлган, бу эса, муаммо.

Қишлоқнинг маърифатли, фозил кишиларидан бири, бевосита биз тилга олаётган шажарага даҳли бўлган Руйиддинхон Акбаров бу ҳақда ўз эшитганларини шундай ифода этади: «1997 йил куз фасли эди. Кунларнинг бирида раҳматлик Носирхон Шамсиддинов Ҳалфа бобомникида (Акбархон — *муалл.*) гурунглашиб ўтириб, қишлоғимиз номининг маъноси ҳақида анча баҳс қилдилар. Ўша суҳбатда мен ҳам билафонлик қилиб, тарих ўқитувчимиз айтиб берган Потрон сўзининг моҳияти ҳақида гапирдим. Ўқувчилик чоғимизда муаллимимиз қулоғимизга қўйган гаплар бундай эди: Потрон қишлоғи пайдо бўлмасдан илгари унинг ери Насаф беклигига қарашли Шуллик қабиласига тегишли бўлган экан.

Қабиланинг моллари шу ерда боқилар экан. Моллар равон ўтлагани боис, текис майдонлик эмасми, бу жойни «Пода равон» ер деб аташган. «Пода равон» сўзи бора-бора Потронга айланган экан, деб у зотларга билганимча сўзладим. Халфа эшон бобом сўзимни диққат билан тинглаб, бу авомий гап, дедилар. «Сенинг бу айтиб берган чўпчагинг ноиложликдан, авомона тўқилган гапдир. Аслида Потрон «Пода равон» сўзидан келиб чиқмаган, балки «Мавзеъи падарон», яъни «Оталар ери» деган маънидан пайдо бўлган, набирам, «Ота» деб гуркий лафзда шайхлар, катта авлиёлар тушунилган. Жумладан, Ҳазрат Аҳмад Яссавийнинг иниларини Иброҳим Ота деганлар, Занги Отани яхши биласан...

Ростини айтсам, қишлоғимиз номи борасида бу хилдаги таърифни бошқа ҳеч кимдан эшитмаганман. Ушанда ажабланиб, бу талқиннинг моҳиятига тушунмаган эканман. Энди эса, шажара билан танишиб чиққанымдан кейин бобомнинг нимага асосланиб шу хулосага келганлигини англагандек бўлдим. Бу таърифга кўплар бовар қилмайдилар, чунки қишлоқ тарихини яхши билмайдилар, юзаки айтилган ва пода боқиш билан изоҳланадиган таъриф гўёки уларни қаноатлантиради. Гап эса тамомила бошқа томонда: қишлоғимиз номи улўф зотлар, аниқроқ айтганимда, Мир Сайид Фатхулло ва унинг ўғил ва набиралари («Етти Тўғ Ота» аталишининг маъниси ҳам бу етти зотнинг ҳар бири бошида бир тўғ кўтарилганлиги билан изоҳланади) ҳаёти, фаолияти, турбати билан боғлиқдир. Етти машоихнинг қабри Ички мазоротдадир. Мир Сайид Фатхулло ҳазратларидан Мир Сайид Исҳоқ, Мир Сайид Абу Туроб исмли икки ўғил ва Сайид Зиёвуддин, Сайид Низомиддин, Сайид Муртазо, Сайид Асадулло деган набиралар ўрчиган. Мир Сайид Абу Туробнинг ўғиллари ўз даврининг комил кишилари бўлиб етишганлар. Бири Кундузда, иккинчиси Кулобда, учинчиси Ҳисорда оламдан кўз юмган. Уларнинг хоки поклари кейинчалик Потронга олиб келинган. Оқибатда, йиллар ўтиши билан етти зоти боборакат дафн этилган жой форсийчасига «Мавзеъи падарон» — оталар ери деб аталиб кетган. Шажарада ҳам «Подрон» ёзилган. Бу сўз бизнинг асримизда «Потрон»га айланади. Менинг хулосам шулки, «Потрон» атамасининг «пода равон»га мутлоқа алоқаси йўқ, аксинча, у қишлоққа асос солган, унинг кенгайиб, катталашиб, танилишига раҳнамолик қилган Оталар — шайхларга нисбат ўлароқ вужудга келган.

Бошқача айтадиган бўлсак, қишлоғимиз шайхлар, сайидлар, туркийчасига оталар қишлоғи деган номдир».

Нақдлар, мушоҳадалар... Номларнинг пайдо бўлиши турли омилларга боғлиқ эканлигини яхши биламиз. Лекин тарихий манбаларда айтарли тилга олинмаган «Потрон» сўзининг маъносини илмий жиҳатдан изоҳлаш мушкул. Дарвоқе, Потрон қишлоғи ҳақидаги маълумотлар XVI асргача бўлган тарихий ҳужжатларда, вақф маълумотномаларида, қўлёзмаларда учрамайди. XX асрга қадар Қашқа воҳаси Бухоро амирлигига тобё бўлган. Қарши ва унинг теғрасидаги айрим мавзёлар шайбонийлар даврида вақф ерлари қилиб белгиланган. Ана шу вақф ҳужжатларида Потрон ариғи бир-икки жойда зикр этиб ўтилади. Қарши ҳудудида сувнинг қанчалик аҳамиятга эга эканлигини писанда қилиш ҳожат эмас. XVI асрда ҳукм сурган шайбоний ҳукмдорлари ҳам экин ерлари ва уларга бериладиган сувнинг ҳисобини қаттиқ назорат қилганлар. Буни XVI аср биринчи чорагида тузилган «Вақфномаи ҳазрати Шайбонийхон» («Вақфнома») асарида келтирилган далиллар ҳам тасдиқ этади. Ушбу тарихий манба шайбонийлар ҳукм сурган даврда ердан фойдаланиш, ерга эғалик ҳуқуқи ва ер олди-сотди муносабатлари тўғрисидаги қимматли маълумотларни жамлайди.

«Вақфнома»да, жумладан, XVI аср бошларида Насаф вилоятида мавжуд бўлган вақф мулклари ҳақида гапирилар экан, биз кўзда тутаётган Потрон ариғи ҳам зикр этиб ўтилади: «Насаф вилоятидаги вақф мулклари мажмуи: Фубдин қишлоғи бутунисича ва тўласинча. У Насаф вилоятининг юқори қишлоқларидан ва деҳқончилик учун яроқли кўпгина ерларни бириктиради. Бу қишлоқ гўрт тарафлама аниқ чегарага эга. Қибла томондан яхши маълум бўлган ва таниқли одамлар қўлида ва ихтиёрида бўлган Потерон¹ ариғидан сув ичадиган ерлар, қисман яхши маълум бўлган кишилар қўлида бўлган Вижкат² ерлари, бир четдан ҳеч кимга тобин бўлмаган ўлик ерлар билан туташиди. Қишлоқнинг шимолий ҳудуди қисман давлат мулки бўлган Ниёзний³ қишлоғи мавзёи, бир четдан олий насаб амир Абдул

¹ «Вақфнома»ни нашрга тайёрлаган Р. Г. Муқмилова «Потрон»ни шундан ўқиган.

² Бу, эҳтимол, Бешкентнинг қадимий номидир.

³ Ниёзмудин қишлоғи.

Али Тархоннинг ўгли Боқи Тархоннинг вақф мулкларидан булган Ёзмудин¹ мавзеъси ерлари билан ушлашади ва улар вақф ҳисобланиб, маълум сарфга қаратилгандир. Ҳаммага маълум булган Мирмирон қишлоғи билан (бу ерлар Мавлоно Хожа Али ал-Хоразмий мулкидир) чегараланади»².

XVI асрнинг 20-йилларида вақф ҳужжатларидан тузилган мазкур асарда Потрон ариғи зикр этилиши бежиз эмас. Эътибор қилайлик, Потрон ариғи яхши маълум бўлган (шубҳасиз, ҳукмдор шайбонийларга) ва таниқли одамлар (табиийки, Қашқа воҳаси халқига) қўлида эканлиги алоҳида уқдирилади. Бу, яхши маълум бўлган ва таниқли одамлар кимлар эди? Бу саволга тўғридан-тўғри Мир Сайид Фатҳулло авлюди деб жавоб бериш ўринли бўлса-да, шу хусусда халқ ҳафизасида сақланиб келаётган нақлларни келтириб ўтиш мақбул бўлур эди.

Потрон қишлоғининг энг кекса отахонларидан бири, 90 ёшли Очил бобо шундай ҳикоя қилади: «Вақтики, Етти Тўғ Оталар ҳаж сафаридан қайтаётиб, Амударё ёқасида тўхташадилар. Тонг чоғи бомдод намозини адо этиб бўлишгач, уларнинг улуғи дарёнинг ёқасига бориб, қўлидаги ҳассани сувга ботириб, ўз аҳлига мурожаат қилади:

— Эй аҳлим, менинг орқамдан эргашишлар, шарт шулки, ҳеч ким ортига қайрилиб қарамасин.

Шу аҳддан сўнг, у зот ҳассадан из қолдириб, илгари қараб юрадилар. Бутун аҳли қавм унга эргашиб, анча йўл босади. Улуғ зотнинг каромати ўлароқ, ортларидан нимадир шовуллаб келаётганлигини ҳис қилишади. Қавм орасида бесабрлари ҳам бўлади. Сўфи Надир Сўфи Садирнинг енгидан ушлаб, «мўъжизани кўрмайсанми?!» дейди бетоқатланиб. Анчадан буён ўзини орқага қарашдан зўрға тийиб келаётган Сўфи Садир Сўфи Надирнинг имосилан кейин беихтиёр орқасига қараб қўяди. Не кўз билан кўрсинки, ҳасса изи катта ариқ ҳосил қилиб, ундан бир тегирмон сув шовиллаб оқиб келаётганмиш.

Қавмларидан ноқислик содир бўлганлигини дарҳол англаган зоти боборакат тўхтабди ва ҳассасини тик тутиб, орқаларига ўгирилиб:

¹ Қишлоқ номи.

² Р. Г. Мухминта. К истории аграрных отношений в Узбекистане XVI в. «Вақф-намә». Т., 1966. 193, 290-бстлар.

— Эй Сўфи, бизга ўзимизга ато этилган равзага сув олиб бориш инояти бахшида этилган эди. Бу ниятни адо этмоқ токи сиз орқага қарашингизгача насиб қилган экан. Энди равзага қадар қолган масофани қўл билан қазииш лозим бўлади.

У улуг зот шундай дебдиларда, равзалари томон кета бошлабдилар. Кўп йўл юришибди. Охир, узоқдан бир қишлоқнинг қораси кўринибди. Қишлоқ уйлари дов-дарахтлар орасидан зўрға кўриниб тураркан. Қавмлардан бири «бу мавзеъ қадимдан боғ-роғ бўлган экан-да», дебди. Шундан қавм аҳлига биринчи кўринган қишлоқ «Кўҳна боғ» деб аталиб кетибди. Бу, энди, Потронга деярли туташ ҳозирги Боғот қишлоғи бўлса, ажаб эмас.

Ул зоти боборакат ўзларига тайин қилинган равзага етгач, қўлларидаги ҳассани ерга суқиб, «бизнинг манзилимиз шу ер бўлади», деб фотиҳага қўл очибди. Янги манзилларида бир қанча вақт ором олганларидан сўнг ёнидаги ҳамроҳлари билан хонақоҳ қуришга киришибдилар. Ойлар, йиллар ўтиб, бу манзил одамлар билан гавжумлашибди, кароматли зотнинг доврўғи чор атрофга ёйилибди, унинг хизматида бўлишни истаб одамлар турли тарафлардан кела бошлашибди. Шу сабабдан, у кишининг манзил тутган жойларида бир эмас, бир неча уруғга мансуб кишилар туғди-битди бўлиб қолишибди. Ул зоти боборакат ёшини яшаб, оламдан қайтганларида муборак жасадлари ўзлари қурдирган хонақоҳнинг кун чиқар тарафига қўйилибди.

Орадан шунча замонлар кечган, қанча сувлар оқиб кетган бўлса-да, потрон ариғининг қазилмай сув чиқадиган ва қазимаса сув чиқмайдиган қисмлари борлиги элга яхши маълум. Ул зоти боборакатнинг дуоси билан кўхарган дарахтлар ва қадимий хонақоҳ ўрни ҳамон сақланиб қолган».

Қарши чўли ҳақидаги ривоятларда шу мазмундаги воқеалар турли шаклда такрорланади. Дарвоқе, афсоналарда ҳақиқат уруғи нишлаб туришини таъкидлаш ҳожат эмас. Жейнов кексалари ҳам шунга яқин нақлни айтадилар. Қашқадарёнинг қуйи қисмида жойлашган қишлоқлар учун оқар сув ҳаминша, ҳамма асрларда ҳам муаммо бўлиб келган. Халқнинг орзу-истаклари ўз ифодасини топган нақлларда хаёл ва ҳақиқат аралаш келиши давр руҳини акс эттириш билан боғлиқдир. Чунки XVI асрда, аниқроғи, шайбоний ҳукмдорлардан бири Абдуллахон даврида Қарши чўлини суғориш, унга сув

олиб келиш масаласида бош қотирилган эди. Ҳа пайт-да Амударё сувини Қарши чўлига чиқариш режалаштирилган ва баъзи тарихий маълумотларга кура, Келиф вилоятидаги Қора Камардан, ниҳоят, сув чиқаришга муваффақ бўлинган. Академик В. В. Бартольд ўзининг «Туркистоннинг суғорилиши тарихига доир» номли асаридан ана шу ҳақда жуда қизиқарли бир далилни келтириб ўтади. Жумладан, у Бухорода манғитлар сулоласи ҳукм сурган йилларда Бухорода суғориш масалалари бўйича текширувлар бошлиғи бўлиб турган Е. Н. Блумбергнинг унга «Мактуботи Алломий» номли бир қўлёзма тақдим этганлиги ҳақида сўзлайди. Аниқланишича, бу қўлёзма асар Ҳиндистонда Акбаршоҳ подшоҳлиги даврида (XVI аср охири — XVII аср бошлари) унинг вазири лавозимида турган Абул Фазл қаламига мансуб экан. Мазкур қўлёзмадан Ҳиндистон подшоҳи Акбарнинг Туркистон ҳукмдори Абдуллахон номига ёзилган мактуби матни ҳам ўрин олган. Шу мактубдан маълум бўлишича, Абдуллахон Келиф вилоятидаги Қора Камардан (Амударёдаги) Насаф атрофидаги ерларни суғориш учун анҳор қаздирган. Анҳор қазилган, сув чиқаришга турли туманлардан кўплаб аҳоли жалб этилади ва кўчириб келтирилади. Сув чиқариш ишига тортилганлар 5 йил давомида олиқ-солиқлардан озод қилинади. Қарши шаҳрининг куйи қисмида сувсизликдан қақраб ётган ерлар экин майдонларига айланади, янги-янги қишлоқлар, аҳоли манзиллари вужудга келади. Шулардан бири Абдуллахоннинг номи билан боғланувчи Файзобод деган қишлоқдир. Академик В. В. Бартольд Абдуллахоннинг Қора Камар анҳори ҳақидаги гапининг давомида¹ Амударёдан чиқазилган бу ариқнинг Боқи Муҳаммадхон даврида кўмиб юборилганлиги (Насаф вилояти аҳолисининг саркашлиги баҳонасида) айтилади. Қарши вилояти аҳолиси (афтидан, Абдуллахон даврида кўчириб келтирилган, янги ерларга эгалик қилган фуқоралар) шайбонийлардан тожу тахтни тортиб олган аштархонийлар сулоласини қўллаб-қувватламаган ва уларга қарши исён кўтарган. Аштархоний ҳукмдор Боқи Муҳаммадхон (1605 йилда вафот этган) галаёнчи насафликларни жазолаш учун уларнинг тирикчилик манбаи Қора Камар анҳорини буздириб, кўмдириб ташлаган.

Академик В. В. Бартольд манғитлар сулоласи ва-

¹ Қаранг. Поён Рашиданов Қашқалар тарихи. Т., «Фан», 1995, 750-бет

киллари Қарши чўли қўшимча даромад манбаи бўлишини кўзда тутиб Қора Камар анҳорини қайта тиклаш ҳаракатида бўлганлигини ҳам гапириб ўтган эди. Хусусан, амир Ҳайдар XIX асрда бу ишга қаттиқ киришди. Бироқ, амир ёнидаги ғаламис вазирлар Насаф аҳолиси бу ишдан мағрурланиб (аниқроғи, бойиб) кетиб, аввалгидек бўйсунмаслик шевасини ошқор қиладилар, деб уни бу йўлдан қайтардилар. Шу тариқа амир Ҳайдар Қора Камар орқали Амударё сувини Қарши даштига олиб келиш фикридан¹ воз кечади.

Сув чиқариш билан боғлиқ нақлларда ҳаёт ҳақиқати билан бир қаторда, орзу-армонларнинг қўшилиб келиши аъъанавийдир. Потрон ариғи хусусида ҳам шуни айтиш тўғри бўлади. Аввало, Мир Сайид Фатҳуллонинг Потронга келиши, шажарадаги баъзи далилларга қараб ҳукм қилганда, теурийлар салтанатининг охириги йилларида юз берган, дейиш мумкин. Қолаверса, унинг бу мавзёга келиб қолиши тасодифий бўлмай, катта доирада (бузурғлар ва дин арбоблари) ҳал этилганлигини тасаввур этиш мумкин. Сўнгра, теурийлар ўрнига келган шайбоний ҳукмдорлар Қарши даштларига сув олиб келиш бобида маълум ишларни амалга оширар эканлар, бу соҳага эл ўртасида катта нуфузга эга бўлган эшону авлиёларни, машойихларни, сайидларни жалб этмаслиги мумкин эмасди. Мир Сайид Фатҳуллонинг ўзи келган манзилда хонақоҳ қурдириши сувсиз бўлиши мумкин эмасди, албатта. Шунга кўра, Потрон аҳолиси ўзларининг қутлуғ машойихи Мир Сайид Фатҳуллодан, энг аввало, сув келтирган азиз сифатида миннатдор бўлишлари жоиздир.

Тағин бир ривоятни эътиборга ҳавола этайлик. Бу нақлни мулло Отамурод Ҳайдар ўғли ҳикоя қилган эдилар: «Қишлоғимизнинг шимоли-шарқий қисмидан жануби-ғарб сарига қараб катта ариқ ўтади. Қишлоқ эли оғзида ариқ тавсифи шундай: «Бу манзилга қадам қўйган бир азиз зот, шу ерларга сув келтириш учун икки сўфисининг қўлига ўз ҳассасини тутқизиб, «боринлар, бу ҳассанинг бир учини Қашқадарёга ботириб, орқаларингга қарамай то бу ерга етгунча судраб келинглар», деб юборибди. Сўфиларнинг оти, бирисиники Садир экан-у, наригисиники, билмадим, Надирми, Узун Ҳасанми, экан, улар пирлари айтган янглиғ Қашқадарё лабига бориб, пирнинг ҳассасини сувга ботириб, изла-

¹ В. В. Бартольд. Соч. III, М., «Наука», 1965, 161-бст.

рига қайтиб судраб кела бошлабдилар. Пир қўнган манзилга яқин қолганда, ярим йўлдамикин, сўфиларнинг бири кўнглида шайтон қутқуси ғолиб бўлиб, қайрилиб изига қарабди. Кўрадики, ҳасса судралиб келган ер ёрилиб, бир ариқ сув оқмоқда экан. Сўфилар орқага қараган жойда сув таққа тўхтаб қолади. Сўфилар ҳассани қайта бошдан судраганлари билан каромат зоҳир бўлмайди. Манзилга хомуш қайтган сўфиларни кўрган пир, «зарари йўқ, энди бу ёғини қазиб сув олиб келамиз» деган экан. Сув ўзи оқиб чиқиб келган жойдан бу томонини ариқ қилиб қазийдилар. Манзилга сув келгандан сўнг, биринчи эккан «дарахт»лари пирнинг ҳассаси бўлади. Ҳозир ҳам ўша ҳассадан ўрчиган чилон жийда дарахтлари Етти Тўғ Ота қабристонида кўкариб турибди».

Ривоят ва нақллар масофа ва маконни тан олмайди. Шубҳасиз, Қашқадарёдан ҳозирги Потрон қишлоғига қадар сув олиб келиш осон иш бўлмаган. Агар шу хусусда бироз узоқроққа бўйлайдиган бўлсак, қадимий Навтоқ (Ерқўрғон), Нахшоб (Насаф) теварак-атрофида суғориладиган деҳқончилик милоддан бурунроқ йўлга қўйилганлигини қадимшунослик фани алақачон далолат этган. Бундан ташқари, қадим юнон муаррихлари асарларида ҳам юртимизда сунъий суғориш иншоотлари — дарёларга тўғонлар қуриб сув чиқариш, ариқ ва анҳорлар қазиш ва ҳоказолар ҳақида маълумотлар берилади. Чунончи, Ҳирудот Ўрта Осиёда Эрон подшоҳлари бир замонлар дарёларга тўғонлар қурдирганлиги ҳақидаги гапни эшитганлигини¹ ёзган эди.

Эрон ва Турон ҳукмдорлари милоддан аввалги асрларда қаттиқ курашлар олиб борган. Гоҳ бу томоннинг, гоҳ у томоннинг қўли баланд келган. Эрон подшоҳлари Ўрта Осиё дарёлари тўғонларига эгалик қилганларида, бу жойнинг иқлим шароитини ҳисобга олганлар. Сувга эҳтиёж катта бўлган ўлка аҳолисидан қўшимча товонлар олишни кўзлаган босқинчи ҳукмдорлар сунъий суғориш иншоотларини ўз қўлларига олганлар, уларни қаттиқ назорат остида сақлаганлар. Бинобарин, эронийлар бу ўлкани мазлум этгунга қадар ҳам бу ҳудудларда сунъий суғориш ишларида катта тажриба бўлган. Йўқса, эронийлар бу ишга бу қадар ружу қилмаган бўлур эди. Шунини кўзда тутган таниқли қадимшунос олим О. Г. Большаков бу ҳақда шундай де-

¹ В. В. Бартольд. Соч. III, 101-бет.

ган эди: «Ўрта Осиёда сунъий суғориш... анча олдинги даврларга тааллуқдидир. Сунъий суғоришнинг кенг ёйилган шакли милоддан аввалги IV—III мингйиллик бўсагаларида вужудга келади. Йирик суғориш иншоотлари Мурғоб текислигида, Амударё, Зарафшон, *Қашқадарёда* (таъкид бизники — *муалл.*) милодга қадар бўлган I-мингйиллик ўрталарида пайдо бўлади ва бунда четнинг таъсири истисно этилади».¹

Хорижнинг таъсирисиз милоддан аввалги VI—V асрларда шаклланган сунъий суғориш тизими, хусусан, Қашқа воҳасида Навтоқ ҳокимиятининг гуллаб-яшнаш даврига тўғри келади. Навтоқ ҳукмдори қасридан 3—4 чақирим жануброқда, ҳозирги Шулликтепа манзилида (кейинроқ бу ерда Насаф — Нахшоб шаҳри қад ростлайди) воҳанинг қуйи қисмига сув тарқатадиган суввайирғич вужудга келган. Бошқача айтганда, қуйига кетган барча ариқлар боши шу ерда туташган. Бироқ, мўғуллар истилоси даврида (XIII аср бошлари) Шулликтепа сув иншоотлари вайрон этилади, дамбалар, тўғонлар бузиб ташланади, ариқлар кўмиб юборилади. Темурийлар даврида ариқларнинг асосий қисми тикланади. Лекин мўғул ҳукми остида ўтган бир ярим асрлик таназзул воҳанинг қуйи қисмидаги ўнлаб қишлоқларнинг йўқ бўлишига, унумдор ерларнинг қақшаб, саҳрога айланишига сабаб бўлган. Эҳтимол, Потрон қишлоғи ўрни Мир Сайид Фатҳулло ҳазратлари келгунга қадар гуллаб-яшнаган, боғ-роғлар ривож топган жой бўлгандир. Кейинчалик Потрон аталган бу жойнинг аввалги номи «Кўҳна боғ» бўлгандир. Чунки, шажарада Боғот қишлоғи эмас, айнан Кўҳна боғ деган жой тилга олинади. Ҳасса судраб сув келтириш ҳақидаги афсона замиридаги ҳақиқат, эътибор қилинса, бу ерларда олдинлари ҳам суғориш ишлари амалга оширилганлигини тасаввур қилишга имкон беради. Кўмилиб кетган ариқ ўрнини излаш, қазиш ишлари ривоятларда афсонаомуз тарзда ифода этилган, албатта.

Мир Сайид Фатҳулло ҳазратлари ва унинг авлодини Потрон эли неча асрлар давомида «Етти Тўғ Ота» деб эъзозлаши, хокини кўзига тўтиё қилиши сабаблари сувга бориб тақалади. Қишлоқда тўқилган биринчи афсона ҳам, шу тариқа, сув ҳақидадир. Замонлар ўтиши билан Пирнинг номи унут бўлган. Лекин ҳеч қачон, ҳеч қайси асрда унинг ва авлодининг хоки эл тарафи-

¹ В. В. Бартольд. Соч. III, 102-бет

дан хор этилмаган. Ҳали бу ҳақда тўхталамиз, бу борда айтадиган гапларимиз бор.

Қишлоққа ариқ олиб келинган, Пирнинг маслаҳати билан унинг икки тарафига 2—3 метр чамаси узоқликда, бир-биридан 15—20 қадам нари қилиб қаторлама Балхий тут экилади. Нақл қилинишича, бир қусурга йўл қўйган бечоранинг гуноҳидан ўтиб, унга экилган тутларни ариқ сувидан кўза билан сугориб, вояга етказиш топширилади. 70—80-йилларга қадар асрий тутларнинг юзга ёвуғи сақланиб қолган эди. 1991 йилда қишлоқ йўлини кенгайтириш чоғида уларнинг кўпи қирқиб юборилди. Ҳозирги пайтда икки -уч одам қулочига сизмайдиغان қадимий тутлардан 20 та чиқарчиқмас қолган, холос. Бу тутларнинг ҳар бири ўтмишнинг ўзига хос яшил гувоҳи. Зотан, қишлоқнинг Эгришоҳ кўчаси бошидаги қадимий тут дарахтини «Боботут» деб атаганлар. 1940 йилларда қишлоқнинг қариялари Боботутнинг ёшини 300—350 йил деб айтганларини эсловоқлар бор. Боботут, эҳтимол, Пирнинг ўз қўллари билан экилган дарахт бўлса, не ажаб?!

Потронда ҳали-ҳануз тутлар билан боғлиқ ривоятлаб сақланиб қолган. Бу нақлларни эсга олишдан мақсад, тут дарахтларининг қишлоқ пайдо бўлиши тарихи билан узвий боғлиқлигини таъкидлашдан иборатдир. Қишлоқнинг Потрон-Қовчин қисмида яшовчи диёнатли инсон, 75 ёшни қоралаган Ҳусан ака Алиқулов бир суҳбатда ҳикоя қилиб берган эди. Нақл тубандагича. Потрон-Қовчин ерида Якка Тут деган авлиё бўлган. Иттифоқо, йўқ ердан бир қуриган тут пайдо бўлиб қолган. Йўлдош Юсуповнинг отаси, нима бўлиб, шу қуриган тутни олиб кетиш учун кесиб аравага ортади. Одамларнинг айтишларича, от-арава, устидаги киши ўн қадам юрар-юрмай ёниб кетган. Тутни арралаган чоғда ундан қон сизган. Шунда ҳам билишмаган. Бу воқеа тахминан асримизнинг 28—29-йилларида содир бўлган.

— Ёдимда қолган яна бир бўлган воқеа шундай, — деб нақлни давом эттиради Ҳусан ака, — менинг Болта Жума ўғли деган тоғам бўларди. Эсимни таниб қолганман. Тоғам босмачи деган ном олган, ҳамма ундан ҳайиқади. Ўзи денг, бир деҳқон одам бўлса. 1894 йилда туғилган, бинойидай ишлаб юрган. Замоннинг алғовдалғов эканлигидан ҳар ким ҳар равиш қилади, демайсизми?! 20-йилларнинг охирларида бойларга қарши очилган ўт айрим юрагида кеки борни ҳам, текин мол

ишқибозларини ҳам қурига тортмай қолмаганда. Шу яқин-атрофда Акиш, Шилви қишлоқлари бўлган. Тоича, Ражабали деган одамлар туда бўлиб (бу тўдага бизнинг тоға ҳам тортилган), Фузорнинг Янгикент деган қишлоғига уч оғайни бойнинг уйини талашга борганлар. Ўртадаги уйни босганлар. Бойлар ҳам анойи эмас экан — ўша йилларда ҳамма ўзидан қўрқиб, ҳушёр тортиб қолган эди-да — уйга тушган йигитларга ҳамла қилганлар. Ҳаммаси қутилиб қочади-да, тоғам шўрлик қўлга гушиб қолади. Кейин, жумардликни қаранг, қочган олти жўраси уни бир амаллаб қутқозишиб олишадди. Тоғамнинг ранги-рўйи кетган, халлослаб, зўрға нафас оларди. Беморланиб қолган тоғамни дарддан холос қилиш учун фол очдирадилар. Фолчи, «йигитни Якка Тут авлиё тутган, у авлиёнинг ёнида кечаси ёлғиз ётиб ухлаб қолган, 3—4 ёшарлик наввосни сўйиб, худойи қилиб юборса, шифо топади», деган.

Тоғамнинг, ҳақиқатда, Якка Тут авлиё яқинида 4 таноб ери бўларди. Фолчининг айтганини қилиб, катта ола ҳўкизни сўйдилар. Мен шунда 6 ёшда эканман. Демак, 1929 йил бўлади. Қассоб ола ҳўкизнинг бошини олаверсин, «Болта оламдан ўтди», деб хабар келди. Ҳамма унинг уйига қараб чопди. Ақлимни таниб билдимки, тоғамни Якка Тут авлиё тутмаган, балки унинг бўлғилиғи Фузорда бўлган, калтак зарбидан жигар-бағри эзилиб кетган экан.

Тарихий маълумотлар ва ривоятлардан қандай хулосалар чиқариш лозим бўлади?! XVI асрга оид вақф ҳужжатларида Потрон ариғи алоҳида уқдириладики, бундан шу атрофда бўлак сув манбалари бўлмаганлигини тасаввур қилиш қийин эмас. Буни мулло Отамурод Ҳайдар ўгли айтиб берган қуйидаги нақл ҳам тасдиқ этади, дейиш мумкин: «Потронга Пирнинг каромати билан сўфилар таёқ судраб сув олиб келганларида бу теварак-атрофдаги қишлоқларнинг кўпи бўлмаган. Шунинг учун Қашқадарёдан то Потронгача тортилган бу ариқнинг номи «Потрон ариқ» бўлган. Қишлоқнинг этак сарисида Ширкент манзили бўлган. Ширкент қишлоғи аҳолиси Потрон Пирга ихлосманд муридлар бўлишган. Улар Пирдан «таҳорат суви» сўрашган. Пирнинг ижозати билан Ширкент қишлоғига бир шох сув очиб берилган. То яқинларгача «Ширкентшоҳ» деган кичкина ариқча бўлар эди.

Потрон ариғи экин-тикиннинг мўл бўлишига, ризқ-рўзнинг кўпайишига боис бўлиб қолмасдан, аҳоли со-

нининг ортиб боришига ҳам сабаб эди. Пирнинг доврўғини эшитган, унга мурид бўлиш орзусида бўлган мўъмин-муслмонлар бирин-кетин, уруғ-қавм бўлиб кўчиб кела бошлайдилар. Қишлоқнинг экин майдонлари, пайкаллари кенгайиб боради. Қишлоқ нурунийларининг ҳикоя қилишларича, Потронда 24 пайкал ғалла экиладиган ерлар бўлган. Унинг олти пайкали сайидлар ва шихларники, 12 пайкали «тожиклар» деб аталувчи, асли қишлоқнинг туғди-битди, азалий халқи бўлган шўрватўқар, месит, хитой, арбоб ва қурбонбоқи уруғларига қарашли бўлган. Олти пайкал экин ери эса қишлоқ этагида жойлашган Потрон-Қовчин деб аталувчи қовчин уруғи вакилларники бўлган».

«Пайкал» сўзи қадимий суғориш истилоҳларидан асосийси бўлиб ҳисобланади. Академик В. В. Бартольд Хуросонда Абу Абдуллоҳ Хоразмий тузган «Мафатиҳ ал-улум» («Илмлар қалити») асарида «пайкал» истилоҳининг учраши ва унинг ўтмишда «сувдан бир кеча-кундузда фойдаланиш навбати»ни англатишини¹ келтириб ўтади. Демак, пайкал бир кеча-кундуз давомида суғорилиши мумкин бўлган катта ер бўлаги, дейиш мумкин.

Мирзо Бадийи Девоннинг (XVIII аср) «Мажма ал-арқом» асарига шарҳлар битган А. Б. Вильданова «пайкал» сўзи моҳиятини шундай кўрсатади: «Пайкал — сувнинг маълум миқдори ва у билан суғориладиган ернинг аниқ ўлчови. Ушбу истилоҳ суғорилмайдиган ер қадрсиз бўлган Ўрта Осиёнинг қурғоқ ва саҳро ерларида қўлланилади. Қайсики, деҳқонлар умумий сув манбаидан навбат билан фойдаланар эканлар, ариқларни ҳам биргалашиб, ҳашар йўли билан тозалашган. «Пайкал» истилоҳи ер-сувдан жамоа бўлиб фойдаланиш бирлигини ифода этади».²

Потрон қишлоғига қарашли пайкал ерларнинг ададини аниқ айтиш қийин. Бир пайкалда қанча ҳўкиз, қўш ишлаганини тахмин қилса бўлади. Пайкаллар бир неча таноблардан иборат бўлган. Умуман, Потрон ерлари жанубдан Чороғил қишлоғи этагига қадар, ғарбдан эса Гадейтопмас қишлоғи сарҳадига, Тўрақул қишлоғи чекига қадар туташиб кетган. Потронликларнинг ҳовли-жойлари, боғ-роғлари, суғориладиган томорқаларидан ташқари 24 пайкал ғалла майдони бўлиши

¹ Қаранг: Посн Рашиданов. Қашқадарё тарихи, 149-бст.

² Мирзо Бадийи Девон. Мажма ал-арқом. М., 1981. 104-бст

унинг нисбатан жуда катта ҳудудни эгаллаганлигини кўрсатади. Асримиз бошларида қишлоқ аҳолиси сони 1,5 минг кишидан ошиқроқ бўлган. 374 хўжаликни боқиб учун шунча экин майдони кифоя қилган, албатта.

Потронлик ота-боболар суғориш ишларида катта тажриба орттирганлар. Потрон ариқ сувини ҳаммага тенг қилиб бўлишни таъминлаш учун кўза ўлчовидан фойдаланганлар. Ер эгаларига сув тақсимоли хўжалигига, танобига, ҳўкизи сонига қараб амалга оширилган, яъни фалончининг ери шунча, унга бир кўза сув, фиставончининг ери неча таноб, унга икки кўза сув, тариқасида бўлинган. Кўза дейилгани кум соатларидай гап. Унинг таги игнанинг кўзидай тешилиб, тўлдирилган кўзадаги сув (бир кўза, икки кўза ва ҳ.к.) оқиб тамом бўлгунча сув олган кишига ҳеч ким ҳалақит бермаган. Махсус ажратилган мироблар кўзаларни назорат қилиб турганлар.

Кўп асрлар мобайнида Потрон қишлоғи осуда ҳаёт оғушида бўлган, чорвачилик, деҳқончилик, боғдорчилик билан шуғулланиб келган. Бироқ, XIX асрнинг иккинчи яримларига келганда Бухоро амирлигининг тинчи бузилиб, Туркистонга руслар доҳил бўла бошлагач, қишлоқлардан ҳам файзи баракат кўтарила бошлайди. Табиат инжиқликлари кўпаяди, қурғоқчилик устма-уст кела бошлайди. Дон-дун экилган пайкаллар ҳосил бермай қўяди. Айниқса, XX аср бошларида қишлоқ аҳолиси анча қийналиб қолган. Шунда авлоди сайидзодалардан бўлган Турсунхон эшон або-аждодининг олижаноб ишларини давом эттириб, ўз корхонаси ҳисобига қишлоқ аҳлини боқади. Бу ҳақда ҳам кейинроқда тафсилли сўз юритилишини ҳисобга олиб, фикр-ни ихтисор этамиз.

Асримизнинг 20-йиллари собиқ шўро салтанатининг ўрнатилиши билан изоҳланади. Қонли тўнтаришни амалга оширган қизиллар миллий ўлкаларни ўз човутларига оладилар. Биз бу ҳақдаги тарихни такрорлаб, юракларни қайта бошдан қон қилмоқчи эмасмиз. Фақат биргина далилни келтириб ўтиш ила кифояланамиз. 20-йилларда рўй берган сиёсий касофотлар устига-устак, очарчилик балоси эл бошига ёпирилади. Не-ча аср давомида гавжум қишлоқ бўлган Потрон учтўрт йил ичида ҳувиллаб қолади. Кимлар кулоқ қилинган, кимлар бадарға этилган, кимлар сўроғсиз-айбсиз қамаб юборилган, кимлар уриб, кимлар отиб ўлдирилган... Кўпгина хонадонлар жонини қутқариш учун ўзга юртларга кўчиб қочганлар, баъзи шердил кишилар тарки

Ватан қилиб, Афғон тупроғига ўтиб кетганлар. 30-йилларда, кексаларнинг айтишича, Потрондек муаззам қишлоқда ҳаммаси бўлиб 29 хўжалик муқим қолган экан. Водариг-о, шундан 4—5 йил аввал ўтказилган аҳоли рўйхатида бу қишлоқдан 374 хўжалик ҳисобга олинган эди-я?! Бир қишлоқ қисмати шундай бўлганда, бутун Туркистонда аҳвол қандай бўлганлигини тасаввур қилиш қийин бўлмайди.

Потрон қишлоғи она-Юртимизнинг бир парчаси. Юрт бошидан не кечган бўлса, у барига шерик бўлган. Потроннинг меҳнатсевар, диловор эли собиқ шўро салтанатининг жазавасини ҳам. «ривожланган социализм» «ғалабасини» ҳам тотиб кўрди. 30-йиллар зуғумлари, қишлоқнинг энг эътиборли, обрўли, билимли, зиёли ва фозилларининг айбсиз қамоқларда чиритилиши, йигитларни комига тортган даҳшатли уруш. 50-йиллардаги ситамлар, ер ўлча, мол сана қабилидаги шўро қолипида яшашга мажбур қилишлар ҳаммаси орқада қолди. Қишлоқ аҳли барига мардонавар чидади.

Ватан мустақилликка эришганда, мозийга қайтиб иш кўриш янада хайрлидир.

ШАЖАРА

«Халқнинг маданий қадриятлари, маънавий мероси минг йиллар мобайнида Шарқ халқлари учун қудратли маънавият манбаи бўлиб хизмат қилган. Узоқ вақт давом этган қаттиқ мафкуравий тазйиққа қарамай, Ўзбекистон халқи авлоддан-авлодга ўтиб келган ўз тарихий ва маданий қадриятларини ҳамда ўзига хос анъаналарини сақлаб қолишга муваффақ бўлди»¹, — деган эди Республикамиз Президенти Ислоҳ Каримов.

Туркий халқларда қадимдан етти отани билиш анъанаси давом этиб келган. Юртимизда ислом қарор топгандан сўнг бу анъана шажара даражасига кўтарилади. Пайгамбаримиз Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи вассалом асос солган динни ёйиш учун Макка ва Мадина, шунингдек, бошқа араб маъволаридан, қайсики, Пайгамбаримиз ва унинг хонадонига қариндошлик алоқалари бор кишилар турли юртларда қарор топадилар. Бу хилдаги келиш ва жойлашишлар турли даврларда кечади. Олдинроқда айтилгани сингари, ҳагто, кейинги аср-

¹ *Ислом Каримов Ўзбекистон XXI аср бўсағасида...*, 137-бет.

ларда Макка ва Мадинадаги азизларнинг хокларидан ҳам баъзи бирлари кўчириб келинади ёхуд уларнинг рамзий қабрлари вужудга келтирилади.

Кейинчалик Пайғамбаримизга қариндошлик ришталари билан боғланган саййидлар, Али хонадонидан бўлган алавийлар ўзларининг насабномаларини тузганлар. Ўрта Осиё шаҳар ва қишлоқлари бўйлаб тарқалган улуғ ислом авлиёлари келиб чиқиши, шажараси охиروқибатда Муҳаммад (САВ) ва Ҳазрат Али ҳамда унинг фарзандлари Ҳасан ва Ҳусан билан боғланади.

Насабнома ва шажаралар улуғ алломалар, подшоҳлар авлодлари силсиласи учун ҳам тузилган. XX асрга қадар шаҳар ва қишлоқлардаги катта-кичик масжидларда қавмларнинг шажаралари сақланган. Фуқаролар, оддий қавмлар ўзларининг наслу насабини, уруғ-аймоғи ва ота-боболарининг пиру эшонини аввайлаб сақлангувчи шу ҳужжат орқали билиб олганлар. Насабнома ва шажаралар тарихнинг муҳим манбаи ҳисобланишга лойиқдир.

«Шажар» араб тилида дарахт маъносини беради. Лугат китобларида «Шажара — дарахтнинг тана, шох ва шохчалари қаби тузилган схема (бундай схема кўпинча, бир отадан тарқалган авлод, наслу насаб, уруғ-аймоқ ҳақида тузилади)»,¹ деб таърифланади.

Оила Шарқда, шу жумладан, ўзбек халқида энг муқаддас тушунчадир. Оила ва унинг ҳаётимизда тутган ўрни ҳақида Президентимиз Ислам Каримов қимматли фикрларни билдиради: «Оила — бизнинг халқимиз учун миллатнинг кўп асрлик анъаналари ва руҳиятига мос бўлган гоят муҳим ҳаётий қадриятлардан биридир. Республикада оилалар асосан кўп сонли бўлиб, уларда турли авлод вакиллари бирга яшашади ва бирга ҳўжалик юриштишади. Бу эса болаларни тарбиялаш, уларни умуминсоний маънавий қадриятлардан, анъаналардан баҳраманд қилиш, билим даражасини ошириш учун қулай шароитлар яратади. Худди шундай оилаларда одамлар болалик чоғлариданоқ меҳнатсеварликни, катталарга ҳурматни, билим эгаллашга интилишни ўрганадилар».²

Оила чинакамига ҳаётимизнинг муқаддас қадриятларидан биридир. Оилада инсон тақдири шаклланади. Ҳурмат, меҳнатсеварлик, билимга интилиш, турфа ижобий хислатлар ўчоғи — хонадондир. Азалдан халқи-

¹ Ниязий асарлари лугати. Т., 1972, 687—688-бетлар

² *Ислам Каримов. Ўзбекистон XXI аср бусатасиди...*, 253-бет.

мизда қарор топган анъана — оилаларнинг кўл сонли бўлиши ўз аҳоли-аждодини билишга, уларни унутмасликка маънавий эҳтиёж туғдирган. Олдин ўтган авлодлар кейин келгувчилар учун ибрат тимсоли бўлган. Шажараларда фақат исми-шарифлар, илму амаллар, таваллуд саналари зикр этиб қолинмасдан, зикр этилган шахснинг жамиятда тутган ўрни, мавқеи ҳам қаламга олинган.

Фуқаро шажаралари, таассуфки, ҳали яхши ўрганилган эмас. Қолаверса, подшоҳлик Россияси босқини ва етмиш йилдан зиёд давом этган собиқ шўро салтанати ҳукмронлиги даврида арабий битикдаги китоблар, шу жумладан, шажараларнинг деярли аксарияти йўқ қилинди, ёинки, Санкт-Петербургга ташиб кетилди. Аҳёнда фалон жойдан шажара топилибди, деган гаплар қулоққа чалинади. Жумладан, Занги Ота билан боғлиқ шажаранинг топилиши жуда ноёб воқеадир. Шажаралар VIII асрдан то XIX асрга қадар ўтган бир хонадонга мансуб кишилар силсиласини акс эттириши билан жуда катта тарихий-биографик қиммат касб этади. Биз бунда саййидлар авлодларига мансуб шажараларни кўзда тутаётимиз. Чингизхон, Амир Темур, Шайбонийхон, Абдуллахон ва бошқа хону амирларнинг шажаралари, маълумки, Одам Атога қадар етказилади. Милоддан бурунги воқеа-ҳодисалар ҳақида ёзма манбалар мавжуд бўлмаган ҳолда, бу йўқликни қисман шажаралар тўлдирди.

Оила ва қариндошлик муносабатлари тор доирадаги, махтут, ижтимоий ҳаётдан ажралиб қолган ҳодиса эмас. Бу хусусда Президентимиз айтган қуйидаги гаплар фикримизни янада тўлароқ ойдинлаштиради: «Маънавий қадриятларнинг яна бир қудратли манбаи анъанавий оила ва қариндошлик муносабатлари одибдан иборатдир, катталарни ҳурмат қилиш, ўзаро ёрдамлашиш, келажак авлод ҳақида ғамхўрлик қилиш ҳамisha унинг асосий қоидалари бўлиб келган. Афсуски, бу қадриятларга ҳам совет даврида жиддий путур етди. Совет тузуми хусусий тадбиркорликни тақиқлаб, «яқинларини қўллаш»га қарши кураш баҳонасида оилалардаги ва қариндош-уруғ ичидаги касбий кўникмаларнинг мерос бўлиб ўтишини йўққа чиқарди. Оилалар ва уруғларнинг анъанавий касбий ва иқтисодий «ўрни» йўқотилишига сабабчи бўлди. Натижада бу кўникмалар ва ахлоқий нормалар тўсиққа учради... Оила қадриятлари ва қон-қардонлик муносабатларининг қайта тикланиши ўз умрини яшаб бўлаётган оила-уруғ муно-

сабатларини абалийлаштиришни эмас, балки ҳар бир оиланинг иқтисодий, маданий ва касб жиҳатидан эркин бўлиш имкониятини англатиши лозим».¹

Оила қадриятлари ва унинг маданий жиҳатдан эркин бўлиш имконияти ҳақида гап борар экан, ҳар бир хонадоннинг уз шажарасига эга бўлиш анъанасини тиклаш вақти-соати етмадимикин, деган ўйга борасан, киши. Зеро, собиқ шўро замонида Зот, Авлод, Насаб тушунчалари сиёсий таҳқир даражасига кўтарилган эди. Тавба дейлиг-у, итнинг ва отнинг зотини (шунда ҳам бирор-бир мусобақа боис) суриштириш мумкин эди-ю одамларнинг қайси авлоддан, қайси касбий йўналишдан эканлигини ошкор айтиш имкондан холи эди. Сайидзодалар азал-азалдан диний илм билан шуғулланган, улар орасидан улуғ алломалар, шоирлар, давлат арбоблари етишиб чиққан. Лекин собиқ шўро даврида «бобом фалончи машҳур имом-хатиб бўлган, абааждодим Пайгамбар ҳазратларига, унинг қизларидан бўлган фарзандларга улашади ва ҳ.к.», деб айта олмас, шахсий варақаларга «камбағал деҳқон» деб ёзишдан нарига ўта олмас эдик. Қолаверса, сайиду эшон, мулла-ю хатиб, сўфи-ю садр қизил тузумнинг дастлабки йилларида қиличнинг дамига дучор этилган илк тоифа бўлган эди. Шўро давлатига илмли, фозил кишилар керак эмас эди. Шўро салтанатига мутеълар зарур эди. Илм аҳли ҳеч қачон зулмга, ноҳақликка, адолатсизликка бош индуролмайди. Чунки, у ўз халқининг тарихини, бобокалонларининг ўтмишини яхши билади, улардан, қаҳрамонона ишларидан ифтихор қилади.

Потрон қишлоғи сайидлари, Мир Сайид Фатҳулло авлодлари ҳам 20—30-йилларда қизил қатағоннинг домига илинган эди. Шу насабнинг чироғини ёқиб келаятган Турсунхон эшон, Ботирхўжа хожилар қизил аждаҳонинг илк қурбонлари бўлишган эди. Бухоро шўронинг қўлига ўтибди, амир қочибди, деган мудҳиш хабарни эшитган Турсунхон эшон ва Низомиддинхонлар «Эй, Яратган Эгам, бизлар кофирнинг юзини кўрмайлик», деб нола-фиғон қиладилар. Диёнатли бу эшонлар қизил аждаҳонинг домига тортилгандан кўра, Аллоҳдан ўзларига ўлим тилашни мақбул биладилар. Уларнинг тилаги ижобат бўлади. Қамашлар, отишлар тўлқини Қарши шаҳрида бошланар-бошланмас, бу икки покломон инсон ҳаёт билан видолашади.

¹ *Ислам Каримов Ўзбекистон XXI аср бусаяғида...*, 147-бет.

Мир Сайид Фатхулло ҳазратларининг икки фарзанди —
Мир Сайид Исҳоқ ва Мир Сайид Абу Туроб мақбаралари.
Тиклангандян сўнг. 1998 йил.

Потрон қишлоғининг бу икки муътабар фарзанди номини бежиз тилга олаётганимиз йўқ. Алавийлар авлодидан бўлган, Пайғамбаримизга унинг қизлари Биби Фотима орқали уланадиган, Мир Сайид Фатхулло аж-доллари ҳисобланган бу зотлар XX асрнинг 20—30-йилларига қадар насаб шажарасини эҳтиёт қилиб сақлаб келганлар. Ботирхўжа охириги марта, 1937 йилда ҳибсга олинганида шажарани ўз амакиваччаси ва халфаси Акбархонга омонат қолдириб кетади. Турсунхон (Турсун Алихон) эшон авлодлари ҳам шажарани, гарчанд тўла бўлмаса-да, бизнинг кунларга қадар эсон-омон сақлаб кела олдилар. Ҳар икки шажаранинг бугун ёруғ олам юзини кўришида, ўтган уруғ-аймоқнинг руҳини шод этишида Ботирхўжанинг ўғли Ўроқхон хонадонининг саъй-ҳаракатлари жуда катта бўлди. Хусусан, Мир Шарифхон Ўроқхон ўғли, Раҳматуллохон Мир Шарифхон ўғли неча йиллар давомида шажараларни ўрганиш, тадқиқ этиш ниятида изланишлар, ҳаракатлар олиб бордилар.

Олдинроқда айтилгани каби, узунлиги бир неча қулоч келадиган Мир Сайид Фатхулло тармоғига оид шажара («А» нусха деб тавсиф қилайлик) ва Турсунхон насабига тааллуқли шажара («Б» нусха дейлик) фақат

бир қишлоқ, икки оилага тегишли бўлиб қолмасдан, умуман, Қашқа воҳасининг тарихи учун бебаҳо манба ҳисобланишга лойиқ. Бу тарихий ҳужжатларнинг қимматини бир вилоят доирасида баҳолаш ҳам етарли эмас. Чунки шажараларда Бухоро, Насаф, Балх, Ҳисор, Ҳиндистон, Фазна, Самарқанд, Хоразм кечмишининг маълум қирраларини ойдинлаштирадиган далиллар учрайди. Бундан ташқари, теурийлар, шайбонийлар, аштархонийлар ва манғитлар сулоласи ҳақида ҳам ушбу шажаралар қизиқарли маълумотлар бера олади. Шунга кўра, шажаралар аҳамияти мамлакатимиз мукамал тарихини яратишда яна бир ноёб манба бўлишлиги билан белгиланса арзиғулқдир.

«А» нуханинг сақланиши ҳақида Халфа бобонинг набираси Рўйиддинхон шундай ҳикоя қилади: «Ёшлигимда бобомникига Тожикистоннинг Кулоб вилоятидан иккита меҳмон келди. Улар келиши шарафига бобом қишлоқ оқсоқолларини ҳам чорлаб, зиёфат бердилар. Кулобдан ташриф буюрган меҳмонлар қишлоғимиздаги Етти Тўғ Ота қабрларини зиёрат қилмоқни кўнгилга туккан эканлар. Оталарни улар ўзларига пир ҳисоблар эканлар. Меҳмонлар шажара асосида бу жойларни йўқлаб келишган экан. Шажара ҳақида гап-сўзлар бўлгач, бобом китобхонасига кириб, эски матога ўралган шажарани олиб чиқдилар. Шажаранинг узунлигини ўшанда биринчи бор кўриб, ҳайратдан донг қотиб қолганман. Шажарани авайлаб ёзишиб, меҳмонлар уни ўқишга тундилар. Пешинга қадар шу иш билан банд бўлдилар. Меҳмонлардан кексароғи шажаранинг айрим ўринларини бобомнинг рухсати билан кўчириб ҳам олди.

Эртасига саҳарда, бомдодни ўқишиб, бобом ва улар Етти Тўғ Ота зиёратига кетдилар. Кейинроқ бобомдан билдимки, Етти Тўғ Ота авлиёларининг Кулобда ҳам қадамжолари бор экан, кулобликлар ҳалиҳанузга қадар у ердан оёқ узишмас эканлар. Бири ёш, бири кексароқ бу икки меҳмон ўз пирларининг қабрларини излаб бу ёқларга келишган экан. Фаҳм қилишимча, меҳмонлар бобомдан шажарани сўрашган. Бобом уларга бу ишни қила олмаслигини жуда мулойим, ранжитмайдиган асосда сўзлаганлар. Бобом бу ёруғ оламини тарк этаётган чоқларида ҳам шажаранинг муҳофазаси учун куйиб-пишган эдилар. Бу шажара қандай сақланганлигини эшитиб, қаттиқ таъсирланганмиз. Ботирхўжа бобомизнинг қамалиб, қабри номаълум қолишлиги, Ансорхоннинг таҳқирлаб ўлди-

рилиши... Эҳ-ҳе, ситамларнинг, кўргиликларнинг қайси бирини айтиш мумкин?! Шажара гоҳ бу қариндошниқида, гоҳ у қишлоқда, ишқилиб, шўро айғоқчилари ҳид билмаслиги учун жонни жабборга бериб сақлаб келинди-да.

Шажаранинг мавжудлигидан кимлардир, барибир, хабардор эди. Бир куни қишлоқ қабристонини қоровули Неъмат бобо Етти Тўғ Ота зиёратига келган уч кишини бизникита эргаштириб келди. Улар ўзларини таништирмаёқ, Халфа эшондан қолган шажарани беришликни талаб қилдилар. Катта пул ваъда қилишди. Ўша пайтда улар айтган пулга 3 та «Жигули» машина олса бўларди. Ўшанда мен Халфа бобом шажараси менда эмаслигини, бобом, билмадим, кимга бериб юборган, мен ёш эдим, талаба эдим, деб қўтилганман.

«Б» нусха шажаранинг тақдири янада мураккаброқ бўлган. У қўлдан бу қўлга ўтавериш, гоҳ кўмилиб, гоҳ сувалиб ипак қоғозлар хилвираб қолган, ёзувлар ўқиб бўлмас аҳволда. Бу нусханинг бугун мавжудлиги учун Мир Шарифхон хонадонидан миннатдор бўлиш жоиздир.

Икки шажара ҳақида ўйлар экансан, президенти-мизнинг оила қадриятлари ҳақида айтганлари нечоғлик тўғри, ҳаётини эканлигига яна бир бор амин бўласан, киши. Оила қадриятлари, ўтган улуғларга ҳурмат-эҳтиром нуқтаи назаридан қанча қийинчилик, қатағон, ситамлар кўрмасин, ворислар уларни кўз қорачўғидай сақлаб кела олганлар. Тасанно демай бўладими, бу кишиларга? Оила қадриятларини жондан-да азизроқ, ўзбекона жўмардлик, ота-боболаримиз асрлар давомида қонимизга, онгимизга сингдирган маънавий ифтихорнинг энг олий кўринишлари дегулик.

«А» нусха шажара 4 метр узунликда бўлиб, Мир Сайид Фатҳуллонинг набираси Сайид Муртазо авлодлари томонидан тузилган. Насабноманинг охирида қуйидаги сўзлар ёзилган ва муҳр билан тасдиқ этилган: «Мир Сайид Муртазо насабномалари амирул-мўминун Муҳаммад Баҳодурхон замонида ёзилиб, ислом уламолари ва фузалолари аҳли эътиборига ҳавола этилди».

ШАЖАРАНИНГ МАТНИ Шажара чиройли насаблиқ хатида битилган, У Аллоҳ шаънига айтилган ҳамдан бошланади ва Пайғамбаримизни шарафловчи наът ила давом эттирилади. Сўнг чоҳарёрлар — Абу

Бакр, Умар, Усмон ва Али номлари битилган бодомсимон нақшли ёзувлар келади. Шундан кейин Ҳазрат Пайғамбаримизнинг сифатлари ва авлодларига хос фазилатлар баён этилади. «Ҳазрат Саллоллоҳу алайҳи вассалом зикри давомида, — дейилди шажарада, — тўрт имоми барҳақ аждодлари ҳам баён қилинади». Бундан шу нарса англашиладики, шажарада бевосита мавзуга даҳли бўлган Ҳазрат Алининг икки ўғли фарзандлари номма-ном санаб ўтилади.

Шажаранинг Пайғамбаримиз насабини баён этувчи қисмини келтиришни ҳожат кўрмадик. «Амирул муслимин Али разияллоҳу анҳунинг 36 фарзандлари бўлган» деган жумладан бошланувчи қисм матнини келтириб ўтамиз ва зурарат туғилган жойларда шарҳлаш, изоҳлаш йўлидан борамиз: «Улардан ўн тўққизи ўғил бўлган. Фарзандларнинг олтитаси Али ҳаёт бўлган вақтларда вафот этган. Қолган ўн уч нафари кейинларида қолган: Ҳасан ва Ҳусайн ва Муҳаммад ва Ҳанифа ва Абу Бакр ва Умар ва Усмон ва Авф ва Жаъфар ва Абдуллоҳ ва Аббос (иккитасининг исми-шарифи шажарада кўрсатилмаган — муалл). Шуларнинг олтитаси Карбалода шаҳодат шарбатини тотганлар: Абу Бакр ва Умар ва Усмон ва Авф ва Абдуллоҳ ва Аббос (еттита саналаётир, ҳолбуки, Ҳусайн ҳам Карбалода ўлдирилган — муалл.).

АМИРУЛМУЪМИНИН ИМОМ ҲАСАН РАЗИЯЛЛОҲУ ТАЪОЛИ АНҲУ АВЛОДЛАРИ БАЁНИ

Ул зотнинг ўн олти фарзандлари бўлган. Шундан ўн биртаси ўғил: Ҳасан бинни Ҳасан ва Ҳусайн ва Талха ва Исмоил ва Абдуллоҳ ва Ҳамза ва Яъқуб ва Абдурраҳмон ва Умар ва Қосим имоми бузургвор оталари (Ҳасан — муалл.) билан Карбалода ҳозир бўлганлар ва шаҳодат шарбатини тотганлар.

Амирулмуъминин Имом Ҳусайн разияллоҳу таъоли анҳунинг фарзандлари баёни

Бул жанобнинг 3 фарзандлари бўлган: Имом Зайнулбиддин ва Али Акбар ва Абдуллоҳ. Имом Зайнулбиддиннинг лақаблари Али Асғар эди.

ИМОМ ЗАЙНУЛОБИДДИН АВЛОДЛАРИ БАЁНИ

Унинг олти фарзанди бўлган: Муҳаммад Боҳир ва Али Боҳир ва Зайд ва Умар Зайд ва Хусайн ва Абдуллоҳ.

Имом Муҳаммад Боҳир авлодлари баёни

Муҳаммад Боҳир разияллоҳу таъоли анҳунинг битта ўғиллари бўлган. Имом Жаъфар Содиқ разияллоҳу таъолиху анҳу отлиғ. Бул жанобнинг беш ўғиллари бўлган: Имом Исмоил ва Имом Мусо Козим ва ибн Муҳаммад ва Имом Исҳоқ ва Имом Али.

Имом Мусо Козим разияллоҳу таъоли анҳу авлодлари баёни

Имом Мусо Козимнинг фарзандлари кўп бўлган. Ва ул зотдан бисёр насли насаб қолган: Имом Али Мусо Ризо ва Имом Иброҳим ва зайд ва Абдуллоҳ ва Убайдуллоҳ ва Бурҳон ва Муҳаммад ва Аҳмад Жаъфар ва Ҳамза ва Аббос ва Сулаймон ва Фазлуллоҳ ва Ҳасан ва Исҳоқ ва Исмоил.

Имом Али Мусо ар-Ризо авлодлари баёни

Ул зотнинг битта ўғиллари — Имом Муҳаммад Тақий бўлган.

Имом Муҳаммад Тақий авлодлари баёни

Бу жанобни икки ўғиллари бўлган: Али Наъқий ва Мусо Мубарқий.

Жаноби Али Наъқий авлодлари баёни

Унинг икки ўғли бўлган: Ҳасан Аскарый ва Жаъфар.

Ҳасан Аскарый авлодлари баёни

Бу жанобнинг 2 ўғли бўлган. Бири Мусо — ёшлигида вафот этади, иккинчисининг исми Муҳаммад Таъқийдир.

Шажаранинг бундан кейинги саҳифаларида авлод вакиллари султонлар, амирлар ва мирлар деб талқин этилади:

Амир Султон Муҳаммад Таъқий авлодлари баёни

Жаноб султон Муҳаммад Таъқийнинг Али Таъқий ва Мусо Мубарқаъ исмли икки ўғиллари бўлган.

Мусо Мубарқаънинг ҳам иккита ўғли бўлган: уларнинг исми Аҳмад ва Ҳусайн эди. Бовужудким, Аҳмад нақиб¹ эди, отасининг ўрнини босди, мукаррам ва муаззам бўлиб, кишилар ҳурмат-эҳтиромига сазовар бўлди. Халқининг пешвоси ва таянчига айланди. Мадинайи мунавварадан бир тўп хайрихоҳлар билан Ироқ ва Кум сарига келдилар. Бу маъволарнинг эли бу жанобнинг келишларидан хабар топиб, пешвоз чиқдилар ва яхши кутиб олдилар. Шоир айтганидек:

Бу водийнинг халқи эшитибон,
Келибди деб юртга ҳодийи² замон,
Молин нисор айлаб, барин келтирдилар,
Фахр айлаб барчаси ёнда ўлтирдилар.
Элнинг барчаси — сагиру кабир,
Хизматида чокардек бўлдилар тайёр.

Бу маъвонинг подшоҳи Султон Муҳаммад исмли киши эди. Унинг лақаби Абу Саъид Худойбанда бўлиб, Араб ва Ажам подшоси эди. Унинг кўнглида Пайғамбаримизга рағбат кучли эди... Ҳамиша аймма — имомлар наслидан бирортасини топиб, давлатини улар билан зийнатлаш истагида юрарди. Шоир айтганидек:

Халқи подшоҳига дедилар одоб билан
Фарах диёрига келмиш Араб томондан,
Ул сайидзоданинг оти Аҳмад тамом,
Осмон тоқида ойу юлдуз-Имом.
Фозилу покрайъ, мутаққий³ эрур,
Негаки оти Муҳаммад Тақий эрур.

Шоҳ халқидан бу хабарни эшитиб, хурраму шод бўлади. Филҳол, Имом кўнган манзилга — Кум⁴ шаҳ-

¹ Жамоа пешвоси, йулбошичи. Нақиблик мансаби фақат сийидзодаларга рано кўрилган. Маҳмуд ибн Валининг кўрсатишича, XVII асрда Балхда шаҳзодалар, тахт вориси ҳам ундан қўйида ўтирганлар. Нақиблик наслий бўлган. Ҳукмдор унинг гапидан чиқа олмаган — мухлл.

² Тўтри йўл кўрсатувчи, стақчи.

³ Ҳалол, тақводор, парҳежор, гуноҳ ишлардан сақланувчи

⁴ Эрондаги имомлар манзили бўлган шаҳар.

рига томон йўлга тушади. Подшоҳ тез орада Имом хизматларига мушарраф бўлади. Суҳбат асносида илми камолини кўриб, ихлоси янада ортади. Подшоҳ Имомга тухфалар пешкаш қилиш билан чекланмай, Фотима исмлиқ қизини ҳам унинг никоҳига беради. Шоир айтганидек:

Қизи ҳуснда шаҳриёри жаҳон,
Оти ҳам эрди Фотима султон.
Юз эъзоэ ила некандиш подшоҳ,
Имом орқасидан чопди-ку илҳоҳ.
Ақд аилади қизин Сайидзолага,
Кўнглида губор йўқ, майл эрди ризога.

Шундан кейин подшоҳликни унга топширади, Ироқ ва Ажам халқини йиғиб, унга бўйсундиради. Бу ўлкаларнинг халқлари уни чин дилдан севиб, ҳурматлардилар. Подшоҳ қизидан Султон Сайид Аҳмаднинг тўрт ўғли туғилди. Улардан бири фозил киши бўлиб, унинг оти Султон Маҳмуд эди. Отасининг вафотидан кейин подшоҳликни унга топширдилар. Бир оёғи сал оқсарди. Шу боисдан унга Султон Муҳаммад Аъраж деб лақаб қўйдилар. Унинг фарзандлари кўп эди. Улардан бири Малик Аҳмад эди. (Отаси вафотидан сўнг) подшоҳликни унга топширдилар. Фарахга¹ борди ва бу ернинг халқи унга кўп иззат ва икром кўрсатдилар. Етти йил муддатки, у шу ерда бўлди. Шундан сўнг, қайтиб Қумга келди. Унинг 3 ўғли бор эди. Улар орасида Султон Мусо исмли фарзанди бўлиб, унинг ҳам уч ўғли бўлган. Улардан бири Султон Аҳмад бўлиб, отасининг ўрнига тахтга ўтирди. Унинг тўрт ўғли бор эди. Шоир айтганидек:

Унинг тўрт ўғли бор эди,
Жумла хушхулқ, аҳсан эрди.

Улардан бири Султон Мусо бўлиб, ота тахтига ўлтирди. Унинг бир ўғли бўлган. Исми Султон Аҳмад Комрон бўлиб, унинг икки ўғли бор эди. Улардан бири Султон Муҳаммад Одим, иккинчиси Султон Яҳъё эди. Султон Яҳъёнинг 8 ўғли бўлган. Улар ўз навбати

¹ Ҳирот вилоятидаги жой.

билан оталари тахтига ўлтирдилар. Бирининг исми Султон Ҳусайн эди. Унинг уч ўғли бор эди. Тагин бирининг оти Султон Абдуллоҳ бўлиб, Қумда ўн йил подшоҳлик қилди. Қум халқи унга игоаткорлик қилдилар ва тамоми мулкни унга топширдилар. Ул зотнинг уч ўғиллари бор эди. Улардан бирининг оти Султон Маҳмуд бўлиб, отаси ўрнига тахтга чиқади. Унинг бир ўғли бўлган. Оти Султон Муҳаммад эди, отаси ўрнига тахтга ўлтиради. Унинг фарзандлари кўп эди. Шулар ичида Султон Мутаҳҳир отасининг тахтига чиқади. Ул зотнинг 8 ўғли бор эди. Улардан бирининг оти Султон Жалолиддин бўлиб, отаси ўрнига тахтга ўлтиради. Шоир айтганидек:

Эди султони тожли Жалолиддин,
Илмига камолоти эрди яқин.
Илм қошифи эди шоҳи замон,
Ундан ҳал эди мушқулоти жаҳон.

Тижорат ишига майли кўпроқ эди. Шоир айтганидек:

Сафарга мойил эди ул сарвар,
Бухоро сарига айлади гузар.
Бой, ҳашаматли мулк подшоҳи эди,
Исми ҳам шер, адлда беназир эди.

Ул вилоят подшоҳи меҳмон келишини эшитиб, шайх Жалолиддин зиёратларига келиб, итоат ва ихлос ошкор қилди, тожу тахтининг ихтиёрини бериб, уларга мурид бўлди. Бухоро халқининг ҳар қандай мушқулотлари бўлса, ул зотнинг ҳузурига келиб, ҳал қилиб, муродлари ҳосил бўлур эди. Шайх Бухородан бир қизга уйланиб, шунда муқим бўлди. Бухоро халқи қисқа муддатда у кишининг атрофида тўпландилар. Халқнинг шайхга ихлоси ортиб боришидан подшоҳ ваҳимага тушиб, халқни шаҳид¹ қилдилар. Шу сабабдан ул ҳазратни Бухорои шарифда Мири Шаҳид дейдилар. У кишининг 12 ўғиллари бор эди. Барчаси ҳунар ва ҳашамат соҳиби эдилар. Улардан энг каттаси, тўнғичи Султон Қутбиддин Юсуф эди, оталари мақомини олдилар.

¹ Афғидан, ноқса мўғуллар истибдоди даврида содир булган (XIII—XIV асрлар)

Халқнинг пешвоси Садр аш-Шариъа¹ ўз қизини Султон Қутбиддин Юсуфга берган эди. Ва жанобларидан тўрт ўғил қолди.

МУШОҲАДА. Султон Қутбиддин Юсуфнинг отаси Шайх Жалолиддин Бухорога тахминан XIV асрнинг биринчи чорагида келган, дейиш мумкин. Бухоро Садр аш-Шариъаси Убайдуллоҳ ал-Бухорий 1346 йилда вафот этади. Қутбиддин Юсуфнинг Садр аш-Шариъа қизига уйланиши унинг ҳаётлигида юз берган.

Шайх Жалолиддиннинг «Мири Шаҳид» деб аталишига сабаб, унинг қатл этилиши билан боғлиқ бўлса керак. Зеро, Чигатой улуси хони бўлган Қозонхон ибн Ясагур Ўғлон 1332 тахтга чиққач, ўз қароргоҳини Қашқа воҳасига, Бухоро билан Қарши оралиғига жойлашти-

¹ Садр аш-Шариъа — тарихий шахс, диннинг улуғ мансабдори. XIV аср араб сайёҳи ва олими Ибн Баттута 1333 йилда Урганчдан Бухорога келади. Унинг ўзи бу ҳақда шундай дейди: «Биз Бухоронинг Фаҳобод номи билан машҳур мавзёда тўхтадик. Бу ерда энг улуғ авлисалардан бири аллома шайх, гўшанишин алий Сайфуддин ал-Бохарзийнинг қабри бор... Мен бу ерда аллома фақих, Ҳиротдан келган муътабар Садр аш-Шариъани учратдим. У дин йўлини қаттиқ тутган тақводор киши эди». (*Қаранг: Нсъматулло Иброҳимов. Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саёхати. Т., 1993, 66-бст; Поён Рашид, Жумо Қурбан. Амир Темур тутилган жой ёҳул Зинжирсарой қиссаси. Т., «Езулчи», 1992, 43-бст.* Фасиҳ Хануфийнинг «Мужмали Фасиҳий» (1441—1442) асарига 1346 йил октябрь ойида «Бухорода жумад ас-соний ойининг охирида олимларнинг олими, Мавлоно Садр аш-Шариъа ибн Мавлоно Тож аш-Шариъа ал-Бухорийнинг вафот этганлиги айтилади. Бу воқеа Ибн Баттутанинг Бухорога келиб кетганидан 13 йил кейин содир бўлади. Шу китобнинг охирида берилган изоҳда Садр аш-Шариъанинг исми-шарифи қуйидагича кўрсатилади: Садр аш-Шариъа Убайдуллоҳ ибн Тож аш-Шариъа Маҳмуд ибн Аҳмад ал-Маҳбубий ал-Бухорий.

Садр аш-Шариъа мансаби наслий бўлган. Убайдуллоҳ ал-Бухорийнинг ота-боболари Бухоро ва унинг турли шаҳарларида узоқ вақтлар давомида шу амалда турганлар. Улар ислом динининг улуғ пешволари, аломалари бўлишган. Шу боисдан ҳам «Тож аш-Шариъа» — Шариат тожи, «Бурҳон аш-Шариъа» — Шариат ҳужжати, «Садр аш-Шариъа» — Шариат улуги каби энг муътабар нисбалар улар исми-шарифларидан олдин айтилган. Фасиҳ Хануфий, жумладан, Садр аш-Шариъа Бухорий авлодидан бир нечаларининг номларини келтириб ўтади. Масалан, 1309 йилда Карманда вафот этган Мавлоно Тож аш-Шариъа (бу зот Убайдуллоҳнинг оталари бўлган), Абу Абдуллоҳ Умар, 1329 йилда Карманда вафот этган Бурҳон аш-Шариъа Маҳмуд ва б.

Убайдуллоҳ ибн Тож аш-Шариъа Маҳмуд ибн Аҳмад ал-Маҳбубий ал-Бухорий 1346 йилда вафот этган. Авлодларидан ундан бўлаги «Садр аш-Шариъа» унвонига эга бўлмаган (Тож аш-Шариъа, Бурҳон аш-Шариъа унвонларини ота-боболари олишган). Бинобарин, тахмин қилиш мумкинки, Шайх Жалолиддин Бухорога 1320—1330 йиллар оралиғида келган бўлиши мумкин. Бу йилларда мўғул босқинчиларининг зулми ҳаддан ошган эди. Бу даврда ҳукм сурган Қозонхон ҳокимиятни сақлаб қолиш учун қатлга зўр берганлиги тарихий асарлардан маълум. Шайх Жалолиддиннинг ва унга илҳос қилган кишиларнинг ўлдирилиши айнан шу даврга тўғри келиши эҳтимолдан холи эмас.

ради. Бу ҳақда академик В. В. Бартольд шундай ёзган эди: «XIV асрнинг 40-йилларида биз яна Мовароуннаҳрда ва яна Қашқадарёда, ўзига Қаршидан ғарб гомонда икки манзиллик йўлда Занжирсарой қасрини қурган хон — Қозон билан учрашамиз».¹

Занжирсарой шаҳрининг ўрни ҳозирги Муборак тумани марказига яқин Кўҳнашаҳар мавзёида эканлиги илмий жиҳатдан² асосланганли. Қозонхон ҳокимиятининг зулм ва ваҳшат асосига қурилганлигини ўрта аср муаррихлари қайд этиб ўтганлар. Муиниддин Натанзий (XV аср) ўзининг «Мунтахаб ут-тавориҳи Муиний» деган асарида «Қозон султон қонхўрликни ҳаддидан ошириб, кагга амирлар қатлига қўл ура бошлагани»³ни алоҳида таъкидлаган эди. XVI аср муарриҳи Абулғозий ҳам «Шажараи турк» номли китобида бу ҳақда, «Қозон Султонхон ажаб подшоҳи ғаюр эрди. Ҳар вақт умаролар кўрунишга борур бўлсалар, ўғлон-ушоқлари бир-лан ҳушлашиб ва бажаллик тилаб борур эрдилар. Бу сабабдин халқ унга осий ўддилар»⁴ деган фикрни айтиб ўтади. Шайх Жалолиддин халқнинг диний пешвоси ўлароқ. Қозонхондан олдин хонлик қилган Тармаширин даврида, эҳтимол, иззат-икромга ноил этилгандир. Бироқ, Қозонхон тахтга ўтириб, халққа зулмни ҳаддидан оширгач, қавмлар Шайхга арзи дод қилган бўлишлари мумкин. Шажарада «қисқа муддатда Бухоро халқи унинг атрофига тўпландилар», деб бежиз ёзилмаган. Оқибатда, Шайхга ихлос қилган, хондан норози бўлган кишилар ҳам, Шайх ҳам қатл этилади. Шажарада бу жуда аниқ ифода этилган.

Шайх Жалолиддиннинг ўғли Қутбиддин Юсуф Амир Темурнинг отаси амир Тарағайнинг замондоши бўлган. Фақат замондошигина эмас, унинг... божаси ҳам, дейиш мумкин. Гап шундаки, амир Тарағай 1334—1335 йиллар оралиғида Садр аш-Шарийъа Убайдуллоҳ ал-Бухорийнинг қизи Тегина Бегим Моҳга уйланган эди. Қутбиддин Юсуф, чамаси, амир Тарағайдан олдинроқ Садр аш-Шарийъанинг бошқа бир қизига, Тегина Бегим Моҳнинг опасига уйланган бўлиши эҳтимол. Чунки шажарада бу воқеа Садр аш-Шарийъанинг тирикли-

¹ В. В. Бартольд. Соч. 11, ч. 2., М., 1964, 34-бет.

² А. Раимқулов. Тупроқ остидаги шаҳар «Ўзбекистон адабиети ва санъати». 1993 йил, 3 сентябрь; *Поен Равшан, Жума Қурбон*. Амир Темур тугилган жой сўзд Занжирсарой қиссаси. Т., 1992.

³ Қаранг. Поен Равшанов. Қашқадарё тарихи, 473-бет.

⁴ Абулғозий. Шажараи турк. Т., «Чўлпон». 1992, 94-бет.

гида юз берган янглиғ битилади. Садр аш-Шариъа вафот этган йилда (1346 й.) Амир Темур 10—11 ёшлардаги болакай эди. Бинобарин, Қутбиддин Юсуфнинг аёли Соҳибқиронга хола бўлади.

Табиийки, Хуросонда бўлгани каби, Туркистонда ҳам алавийларга — Ҳазрат Али авлодларига эҳтиром баланд бўлган. Олий насаб зотлар билан қуда-анда бўлиш, шу жиҳатдан, бирор-бир шубҳага ўрин қолдирмайди.

МАТНГА ҚАЙТАМИЗ. Қутбиддин Юсуфнинг тўрт ўғли бўлиб, улардан бирининг исми-шарифи Сайид Асаддулло эди. У ақли заковатда замонасининг яқтоси эди. Ул зотнинг икки ўғиллари бўлган. Бирини Сайид Закиаддин дердилар. Оталари мақомини эгалладилар ва у кишидан 5 фарзанд қолди. Ҳаммалари олим ва фозил инсонлар эди.

Наъм

Барчалари эрди аҳли илм пешвоси,
Бири Муиззи Жалолиддин-тож эгаси.
Бор эрди унинг ўн икки фарзанди,
Бариси муршиду ҳам эрди саодатманди.
Ҳаммасига фахр бўлди Қутбиддин Юсуф,
Жами мушкулотларни берарди ечиб.

Жаноб Қутбиддиндан икки ўғил бино бўлди. Бирини Султон Муҳаммад Яҳъё, иккинчиси Султон Музаффар Одил исмли эди. Султон Муҳаммад Яҳъё оталари ўрнига халқ ва Оллоҳнинг суянчиғи бўлди. У кишидан икки ўғил қолган. Биттаси Мир Султон Муҳаммад. Оталарига ўринбосар бўлди. Ва ундан ҳам икки ўғил фарзанд қолди. Бири Султон Мир Яҳъё, оталари маснади унга насиб этди. Ундан уч ўғил қолган эди. Бириси — Ҳованд Малик отаси ўрнини эгаллади. Ҳованд Маликдан икки ўғил пайдо бўлиб, улардан бири Амир Хожа Маҳв ал-Марвозий номи билан машҳур эди. У зотнинг уч ўғиллари бўлган. Бириси — амир Жалолиддиннинг беш ўғиллари бор эди. Бирови Султон Мутаҳҳир, бошқаси амир Султон Яҳъё. Амир Султон Мутаҳҳирнинг бир ўғли бор эди — амир Султон Музаффар отлиғ. Амир Султон Яҳъёнинг эса уч ўғли бор эди. Бири амир Жалолиддин Муҳаммад, яна бирови амир Муҳаммад Султон, учинчисининг оти Султон Малик Муҳаммад. Ва, Султон Мир Муҳаммаддан бир ўғил бўлиб, уни Мир Бузург Сафед деб атардилар. У киши-

нинг олти ўғли бор эди. Улардан бирини Султон Маҳмуд деб атардилар, зикри кейинроқда келади.

Мир Султон Яхъёнинг волидалари зайнулмунирот Обида насабноналари

Ислари Обида Бегим бинти Султон Қутбиддин ибн Султон Мутаҳҳир ибн Султон Жалолиддин ибн Султон Яхъё ибн Султон Жалолиддин ал-Марвозий ибн Султон Рукниддин ибн Сайид Жалолиддин ибн Султон Садриддин ибн Мир Ҳайдар ибн Мир Абулқосим ибн Султон Муҳаммад ибн Султон Исмоил ибн Султон Яхъё ибн Мир Ҳусайн ибн Али ибн Боҳир ибн Имом Зайнулобидин ибн Имом амирулмуъминин Ҳусайн разияллоху таъоли анху ибн Халифат ур-робеъ — соҳиби сайфи қотеъ (кескир қилич эгаси — *муал.*) Асадулло ал-Ғолиб Али ибн Абу Толиб разияллоху таъоли анхум ажмаин.

СУЛТОН МАҲМУД АВЛОДЛАРИ БАЁНИ

Мазкур подшоҳнинг бир қизи бўлиб, унинг муборақ исми Оқо Ҳованд Бегим эди. Ботиний ва зоҳирий илмларда камолот касб этган эди. Султон Маҳмуд шу қизини жуда яхши кўрарди. Мазкур султон қизи учун бир муносиб куёв хоҳиш қилиб, уни узатиш тараддудида эди. Ўша пайтларда Сайид Абдуллоҳ (бул зот Сайид Поянда Муҳаммад номи билан машҳурдир) Фижлувон туманига келган эканлар. Сайид Абдуллоҳ — Сайид Поянда Муҳаммад илм аҳлининг шамъи шабистони ва муқтадон аҳли дин авлодидан бўлиб, Ҳазрати Сайид алмурсалин¹ Сайид Бурҳониддин Қилич Узгандий фарзандлари эдилар.

Султон Маҳмудга сайидзоданинг келишлари аён бўлади ва унинг мастура фарзандлари Оқо Ҳованд Бегимга нисбатан муносиб куёв эканликларини сезади-лар... Мазкур Султон Сайидзодани сўраб-суриштириб, унга ушбу сирни баён қилади.

Бу ҳақда ушбу сатрлар соҳиби шундай назм тизади:

Султон қизи эди замонанинг муршиди,
Фазлу илм бобида даврон хуршиди.

¹ Пайгамбар авлодидан

Фалакда ҳусн ойи етибдур камолга,
 Ота хабар топиб, шод ўлди бу ҳолга.
 Кўзин юмиб, ўйи хаёлга толди,
 Севинишга лойиқ хушхабар олди.
 Ўзганд вилоятдан қўймишдир қадам,
 Сайидзодаки, фаришта шаклида одам.
 Оти ҳам эрмиш Шайхи Поянда,
 Ҳақ йулини курсатгучи севиқли банда.
 Аллоҳ илмидан берурди сабоқ,
 Султон ёнига чорламоқ қилди иштиёқ.
 Деди: дин илмига сендурсан мумтоз,
 Қизимни ақдингга ол, шул эрур роз,
 Хулқи хуш, илмли соҳибжамолдур,
 Ҳалиму одобу фазлда соҳиб камолдур.
 Уни никоҳингга олғил, қилурман хоҳиш,
 Султон таклифига этмагил сен навозиш.
 Хушнуд булиб Шайх Поянда, ул шоҳи сарвар,
 Ақдига олди қизни мисли шода гавҳар...

МУШОҲАДА. Сайид Абдуллоҳ — Сайид Поянда Муҳаммад ислом оламида шуҳрат тутган авлиё Бурҳониддин Қилич Ўзгандийнинг фарзанди, дейилади шажарада. Бурҳониддин Қилич Ўзгандий номининг зикр этилиши баъзи тарихий далилларни истифода этишни тақозо қилади. Бу эса, ўз навбатида, шажарада фикр юритилаётган тарихий шахслар яшаган даврни аниқлаш имконини беради, деб умид қиламиз. Аввола, Ўзганд шаҳри ҳақида. X аср араб сайёҳи ва олими Ал-Муқаддасий Фарғона вилояти шаҳарлари ҳақида гапириб, бу вилоятда биргина Ўзганд шаҳрида қўҳандиз¹ борлигини айтган эди. Яна бир араб муаррихи Ибн Хавқал Ўзганд тўғрисида сўзлаб, унинг бозори рабодда эканлигини ёзган эди.

Ўзганд шаҳри Қора дарё бўйида жойлашган бўлиб, ўрта асрларда Уш шаҳрининг 2/3 қисмига баровар келган. Дарё шаҳар дарвозалари ёнидан оқиб ўтган. Кўприк бўлмаганлиги учун кишилар тўғри келган жойдан ўтишган. Қора дарё сувидан шаҳар ичига ариқлар қазилиб, деярли ҳар маҳаллада сув сероб бўлган. XI асрнинг биринчи ярмига қадар Ўзгандда Мовароуннаҳр ҳукмдорлари, улар Самарқандни пойтахт қилгач, Фарғона ҳокимлари яшаб туради. Мўғул хонлари XIII аср-

¹ А. М. Беленицкий, И. Б. Бентович, О. Г. Бильшаков. Средневековый город Средней Азии. Л., 1973. 205-бет.

да Андижонда ўрнашгунга қадар Ўзганд Фарғонанинг асосий шаҳри бўлиб туради. Маҳаллий аҳоли Фарғонанинг жануби-шарқий томонидан оқувчи Қора дарёни ҳамиша (ўрта асрларда бўлгани сингари, ҳозирда ҳам) Сирдарёнинг юқори оқими ҳисоблаган. Қора дарё Қора — Кулжа ва Тора ирмоқлари бирга қўшилган жойда Ўзганд пойидан оқиб ўтади. Шу сабабли уни «Ўзганд дарё» деб атайдилар.

Мовароуннаҳрнинг бўлак жойлари сингари X аср сўнғларида Фарғона ҳам турк хоқонлари — иликхонлар, яъни қорахонийлар томонидан эгаллаб олинади. Қорахоний ҳукмдорлар Ўзгандда ўз тангаларини зарб қилдирадилар.

Ўзганд шаҳрининг мавқеи, энг аввола, унинг чегара аҳамиятига моликлиги ва савло-сотик соҳасидаги имконияти билан белгиланарди. Шаҳар бир-биридан алоҳида-алоҳида бўлган тўрт қисмдан ташкил топган. Илк ўрта асрларда вужудга келган бу қисмларни мадина ёки рабод дейиш ҳам мушкул. Бир вақтлар мустаҳкам қилиб қурилган истехком девори нураб битган. Ўзганд шаҳри қорахонийлар даврида ривож топади. Унинг тараққий қилган ана шу давридан улуғвор мақбара — дахмалар ва баландлиги 20 метрга етадиган минора сақланиб қолган.

433 ҳижрийда (1041—1042) Турк хоқонлиги — Қорахонийлар давлати иккига бўлиниб кетади. Шарқий хоқонлик пойтахти Боласоғунда (кейинчалик Кошғар), Ғарбий хоқонлик бош шаҳри Ўзгандда қарор топади.

Туркистонда мўғуллар ҳукм сурган даврда Фарғона Чигатой авлоди қўлида эди. Сўнгроқ, Чигатой хонларидан улуғ хоқон Мункэ Ўзгандни қорлуқлар ҳукмдори Арслонхонга тортиқ қилади.

Бу даврда Ўзганднинг сиёсий мавқеи жуда катта эди. Шу ерда гурхоннинг хазинаси сақланарди, Бароқхон тахтга шу ерда чиққан эди. Айтилгани каби, мўғуллар келгунча қурилган мақбаралар, масжид ва миноралар Ўзганднинг X—XII асрларда гуллаб-яшнаганини кўрсатади. Дахмаларнинг бири 588 ҳижрийда (1192 йилда) қурилганлиги ёзиб қўйилган. Унинг яқинида тагин бир мақбара ва минора қад ростлаб туради.

Бу мақбараларда кимлар дафн этилганлиги ҳақида маҳаллий аҳоли ҳафизасида кўпгина ривоятлар сақланиб қолган. Нақлларда айтилишича, мақбарага муаррих Жамол Қарший тилга олиб ўтган аллома, фикхшунос. Пайғамбар йўлини даъват этишга сафарбар этил-

ган авлиё Бурҳониддин Қилич Ўзгандий дафн этилган. Нақлларда улуғ авлиё бу жойда ўз ота-оналари билан мақом топган. Бошқа бир ривоятда эса, мақбараларда икки биродар — Иликхон ва Султон Санжар Мозийлар кўмилган, дейилади Ҳақиқатда, Султон Санжар Мозийнинг қабри (у 552 ҳижрийда (1157 милодий йилда вафот этган) Марвдадир. Иликхон Мозий — Мовароуннахрни забт этган Наср бин Али (403 ҳижрийда (1012 милодий йилда вафот этган) айрим тарихий маълумотларга қараганда, Ўзгандда кўмилган-у, аммо, унинг қабри сақланиб қолмаган.

Мақбаралардаги ёзувларларга қараганда, шимол тарафдаги дахма 1152 йилда қурилган бўлиб, унга Ҳусайн бин Ҳасан бин Али дафн этилган. Жанубий мақбара 1187 йилда солинган булиб, улар оралиғидаги қабр иморати ҳар иккаласидан ҳам олдинроқ қурилганлиги кўриниб турса-да, санаси аниқланмаган.

Бурҳониддин Қилич Ўзгандий ҳақида тарихий маълумотлар жуда кам. Шунини биламизки, X аср охирида Ўзгандга олис Арабистондан имомлар элчи сифатида келишган. Масалан, 1001 йилда имом Абу Тойиб Саҳлий бин Муҳаммад Саълуқий элчилик мақомида бу шаҳарга қадам қўйган эди. Турк ҳукмдорлари билан муносабат ўрнатиш, уларни ислом динига даъват этиш учун бу талбир мунтазам равишда XII асрга қадар давом эттирилганлигини тарихий маълумотлар далолат этади.

Бурҳониддин Қилич Ўзгандий хонадони бутун Фарғонада эмас, Туркистонда таниқли бўлган. Кейинги асрларда ҳам унинг ворисларига алоҳида ҳурмат кўрсатиш қанда қилинмаган. Биргина мисол. Муҳаммад Юсуф Мунший ўзининг «Муқимхоний тарихи» (XVII аср) асариде бу ҳақда қуйидагиларни ёзган эди: «Фарғона Ўзганд шаҳрига қадар — у ҳам ҳисобга киради — уларнинг (аштархонийларнинг — *муал.*) тобеъ мулклари қаторига кирарди. Шунга кўра, Сайид Бурҳониддин Қилич авлодларига (унинг марқади Ўзганддадир) бир қатор ариқлар ва уларга туташган ерларни бириктириш ҳақида Имомқулихоннинг (1611—1642) 1047 йилда ёзилган ва муҳри босилган Иноятномаси маълумдир».¹

Бу айтилганлардан чиқадиган хулоса шундаки, Бурҳониддин Қилич Ўзгандий Фарғонанинг ўша вақтлардаги асосий шаҳрига XI—XII асрлар оралиғида келган бўлиши мумкин. Тарихий маълумотлар Иликхон ва Сул-

¹ *Муқимед Юсуф Мунши. Муқим-ханская история. Т., 1966, 9-бст.*

тон Санжар қабрларининг Ўзгандда мавжуд эмаслигини кўрсатади. Демак, мақбаралар улуғ авлиё сифатида мақом тутган Бурҳониддин Қилич ва унинг ота-оналарига тааллуқли бўлиб ҳисобланади.

МАТНГА ҚАЙТАМИЗ. Сайид Абдуллоҳ — Сайид Поянда Муҳаммад билан Оқо Ҳованд Бегимнинг уч фарзанди бўлади, Мир Сайид Шариф, Мир Сайид Фатхулло, Мир Ҳусайн отлиғ. Шу ўғиллардан Мир Сайид Фатхуллонинг кўнгилларига байтуллоҳни тавоф қилиш (ҳажга бориш) орзуси тушади. Мир Сайид Фатхулло ўғилларнинг кенжаси эди, у акалари билан видолашиб, Каъбатуллоҳ зиёратига етишиб, у жойдан уммулбилод Балх сарига келадилар. Мир Сайид Фатхулло ҳажга кетгунига қадар Бухоронинг Соктаре деган қишлоғида (Ғиждувон)¹ муқим яшаган.

Балхда бир муддат Ҳазрати Хожа Порсойи Валининг фойз осор ва нур тўла мазорида яшайдилар. Иттифоқо, ул зотга Насаф шаҳрига бориш буюрилиб, «насибангиз ўша ерда бўлади», дейилган: «Бо амри холи бузургвор ва ба ишорати арвоҳи азизон мурожият намуда дар мавзеъи Кўҳна Боғ аз тавобеъати Насаф алҳол, ки маъруф ва машҳур ба қария Подрон аст, дар онжо омада, бинои хонақоҳ намуда истиқомат ихтиёр кардаанд ва мадфанашон алҳол дар шарқии хонақоҳ аст». Яъни: Бузурглар амри ва азизларнинг арвоҳлари ишорати билан (юртига) қайтиб, Насафга қарашли бўлган Кўҳна Боғ мавзеъидаги ҳозирги пайтда (шажара ёзилган вақт кўзда тутилаётир — *муал.*) Подрон номи билан танилган ва машҳур бўлган қишлоққа келиб хонақоҳ қуриб, яшашни ихтиёр қилдилар. Қабри ҳам хонақоҳнинг шарқий қисмида жойлашгандир.

Нубувват² осмони, футувватнинг³ мунир падари, ҳақиқат асрорининг қошифи⁴, тариқат аҳлининг сарбони, Аллоҳ ва халқ муқтадоси

ҲАЗРАТ САЙИД МИР ФАТҲУЛЛОНИНГ АВЛОДЛАРИ

Ҳазрат Сайид Мир Фатхуллонинг икки ўғиллари бор эди. Иккаласи ҳам ботиний ва зоҳирий илмда за-

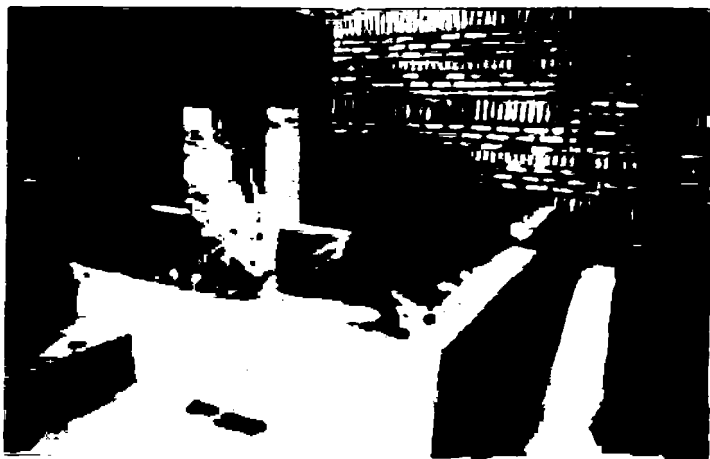
¹ Отаси ҳам шу қишлоқда яшаганлиги англашилади.

² Пайгамбарлик, элчилик.

³ Йигитлик.

⁴ Кашф этувчи, очувчи, топувчи.

монасининг ягоналари эдилар. Улардан бири Мир Сайид Исҳоқ ва иккинчиси Мир Сайид Абу Туробдир. Мир Сайид Абу Туробнинг тўрт ўғиллари бўлган. Уларнинг исми-шарифлари Сайид Зиёвуддин, Сайид Низомиддин, Сайид Муртазо, Сайид Асадулло бўлган. Шу фарзандлардан (камолга етиб) Сайид Зиёвуддин Ҳисор вилоятига кетганлар. Падари бузрукворининг ишорати билан ўша ерда муқим эканлар. Унинг қabri Ҳисор вилоятининг Писта Мозор отлиғ қишлоғидадир.

Мир Сайид Фатхулло ҳазратлари мақбаралари.
Қайта тиклангандан сўнг. 1998 йил.

Иккинчи фарзандлари Сайид Низомиддин эса Кулоб вилоятига бориб яшаб қолганлар. Ул зот аҳли Кулоб учун дин таянчига айланган. Фарзандлари ҳамон ўша ерда яшайди. (Сайид Низомиддин) ўлимлари олдида икки халифасига жасадини Насаф вилоятининг Подрон қишлоғида замонанинг қутби — падари бузруквори томонидан бино этилган хонақоҳ ёнига элтиб қўмишларини буюрадилар. Икки халифа ўз муршидларининг амрига амал қилиб, у кишини вафотларидан кейин халқ ва Аллоҳ муқтадоси сифатида муборак жасадларини эъзозлаб, йўлга тушганлар. Улар неча манзил йўл юриб, Чакчак¹ яқинида у зотнинг муборак

¹ Сурхондаре вилоятида.

жасадларини қўйиб, пешин намозини адо этдилар. Ўша ердан жўнаган чоғларида, иттифоқо, бир кийик уларга эргашиб (гуё йўл кўрсатиб), неча муддат бирга бўлиб, Подронга етиб (ғойиб) бўлади. (Сайид Низомиддиннинг) қабрлари ҳам шу тариқа хонақоҳнинг ёнида, оталарининг қабридан қибла томонда жойлашгандир.

(Кенжа) фарзандлари Мир Сайид Асадулло Қундуз вилоятига кетганлар. Қабрлари ҳам ўша ёқда. (Учинчи) ўғли Мир Сайид Муртазонинг қабри эса падари бузрукворлари қабрларининг қибла томонидадир.

Қутбларнинг қутби Ҳазрати Сайид Ота насабномаси

Қабри нурдан тўлғур Мир Сайид Муртазонинг зайнулмастурот оналари исми Оқо Бегимжон бинти Сайид Мир ибни Мир Тожиддин Али ибн Султон Маҳмуд ибн Мир Бузург Сафед Мавлий ибн Султон Яҳъё ибн Султон Муҳаммад ибн Султон Маҳмуд ибн Султон Яҳъё ибн Мир Сайид Рукниддин ибн Сайид Асадулло ибн Сайид Султон Ҳусайн Яҳъё ибн Султон Мусо ибн Султон Аҳмад ибн Султон Мусо ибн Султон Аҳмад ибн Сайид Султон Муҳаммад ибн Султон Аҳмад ибн Султон Муҳаммад ибн Мусо Мубарқаъ ибн имом Муҳаммад Тақий ибн имом Али Мусо Ризо ибн имом Мусо Козим ибн имом Жаъфар Содиқ ибн имом Муҳаммад Боҳир ибн имом Зайнулобиддин ибн амирулмўъминин имом Ҳусайн ибн Асадулло ал-Ғолиб Али ибн Абу Толиб уммулнабию саллоллоҳу алайҳи вассалом ва ала оли ва асҳоба ажмаъин

МИР САЙИД АВЛОДЛАРИ

У кишининг бир фарзандлари бўлиб, замонасининг комилу мукаммали экан. Унинг муборақ исми-шарифи Эшон Мир Сайид Порсодир.

Ул Муршиди Фаввоснинг турли жой ва юртларда кўрсатган валийлик ҳамда кароматлари баёнида

Жума кунларининг бирида, муаззин азон айтишдан олдинроқ у кишига (Эшон Мир Сайид Порсога — муалл.) Фазли¹ қишлоғида масжиднинг қулаб тушиши аён бўлибди. Жойнамоз устидан бош кўтариб, сўфиилар-

¹ Касби туманидаги қадимий қишлоқ.

дан бирига Фазли қишлоғига боришларини айтиб чиқадилар. (Бир зумда) Фазли қишлоғига етиб келганларида бомдод намозига жам бўлган қавм замонасининг улуғу доносини зиёрат қилиш учун масжиддан чиқадилар. Масжид ичида ҳеч ким қолмайди. Одамлар чиқиб улгуриши билан масжид биниси қулаб тушади. Қавм соғ-саломат қолади. Ҳамма буни Эшоннинг кароматидан, деб билади.

Фазли аҳли ул зотга муриду мухлис бўлади. Ул комил ул-баённинг Эшонжон исмлиқ бир фарзандлари бор эди. Эшонжондан бир ўғил — Эшон Сайид Неъматулло қолган. Эшон Сайид Неъматуллодан эса икки фарзанд: Сайид Иноятулло ва Сайид Боболар вужудга келган.

Шажара шу жумлалардан сўнг муҳрланган.

Муборақ одатлар соҳибни, замона сайидлар сайиди ва Кутби насабномаси

(Мир Сайид Фатҳулло)

Мир Сайид Фатҳулло ибн шайхул машойих Сайид Абдулло ал-муслимин Поянда Муҳаммад мулаққаб Зухриддин ибн Абул Фазл Дарвеш ибн Шарофиддин Ҳусайн ибн Сайид Камолиддин Ҳусайн Хоразмий (бул зот Хоразмнинг шайхи кабирлари ва улуғ авлиёларидан эдилар) ибн Шаҳобиддин Ҳусайн ибн Фаҳриддин Ҳусайн ибн Сайид Аҳмад ибн Шамсиддин Ҳусайн ибн Сайид Камолиддин ибн Сайид Бурҳониддин Қилич Ўзгандий (бу зотга тахаллус бўлган Ўзганд Фарғона таркибидадир) ибн Сайид Камолиддин Ҳусайн. Эшон (Сайид Камолиддин Ҳусайн — *муалл.*) 18 ёшларида пири муршиди комил ва мукаммал илм талабида Маккаи мунаварадан чиқиб Андижон вилоятига келган эдилар.

Шоир айтганидек:

Чун шуниданд халқи он водӣ,
Комад андар диёре доде.
Молу жон пешу у биёварранд.
Аз тафоҳур нисорҳо карданд.

Яъни:

Эшитдиким ул водий халқи,
Арз тингловчи келмиш юртга.

Могу жон тортиқ этдилар унга,
Нисор қилдилар ифтихор ила.

Ул диёрда (Андижон) Султон Илик номли¹ подшоҳ бор эди. Вилоят аҳли ва ундан ташқарида яшайдиган аҳоли ҳам шу подшоҳга тобеъ эдилар. Ул Сайиди мурсалин ва Хотам ул-набийюн² подшоҳнинг тушида ишорат этадиларким, фарзандларимиздан бири сизнинг вилоятингизга келганлар, уни тарбия қилинг, ҳоли зоҳири ва ботиндан (ботиний илмлардан ўргатинг) хабардор бўлинг, қизингизни унинг никоҳига беринг, деб.

Подшоҳ уйқудан туриб хос хизматкорларига буюрдиким, Ўзганддан бир сайидзода бизнинг юртга келибдур, дарҳол топиб, олиб келинглар, деб. Сайидзодани топиб келдилар. Унга кўп иззат ва икром кўрсатдилар, тағларига тўққиз қават кўрпачалар солинди. Сайидзода хоксорлик қилиб, унинг беш қаватини олиб қўйиб, тўрт қаватининг устида ўлтирдилар. Шу ҳолда уйқуга кетганларида ўзларини фалакнинг тўртинчи қаватида кўрдилар. Уйғониб, кўрган тушидан ҳайрон бўлиб гурганларида ул подшоҳи олиймақом Сайидзода олдиға кирдилар. Подшоҳ дебдурки, магар сиз тўққиз қават кўрпача устида ётганингизда тўққизинчи фалакда сайр этардингиз. Подшоҳ Сайидзоданинг хулқи хушлигига тан бериб, у зотга зиёда эҳтиром кўрсатибди. Шундан сўнг Сайиди мурсалин ишоратиға асосан ўз қизини унга никоҳлаб берибди. Подшоҳ қизининг оти Фотима экан.

Сайид Камолиддин насабномаси

Сайид Камолиддин Ҳусайн ибн Шоҳ Ҳусайн ибн Султон Муҳаммад ибн Сайид Аҳмад ибн Убайдулло Афзал ибн Сайид Абдулло ибн Имом Муҳаммад Толиб ибн Имом Али Мусо Ризо ибн Имом Мусо Козим ибн Имом Жаъфар Содиқ ибн Имом Муҳаммад Боҳир ибн Имом Зайнулобиддин амирулмўминин Ҳусайн разияллоҳи таъоли анҳум ажмаъин ибн Асадулло ал-Ғолиб Али ибн Абу Толиб.

Эшон Мир Сайид Муртазо авлодлари баёни

Эшон Мир Сайид Муртазонинг уч ўғиллари бўлиб, ҳар учаласи ҳам илмда замонанинг етук ва комиллари-

¹ Андижонда мўғул хонлари ўрншувни XIII асрда бўлган.

² Муҳаммад саяллолоҳу алайҳи вассалом.

дан бўлганлар. Улардан бирининг номи Эшон Мир Бузург, иккинчисиники Эшон Мир Абу Наср ва учинчисининг исми-шарифи Сайид Жалолиддин эди.

(Фарзандларидан) эшон Жалолиддиннинг кўнгилларига Каъбаи Муаззамани тавоф қилиш истаги тушибди. Эҳром боғлаб Байтуллоҳ зиёратига мушарраф бўлиб, қайтишда Ҳиндистон мамлакатига тушиб, шу юртда яшамоқни ихтиёр қилибдилар. Ҳиндистонда қазо қилганлар. Ҳозирда (шажара ёзилган вақт кўзда тутилаётир — муал.) Ҳиндистоннинг ўша вилоятини Жалолиддин Бухорий исми билан атайдилар.

Мир Сайид бузург авлодлари баёни

У зотнинг икки ўғиллари бўлиб, бирининг исми шарифи Сайид Абул Аъло, иккинчисиники Сайид Султон эдилар.

Сайид Абул Аъло авлодлари баёни

Бу кишининг бир фарзандлари бўлиб, унинг оти Мир Сайид Тўра эдилар.

Сайид Султон авлодлари баёни

Бу зотнинг учта фарзандлари бўлиб, улардан бири Мир Сайид Аҳмаду лақаби Турсунхожа эканлар. Иккинчисининг исми-шарифи эса Мир Сайид Мансур эди. Учунчисининг отлари Мир Сайид Подшоҳдир.

Мир Сайид Абу Наср авлодлари баёни

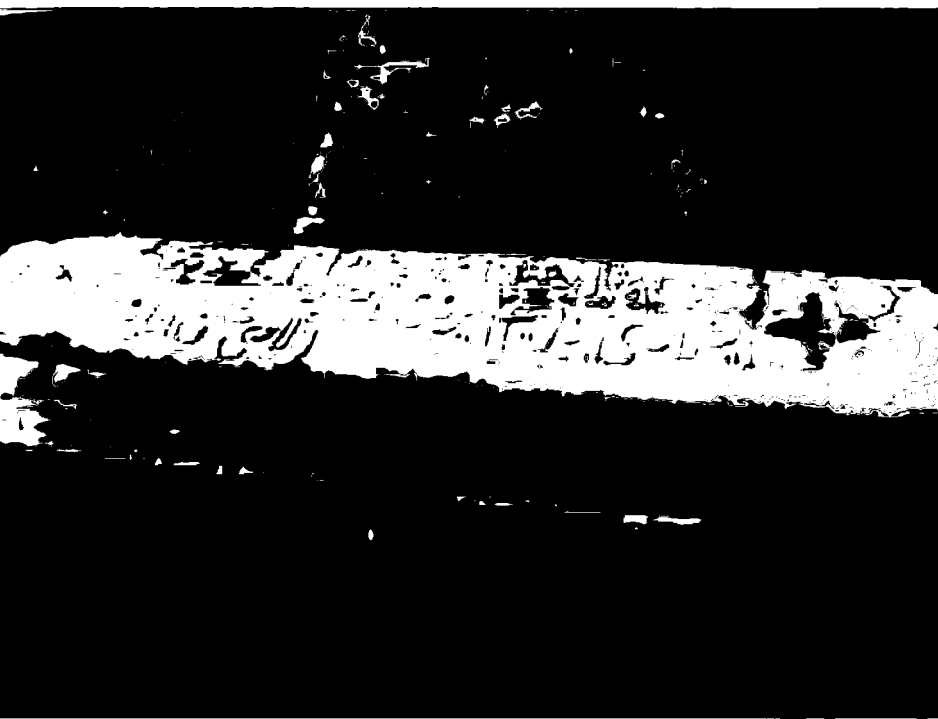
У кишининг бир ўғиллари бўлиб, исми-шарифи Мир Сайид Абул Ато эди. Мир Сайид Абул Атонинг бир фарзанди бўлиб, исми-шарифи Сайид Абдулла, лақаби Сайид Арабга машҳур экан.

Мухр. Шажаранинг охирида «Мир Сайид Муртазо насабномалари амирул-мўъминин Муҳаммад Баҳодирхон замонида ёзилиб, ислом уламулари ва фузолалари аҳли эътиборига ҳавола этилди», деган жумлалар мавжуд. «А» нусха шажара матни шу билан тугайди.

Турсунхон Эшон авлодлари шажараси

Шартли равишда «Б» нусха деб номлаганимиз шажара Потрон қишлоғининг XIX аср охирлари ва XX аср бошларидаги тарихида муҳим ўрин тутган олижаноб инсон, камбағалпарвар фузола, кароматли авлиё Турсунхон (Турсуналихон) насабномасидир. Олдинроқда тўла матни билан танишганимиз шажара («А» нусха) нисбатан яхши сақланган. Бироқ, «Б» нусха, аввола, тўлиқ эмас, кўп жойлари йиртилиб, титилиб, сув тегиб, сувалиб кетган. Бу эса қимматли ҳужжатнинг ўз бошидан бемисл кулфатларни ўтқарганлигидан рўйи рост далолат этиб тургучи нишоналардир. Зугумли йилларда узоқ вақт кўмиб сақланганлиги боис, шажаранинг асл матнини мукамал ўқишга муяссар бўлинди, деб айтиш мушкул.

Шунга қарамай, шажара матнини тиклаш, форсий тилдан таржима этиш, имкон даражасида амалга оширилди, дейиш мумкин. Айрим ғализ ўринлар учун аввал бошдан узрхоҳ эканлигимизни айтиб қўймоқчимиз. Аминмизки, Потрон сайидлари шажараси авлод кўп тармоқли бўлганлиги учун бир неча нусхада, ҳар бир оила учун кўчирилган бўлиши керак. Табиийки, шажаралар «А» нусхада бўлгани каби, подшоҳлик томонидан тасдиқ этилиши, ислом арбоблари шаҳодати асосида далолат қилиниши билан ҳақиқий деб ҳисобланган. Таассуфки, «Б» нусханинг охирги қисми бутунлай йўқолган. Фикримизча, Потрон сайидлари шажарасининг Асосий, Асл нусхаси бўлган. Ана шу Асосий нусхадан (кўпинча, асосий нусха Маккаи мунавварада ҳам тасдиқ этилган ҳоллар учрайди) авлод тармоқлари шароит тақозасига кўра кўчирма олганлар. Кўчирмалар оилавий доирада бўлса, уни олий мақомда тасдиқ эттириш ҳожат кўрилмаган. Мобода, шу авлоддан бирор киши амирлик ёки подшоҳлик аҳамиятига молик амалга, мансабга сипориш этилгудек бўлса, шубҳасиз, шажара лозим бўлган. Бундай ҳолларда Асосий нусхадан кўчирма олиниб, у уламолар, фузалолар эътиборига ҳавола этилган, сўнг-ра мамлакат ҳукмдори тасдиғидан ўтган. Асосий нусха бўлмаган ҳолларда (дейлик, мансаб насабий бўлмай, янги бир авлоддан амалга тавсия этиш тўғри келган бўлса) шажара янгидан тузиб чиқилган. Шажара тузишга баъзан ойллар, йиллар кетган.

Мир Сайид Фатхулло набираларидан бири Сайид Зисуддин қабр тоши.

Турсунхон эшон авлодлари шажараси бевосита унинг эвара-чеваралари саналмиш Мир Шарифхон Уроқхон ўғли ва Раҳматуллохон Мир Шарифхон ўғиллари сазй-ҳаракатлари билан топилди. Бу авлод вакиллари шажарани катта қийинчиликлар билан бугунга етказиб келган.

Шажара матни. Анъанага мувофиқ, шажара ҳамду наътдан бошланган. 18 қаторлик таъриф ва тавсифнинг аксар қисми ўчиб кетган. Чамаси, «А» нусхада бўлгани каби Пайғамбаримиз Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи вассалом насаби, Ҳазрат Али авлоди муфассал баён этилган. Хуллас, шажараларнинг муқаддималари бир хил бўлган, дейишга асослар бор. Фарқ, бизнингча, Али фарзандларининг қайси бирига — Ҳасангами, ёинки, Ҳусайнгами тармоқ улашишидадир. Зеро, Мир Сайид Фатҳулло авлоди ота томондан Имом Ҳусайнга етишса (шунингдек, она томондан ҳам), тармоқнинг аксар намояндалари бошқа ҳудудларда яшашларидан қатъи назар, қуда-андачиликни ўз силсила доирасида давом этдирганлар. Бу ҳолни «Б» нусха мисолида ҳам кўрамиз: «Имом Абу Муҳаммад Ҳасан амирнинг катта ўғлидир, иккинчи имомдир ва у кишининг лақаби...

...Мадинада ҳижратдан сикта салоса (36) йил ўтгач, рамазон ойининг иккинчи ярмида туғилган эди. Қирқ олти йилу, беш ярим ой умр кўрганлар. Ўн бирта фарзанди бўлган. Зайд ва Ҳасан Мусанний (Ҳасан II) ва Тало ва Исмоил ва Абдулло ва Ҳамза ва Яъқуб ва Абдурахмон ва Умар ва Қосим ва Ҳусайн Ашрам. Шулардан Абдуллоҳ ва Қосим ўзларининг катта амакилари Имом Абу Абдулло ал-Ҳусайн билан Карбало жангида шаҳодатга мушарраф бўлганлар. Қолганлари эса болаликда вафот этганлар. Улардан тўрттаси ҳаёт бўлган. Булар — Зайд, Ҳасан Мусанний (Ҳасан II), Ҳусайн Ашрам ва Умар.

Ҳусайн Ашрам ва Умар Ҳошимнинг болалари ҳам ёшлигида ўлиб, бу иккисидан авлод қолмаган. Аммо Зайд ва Ҳасан Мусанний (Ҳасан II)дан икки ўғил бор бўлган.

Зайд, Ҳасан Мусанний ўғли бўлиб, Ҳасан Мусаллас (Ҳасан III) эса Зайднинг ўғлидир. Айтиш жоизки, Зайд Жавоз ибн Ҳасанни «Абу Ҳасан» деганлар. Ва у ибни Зайднинг ўғлидир. Асли исми Абу Муҳаммаддир. Ва у бир неча муддат Мадина аморатини (Мадина амири) бошқарди. Унинг етти ўғли бор эди, яъни Зайд Жавознинг ўғиллари сони еттита эди. Булар: Абу Муҳаммад

Қосим ва Абул Ҳасан ва Тоҳир Али ва Зайд Али ва Исҳоқ ва Иброҳим ва Абу Муҳаммад Исмоил. Булардан таниқлиси Исҳоқдир, бовужудким, хатиблар Исҳоқ наслидандир. Иккинчиси Зайд Али бўлиб, Абу Тоҳир ва Абдулло унинг фарзандларидир. Исҳоқ, Тоҳир Али, Иброҳимлар Арман юртларига бориб қолганлар. Фарзандлари кўпроқ бўлган, жумладан, 3 киши булардан. Бири Абу Муҳаммад Исмоил бир муддат Табаристонда (Эрон) подшоҳлик қилган. У юртнинг подшоҳлари у зотнинг наслидандир. Иккинчиси Абул Ҳасан Али бўлиб, Рай (Эрон) шаҳри яқинидаги ноҳиялардан бирида дафн этилгандир ва ҳамон халқнинг ҳожатини чиқаришда давом этмоқда (яъни, марқали зиёратгоҳ). Учинчиси Абу Муҳаммад Қосим бўлиб, унинг Абдурахмон исмли ўғли бўлган. Абдурахмоннинг ўғли исми Муҳаммад Бутхонийдир. Ва у киши Сифохон (Исфахон) маъвосининг Гулистонида кўмилгандир. Гулистон манзилининг ҳозирги (шажара ёзилган давр кўзда тутилаёттир — *муалл.*) аҳолиси у зотнинг наслидандир.

Наҳафла асосан Абдурахмон ва Муҳаммад Бутхоний авлодларидан Бобал бўлган. Даъвийул Жалил ҳам Абдурахмон наслидандир. Ва Табаристоннинг узун сочли аҳолиси ҳам Абдурахмон авлодларидандир. Даъвийул Кабирнинг фарзанди бўлган. Даъвийул Сағир ҳам унинг авлодидан ва уларни Шажариён деб атайдилар. Шажариёнлар ҳам кўп сонлидир.

Ҳасан Мусанний (Ҳасан II)нинг 5 та ўғли бўлиб, улардан бирини Абу Муҳаммад дейдилар. Фоятда хушрўй, кўркам киши эди. Катта амакиси Имом Ҳусайннинг Уммул Фотима отлиқ қизига уйланган эди. Ундан учта ўғил кўрди: Абдулла Маҳз ва Иброҳим ва Ҳасан Мусаллас. Улар бутун вилоят аҳлига ифтихор билан «онам Ҳусайн қизи ва отам Ҳасан ўғли», деб мақтанар эдилар.

Ҳасан Мусаллас (Ҳасан III)нинг ҳам икки ўғли бор эди. Бири Довуд ва иккинчиси Жаъфардир. Довуддан Сулаймон туғилади, Оли Товис (Тоис) ҳам Сулаймон авлодидандир...

... Улар икки ўғилдирлар. Бири Шозода (Шаҳзода) Сайид Муҳаммад бўлиб, Балхга қарашли бўлган Сайробнинг Чечакту қишлоғиким, Қайсария номи билан машҳур, у кишининг (Сайид Муҳаммаднинг) қабрлари шу ердадир. Бу мавзеъда у кишининг авлодлари кўпдир. Улардан бири Шоҳзода Сайид Зоҳирхон бўлиб, Чечактунинг Қайсария кўҳистонида (тоғида) яшайдилар ва

барча халқ у кишининг муридларидир. У зотнинг фарзандлари Балх ва Бадахшон бўйлаб тарқалган.

Сайид Илёс Шаҳзоданинг бир ўғиллари бор эди. Шосайид Умар дердилар унинг исми шарифини. Оталари вафотидан сўнг Жайхун дарёси (Амударё) яқинида жойлашган Бобурия¹ тоифаси ёнида бўлиб, улардан кўп иззат-эҳтиром кўрдилар. Улар, яъни Бобурийлар у кишини ўзлари билан бирга яшашга кўндирдилар. Бу ердан Насаф ва Бухоро томонга кетдилар. Бобур давлати қулагандан² кейин, у киши (Шосайид Умар) Бобур билан Ҳиндга қараб кетдилар. Муборак қабрлари Фазни-

¹ Заҳриддин Муҳаммад Бобур, маълумки, 1504 йилда Афғон юртига ўтган. 1506 йилда шу жойларда бўлган.

² Заҳриддин Муҳаммад Бобур ҳижрий 909 йилда (1503—1504) Кобулда ўз ҳокимиятини ўрнатишга муваффақ бўлади. Бу ҳақда «Бобирнома»да шундай дейилади: «Муҳаррач ойда Фарғона вилоятидан Хуросон азмати билан Илоқ яйлоғпаким. Ҳисор вилоятининг яйлоқлариландур, келиб туштум. Ушбу юртга йигирма уч ешнинг ибтидосида юмуга устара кўйдум. Улуғ-кичик мени умиддорлик билан ирашиб (эргшиб) юруйтурганлар икки юздин кўпрак, уч юздин олроқ бўлган эди... Раби ул-аввал ойининг аюхирида Тенгри таъоло фазл ва қарам билан Кобул ва Фазни вилоятини бежанг ва жидол (низо, жанжал) муяссар ва мусаххар қилди» («Бобирнома». Т., 1960, 177, 185-бетлар).

Шаҳрада «Бобир давлати қулагандан кейин» деган иборанинг ишлатилиши бежиз эмас. Абдуллоҳ бин Муҳаммад бин Али Насруллоҳий ўзининг «Зубдат ал-асар» деган китобида 1509—1510 йил воқеаларига тўқталиб, Муҳаммад Шайбонийхоннинг ўлиmidан сўнг Шайбонийюдалар орасида юз берган парокандаликдан фойдаланиб, Бобур Мирзонинг Эрон полшоҳи «Шоҳ Исмоилга наърақ бўлуб қолин қизилбошини (Эрон қўшинларини), балки аксар черикни» Ҳисор устига бошлаб келганлигини ётади.

Ҳақиқатда, Бобур Мирзо 1510—1511 йиллар оралиғида Эрон қўшинлари мадади билан Мовароуннаҳрни забт этади. Исмоил Сафавий билан келишилган аҳдга асосан ғолиблик шарафига ўқилган намоъда — хутбада шаларнинг ун икки имоми ва Исмоил Сафавийнинг номини қўшиб ўқитдилади. Бу ҳол халқда, энг аввало, руҳонийларда қаттиқ таажжуб ва норозиликни нужудга келтиради.

Бобурнинг хориж қўшини билан келиб, ўз ота-боболари юртида ҳокимиятни эгаллашди ва кўп утмай тагин ундан ажрлиб қолиши ҳақида муаррих Ҳофиз Таниш Бухорий шундай деган: «Бу воқеанинг баёни шулки, маъжур йилнинг (1510) ражаб ойида Бобур подшоҳ зўр шижоат билан ҳаракат қилиб, Мовароуннаҳрда галаба қилди. Унинг ҳукмронлиги саккиз ойдан сал ортиқроқ бўлди. Самарқанд ва Бухоронинг улуғ ва шарифлари унинг шоҳ Исмоилга бўйсуниб, хароб туркманларнинг (яъни, қизилбошларнинг) либосини кийганидан ҳаммалари ундан нафратландилар. Уша йилги қиш тамом бўлиши ва кетма-кет тўхтовсиз ёмғирлар ёғиб, ер юзи сабзадан тўн кийиши билан Шайбоний ҳоконлардан Убайдуллоҳон Жонибек Султоннинг маслаҳати билан 2600 киши билан чул тарафдан Еттиқудуқ йўли орқали келиб, Бухорога ҳужум қилди (Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома. Т., 1966, 109-бет).

918 (1512) ҳижрий йилнинг сафар ойида Убайдуллоҳон қўшини Бобур Мирзони мағлуб этади. «Абдуллонома»да бу ҳақда, «Нажм Сонийнинг толс юлдузи куйди ва у шу жангда бошини ерга ҳўйди. Бобур подшоҳ мағлуб ва паршишон ҳолда қочиш шевасини илгарн сурди» (110-бет) дейилади.

ладир. У кишидан бир фарзанд бўлиб, гўдаклигида она-сидан етим қолган эди. Болани тарбия қилишни ўзларининг муридларидан бирининг қўлига топширди. Бола токи камолга етгунча тарбиячининг қўлида бўлди. Ҳақиқий жаваблари борлиги учун одамлар у кишини «Девона хўжа» дер эдилар. У кишининг асли шариф отлари (яъни, Шосайид Умарнинг ўғли) Сайид Ҳамиддир.

У кишидан Сайид Абдул Воҳид, ундан Сайид Турсун Алихон туғилгандир. Турсун Алихон (Турсунхон) Қаршининг машҳур мавзеъларидан бўлган Файзобод даштида ватан қилдилар. Сайид Турсун Алихўжанинг ўғли Сайид Низомиддинхўжа, Сайид Низомиддинхўжанинг ўғли Сайид Абул Файёз, Сайид Абул Файёзнинг ўғиллари Сайид Абу Саъид, Сайид Абу Саъиднинг фарзандлари Сайид Турсун Алихўжа Бобохонхўжадир. Сайид Турсун Алихўжа Бобохонхўжанинг фарзандлари барча халқнинг зийнати, кўрки ҳисобланади.

Кутб ал-орифин Сайид Арслонхўжа ва жанобларидан¹ эса, қуйидаги доира ичидаги исми шарифлар маълумот беради. (Доирада Ҳазрати Алининг фарзандлари Ҳасан ва Ҳусайндан тарқалган авлодлар номма-ном кўрсатилади. Улар «А» нусхада саналганлиги учун такрорлаш ҳожат кўрилмади.)

«Б» нусха матни шу ерда тугалланади.

Фикримизча, «Б» нусха, олдинроқда матнини келтирганмиз «А» нусханинг қўлбола кўчирмаси (дебоча, ҳамд-наът ва ҳ. к.) бўлишидан ташқари, оригинал хусусияти шундаки, унда алавийлар авлодининг яна бир тармоғи (Мир Сайид Фатхулло авлодидан фарқли ўлароқ) Дашти Файзободда, яъни Қарши туманидаги Файзобод қишлоғида қўнум топган Турсунхон (бу зотнинг исми-шарифи халқ орасида Турсун Алихон деб эмас, Турсунхон деб маълум ва таниқли бўлган) шохобчасини ўзида акс этдиради. Мир Сайид Фатхулло ва Турсунхон авлоди, охир-оқибатда, Ҳазрати Алининг ўғли Имом Ҳусайнга бориб тақалади.

ШАЖАРА МУНДАРИЖАСИ

(«А» нусха)

Қашқа воҳасида «Етти Тўғ Ота» номи билан машҳур бўлган Потрон қишлоғидаги хилхона бу навоҳига

¹ Афтидан, шажарани сзган кишининг ўзи.

XV асрнинг охирлари — XVI аср бошларида келиб ўрнашган Мир Сайид Фатхулло авлодига мансуб эканлиги «А» нусха шажара матни мисолида кўриб ўтилди. Шажарада, жумладан, Мир Сайид Фатхулло хонадонидан шу уруғ етакчиларидан беш кишининг у зотнинг ўзи қурдирган хонақоҳ ёнида дафн этилганлиги номма-ном санаб ўтилган. Ҳозирги вақтда шу авлод вакили, Мир Сайид Фатхулло чевараларидан бўлган Раҳматуллохон Мир Шариф ўғли Ўроқов томонидан мақбаралар устида гумбазли дахма қурилиши ниҳоясига етай деб қолди. Мармар тошлар қўйилган, даврлар ўтиши билан анча хароб тортган қабрлар тикланиб, орасталанди.

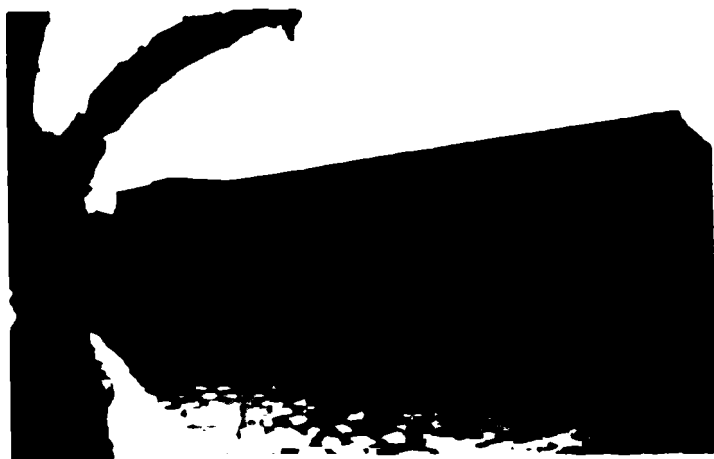
Хилхонада дафн этилганлиги шажарада кўрсатилган авлод тармоғи қуйидагича: биринчи қабр (Шарқ саридан жанубга томон) Мир Сайид Фатхулло ҳазратларининг ўзиники, ундан кейин, ёнма-ён қўйилган қабр ўғли Мир Сайид Исҳоқники, навбатдагиси иккинчи ўғли Мир Сайид Абу Туробга тааллуқлидир.

Мир Сайид Фатхулло турбатидан қиблага қараб навбатма-навбат жойлаштирилган тўртинчи ва бешинчи мақбаралар Мир Сайид Абу Туробнинг фарзандлари Сайид Низомиддин ва Сайид Муртазолар хокидир. Олтинчи ва еттинчи марқадаларга кимлар дафн этилганлиги, таассуфки, шажарада акс этмаган. Бироқ, мулоҳаза учун ўрин борлигини айтиш жоиз. Негаки, Мир Сайид Абу Туробнинг тўрт ўғли бўлган. Улардан биргина Сайид Муртазо ўз туғилган қишлоғи Потронда яшаб, умргузаронлик қилган. Қолганлари — Сайид Низомиддин Кулобга, Сайид Зиёвуддин Ҳисорга, Сайид Асадулло эса Қундузга кетиб, ўша жойларда фаолият кўрсатганлар. Шажарадан англашиладики, Мир Сайид Фатхулло ҳазратларининг мазкур набиралари бири Кулобда, иккинчиси Ҳисорда ва учинчиси Қундузда вафот этадилар. Биргина Сайид Низомиддиннинг хоки васиятига кўра Потронга олиб келинганлиги ҳақида ривоятмуз маълумот айтиб ўтилади. Магар, таниқли ислом машойихларининг, улуғ авлиёларнинг ҳақиқий қабрларидан ташқари, рамзий турбатлари — зиёратгоҳлари бир неча жойда мавжудлиги анъанавий эканлигини эътиборга оладиган бўлсак, Ҳисор ва Қундузда вафот топган Сайид Зиёвуддин ва Сайид Асадулло хоқлари ҳам кейинчалик Потронга келтирилган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Шу тариқа, олтинчи ва еттинчи қабрлар Мир Сайид Абу Туробнинг шу икки ўғлига

тегишли бўлади. Бу, ҳақиқатга яқин фароздир. Қолаверса, қабр тошларидаги ёзувлар синчиклаб ўрганилса (афсуски, замона зайли билан қабр тошлари ўрни неча бор ўзгарган, ёзувлар ўқиб бўлмайдиган ҳолга келиб қолган. Мақбаралар неча аср мобайнида қаровсиз, очиқ қолиб келган), бу тахминнинг ечими аниқ бўлади.

Хилхонанинг «Етти Тўғ Ота» деб аталиши бесабаб эмас, албагта. Баъзи кексалар қабристонда етти уруғ вакиллари кўмилади, шу туфайли ном вужудга келгандир, дейишади. Агар шундай бўлганда эди, Хилхона эмас, қабристонлик «Етти тўғ» мазороти деб номланарди. Бу жойда айнан мақбаралар мажмуи «Етти Тўғ Ота» деб юритилади ва гап аниқ-равшан Оталар — машойихлар, авлиёлар, кароматли тарихий шахслар ҳақида эканлигини инкор этиб бўлмайди. Шажарадан аниқки, Мир Сайид Фатҳулло авлодига ана шу рутба муносиб кўрилган ва исми-шарифларига «Ота» нисбаси кўшиб айтилган. Масалан, набираси Мир Сайид Муртазо шажарада «Ҳазрати Сайид Ота», деб тавсиф қилинади. Демак, гап қайси Оталар ҳақида бораётганлигини уқтиришга ҳожат йўқ. Бинобарин, Етти Тўғ Ота — етти машойих, етти авлиёни назарда тутувчи ном. Яна бир жиҳат. Тўғ фақат халқ эътирофи этган, муаззам авлиёлар қабри устидагина кўтарилган. Борди-ю, етти уруғнинг улуғ бобокалонлари хилхонага ёнма-ён қўйилган бўлса эди, унда баҳсга ҳожат қолмаган бўлар эди. Айтилганидек, етти қабрдан бештаси соҳиб-би хоклари номи маълум. Ўрта асрларда қарор топган удум тақозасини, шунингдек, мантиқ ишоратини ҳисобга оладиган бўлсак, қолган икки қабрнинг ҳам айнан Абу Туроб фарзандларига тегишли эканлиги аён бўлади.

Иккинчи фароз ҳам йўқ эмас. Маълумки, Мир Сайид Фатҳулло ҳазратларининг яна бир ўғли Мир Сайид Исҳоқдан бир ўғил дунёга келган, унинг исми-шарифи Мир Сайид Порсо, ундан ҳам бир фарзанд — Эшонжон туғилган. Мир Сайид Порсо Потрон қишлоғидан анча нарида бўлган Фазли қишлоғида яшаганлиги шажарада эслатилган. Ҳозир ҳам у зотнинг зурриёдлари шу жойда яшаб келадилар. Айтилишича, Умурхон, Омонхон авлодлари, Тиловатхон шажараси Мир Сайид Фатҳулло ҳазратларига шу тармоқ бўйича улашади. Шундай экан, иккинчи фароз моҳияти шуки, хилхонадаги олтинчи ва еттинчи қабрлар Мир Сайид Порсо ва унинг ўғли Эшонжонники бўлиши мумкин. Ҳар икки

Етти Тўғ Ота даҳмаси. Қайта тиклангандан сўнг. Умумий манзара.

тахминда ҳам Етти Тўғ Ота деган номнинг моҳиятига путур етмайди.

Табииyki, бу мушоҳада ва фаразий фикрлардан мақсад шубҳага ўрин қолдирмасликдир. Хўш, шажарада зикр этилмаган олтинчи ва еттинчи қабр соҳиблари кимлар бўлиши мумкин? Энди қабр тошларидаги ёзувларга диққатни жалб этайлик. Қабр тошларининг бирида «Сайид Асад» деган битик бор. Яна бирида эса «Шоҳи Зиё» деган ёзувлар ўйилган. Бу ёзувлар биринчи фараз тўғри эканлигини кўрсатади, чунки Мир Сайид Абу Туробнинг Потронда дафн этилганлиги шажарада акс этмаган икки ўглининг исми-шарифлари Сайид Асадулло ва Сайид Зиёвуддин эканлигини биламиз. Қабр тошлари, юқорида айтилганидек, вақтида мукамал даражага келтирмагани устига, кейинги даврларда тазйиқлар оқибати ўлароқ, алмашиб, чалкашиб қолганлигини истисно этиб бўлмайди. Потронлик қарияларнинг шаҳодатича, хилхона устидаги иморат 1942 йилда бузиб ташланади ва унинг ёғочлари талон-торож этилади. Очиқ ҳавода қолган қабр тошларидаги ёзувлар ўчиб, ўқиб бўлмайдиган даражага келиб қолади.

«Сайид Асад» ва «Шоҳи Зиё» деган ёзувларнинг ниҳоясига етмай чала қолиши, бу табаррук хокларнинг кейинчалик келтирилганлиги билан изоҳланади. Нақдда Сайид Низомиддиннинг Кулобдан жасади келтири-

лиши, Чакчак мавзёида кийикнинг ҳамроҳ бўлиши нақд этилади. Масалага ҳаётини нуқтаи назардан қараладиган бўлса, икки халифанинг янги ўлган одам жасадини шунча олиб масофадан кўтариб келиши бемисл, елкада олиб келиши амалда бўлмайдиган иш. Буни тўғри тушуниш керак: орадан маълум вақт ўтгандан сўнг сайидзоданинг хоки, яъни суяклари олиб келинган. Шундай экан, унинг Ҳисор ва Кундузда вафот этган биродарзодалари устухонлари ҳам Потронга вақти-соати билан олиб келинган. Қабр тошларидан бирда ҳижрий 119 санаси битилган. Фикримизча, бу рақам ҳам ё охиригача етмаган, ёинки, ундан бир сон ўчиб кетган. Умуман, қабр тошларидаги ёзувларнинг ниҳоясига етмай қолиши кузатилади. Бунинг сабаблари турлича бўлиши мумкин. Бунда хонадоннинг мавқеи, иқтисодий аҳволдан ташқари чархи давроннинг ўзгариб туриши ҳам аҳамият касб этмай қолмаган. 119 ҳижрий сана милодий йилга ўгирилса, 737 йил келиб чиқади. Бу сана Мир Сайид Фатҳуллонинг Потронда ўтроқлашини даврига зид. Ҳатто, шу авлодга даҳли бўлган, бобокалон Бурҳониддин Қилич Ўзгандий ҳам X—XI асрлар нари-берисида Фарғонада ўрнашган.

Шундай экан, мазкур таърихни — 119 ҳижрий санани, бизнингча, 1119 деб ўгириб кўрайлик-чи. Бунда 1119 ҳижрий ҳисоб милодий 1707 йилга тўғри келади. Бу шажара силсиласига мос тушадиган сана, дейиш мумкин. Чунки, авлоднинг бобокалони Мир Сайид Фатҳулло XVI асрнинг ўрталарига қадар умр кўрган деб тахмин қилсак, ундан кейинги икки авлодлар учун 1,5 аср чамаси муддат қолади. Бу ўртача 70—75 ёшга тўғри келади. Биз Потрон машойихларининг ҳар бири қанча умр кўрганлигини билмаймиз. Бироқ, покломон сайидлар, улуғ авлиёлар, одатда, улуғ ёш яшаганлар. Бу ўринда биргина Ҳазрат Аҳмад Яссавийнинг муборак ёшларини эсга олиш kifоядир.

Диққатга сазовар яна бир жиҳат шундаки, қабр тошларидаги ёзувлар туркийча — ўзбекча, бунинг устига шеърини йўл билан битилган. Фақат бу шеърлар охирига етмай қолган. Ўрта Осиёдаги буюк тарихий шахслар қабр тошларидаги ёзувларнинг аксарияти араб ёхуд форсий тилда эканлиги эътиборга олинса, Етти Туғ Ота эпитафия битикларининг ўзбек тилида эканлиги ҳам уларнинг нисбатан кейинги даврларда эканлигини кўрсатувчи далиллардан бўлиши мумкин. Бироқ, Потрондан унча узоқ бўлмаган Қамашини қишлоғида йирик руҳоний, аллома, улкан шоир мулло Рўзибой Охунд Маш-

раби Соний XIX аср сўнглирида оламдан утган. Унинг қабр тошидаги ёзув ҳам форсий тилда бажарилган. Бас, қабр тошларининг қачон ва ким томонидан қўйилиши бунда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлиши табиий бир ҳолдир.

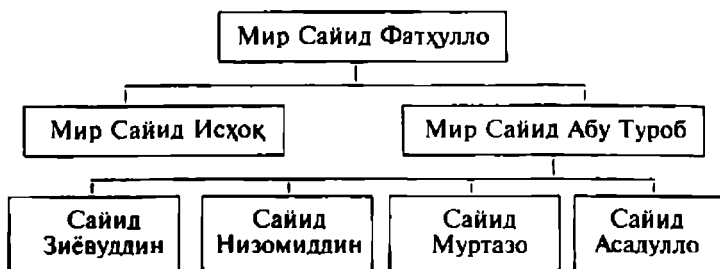
Етти Тўғ Ота қабр тошларидаги ёзувларнинг ўзбекча бўлиши, бир жиҳатдан, ажабланарли ҳол эмас. Чунки, бу авлоддан таниқли олимлар, руҳонийлар, сўфийлар, муршидлар чиқиши билан бир қаторда таниқли шоирлар ҳам етишган. Биз бунга XX асрнинг 30-йиллари ҳақида ҳикоя қилганимизда тўхталиш ниятидамиз. Англашиладики, XVII—XVIII асрларда ҳам Мир Сайид Фатхулло уруғидан туркигўй шоирлар чиққан ва биз улар ижодидан бенасиб қолиб келаётирмиз. Қабр тошларидан бирида шундай сатрлар бор:

Ул билур қадри азизларни агар бўлса расо,
Билмагай қадрин булар....

Иккинчи мисра чала қолган. Тасаввур қиламизки, бу сатрнинг давоми «ни гар бўлса у норасо», бўлганми деб. Шунда «Билмагай қадрин буларни гар бўлса у норасо», деган мисра мукамал бўларди. Бу, албатта, тахмин. Мисранинг аслиятини тиклаш насиб этадимийўқми, айтишга ботина олмаймиз.

Хилхонада шарқий тарафдаги қабрлар мажмуи билан этак саридаги мақбаралар оралигида йўлак қолдирилган. Бу жойга кейинчалик бир аёл киши ва бола ҳам дафн этилган деган тахмин бор. Шу тариқа, хилхона доирасидаги қабрлар сони 9 тага етади, деб ҳисоб қиладилар. Кейин қўшилган мазкур қабрлар соҳиблари ҳақида аниқ бир фикр айтиш имкондан холи.

Етти Тўғ Ота хилхонасидаги мақбараларга дафн этилган бузургвор машойихлар (Аллоҳ таъоло улар руҳини шод этган бўлсин) тубандаги зотлардир:

Дарвоқе. Потрон халқи орасида «Етти Тўғ Ота» хил-хонасига қўйилган мўътабар зотлар ҳақида олис замонлардан гира-шира сақланиб, етиб келган ривоятлар ҳам мавжуд. Шундай ривоятлардан бирида (мулло Отамурод Ҳайдар ўғли) «Етти Тўғ Ота»лар етти оға-ини бўлишган эмиш, етовлари етти тарафга кетган эмиш», дейилади. Бу нақл замирида ҳам Мир Сайид Фатхулло авлоди билан боғлиқ ҳақиқат уруғи бор, албатта.

Етти Тўғ Ота қабристони эндиликда «Ички мазор» ва «Ташқи мазор» деб аталувчи қисмлардан иборат. Қабристон анча қадимий, бир — бир ярим гектарлик мазорот ҳақида «етти ағдариб кўмилган», деган гаплар бор.

Шажара бир авлоднинг кўп асрлик силсиласи, уни дарахтга нисбат бериб, шундай деб аташ ниҳоятда мувофиқ: дарахт янги шохлар чиқариб, ўсиб-улғайиб боргани каби, хонадон ҳам кўпайиб, кенгайиб ривож топади, асрлардан асрларга ўтади. Мир Сайид Фатхулло ажодлари Имом Ҳусайнга бориб боғланиши, Имом Ҳусайннинг Ҳазрат Пайғамбаримиз қизлари Фотимадан туғилганлиги бу авлоднинг шариф ва мўътабарлигини аён этиб туради. Мир Сайид Фатхуллонинг або ва ажодлари ичида Мовароуннаҳрга биринчи қадам қўйган зот Султон Жалолоддиндир. Султон Жалолоддин Бухородан уйланган. Шу авлоднинг айрим вакиллари Ҳазрат Алига каримут-тарафайн, яъни ҳам ота, ҳам она томондан туташадилар. Бу нисбатан кейинги авлодларда кўзга ташланади. Заҳириддин Муҳаммад Бобур «Бобирнома»да Султон Ҳусайн Бойқаронинг Амир Темурга каримут-тарафайн сифатида асил подшоҳ бўлганлигини шундай тавсиф этади: «Онаси Фирюза Бегим эди, Темурбекнинг набираси. Султон Ҳусайн Мирзо Мироншоҳ Мирзонинг (Амир Темурнинг учинчи ўғли — *муалл.*) ҳам набираси бўлур эди. Султон Ҳусайн Мирзо каримут-тарафайн эди, асил подшоҳ эди».¹

Султон Жалолоддин Бухоронинг Соқтаре қишлоғида турғун бўлиб қолганидан бу авлодда каримут-тарафайнлик (икки тарафлама қутлуғ тенглик) юз бергунича, бир неча авлод алмашинади: Султон Жалолоддин, Қутбиддин Юсуф, Сайид Асадулло, Сайид Закиаддин, Султон Муиззий Жалолоддин, Қутбиддин Юсуф, Султон Муҳаммад Яхёё, Султон Музаффар Одил, Мир Султон Муҳаммад, Мир Султон Яхёё.

¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. «Бобирнома», 221-бст.

Мир Султон Яхъёнинг онаси исми-шарифаси шажарада Обида Бегим деб курсатилади ва унинг Султон Кутбиддин қизи бўлиб, охир-оқибатда Имом Хусайнга аждод бўлиши айтилади. Мир Султон Яхъёнинг онаси шажараси алоҳида кўрсатилиши сабаби ҳам унинг Ҳазрати Али тармоғига икки томонлама туташувини кўрсатиш билан боғлиқ, дейиш ўринлидир. Ҳазрати Алига (жумладан, Пайғамбаримизга ҳам) икки томонлама аждод ҳисобланадиган сулола — хонадон вакилларидан тагин бири Мир Сайид Муртазодир. Унинг муҳтарама онаси Оқо Бегимжон бўлиб, Имом Хусайннинг ўғли Зайнулобиддин тармоғидандир. Муҳими шундаки, Мир Султон Яхъёнинг онаси ҳам худди шу шувбадан тадриж топган авлод вакиласидир.

Шажарада Имом Хусайн насабидан бўлган шу икки аёл келиб чиқиши муфассал баён этилади. Мир Сайид Муртазонинг волидан муҳтарамаси, аниқки, Потрон қишлоғида яшаган, тўрт фарзандни тарбиялаган. Ажаб эмаски, хилхонадаги икки номаълум қабрнинг бири шу аёлга тааллуқли бўлса. Буни, албатта, келажак тадқиқотлар кўрсатади.

Шажара форсий тилда, жуда чиройли хуснихатда ёзилган. Шажараларга хос бўлган қуруқдан-қуруқ исми-шарифларни санаб ўтиш билан чекланилмаган. Шажара, ҳарҳолда, тарихийликдан кўра, кўпроқ бадийликка яқинроқ. Чунки бирон ўринда бирор-бир тарихий шахснинг яшаган даври, йили мутлақо зикр этилмайди. Аксинча, улар ҳақида бадий талқин, шеърый ифода босим ва кўзга яққол ташланиб туради.

Шажарада келтирилган шеърый парчалар 56 мисра ни ташкил этади. Шажарани битувчи кўп ҳолларда «шоир айтганидек», деган ибора билан у ёки бу шахсни, унинг фаолиятини, гўзал хулқини, фазилатини шеърый йўсунда тавсиф этади. Бир ўринда, яъни Султон Маҳмуд ва Сайид Абдуллоҳ ҳақида сўз кетганда «ушбу сатрлар соҳиби назм билан айтгани каби», деган очиқ эътироф учрайди. Бинобарин, шажарани кўчирган ёхуд уни тузган киши теран саводли, тарихни, адабиётни, диний илмларни чуқур эгаллаган бўлган. Ҳеч шубҳа йўқки, «А» нусха шажара Мир Сайид Фатҳулло авлодларидан бири, яна ҳам аниқроқ айтиладиган бўлса, унинг набираси Мир Сайид Муртазо уруғларидан бири томонидан ижод этилган. Мир Сайид Муртазонинг насабномасида Эшон Мир Сайид Бузург, Эшон Мир Абу Наср, Сайид Жалолиддин, Сайид Абул Аъло, Сайид

Султон, Мир Сайид Тура, Мир Сайид Аҳмад Турсун-хўжа, Мир Сайид Мансур, Мир Сайид Подшоҳ, Мир Сайид Абул Ато ва Сайид Абдулло (Сайид Араб) номлари зикр этилади. Бу фозил зотлардан қайси бири шажарани тузган, уни нафис шеърӣ мисралар билан янада мазмунли, тағинда ифодали ва ўқишли қилган, аниқ жавоби йўқ.

Шажара, аниқроқ айтилганда, Мир Сайид Муртазо авлодлари насабномаси «Амирулмўминин Муҳаммад Баҳодирхон замонида ёзилиб, муҳрланган». Амирулмўминин Муҳаммад Баҳодирхон ким бўлди? Мир Сайид Муртазо ва унинг набира-ю чевара-ю абиралари Потрон қишлоғида яшаган, бас, Қарши музофоти Бухоро амирлигига аввал-охир тобеъ бўлиб, унинг асосий вилоятларидан бири ҳисобланган. Шундай экан, амирулмўминин Муҳаммад Баҳодирхонни Бухорода тожу тахт қилган ҳукмдорлар орасидан излаш мантиқан тўғри бўлур эди.

Ҳўш, Амирулмўминин Муҳаммад Баҳодирхон ким бўлди? Бухоро тахтида ҳукм сурган сулоалар силсиласида Муҳаммад исмли хон фақатгина XVIII асрда ўтган ва у манғитлар салтанатиға асос солган Муҳаммад Раҳимхондир. Муҳаммад Раҳимхон аштархоний ҳукмдор Абулфайзхонни орадан кўтариб, ўн бир йилу икки ой тахтда ўтиради. Абулфайзхон даврида (1711—1747) Бухоро хонлиги парчаланиб, бир нечта мустақил ҳокимликларға бўлиниб қолган эди. Муаррихлар қайд этганидек, Абулфайзхоннинг ҳукми Бухородан нариға ўтмай қолганди. Ҳатто, пойтахтда ҳам унинг эмас, Оталиқнинг сўзи амал қилар эди. Бу ҳақда, жумладан, Мирзо Абдулазим Сомий ўзининг «Тарихи салотини Манғития доруссалтана Бухоройи шариф» (ҳ. 1324 — м. 1906) асарида қизиқарли маълумотлар келтиради.

Қарши манғитларининг пешвоси бўлиб келган Муҳаммад Раҳим ва унинг ота-боболари хонликда жуда катта мавқега эга бўлишган. Шаҳрисабз ва Қаршида унинг бобоси ва отаси ҳокимлик қилишган. Муҳаммад Раҳимнинг ўзи Абулфайзхон даврида «Амирулумаро» мансабини эгаллайди. 1747 йилда у эса Бухоро тахтиға чиқади.

Муҳаммад Раҳимхон ҳокимиятға келиши билан тарқоқ, деярли қўлдан чиқиб бўлган вилоятларни қайта бирлаштириш, марказлаштириш сиёсатини олиб боради. Абулфайзхондан фарқли ўлароқ, давлатни бошқариш ишларини танҳо ўзи қўлга олади. Йирик уруғ бош-

лиқларининг ўзбошимчалик хатти-ҳаракатларига чек қўйилади. Парчаланиб, заифлашиб қолган хонлик ҳудудлари тикланади, аҳолининг яшаш тарзида ўзгаришлар юз беради. Ҳунармандчилик, савдо-сотик ишлари изга тушади.

Мирзо Абдулазим Сомий асарида Муҳаммад Раҳимхоннинг жасур, саҳоватпеша киши бўлганлиги алоҳида уқдирилади. Муҳаммад Раҳимхон янги сулолага — мангитлар салтанатига асос солган киши ўлароқ, хон унвонини тахтга чиққанининг саккизинчи йили олади. Муҳаммад Раҳим бунга қадар ота-боболари рутбасида — Оталиқ унвонида ҳукм суради. 1756 йилнинг кузида Бухоро руҳонийлари, муфтийлари уни хон қилиб кўтариш талаби билан чиқадилар. Муҳаммад Раҳим «хон»ликни умумхалқ йиғини ҳал қилиш шартини ўртага қўяди. Бутун Бухоро хонлигининг вилоятларидан таниқли кишилар, шарият арбоблари, дин пешволари, уламолар, фузалолар, аскар бошлиқлари, беклар, аъёнлар тўпланади. Қозилар, сайидлар, шунингдек, аҳли ҳунармандлар вакиллари, деҳқонлар намояндалари ҳам уни ялписига хон қилиб кўтариш истагини билдирадилар. Шайбонийлар даврида бўлгани каби, Муҳаммад Раҳимни оқ кийизга ўтқазишиб, уни сайидлар, қозилар ва хўжалар кўтарадилар. Шайбонийлар замонида хон ўтирган оқ кийизни тўрт ўзбек уруғининг бошлиқлари кўтаришган, холос.

Муҳаммад Раҳимхоннинг дин аҳлига, ислом арбобларининг янги сулола асосчисига бўлган муносабатини шу далилнинг ўзи ҳам яққол кўрсатади. Бироз олдинга кетиб, шунини ҳам айтиш ўринлики, сулоланинг ундан кейинги вакиллари ўзларини хон деб аташга ботина олмаганлар. Муҳаммад Раҳимхон 92 ўзбек уруғининг ҳаммасини бўйсундиришга муваффақ бўлган, мустақилликка интилиш, тарқоқликка қаратилган бузғунчилик йўли кесиб қўйилган. Жумладан, Нурота беги Тоғаймуроднинг мустақилликка интилиб олиб борган кўзголови бостирилган. Шунингдек, Миёнқол қипчоқлари тобеъ этилади, Ургут беклари, Шаҳрисабз, Ҳисор ва Кулоб ҳам бўйсундирилади. Қаттиққўллик билан олиб борилган курашлар натижасида Хўжанд, Тошкент, Туркистон ва бошқа кўпгина вилоятлар Бухоро хонлиги таркибига киритилади. Марказлашган, кучли давлатни вужудга келтириш зарурати Эрон подшоҳи Нодиршоҳ Афшорнинг Абулфайзхон устига бостириб келиши ва шу воқеаларнинг шоҳиди бўлмиш Муҳаммад Раҳим-

Турсунхон мақбарасига қўйилган мрамор тош.

хоннинг ундан чиқарган хулосаси оқибати сифатида туғилган эди, дейиш мумкин. Буни ўша даврнинг илгор дин арбоблари, ватанпарвар руҳонийлар яхши тушунишган ва Муҳаммад Раҳимхонни қуллаб-қувватлаганлар. Чамаси, уни «амирулмўъминин» деб улуғлаш жуда катта ҳудудлардаги мўъмин-мусулмонларни бирлаштириш учун олиб борган курашлари эвазига, «Баҳодирхон» рутбаси ҳам жангу-жадаллардаги ғалабалари учун айtilган бўлса керак.

Муҳаммад Раҳимхон сайиду эшонларга, пирларга катта мурувватлар кўрсатган, уларга таяниб иш кўрган. Жумладан, «Маҳозин ат-тақвий» асарининг муаллифи, амир Шоҳ Муроднинг ўғли Муҳаммад Ҳусайн Мирий асарида келтирилган бир далилни айтиб ўтиш жоиздир.

Муҳаммад Ҳусайний ўзининг она томондан бобоси **Кулоб Эшони**¹ эканлигини, у кишининг **Фани Маҳдум** исмли ўғли бўлганлигини айтади. Муҳаммад Раҳимхон Кулоб Эшонига ихлосманд бўлганлиги, унга катта мурувватлар кўрсатганлиги ҳақида гапирилади. Эшоннинг фарзанди **Фани Маҳдум** ҳам, ўз навбатида, **Фузорни** Муҳаммад Раҳимхонга тобеъ этишда муҳим мавқе тутади. Хон 1751 йилда **Фузорни** қамал қилади ва куч ишлатиб уни ололмайди. Орага **Фани Маҳдум** тушади ва низо сулҳ ва ўзаро яраш билан ҳал бўлади. **Фузор** фатҳи эвазига **Муҳаммад Раҳимхон** **Фани Маҳдумга** **Қоратегинни** туҳфа қилиб беради. **Кулоб Эшонига** кўрсатилган марҳамат хоннинг дин аҳлига бўлган муносабатини белгилашда муҳим далил. У давлатнинг энг олий лавозимларини 32 ўзбек уруғлари оқсоқолларига муносиб кўради. Муҳими, дин аҳли ҳам улуғ маснадларга ноил этилади. Хоннинг чап томонидаги биринчи ўрин нақибники, ўнг томондаги биринчи жой шайхулисломники бўлган. Шунинг ўзи ҳам **Муҳаммад Раҳимхоннинг** руҳонийларга қаттиқ таянганлигини англатиб туради. Унинг даврида **хожикалон**, **шайхулислом**, **нақиб** ва **қозикалон** (қозияскар) диний рутбалари давлат миқёсидаги аҳамиятга молик даражага кўтарилган. Шу тариқа **Муҳаммад Раҳимхон** тамомила издан чиққан бошқарув арконини оёққа турғизади. Унинг ишни бошқариш тизимини такомиллаштиришдан бошлагани ҳам кейинчалик манғитлар сулоласининг умрини XX аср биринчи чораги охирларига қадар узайтирган асосий омиллардан бири бўлгандир.

¹ Қиронг: В. В. Бартольд. Соч. VIII. М., 1973. 457-бст.

Муҳаммад Раҳимхон 45 йил умр кўради. У, Фиждундан қайтишда, 1758 йилда вафот этади.

Бухоро ҳукмдорларидан Шоҳ Мурод исми-шарифига ҳам баъзида «амирулмўъминин» нисбаси қўшиб айтилади. Бироқ Амир Шоҳ Мурод Муҳаммад Раҳим сингари ҳудудларни кенгайтириш, қўшиб олиш сиёсатини олиб бормаган, жиддий ҳарбу зарбларга қўл урмаган. Аксинча, мадрасада талабаларга (500 талабаси бўлган) диний илмлардан сабоқ беришда кўпроқ шуҳрат тутган. Унинг «амирулмўъминин»лигида асосий қирра шу жиҳатда бўртиб туради. Хуллас, хонликдаги мўъмин-мусулмонларни бирлаштиргани, марказлашган давлат вужудга келтирганлиги, жангу жадалларда музаффар бўлганлиги боис, Муҳаммад Раҳимхон исми-шарифига «амирулмўъминин», «баҳодир» деган унвонлар қўшиб айтилган, фармонларда бу истилоҳлар таъкидлаб ёзилган. Бинобарин, Муҳаммад Раҳимхон ҳукм сурган йилларда, яъни 1747/48—1758/59 йиллар оралигида Мир Сайид Муртазо шажараси тузилган ва удумга мувофиқ тасдиқ этилган.

Бундай фарзанинг тагида маълум асослар борлигини таъкидлашга тўғри келади. Аввола, Мир Сайид Фатхуллонинг XVI аср ўрталарига қадар ҳаёт бўлиши, унинг икки фарзанди, набиралари умр йўли XVIII асрга қадар давом этиши шундай фикрга ундайди. Қолаверса, қабр тошларидан биридаги санада (олдинда айтиб ўтилди) 119 ҳ. йил кўрсатилган. Биз бу таърихда бироз қусур борлигини унинг ё олд тарафидан, ёинки, охиридан бир рақам тушиб қолганлигини мушоҳада этгандик. Шундай экан, бу сана 1119 бўлса, милодий 1707 йилга, 1190 бўлса, 1776 йилга мувофиқ бўлади. Демак, Мир Сайид Фатхуллонинг икки ўғлидан туғилган набираларнинг бири Муҳаммад Раҳимхон вафотидан ё олдин ёки кейин (бу тафовут биринчисида 50 йил атрофида, иккинчисида 18 йил) оламдан ўтган бўлиб чиқади. Биз, албатта, бунда ҳеч қачон аниқ тарихий саналарни тиклай олмаймиз. Аммо, даврнинг тўғри келиши, исми-шарифлар мутаносиблиги, йиллар оралигидаги фарқларнинг унчалик катта эмаслиги Мир Сайид Муртазо шажарасининг айнан Муҳаммад Раҳимхон (амирулмўъминин Муҳаммад Баҳодирхон) хонлиги йилларида тузилганлигини айтишга имкон беради. Айтилгани сингари, Бухоро тарихида ундан бўлак «Муҳаммад» исми ҳукмдор ўтган эмас. Мабода қисқа фурсат ҳукм сурган бўлса ҳам дейлик, «амирулмўъминин»

ва «баҳодир» унвонларига муносиб иш қилиб улгурмаган. Муҳаммад Раҳимхон буларнинг ҳар иккаласига ҳам сазовар бўлган подшоҳдир.

Тагин бир жиҳатни диққатдан четда қолдириб бўлмайди. Муаррих Муҳаммад Хусайний Мирий (Бухоро тахтида Муҳаммад Раҳимдан кейин ўтирган Дониёл Оталиқдан сўнг амир бўлган Шоҳ Муроднинг ўғли) айтган ва муаллифга она томондан бобо бўлган Кулоб Эшони ким эди? Кулоб Эшони Мир Сайид Фатхуллонинг ўғли Мир Сайид Абу Туробнинг ўғли Сайид Низомиддин эмасмикан? Нега энди Кулоб Эшонининг ўғли Фани Маҳдум Фузор воқеасига аралашади ва жанг билан таслим бўлмаган Фузорни тинч-осуда Муҳаммад Раҳим ихтиёрига ўтишга кўндиради? Кулоб қардаю, Фузор қарда? Бу саволларга жавоб кейинги изланишлардан янада аниқроқ бўлиши муқаррар, аммо кўнгилда, мантиқ йўриғида бир фикр юзага қалқимай қолмайди: Кулоб Эшони потронлик Сайид Низомиддин бўлган, унинг ва авлодининг Қашқа воҳасида обрў-эътибори бениҳоя баланд эканлиги сабаб, Фузор аҳли эшонларнинг гапидан чиқа олмаган, қалъани тинч йўл билан хонга топширган, дейиш ўринлидек туюлади.

Сайид Низомиддиннинг жасади Кулобдан Потронга келтирилган. Шажарада уни икки мурид — халифа елкасида кўтариб олиб келганлиги айтилади. Бунақанги мураккаб ва ҳамиятталаб иш майит соҳибларининг мавқеи билан белгиланмай қолмайди. Кулоб Эшонининг ўғлига хизматлари учун Қоратегин мулк қилиб берилган. Фани Маҳдум отаси жасади ёки хокини узоқ йўлга жўнатиши мумкинмиди? Ҳа, нуфузли одамгина бундай сермашаққат, бемисол ишнинг уддасидан чиқа оладиган қувватга эга бўлади.

Учинчи мушоҳада шундан иборатки, шажара Мир Сайид Муртазо насабномаси тариқасида тузилган. Афтидан, Муҳаммад Раҳимхоннинг тахтга чиқиши, хон маснадида кўтарилишида Қашқа воҳаси сайидларининг ўрни ва мавқеи алоҳида бўлган. Чунки Муҳаммад Раҳимхон Қарши манғитларидан эди. Бобоси Худоёрбий Шаҳрисабз ҳокими, отаси Ҳакимбий Қарши ҳокими мансабларида ишлаб, Оталиқ даражасига кўтарилиб, Бухорога борган эди. Бинобарин, Потрон сайидлари билан бу сулола алоқалари анча олдиндан бошланган.

Муҳаммад Раҳимхоннинг умумхалқ йиғинида хонлик унвонини олиши ҳаракатларида Қарши сайидларининг хизмати катта бўлган. Кейинчалик Муҳаммад

Раҳим Кулобни қўлга киритгач, Сайид Низомиддинни шу жойда атайдан қўйиб келган бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Мир Сайид Муртазо насабномасининг тузилиши ҳам унинг, ёинки, фарзандларининг бирор-бир амалга сипориш этилиши билан боғлиқ бўлишини тасаввур этиш мумкин. Мир Сайид Абу Туробнинг тўрт ўғлидан учтаси Муҳаммад Раҳимхон куч билан ўзига қаратган вилоятларга: Сайид Зиёвуддин — Ҳисорга, Сайид Низомиддин — Кулобга, Сайид Асадулло — Қундузга кетадилар.

Шажараларни таҳлил этишда шу даврларга тааллуқли бошқа қўлёзма манбалар муҳим ўрин тутати. Чунки шажараларда учровчи шахс ва жой номлари қўлёзма манбаларда ҳам қайд этилиши кўп жиҳатларга ойдинлик киритмай қолмайди. Масалан, XVI асрга оид «Вақфнома» асарида Ғубдин қишлоғининг вақф мулки эканлигини қайд этиш ва унинг ерларини чегаралаш муносабати билан Потрон ариғи ва бу мавзеъ ерсувининг таниқли ва яхши кишилар қўлида эканлиги зикр этилади. Бу эса Мир Сайид Фатҳуллонинг XVI аср биринчи чорагида қишлоқни анча обод қилгани, бу жойда одамлар кўпайиб, унинг соҳиблари маълум ва машҳурлик касб этганлигини билиб олишимизда асқатади. Шунингдек, Бурҳониддин Қилич Ўзгандий, Шоҳ Саид Умар каби тарихий шахслар яшаган давр ҳам нисбатан аниқ эканлиги бўлакча илмий қиммат касб этади. Хусусан, Шоҳ Саид Умар Заҳириддин Муҳаммад Бобур замондоши бўлса, Бурҳониддин Қилич Ўзгандий мақбараси Ўзганда XII асрда барпо этилганлиги маълум.

Шажара соҳиби Мир Сайид Муртазо ва унинг тармоғи Бухорода манғитлар сулоласи асосланган XVIII аср ўрталарида катта нуфузга эга бўлганлигини юқорида бир неча далилий мушоҳадалар орқали кўриб ўтдик. Мир Сайид Фатҳулло авлодига турли сулоалар эътибори тасодифий бўлмаган. Аввола, илдизи Пайғамбаримиз ва Ҳазрат Алига етадиган, томири VII—VIII асрларга туташадиган бу сайидзодалар ҳамма асарларда ҳам эътиборда бўлиб келганлар. Бу фикрни тўла равишда Мир Сайид Фатҳулло авлодига татбиқ этиш мумкин. Манғитлар сулоласидан ташқари, ундан олдин ҳукм сурган аштархонийлар даврида ҳам улар юксак ҳурмат-иззатга мушарраф этилганлиги далилини олдинроқда келтириб ўтдик. XVII аср иккинчи чораги бошларида ҳукм юритган Бухоро хони Имомқулихон ҳижрий 1047

(1637) йилда Бурҳониддин Қилич Ўзгандай авлодларига ер-сув инъом этганлиги ҳақида иноятнома беради. Мазкур иноятнома узоқ йиллар давомида Фарғона вилояти ер-солиқ бошқармаси қадимий ҳужжатлар (васиқалар) бўлимида 96/1870 раҳами остида сақланиб келинган. Ҳозирги вақтда эса Ўзбекистон Республикаси Марказий архив Бошқармаси¹ ихтиёрида асралмоқда.

«А» нусха шажара таҳлилини давом эттириш асосида унга бевосита дахли бўлган учинчи — «В» нусха шажара ҳақида ҳам мухтасар тухталиш зарурати туғилади.

«В» НУСХА ШАЖАРА

«В» нусха шажара юқорида муфассал фикр юритилаётган «А» нусха шажаранинг асли бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Буни шажаранинг сақланиб қолган қисми мазмуни далолат этади. Шажаранинг бошланиш қисмидан ва охиридан куп жойи йиртилиб, йўқолиб кетган. Мавжуд қисм Жалолиддиннинг Бухорога келиши, Мири Шаҳид деб аталиши билан бошланиб, Мир Сайид Фатҳуллонинг Потронга келиши билан яқун топади. «В» нусха чиройли хуснихатда (настаълик), айрим жумлалар, сарлавҳалар қизил сиёҳда битилган. Шажара расмий хаттотлар томонидан битилган, дейиш мумкин. Эҳтимол, «В» нусха шажара Мир Сайид Фатҳуллога шайбонийлар даврида берилгандир. Кейинчалик Бухоро хонлигида шайбонийлардан сўнг аштархонийлар, манғитийлар ўрин алмаштирач, шажарани қайта бошдан тасдиқлаш эҳтиёжи туғилгандир. Агар шажара Бурҳониддин Қилич Ўзгандий ва унинг Бухородаги тармоғига яхши муносабатда бўлган аштархонийлар даврида ёзилган бўлса, у ҳолда Мир Сайид Фатҳуллонинг ўғилларига (XVII аср) берилган бўлади. Нима бўлганда ҳам, мазкур «В» нусха анча олдинги даврларга тааллуқлидир. Буни шажара қоғози ва унинг сифати, хуснихат услуби, ранг (сиёҳ) далолат этиб туради.

Давр ва шароит тақозасига кўра авлоднинг у ёки бу тармоғига шажара зарурати туғилгудек бўлса, олдиндан мавжуд нусхадан тарихий қисмни кўчириб олиш мақбул ҳисобланган. «В» нусха билан «А» нусханинг баъзи ўринларини муқояса қилиб кўрайлик:

¹ Қаранг: Мухаммед Юсуф Мунши. Муким-ханская история, 9-бет.

«В» НУСХАДАН:

«Ҳашт писар дувуми ки Жалолиддин буд, у ба жойи падар нишаст. Чунончи, шоир гуфта:

Буд султони мунир Жалолиддин,
Ки ба ақлаш камол буд яқин.
Кошифи илм буду шоҳи замон,
3-у шуди ҳалли мушкулоти жаҳон.

Ба тижорат майл дошт. Чунончи, шоир гӯфт:

Дар сафар рой дошт он сарвар,
Ба Бухоро намуд роҳ гузар.
Дошт шоҳӣ ба жоҳу мулки сарир,
.....номи адлу назир.

... Дар андак замоне жамеъи халоиқ ба дарборашон жамъ омаданд. Подшоҳро таваҳҳум аз жамъияти халоиқ пайдо шуда, Эшонро шаҳид намуданд. Аз он аст, ки ҳазраташонро дар Бухорои шариф Мири Шаҳид мегӯянд...»

Энди, худди шу парчани «А» нусхадан кўчирайлик:

«А» НУСХАДАН:

«Ва эшонро ҳашт писар буд. Яке ном Султон Жалолиддин буд. У ба жои падар нишаст. Чунончи, шоир гуфтанд:

Буд султон муфар Жалолиддин,
Ки ба илмаш камол буд яқин.
Кошифи илм буду шоҳи замон,
3-у шуди ҳал мушкулоти жаҳон.

Ва ба тижорат майли бисъёр дошт. Чунончи, шоир гуфта:

Дар сафар рой дошт он сарвар,
Ба Бухоро намуд роҳгузар.
Дошт шоҳӣ ба жоҳу мулки сарир,
..... шер ному адл назир.

... Дар андак замоне жамеъи халоиқ ба дарборашон жамъ омаданд. Подшоҳро таваҳҳум аз жамъияти халоиқ пайдо шуда, Эшонро шаҳид намудаанд. Аз ин аст, ки ҳазраташонро дар Бухорои шариф Мири Шаҳид мегӯянд...»

Ҳар иккала нусханинг матни бир-бирига ниҳоятда яқинлигини уқдириш мақсадида, «В» нусханинг охиридан бир кўчирма олиб, таққос этиш билан чекланамиз.

«В» НУСХАДАН:

«Аз эшон се фарзанд шуда буд: Мир Сайид Шариф, Мир Ҳусайн, Мир Сайид Фатҳулло дар қарияи Соктаре сукно доштаанд ва эшони Мир Фатҳуллоро орзуи тавофи Байтуллоҳ дар дил афтод. Аз бародарони худ видоъ намуда, эҳроми банди тавофи Байтуллоҳ гардида, дар уммулбилоди Балх расидаанд. Холи бузурговаршон ки дар мазори фойиз ан-нури Ҳазрати Хожа Порсои Вали истиқомат доштаанд, эшонро маъмур дар Насаф намудаанд, ки насиби шуморо дар он жо хостаем...»

«А» НУСХАДАН:

«Аз эшонон се фарзанд шуд: Мир Сайид Шариф, Мир Ҳусайн, Мир Сайид Фатҳулло дар қарияи Соктаре сукно доштаанд. Ва эшон Мир Сайид Фатҳуллоро орзуи тавофи Байтуллоҳ дар дил афтод. Аз бародарони худ видоъ намуда, эҳроми банди тавофи Байтуллоҳ гардида дар уммулбилоди Балх расидаанд. Холи бузурговарашон, ки дар мазори фойизи алонури Ҳазрати хожа Порсой Вали истиқомат доштаанд. Эшонро маъмур дар Насаф намудаанд, ки насиби шумо дар он жо хоҳад шуд...»

Иккала нусхадан кўчирилган парчалар уларнинг ўзaro бир-бирига жуда яқинлигини, биридан иккинчисига айнан кўчирилганлигини тасдиқ этади.

Шу ваҷҳнинг ўзи ҳам Мир Сайид Фатҳулло авлодининг аввал бошдан шажарага эга бўлганлигини, XVI асрга оид «Вақфнома»да бежизга Потрон қишлоғи соҳиблари таниқли, машҳур кишилар деб таъриф этилмаганлигини тасаввур қилишга имкон беради.

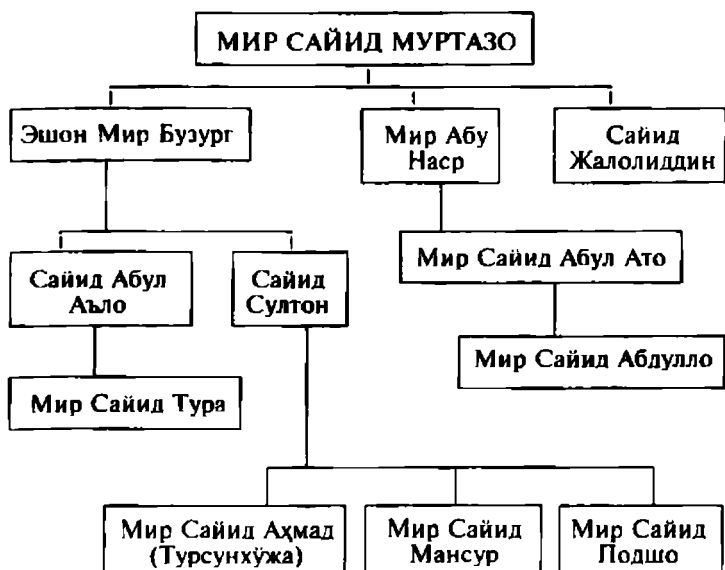
Мухаррамхон мақбарасидаги битик тош

Замонлар, сулолалар ўзгарганда ҳам шажара ўзгармайди. Бир авлод силсиласида кечган тарихий шахсларни шароит ёки салтанат тақозасига кўра шажарадан чиқариб ташлаб бўлмайди. Бир авлодга доир турли асрда ёзилган икки шажаранинг айнан бир тарихий шахсларга тааллуқли бўлган жумлаларини солиштириб кўрайлик. Тафовут фақат айрим сўзларда дейилмаса (бу шажарани кўчирувчи хаттотнинг йўл қўйган нуқсонидан бўлак нарса эмас), матнлар, яъни тарихий шахсларга берилган таърифлар айнан бир хил. Мир Сайид Жалололдин шаҳид этилган, Мир Сайид Фатҳулло Балхдан Насафга келишга даъват этилган. Чамаси, Хожа Порсо Валини Мир Сайид Фатҳуллога яқин қариндош, амаки ёки тоға дейиш тўғрироқ бўлади. Шажараларда, кўрамизки, авлоднинг хотин-қизлар тармоғи деярли зикр этилмайди. Фақат икки ўринда, шунда ҳам у аёллар Али тармоғидан бўлган тақдирда, улар насаби санаб ўтилади.

Шажараларда зикр этилган тарихий шахслар исми-шарифлари, кўрамизки, кўп асрлик мундарижани ташкил этади. Уларнинг аксарияти ўз замонасининг таниқли кишилари, дин арбоблари, фикўлари, олим ва ижодкорлари бўлишган. Замонлар алмашинуви, сиёсий ҳаётдаги ўзгаришлар, доимий яшаш жойларидан кўчувлар, шубҳасиз, бир авлоддан ўргиган инсонлар тақдирига ҳам таҳрирлар кирита борган. Бироқ, асрлар давомида шу авлодга мансуб кишилар қўлида мавжуд бўлган шажара уларни ҳар қачон замонда ҳам, маконда ҳам бирлаштириб, туташтириб турган кўприк вазифасини ўтаган, дейиш мумкин.

«А» нусха XVIII асрда, Муҳаммад Раҳимхон даврида Мир Сайид Муртазо авлодларига берилганлиги ва орадан 3 асрга яқин вақт ўтганлиги сабабли шажара тарихи унут бўлган. Ҳозирги ворислар Мир Сайид Муртазо ўғиллари ва набираларини ҳам тўлиқ эслай олмадилар. Ҳолбуки, Мир Сайид Муртазонинг Эшон Мир Бузург, Мир Абу Наср ва Сайид Жалололдин (авлод тарихида ўтган бобокалонлар исми тез-тез такрорланади, бу ҳам авлоднинг улуғларига ўзига хос ҳурмат, ўзига хос оилавий анъана, дейиш мумкин) исмли фарзандлари ва саккиз набираси бўлган:

МИР САЙИД МУРТАЗО НАСАБНОМАСИ

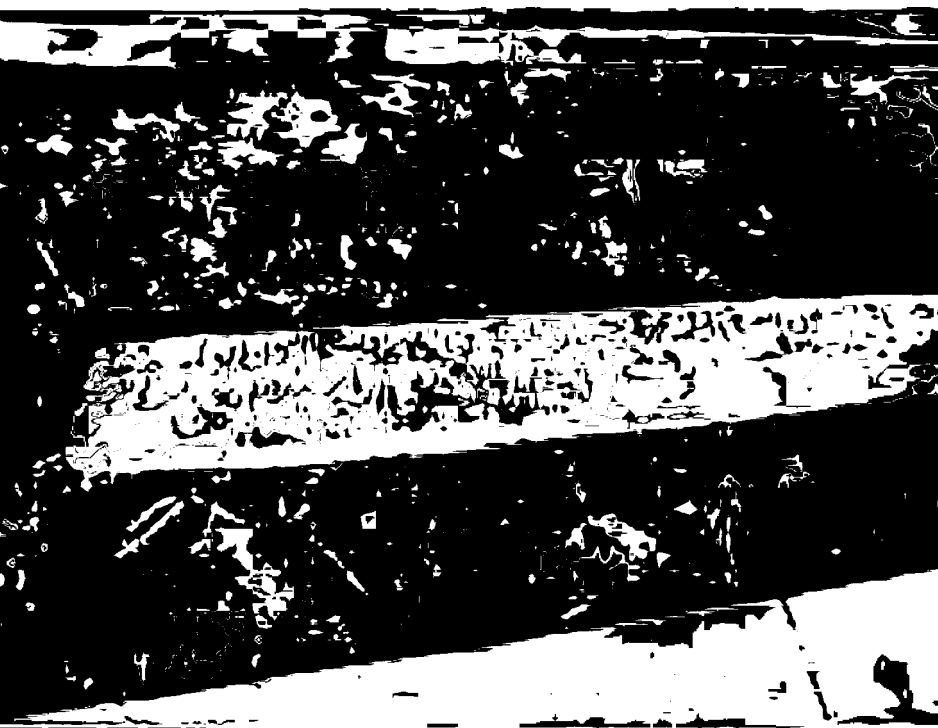
Мир Сайид Муртазо насабномаси матни талқинига эътибор берилса, шажарада унинг ва ўғилларининг ўтган замонда ифода этилганлиги диққатни тортмай қолмайди. Масалан, Мир Сайид Муртазонинг учинчи ўғли Сайид Жалолиддин ҳақида, «Байтуллоҳ тавофига мушарраф бўлиб, қайтиб Ҳиндистон вилоятида яшайдилар ва ўша ерда қазо қилдилар. Ҳозирда Ҳиндистоннинг ўша вилоятини Жалолиддин Бухорий деб (Жалолиддин Бухорий масжиди бўлса керак — *муалл.*) атайдилар», дейилади. Бундан чиқади, Мир Сайид Муртазо ва унинг фарзандларидан баъзи бирлари насабнома ёзилган XVIII аср ўрталарида ҳаёт билан видолашган. Бинобарин, шажара унинг набиралари учун тузилган, деган хулосага келиш мумкин? Шундай бўлса, XVI аср ўрталаридан XVIII аср ўрталаригача бўлган икки асрлик муддат ичида Мир Сайид Фатҳулло, унинг ўғиллари, ўғилларининг ўғиллари — тўрт авлод алмашган бўлади. Бу эса ўртача 50 ёш нари-берисида бўлади. Уларга замондош бўлган Муҳаммад Раҳимхоннинг ҳам 50 га кирмай вафот этганлигини ҳисобга оладиган бўлсак, бу ўша замонлар учун салмоқли ёш бўлиб ҳисобланади.

«Б» НУСХА ШАЖАРА. Бу муҳим оилавий ҳужжат — шажара нисбатан анча кейин тартиб берилган. Афсуски, шажаранинг бизга қадар сақланиб қолган қисми 80 см. ни ташкил этади. Ваҳоланки, «А» нусхага нисбатан кейинроқ тузилганлиги ҳисобга олинса, унинг кўлами 5 м. га етиши эҳтимолдан холи бўлмасди. XVIII аср ўрталаридан XX асрга қадар бўлган 150 йилга яқин давр ичида қанча авлод алмашган, уларнинг тақдири, макони, мавқеи қандай бўлган — шажара мукамал сақлангудек бўлганда эди, мазкур саволларга аниқ жавоблар олинарди.

«Б» нусха шажара, шубҳасиз, «А» нуханинг бир варианты ва давоми ҳисобланишга лойиқ. Мир Сайид Фатҳуллонинг Потронга келиб, шу қишлоққа асос солишида восита бўлган Ҳазрати Хожа Порсо Вали ким эди, деган саволга ушбу шажара жавоб бериши мумкин эди. Чунки унда «А» нусхада қайд этилмаган Балхга тааллуқли маълумотлар шу ҳолида ҳам анча муфассалдир. Шажаранинг узилиб қолган жойида (олд қисми йўқ) қуйидагиларни ўқиймиз: «Улар икки ўғил эдилар. Бири Шаҳзода Сайид Муҳаммад бўлиб, Балхга қарашли бўлган Сайробнинг Чечакту қишлоғи Қайсария номи билан машҳур ва у кишининг (Сайид Муҳаммаднинг — *муал.*) қабрлари ўша ерда. Бу жойда у зотнинг авлодлари кўпдир. Бири Шаҳзода Сайид Зоҳидхон бўлиб, Чечактунинг Қайсария кўҳистонида (тоғида) яшайдилар ва барча халқ у кишининг муридларидир. Фарзандлари Балх ва Бадахшонда тарқалган».

Бу ўринда гап Хожа Порсойи Вали ва унинг ўғиллари ҳақида бораётгандек туюлади. Шажаранинг айнан жуда катта қиммат касб этадиган шу ўринда узилиб қолиши масалага аниқлик киритишга ҳалал беради.

Хожа Порсойи Вали ким эди? У тарихий шахси ёхуд ҳаёл ихтиросими? Зеро, Балхда, Хожа Порсойи Валининг қадамжосида яшаб, у ердан Насафга, Кўҳна Боғ сарига бориши ҳал этилган Мир Сайид Фатҳулло тарихини ойдинлаштиришда унинг шахсини аниқлаш қандай аҳамият тутади? Айтиш лозимки, қадимги шажараларнинг бошланиш қисми — Одам Атога қадар этадиган бўлаги йирик муаррих олимлар томонидан ҳаёлот меваси сифатида баҳоланади (яъни, уларда тарихий аниқликдан кўра афсонавийлик босим бўлади, деб ҳисоблайдилар. Бунинг учун Чингизхон шажарасини эслаш кифоя). Бироқ, Пайғамбаримиз ва Ҳазрати Али хонадонига мансуб кишилар номларида қусур бўлиши истисно этилади. Бу, албатта, сулола-

Мир Сайид Фатхулло набираларидан бири Сайид Асадулло қабр тоши.

лар, айрим тарихий саналарда ноаниқликлар бўлмайди, деган гап эмас.

Кези келганлиги учун, худди шундай мушоҳада талаб ўринлардан бири ҳақида мухтасар тўхталиб ўтайлик. «А» нусха шажарада Имом Али Мусо ар-Ризо авлодидан бўлган (Имом Али Мусо ар-Ризо Имом Муҳаммад Тақий — Али Нақий, Мусо Мубарқий — Ҳасан Аскарӣй — Муҳаммад Тақий — Али Тақий, Мусо Мубарқаъ — Аҳмад, Ҳусайнлар) Аҳмад ибн Мусо Мубарқаъ Эрон ва Хуросонга (Кум ва Фарах) келганлиги айтилади. Бу ўлкада «Султон Муҳаммад исмли подшоҳ бор эди. Унинг лақаби Абу Саъид Худобанда бўлиб, Араб ва Ажам подшоси эди, Пайғамбарларни севарди», дейилади шажарада.

Ҳақиқатда, Муҳаммад Худобанд (асл исми Султон Муҳаммад) лақабли Эрон подшоси бўлган. У Эронда ҳукм сурган Сафавия сулоласи вакили бўлиб, Шоҳ Таҳмоспнинг ўлидир. Муҳаммад Худобанда 1577 — 1597 йилларда тахтда ўтирган. Шажарада подшоҳнинг лақаби Абу Саъид Худобанда дейилади. Фикримизча, шажарани тузган муаллифлар Эронда ҳукм сурган мўғул хони Абу Саъидни (1318—1335 йиллар) ундан қарийб икки ярим асрдан ортиқ муддатдан сўнг подшоҳлик қилган Султон Муҳаммад билан (чиндан ҳам унинг лақаби Худобанда эди, Абу Саъидники эса Баҳодирхон эди) чалкаштириб юборган кўринади. Чунки Имом Али Мусо ар-Ризо милодий 818 йилда вафот этган. Унинг Эронга келган вориси Аҳмад ибн Мусо Мубарқаъ худди шу Абу Саъид подшоҳлиги даврида яшаган эди. Бинобарин, Аҳмаднинг Кум ва Фарах шаҳарларига ўрнашуви XIV аср биринчи чорагида бўлган. Унинг авлодидан бўлган Султон Жалолиддин Бухорога келади. Агар Аҳмад ибн Мусо Мубарқаънинг келиши Султон Муҳаммад Худобанда даврида содир бўлганда эди, бу воқеа XVI аср охирларига тўғри келган бўлиб чиқарди. Бу эса тарихий давомийликка мутлақо тўғри келмаган бўлур эди. Шажарада бундай ноаниқликлар тарихий давр ва сулолалар вакиллари борасида бўлса-да, авлод силсиласида, уларнинг номма-ном саналишида кўзга ташланмайди.

Гапимиз Хожа Порсойи Вали хусусида эди. Тарихий асарларда, хусусан, Абдуллахонга бағишланган китобларда шу исмдаги баланд мартаба соҳиби бўлган киши учрайди. Бу зот шайбонийзода Абдуллахоннинг Балх ва Термизни эгаллаш воқеаларида кўзга ташлана-

ди. Абдуллахон II бобокалони Муҳаммад Шайбоний ўлдирилгандан кейин парчаланиб кетган Мовароуннаҳрни бирлаштириш учун бетиним курашлар олиб боради. Бундан ташқари у Хуросонга ҳам ҳарбий юришлар қилади, Балхни эгаллайди. Абдуллахон 958—959 ҳижрий йиллар давомида олиб борган курашлари натижа бермагач, Балхга кетишга мажбур бўлади. Бароқхондан Мовароуннаҳрни қайтариб олиш ҳаракатлари фақатгина 1556 йилдан сўнг маълум натижалар беради: 1557 йилда Бухоро, 1567 йилда Кеш, 1569 йилда Самарқанд, 1572 йилда Балх ва Ҳисор, 1582 йилда Тошкент, Сайрам, Фарғона, 1583 йили Хуросон, 1595 йили Хоразм унинг қўлига ўтади.

Абдуллахоннинг ўз юртини бирлаштириш йўлидаги курашлари осон кечмаган. Амакиси Пирмуҳаммадхон уни 1552 йили турли баҳоналар билан Балхда тутиб туради, у эса пинҳона равишда Балхдан чиқиб, шу йили Насафни (Қарши) қўлга киритади. Пирмуҳаммадхон тобора кучайиб бораётган Абдуллахоннинг нуфузидан ҳасад қилиб, унга қарши зимдан курашади. Шайбоний сулоласи удумига кўра, авлоднинг ёши улуғи хон кўтарилиши лозим бўлган. Бу вақтда сулоланинг ёши улуғи Пирмуҳаммадхон эди. Лекин Абдуллахон Балх ҳокимлиги масаласидаги тортишувни баҳона қилиб, унинг хон бўлишига қарши чиқади ва ўз отасини тахтга чиқаради. Абдуллахон бу вақтда Пирмуҳаммадхоннинг раъйига кўра, Мовароуннаҳрга унинг ҳукмдор бўлишини, ўзининг эса, Балхни идора этишига майл билдиради. Бу ҳақда келишув амалга ошади. Пирмуҳаммадхон, одатига кўра, ғаламислик йўлини танлайди. Абдуллахон ҳам аҳд бузилгандан кейин тахтга отасини қўйиб, уни Мовароуннаҳр ҳукмдори деб эълон қилади.

Ҳофиз Таниш ибн Мир Муҳаммад Бухорийнинг «Абдуллонома» («Шарафномаи шоҳий») асари 1596 йилда ёзилган. Бу салмоқли китобда 1533 йилдан то 1589 йилгача Мовароуннаҳр, қисман Афғонистон ва Хуросонда кечган воқеа-ҳодисалар батафсил ёритилади. Чунончи, китобнинг 1-жилдида ҳ. 967 (м. 1560) йилда Абдуллахоннинг «Хуросонни ўзига бўйсундириш учун отланмоқчи бўлгани ва Пирмуҳаммадхоннинг хоҳишига қараб бундан воз кечиши» деб аталган бобда Хожа Абдул Вали Порсо исми-шарифига илк бора дуч келамиз. Абдуллахонга яқин кишилар орасида ўзига хос мавқега эга бўлган Хожа Абдул Вали Порсо аслида машҳур уламо, 822 ҳ. да (1419) вафот этган Хожа Му-

ҳаммад Порсонинг ўғли Хожа Абу Наср Порсонинг (944/1537 йилда вафот этган) ўғли бўлиб, Абдуллахон салтанатининг охириги йилларига қадар ҳаёт бўлган.

«Абдуллонома»нинг юқорида номи зикр этилган бо-бида айтилишича, ўша 1560 йилда, «Пирмуҳаммадхон шайхулислом улуғларнинг сараси ва низоми, доимо азиз ва олий бўлсин, яъни Хожа Абдул Вали Порсони Мирзо Алибий найман билан бирликда Бухорони тутиб туриш учун номзод қилиб тайинлади»,¹ дейилади.

Китобнинг 2-жилдида 1570—1571 йиллар воқеалари тасниф этилар экан, Хожа Абдул Вали Порсонинг ишти-роки ҳам ёритилади. Абдуллахон 979 ҳижрий кўй йилида Термизни фатҳ этиш учун отланади. Термиз қамали оғир кечиб, Абдуллахоннинг кўли баланд кела бошлайди: «Ал-қисса, қалъа аҳли уни мустаҳкамлаш билан қатъий маш-гул бўлиб, бурж ва деворларни сақлашда тиришқоқлик кўрсатгач, моҳир хунарманд Руҳий подшоҳнинг ҳукмига биноан, шижоат қадамини ботирлик майдонига қўйиб жангни бошлаб юборди ва кетма-кет тош парчаларини отиб, унинг бурж ва деворларини ер билан баробар қилди. Қалъа ичидаги кишилар тош ва шохлар тўплаб ҳарчанд вайрон бўлган ерларни тузатсалар ҳам, ташқаридан уни яна яксон қилардилар. Ниҳоят, қалъа аҳли тангрининг инояти ва подшоҳнинг қудратини ўз кўзлари билан кўриб, тушундиларки, агар ул Ҳазратдан (Абдулла-хондан — муал.) омонлик сўралмаса, зарарларни тўлдиришга мажол ва унга тайёргарлик қилиш учун им-кон қолмайди. Шу сабабли, энг юқори авждан энг пастки мискинликка тушиб, Динмуҳаммад султонга ки-ши юбордилар ва ўзларининг қалъа ичидаги аянчли аҳволлари қиссасини ҳикоя қилдилар. Балх волийси термизликлар аҳволини эшитгач, шу чорани кўрди: ёл-вориш ва зорлик қўлини ожизлик ҳамда фармонбар-дорлик этагига қўйиб, муқаддас даргоҳли, фаришта нис-бат, азим шайхларнинг пешвоси, буюк каримларнинг хулосаси шайхулислом жаноб хожа Абдул Вали Порсо-дан, унинг олий мартабаси абадий бўлсин, нажот из-лаб, ул ҳазратни воситачи бўлишга ундади.

Сўрадики, токи ул ҳазрат фалак мартабали ўрдага бориб, уларнинг гуноҳини кечиритишни сўрасин; Тер-мизнинг калидини олиб келиб, соҳибқирон ҳазратнинг (Абдуллахоннинг — муал.) кишиларига топширсин...

¹ Ҳофиз Таниш ибн Мир Муҳаммад Бухорий. Абдуллонома. Т. 1, 1966, 1-жилд, 298-бет.

Қудратли ва мансабли Хожа райият ҳолига риоя қилиб, халифа остонасига ташриф буюрди... Ул Ҳазрат Хожа Порсонинг, унинг руҳи пок бўлсин, буюк оиласига ва катта хонадонига нисбатан зўр ишонч ҳамда кучли эътимоллари бўлганлиги сабабли... қабул қилди».¹

Шу тариқа, Хожа Абдул Вали Порсонинг ўртага тушуви сабабли, яраш ва сулҳ амалга ошади. Абдулла-хон низони тинч йўл билан ҳал этишдаги кўмаги учун унга ва яқинларига «шарафли либослар, мўл-кул инъомлар берди. Хожа Абдул Вали Порсо учун ажойиб тўй бериб, карамли ташрифларига мушарраф қилди. Сўнг кетишларига рухсат бериб, охириги умидини амалга оширди».

Мир Сайид Фатҳулло, шажарада кўрсатилишича, Маккадан қайтишда Балхга келади ва «Ҳазрати Хожа Порсойи Валининг файзли ва нур тўла мазориди» яшайди. Бу жумлани ўқиш ва мушоҳада этиш пировардида, шажара муаллифи Хожа Порсойи Валини унинг бобоси Хожа Муҳаммад Порсога адаштириб юборган, деган хулоса пайдо бўлади. Юқорида айтилганидек, Хожа Абдул Вали Порсо 1570 йилларда ҳам ҳаёт бўлган. Унинг отаси Хожа Абу Наср Порсо эса 1537² йилда оламдан ўтган.

Мир Сайид Фатҳулло, тахминан, Хожа Муҳаммад Порсо вафотидан кўп ўтмай (у зот 1419 йилда қазо этган), Балхга келади. Балхда бир неча йил яшагандан сўнг, унга Насафга бориш имдоли бўлади. Бундай сафарнинг рухсати бежиз бўлмаган. Темурийлар ўрнига шайбонийларнинг келиши жуда кўп ижтимоий-сиёсий масалаларга таҳрирлар киритган эди.

Мир Сайид Фатҳуллога, шажарадан маълум бўлишича, Хожа Порсойи Вали амаки бўлган. Бир жумлада, «катта амаки»нинг ишорати билан Мир Сайид Фатҳулло Насафга кетди дейилади. Назаримизда, «катта амаки» ёҳуд тоға дейилганда, аслида, 1419 йилда оламдан ўтган Хожа Муҳаммад Порсо ёинки унинг ўғли Хожа Абу Наср Порсо (1537 йилда вафоти) кўзда тутилган бўлса керак. Ҳарҳолда, «файзли ва нур тўла» қабр соҳиби Хожа Муҳаммад Порсо бўлса керак. Хожа Абу Наср Порсонинг исми-шарифи тарихи асарларда деярли зикр

¹ *Ҳофиз Таниш ибн Мир Муҳаммад Бухорий* Абдуллонома, 2-жилд. Т., 1969, 99—100-бетлар.

² *Ушш асар*, 343-бет.

этилмайди. Хожа Муҳаммад Порсо эса маълум ва машхур руҳонийдир. Нима бўлганда ҳам, Мир Сайид Фатхулло шайбонийлар Балх билан алоқаларни мустаҳкамлагач, уларнинг раъйи ва Хожа Абдул Вали ёки унинг 1537 йилгача ҳаёт бўлган отаси сипориши билан Насафга жўнаган бўлиши ҳақиқатга яқиндир.

Олдинроқда кўрдикки, машхур хонадон вакили, Балхда шайхулислом мансабида турган Хожа Абдул Вали Порсо Абдуллахоннинг энг ишончли ва ҳурматли кишиси бўлган. Бу хонадонга қариндошлик муносабатлари билан боғланган Мир Сайид Фатхулло, шубҳасиз, таваккалига иш тутиб, Насафга қарашли мавзёда ўрнашишга ботина олмасди. Яна бир томони шундаки, Абдуллахон кейинчалик Қарши даштини обод қилиш, унга сув чиқариш учун қаттиқ бел боғлаган. Тарихий манбаларда унинг Амударёнинг Қоракамар деган жойидан Дашти Файзободга қадар ариқ билан сув олиб келганлиги, Файзобод қишлоғига асос солгани¹ таъкидланади.

Мир Сайид Фатхуллонинг ҳам Потрон қишлоғига асос солиши бевосита сув чиқариш билан узвий, чамбарчас боғланади. Абдуллахоннинг Қарши даштига сув чиқариш нияти ҳали унинг Балхда, хожалар қуршовида бўлган йилларида туғилган, дейиш мумкин.

Шажарада «Хожа Порсойи Вали» деб зикр этилган шахс шу авлоднинг олдинроқда номлари қайд этилган вакиллари умумлаша тимсоли десак ўринли бўлади. Шажара XVIII асрда, аниқроғи, Муҳаммад Раҳимхон даврида (1748—1759) ёзилганлиги айтилди. Шайбонийлар салтанати тарих саҳнасидан тушиб, унинг ўрнига аштархонийлар ҳокимият тепасига келади. Бу сулола ҳам, охир-оқибатда, ўз ўрнини манғит ҳукмдорларига бўшашиб беради. Бошқача айтилганда, Балхдаги Хожа авлодининг XVIII асрга етиб келиши ва аҳволи «А» нусхани тўлдирувчи «Б» шажарада ўз аксини топади. Айтилганидек, XVIII аср биринчи ярми охирларида, шунингдек XIX аср сўнглирида ҳам Хожа уруғ-аймоғи Балхда, унинг Чечакту, Қайсария деган жойларида умргузаронлик қилишда давом этганлар.

Қизиғи шундаки, кейинги асрларда ҳам Балх ва Потрон қишлоғининг алоқалари, борли-келди муносабатлари давом этади. Бунинг тарихи шундай. Чечактуда Хожа авлодлари яшаб турганлар. Бир вақтлар, яъни

¹ Қаранг: В. В. Бартольд. Соч. III, М., 1965, 208-бет.

1447 йилда Балх вилоятининг ҳокими Улугбек Мирзонинг угли Абдуллатиф эди. Иккинчи темирзода Алоуддавла эса Чечакту шаҳри ҳокими эди. Орадан анча вақт ўтиб, бу жойларга Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам келади: «Чу бизга Хуросон дағдағаси эди, Қайсар, Чечакту била юруб, Дараи Бом деган ерга (1506 йил — муалл.) келдук».¹

Шажарада авлод вакилларида бири Шосайд Умарнинг Бобур Афғон тупроғига дастлаб қадам босган йилларда (1504—1506 йиллар), унинг пири мақомига кутарилганлиги, Бобур билан бирга «Насаф ва Бухоро томонга» борганлиги айтилади. Бобурнинг Мовароуннаҳрга қилган юриши ва уни забт этиши 1510—1511 йиллар оралиғида содир бўлади. Шосайд Умар Бобур ҳузурида беш-олти йил ишончли кишилар доирасида юради. Эшоннинг подшоҳга садоқати шунчаликки, қачонки, Бобур шайбонийлардан қаттиқ шикаст еб, тарки Ватан қилишга мажбур бўлганда, унинг ёнида қолган энг яқин мулозимлар сирасида у ҳам бор эди. У, Бобур билан Ҳиндистонга бирга кегиб, Ғазни шаҳрида оламдан утади.

Фалакнинг гардишини қарангки, унинг набиралари Насафга, қариндош-уруғлари макон тутган юртга қайтиб келадилар. Бундай дейишга асослар етарли. Чунки, гарчи «Б» нусха шажаранинг аввали ва охири бўлмасида, унинг орқа тарафига Турсунхон авлодининг вакиллари доираларга олиниб, номма-ном кўрсатилган. Бу эса Шосайд Умар аждодларининг Ҳазрати Алининг ўғли Имом Ҳасан тармоғидан бўлганлигини тасдиқ этади. Шундай экан, уларнинг амакизодалари, яъни Имом Ҳусайн аждодларидан бўлган Мир Сайид Фатҳулло авлодлари Насаф яқинидаги Потрон қишлоғида кўпдан буён истиқомат қилиб келардилар.

Шосайд Умар авлоди Насафга келган даврда мамлакатда шайбоний ҳукмдор Абдуллахон II ҳокимият тепасида эди. Заҳириддин Муҳаммад Бобурга хизмати сингган, унинг пири ҳисобланган Шосайд Умар авлодига шайбонийлар қандай муносабатда бўлган, деган савол туғилиши табиий.

Олдинги саҳифаларда Мир Сайид Фатҳуллонинг Насафга қарашли мавзёга юборилиши қандай омил ва воситаларга боғланганлиги тўғрисида сўз юритилди. Хо-

¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. «Бобирнома» Т., 1960, 249-бет.

жа Абдул Вали Порсо — Хожа Порсойи Вали шайбоний ҳукмдор Абдуллахон олдида катта мавқе тутган. Бинобарин, унинг хонлик билан бўлган алоқалари XVI аср охирларига қадар давом этган. Абдуллахон Қарши яқинидаги Файзобод қишлоғини, Мовароуннаҳрни тўла қўлга киритгач, яъни XVI асрнинг 80-йилларида бунёд этишга киришади. Амударёдан сув чиқариш ҳаракатларини ниҳоясига етказди. Мана шундай шароитда янги ташкил этилаётган навоҳиларга таниқли, машҳур сайидлар авлодларини олиб келиб ўрнаштириш ҳокимият учун зарур эди. Бунда ҳам, назаримизда, Хожа Порсойи Валининг маслаҳатлари қўл келади. У, табиийки, ўзининг ишончли кишиларини, яқин қариндошларини сипориш қилади.

Шосайд Умарнинг фарзандлари ва набираларини Қаршига, янги асос солинган Файзобод қишлоғига олиб келиш Қарши даштини обод қилиш нияти билан уйғун бўлишидан ташқари, Абдуллахонга яқин бўлган Хожанинг ишончли кишилари эканлиги хонликнинг хотиржамлигига боис ҳам бўлар эди. Бобур хизматида бўлиш янги сулола учун хавф туғдирмас эди. Чунки, Абдуллахонга қадар ҳам Мовароуннаҳрга кўз тикишлар натижа бермаган, аксинча, унинг замондоши, Бобур авлоди Шоҳ Акбар муносабатларни яхшилаш йўлини тутаётган эди. Акбаршоҳ Абдуллахонга мактублар йўллаб гурган. Шундай хатларнинг бирида унинг Қарши даштига сув чиқариш, аҳоли кўчириб келиш, уларни беш йиллик олиқ-солиқдан озод қилиш¹ ҳақида гап боради. Шосайд Умар уруғларининг, хусусан, Турсун Алихоннинг Дашти Файзободда ватан қилиши шажарада алоҳида уқдирилган.

Мавруди келганда, атоқли рус тарихчиси, академик В. В. Бартольднинг бир эътирофини уқдириш лозим бўлади. У, «Туркистонда бу ҳукмдорлар (Амир Темур ва Абдуллахон II — *мудл.*) ҳақида ҳанузга қадар хароб бўлган жойларни обод қилган, халқ фаровонлиги учун қайғурган деган хотира яшаб келади»,² деган эди.

Шундай экан, Турсун Алихоннинг Файзобод қишлоғига келиши, аниқроқ айтиладиган бўлса, унга асос солиши, кенгайиб, тараққий қилишига бош-қош бўлиши XVI асрнинг 70—80-йилларига тўғри келади, дейиш ҳақиқатга яқин бўлади. Чунки Файзобод қишло-

¹ В. В. Бартольд. Соч. III, 161-бет.

² В. В. Бартольд. Соч. III, 111-бет.

гининг вужудга келиши Абдуллахоннинг Мовароуннахрда ягона ҳукмдор бўлиши билан боғлиқ эди. Абдуллахон, маълумки, Шаҳрисабз, Қарши ва Ҳисор каби маъволарни 1574 йилда бўйсундириб, ўз мулки таркибига киритади. 1583 йилда у ўзини хон деб эълон қилади. Ҳарҳолда, Файзобод қишлоғи мана шу оралиқда пайдо бўлган эса, ажабмас.

Мир Сайид Фатҳулло Потрон қишлоғига анча бурун асос қўйганди. Бунинг ҳозирга қадар айтилган далилларида ташқари яна бир диққатга лойиқ манбаи «Вақфномаи Ҳазрати Шайбонийхон» асаридир. Вақф ёрлиқлари ва ҳужжатлари мажмуи бўлган мазкур қўл-ёзма асар XVI асрнинг биринчи ярмида ёзилган. Унинг таркибида 1558 йилга оид бўлган ёрлиқлар, июятно-малар ҳам учрайди. Шунга кўра, Мир Сайид Фатҳулло ҳазратларининг Потронда ўрнашуви XV асрнинг охирлари — XVI асрнинг бошларида амалга ошганлигини таъкидлаш лозим бўлади. Чунки шу даврларга оид вақф ҳужжатларида Потрон ариғи мавжудлиги қайд этиб ўтилади. Ариқни қазिश, ундан пайкалларга сув бериш ва, ниҳоят, шу ерлардан келадиган даромадни ҳисобга киритиш учун 5—10 йил кетиши табиий ҳол. Шу сабабларга кўра, Потрон қишлоғининг пайдо бўлиши тахминан 1480—1510 йиллар оралиғида, Файзобод қишлоғининг вужудга келиши эса 1575—1585 йиллар ўрталарида бўлган, деган хулоса чиқариш мақбул кўринади.

Шажара мундарижаси ҳақидаги қисмнинг якунида Турсун Алихон ва унинг авлодлари насабномасини ҳавола этиш лозим кўринади. Нега деганда, Мир Сайид Фатҳулло насабномаси «А» нусха шажара матнида мукамал берилди. Уни такрорлашга ҳожат йўқ. Аммо «Б» нусха шажара узук-юлуқ этиб келганлиги боис, Турсун Алихон насабномаси тақдим этилган матнда акс этмайди. Фақатгина, аввалроқда тилга олинганидек, шажаранинг орқа қисмида авлод вакилларининг исми-шарифлари алоҳида-алоҳида доирага ёзиб қўйилганки, бу насабномани тўла тасаввур қилиш имконини беради. Шунини ҳам айтиш керакки, ҳозирга қадар имкон даражасида таҳлил ва талқин этганимиз учта шажара (А, Б, В нусхалар) қайси бири расмий, қайси бири хонаки (шахсий) эканлиги борасида ҳам йўл-йўлакай мулоҳазалар билдириб ўтилди. «В» нусха расмий шажара бўлиб, Мир Сайид Фатҳуллога, чамаси, унинг Насаф вилоятига келиши муносабати билан берилган.

Шоир Ботирхон Икромхўжа угли Халиснинг
фарзанди Бурҳонхон.

деб тахмин қилиш мумкин. У расмий хаттотлар томонидан ўша давр ҳужжатлари учун урф бўлган анъанавий услубда битилган. Афсуски, шажаранинг 1/10 қисмигина сақланиб қолган.

«А» нусха шажара, уқдирилганидек, расмий ҳужжат. Унинг икки жойида хоннинг муҳри мавжуд. Фикри-мизча, бу шажаранинг ҳамд-наът қисми кейинги шажаралар учун асос вазифасини ўтаган. «А» ва «В» нусхалар турли даврларда ёзилиб, тасдиқ этилганлиги, яъни сана жиҳатидан фарқланиши мумкин. Зеро, шайбонийлар ва манғитийлар даврида тузилган бу икки шажара аслида бир матннинг турли замонлардаги кўчирмасидан иборатдир. Аммо «Б» нусха ҳақида бундай деб бўлмайди.

«Б» нусха шажарада зикр этилган тарихий шахсларнинг мундарижасига қараб ҳукм қилганда, унинг нисбатан анча кейин, эҳтимол, XIX аср охирларида ёхуд XX аср бошларида тартиб берилганлигини тахмин қилиш мумкин. Уни хонаки — қўлбола шажара дейиш тўғрироқ бўлур эди. Шажарани кўчирган киши исми-шарифини битмай, ўзини «жаноблари» дейиш билан чекланган. Бизнинг кўнглимиздан кечган фаразлар мазкур оилавий шажарани Мукаррамхон ёки Турсунхон, жуда бўлмаганда, асримиз бошларида Ботирхон авлод ёшларига сабоқ бериш мақсадида кўчирган, дейишга мойилдир.

Айтиш лозимки, Турсунхон Шосайд Умар насабно-масида шу исм билан аталувчи иккинчи шахс. Биринчиси Турсун Алихон бўлиб, у XVI аср учинчи чорагида Қарши яқинидаги Файзобод қишлоғида яшаган. Иккинчи Турсунхон эса XIX аср иккинчи ярмида туғилиб, XX аср бошларида вафот этади. Дарвоқе, Етти Тўғ Ота дахмаси ёнидаги (кун ботиш тараф) қабрлар мажмуида Турсунхон соний ва у зотнинг падари бузрукворлари Мукаррамхон мазорлари бор. Мукаррамхон қабрига қўйилган мармар тошга «ҳазрат эшон сайид Мукаррамхон валади эшон Ҳасанхон, 1302 сана», деган ёзув битилган. Бинобарин, Сайид Мукаррамхон эшон милодий 1885 йилда оламдан қайтган экан. Турсунхон эшон қабр тошидаги битик шундай: «Ҳазрат эшон Турсунхон ҳалифа ибн Сайид Мукаррамхон ҳалифа, 1333 сана». Демак, Турсунхон эшон милодий 1915 йилда вафот этган. Бу эса, Турсунхоннинг «кофирларга кўзим тушмасин», деган гапининг нақлий эмаслигини далолат этади.

Шажаралар таҳлили шуни кўрсатадики, Потрон қишлоғида туғди-битди бўлган сайидлар асосчиси Мир Сайид Фатхулло насаби Ҳазрат Алининг бир ўғли Имом Ҳусайнга тақалса, шу авлод давомчиси Турсунхоннинг томири эса Ҳазрат Алининг иккинчи ўғли Имом Ҳасанга туташади. Ўқ илдизи бир, амакизодалар бўлган бу икки тармоқ, зикр этилгани каби, XIX аср ўрталарида Мукаррамхон воситасида Потронда бирланиди. Бунгача, Мукаррамхон уруғ-аймоғи Дашти Файзобод (Потрондан кўпам олис эмас) қишлоғида истиқомат қилиб келган эди. Потрондаги Етти Тўғ Ота қабристонидан Мукаррамхоннинг оталари Ҳасанхоннинг мақбараси мавжуд эмаслиги ҳам шу хулосага даъват этади.

Йиллар ўтиши билан қон-қардош бўлган бу икки тармоқ ўртасида қуда-андачилик ришталари боғланиб, карим ут-тарафайлик, яъни Ҳазрат Али хонадонига икки ёқлама туташув вужудга келади. Ҳозирги вақтда Потрон сайидларининг қайси бири Мир Сайид Фатхулло насабидан, қайси бири Мукаррамхон уруғидан эканлигини фарқлаш жуда мушкул. Чунки уларнинг отаси Мир Сайид Фатхулло авлодидан бўлса, онаси Турсунхон уруғидан бўлиб чиқади, ёинки, аксинча.

Энди Турсун Алихон шажараси силсиласини кўздан кечирайлик.

ТУРСУН АЛИХОН НАСАБНОМАСИ

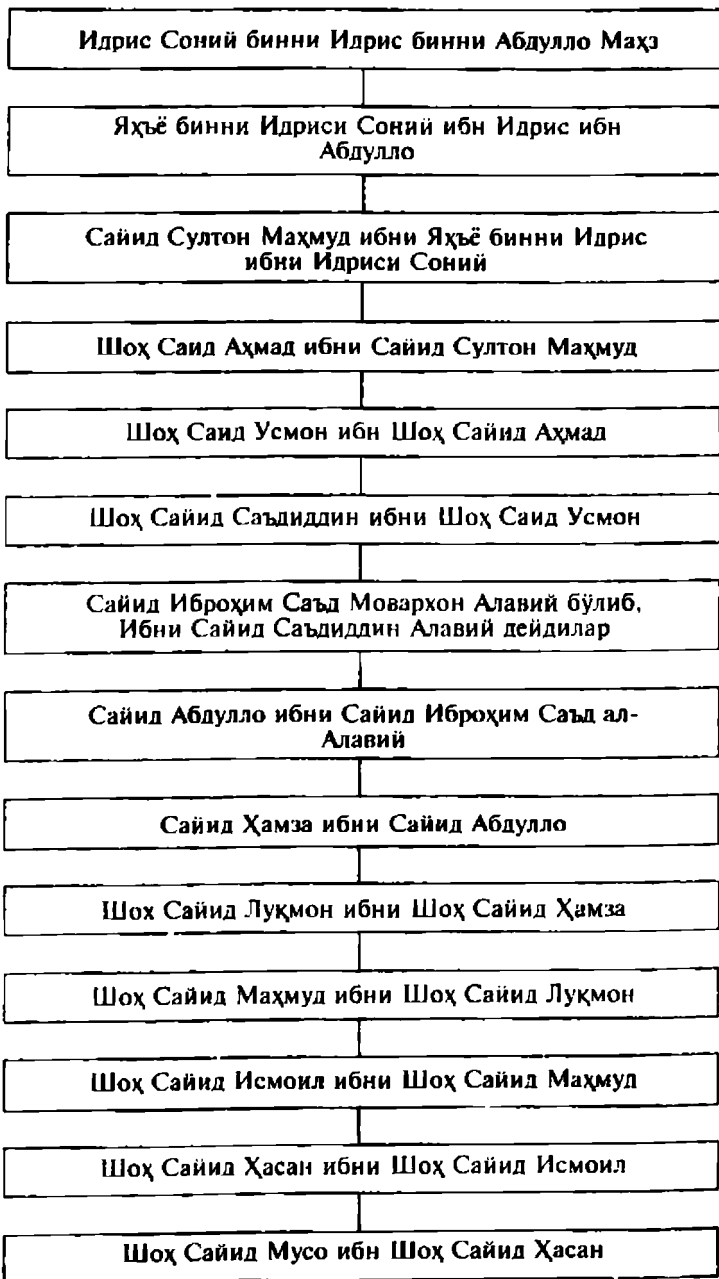
(«Б» нуска)

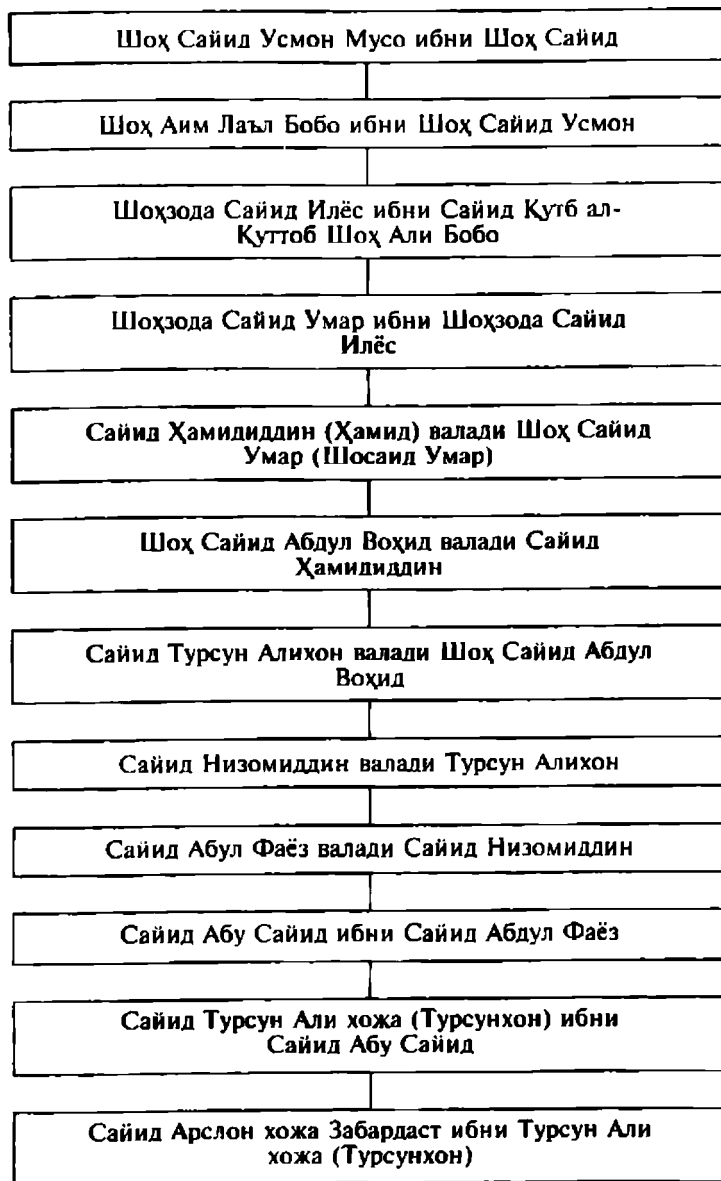
Амирулмўминин Имом Ҳусайн ибн Али ибн Абу
Толиб разияллоху таъоли

Ҳасан Мусанно бинни Имом Ҳасан

Абдулла Маҳз ибни Ҳасан Мусанно ва Фотима
бинти ал-Ҳусайн

Идрис бинни Абдулло Маҳз бинни Ҳасан
Мусанно бинни Имом Ҳусайн

Шажара — оила, хонадон тарихи, албатта. Шундай ҳоллар бўладики, бир авлодга мансуб кишиларнинг кўп асрларни қамраган шажараси халқ тарихининг узвий бир қисмига айланади, унинг айрим саҳифаларини ёритишга хизмат қилади. Мана, қўлимизда мавжуд бўлган, Мир Сайид Фатҳулло ва Турсунхон авлод-аждодлари келиб чиқиши, силсиласига бағишланган учта шажарани мутолаа ва мушоҳада қилишга уриниб кўрдик. Шажаралар, гарчанд, исми-шарифлардан, аҳъёнда берилган ғоят қисқа изоҳлардан ва анъанадан четга чиқиб ёзилган шеърӣ парчалардан иборатдек бўлиб туюлсада, уларда давр руҳи акс этади, десак тўғри бўлади. Ҳукмдорларнинг Пайғамбаримиз ва Ҳазрати Али хонадонларига бўлган муносабати, бу хонадон вакиллариинг исломни ёйиш, Аллоҳ ва Пайғамбар қавлини мусаллам тутиб, ўзга юртларда макон ва мақом тутиши, обрў-эътибор орттириши, халқ оммасини эргаштириши, ҳақ иш йўлида қийинчиликлар тортиши, баъзан бу йўлда шаҳид бўлиш, улуғ ва савоб ишлар бошида гуриш, янги мавзелар, манзилларга асос олиш, раҳнамо бўлиш каби жиҳатлар шажараларда ўз ифодасини топади. Бу эса, юртимиз, вилоятимиз кечмишининг ҳозирга қадар қоранғу бўлиб келаётган пучмоқларини ёритади, янги, тоза боғлар кўшади.

Оила, хонадон — давлатнинг асосидир. Оилада давлатнинг бутун хусусияти томчида қуёш акс этгандек ўз ифодасини топади. Шу сабабли ҳам, Мустақил Республикамиз Президенти Ислом Каримов оила қадриятлари ҳақида гапириб, «Оила — бизнинг халқимиз учун миллатнинг кўп асрлик анъаналари ва руҳиятига мос бўлган ғоят муҳим ҳаётӣ қадриятлардан биридир», деган эди.

Ғапимизнинг аввалида собиқ шўро салтанати ҳукм сурган йилларда одам қадри топталганлиги, авлод, зот деган тушунчалар оёқ ости қилинганлиги, нафақат оёқ ости, балки қатағон этилганлиги ҳақида фикр юритгандик. Пайғамбар авлоди, Али хонадони, эшону сайид, мулла-ю сўфи қизил салтанатнинг домига тортилган тоифалар бўлганди. Бойу баёнлар, беғу арбоблар, фозилу фузалолар, олиму умаролар, мударрису хатиблар ва ҳоказолар фарзандлари шўро тузуми қулагунча асл насл-насабини айтолган, ёзолган эмас. Бутун қизил салтанатда икки тоифа мавжуд эди: деҳқон (аниқроғи, камбағал деҳқон) ва ишчилар...

Фикр юритилаётган шажара соҳибларидан бири, Тур-

сунхон авлодига мансуб, 20—30-йилларда шўро зулми-ни бошдан кечирган, охир-оқибатда унинг қурбони бўлган Ботирхўжа Икромхўжа ўғли Холис қамоқхонада ёзган шеърларидан бирида бу ҳақда шундай деган эди:

Худовандо, ҳамма мўъмин қулингиз мунда зор йиғлар,
Бу золим илкидин бергин паноҳ деб йиғлашур зор.
Ҳақ-ноҳақ қамалиб, зору нолон айлаганлар кўб,
Мурид ҳам мухлис, мулло, эшонлардан ётарлаб куб,
Бул маҳбуслик билан ётгунча ул дунёга кетган хўб,
Дилим вайрон, кўзим гирён, ажаб афтода қулдурман...

Шажара бизнинг халқимиздек тубли, оиласи кўп сонли, уруғ-аймоғи мўл эл учун ибрат ва тарбия дарслиги бўлиб келган. Шажара бутун авлоднинг босиб ўтган йўлини ойнадек акс эттириб, кимдан ўрнак олиш, кимга танқидий ёндошиш учун хулосалар чиқаришда дастуруламал вазифасини ўтаган. Инсон ақлини танибдики, энг бурун, ўз яқинларига ҳавас боғлайди, отасига, онасига, ака-опаларига тақлид қилади, охирида, тўғри, ўз йўлини топиб кетади. Хайрли ишлар қилган, маҳалласига, қишлоғига, туманига, вилоятига, Ватанига хизмати сингган ота-боболаридан фахрланмаган ўғил-қиз, инсон топиладими? Бу бир томони. Миллатимизнинг улуғ фарзандлари, озодлик учун жон фидо қилган қаҳрамонлари, буюк алломаларимиздан ифтихор тўймаслик мумкинми? Бошимизга бир мушкул иш тушиб, охири бахайр тугаганда шукроналар айтиб, ота-бобомиз арвоғи қўллади-да, деб мамнун бўлиб қўямиз. Ота-боболарда хислат кўп, файзу борақат кўп. Ўтмишда шажаралар ибратли, шону шавкатли, тубли-жойли хонадонлар учун тузилган.

XVI аср адиби Зайниддин Восифий ўзининг «Бадоеъ ул-вақоеъ» деган асарида Султон Ҳусайн Бойқаронинг вазири Низомулмулк шажараси билан боғлиқ нақлни ҳикоя қилади: «Машҳурдирки, вазирлик боғида ҳаргиз у каби сарв кўқармаган ва амирлик гиламида унингдек (яъни, Низомулмулк) бирор сарвар ўлтирмаган. У ўз нисбатини улуғ пайғамбар саҳобаларига боғлар экан. Аббосийлар сулоласига мансубман деркан. У ўз шажарасини ёзиб, унинг тагига Ҳиротнинг машҳур шайх ва руҳонийлари муҳрини бостириб чиқади. Ниҳоят шажарани мавлоно Нуриддин Абдураҳмон Жомий ҳузурига олиб борибди. Ул зот ҳам ўз муҳрини босса, насабнома ҳеч кимда шубҳа уйғотмас, Низомулмулк-

нинг Аббосийлар авлодидан эканлиги тасдиқ бўларкан. У ҳазрат (Абдурахмон Жомий — муалл.) ўз муборак номини ёзиб, тасдиқ этишдан ибто қилибди. Ҳожа Низомулмулк маҳдум ҳузурда кўп илтифот кўрсатса ҳам ҳаргиз кўнмай, имзо чекишдан тийилибди. Илтимос ҳаддан ошгач, ҳазил тариқасида бир рубоий ёзиб, уни шажарага қўшиб қўйишни сўрабди.

Рубоий:

Онраки бувад нури наби дар башара,
Ҳожат набувад ба тувлу арзи шажара,
В-онро ки зи руҳ натобад ин нури сара,
Шажара надиҳад ба ғайри лаънат самара¹.

Яъни:

Юзида пайғамбарона нури бўлмаса,
Узундан-узун шажара ҳожат бўлмайди,
Ва бундай тоза нур юзда балқиб турмаса,
Шажара лаънатдан ўзга самара бермайди.

Ҳазрат Нуриддин Абдурахмон Жомий Низомулмулк шажарасига қалтис вазиятда имзо қўйиб бермаган эди. Гап шундаки, Ҳусайн Бойқаро ўз вазири Мажидиддин Муҳаммадни вазифасидан бекор қилиб, унинг ўрнини бир муддат бўш қўяди. Бу амалга интилан Низомулмулк уруғ-аймоғини пеша қилиб, шажара тузади. Абдурахмон Жомийнинг узоқни кўра билганлигини қаранг, орадан кўп ўтмай, Низомулмулк (у, барибир, вазирликка эришган эди) 1497 йилда Мўмин Мирзонинг ўлимида қўли борликда айбланиб, ўзи ва икки ўғли ҳам қатл этилади. Бинобарин, ўтган ота-боболарни, уларнинг хизматини кўндаланг қилиб, ўзига йўл очишга интилиш хайрли ишлар жумласига кирмайди. Аксинча, ота-боболар руҳини, қилган улуг, савобли ишларини ёд қилиб, улардан-да яхшироқ бўлишга, улугроқ ишлар қилишга, оилага, юртга, миллатга муносиб бўлишга, бу соҳада кучини, ақлини, ғайратини, билимини аямасликка, фидойиликка кўникиш кутилган самаралар беради, албатта.

Шўро тузуми даврида қатағон сиротидан ўтган, бу

¹ Қаранг: *Зайниддин Васифий*. Бадосъ ул-вақосъ. Т., 1797, 193-бет; *А. Н. Бладырсов*. Зайниддин Васифи. С., 1957, 22-бет; *Поён Равшанов*. «Завол». Т., «Ёзувчи», 1991, 59-бет.

Қабр тошларидаги езулар ўрганилаётган пайт.

Йўлда қанча қурбонлар бериб, маънавий азиятлар чеккан Мир Сайид Фатҳулло ва Эшон Турсунхон авлоди юртимизнинг шонли кунларига ёруғ юз билан етиб келди. Улар 70 йилдан ошиқ муддат давомида ота-боболарини, уларнинг қутлуғ шажарасини пеша қилиш эмас, аксинча, қизил кўзлардан сақлаш, яшириш учун жонсарақ бўлдилар. Потронда, Фазлида, Ғузурда, Касбида ва бўлак жойларда яшаётган бу авлод вакиллари ўз бахт-саодатларини меҳнат билан яратдилар. Улар авайлаб-асраб сақлаб келган шажара бугун тарихимизнинг бир қисми. Шажара инсонга Аллоҳ томонидан ато этилган хотира фазилатининг бемисл ва улуғворлигини намойиш этувчи ҳужжат. Хотира бўлмаган жойда, қувваи ҳафиза йўқотилган тақдирда ақлан заиф манқуртлик вужудга келади. Халқимизни она тарихидан, оила қадриятларидан мосуво этишни режалаштирган собиқ тузумга худди шундай ўтмишини билмайдиган, аждоди «маймунлардан» деб ишонтирилган, таги зоти йўқ манқуртлар керак эди.

Ватанимиз мустақиллиги, ҳуқуқий демократик давлатнинг барпо этилаётганлиги, инсон қадрининг сарбаланд қўйилаётганлиги — булар барчаси халқимизнинг бахти. Аждодлар қадрига етиш — ўзликни билиш ва ифтихор, истиқболга ишонч ва унга буюк пойдевордир. «Тарихий тажриба, анъаналарнинг мерос бўлиб ўтиши, — деган эди Президентимиз Ислоҳ Каримов, — буларнинг барчаси янгидан-янги авлодларни тарбиялайдиган қадриятларга айланиб қолмоғи лозим»¹.

Бизнинг ота-боболаримиз, аждодларимиз кела-келиш қариндошликни мусаллам тутганлар. Туркийларда етти отани билиш хосиятли ва қутлуғ ҳисобланган. Қуда-андачилик ҳам қариндошлашувнинг энг йирик манбаи, мангу қуримайдиган ўзани. Шу боисдан халқимиз «қирқ уй қуда бўлса, қирқ йил қирғин бўлмайди», деган мақолни ижод қилган. Қариндошларга, ота-боболарга меҳри-оқибатли бўлган одамнинг ўзгаларга ҳурмати шаклланган ва мустаҳкам асосга эга бўлган бўлади. Ўзини билмаган ўзгани қандай билсин? Ҳазрат Пайғамбаримизнинг табаррук ҳадисларида ҳам «Кимки ризқим улуғ, умрим узоқ бўлсин деса, қариндош-уруғларига меҳр-оқибатли бўлсин»,² дейилади.

¹ *Ислам Каримов. Ўзбекистон XXI аср бунёдига...* 140-бет.

² *Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмиил ал-Бухорий. Ҳадис. 4-китоб. Т., 1997, 83-бет*

Потрон қишлоғига асос солган сайидлар шажараси, маълум бўлдики, XVI—XVIII асрларда ёзилган ва давр талабига мувофиқ расмийлаштирилган. Манғитлар сулоласи ҳокимиятга янги келган йилларда тасдиқ этилган шажарани кейинги асрларда кўчириш ёки қайта тасдиқлатиш ҳожати бўлмаган. Сабаби, манғитийлар Бухоро хонлигининг охириги кунларига, яъни 1920 йилга қадар ҳокимият тепасида бўлдилар.

Шажара тузилган давр билан кечган йиллар орасида катта тафовут вужудга келади. XVIII асрнинг иккинчи ярмидан эътиборан XX асрга қадар муддатда яшаган шу авлод вакиллари исми-шарифлари бобида узилиш рўй беради. Тўғри, бундан «Б» нусха шажара исмлар кўрсаткичи мустасно. Бироқ, уни ҳам XIX асрнинг иккинчи ярмидан то XX асрнинг 30-йилларига қадар яшаган, хусусан, кейинги бўғин вакилларини тўлиқ қамраган, дейиш мушкул. Шунга кўра, Потрон билан Файзобод сайидларининг, яъни ўзаро амакизода бўлган, Ҳазрати Алининг ўғиллари Ҳасан ва Ҳусайнга уланувчи Мир Сайид Фатҳулло ва Турсун Алихон авлодларининг XIX асрга келиб бир қишлоқда яшаши сабабларини ойдинлаштириш учун далиллар кам. Ёинки, бу икки қон-қардош хонадоннинг XIX аср иккинчи ярмидан то XX аср бошларига қадар бўлган вакиллари исми-шарифларини мукаммал тиклаш ҳам жуда мушкул. Бунинг асосий сабаблари, фикримизча, Бухоро хонлигида сиёсий вазиятнинг ўзгариши, Подшоҳлик Россиясининг ўлкани босиб олиши, устига устак, зўравонлик билан шўролар салтанатининг ўрнатилиши сингари мудҳиш воқеалар билан боғлиқдир.

Амир Музаффарнинг русларга қарши кучларни бирлаштиролмадлиги, охир-оқибатда, унинг вассал бўлиб қолишига сабаб бўлади. Маълумки, руслар босиб кела бошлаганда Бухородаги дин пешволари, мадрасалар талабалари, сайидлар, эшонлар, хуллас, жамики ватанпарвар кучлар амирни босқинчиларга қарши курашга даъват этган эди. Амир руҳонийларнинг кучли тазйиқи асосида отланишга мажбур бўлади. Бироқ, хонликдаги ички низолар кучларнинг бўлиниб қолишига сабаб бўлади. Руслар билан ўртада камситувчи, амир ҳуқуқларини тамомила чеклаб қўйувчи сулҳ қарор топади. Амир Музаффар нафасини ростлаб, Кауфман билан тил топганидан сўнг ўзини газовотга мажбур этган дин аҳлини қувғунга ола бошлайди. Бухорода тўпланган, хонлигининг ҳар жойларидан келган олиму фузалолар, мудар-

рислар, хаттотлар, талабалар ноумид қайтиб кетишга мажбур бўладилар. Бу ҳол Қарши ва унга ёндош бўлган мавзёлардан борган, амирликда маълум мавқе тутган таниқли сайидлар, эшонлар, мударрислар, шоирлар тақдирида ҳам салбий оқибатларга сабаб бўлади. Жуда кўплаб тагли-тугли, олий насаб зотлар буткул унутилади. Фақатгина XIX асрнинг учинчи чорақларига келиб, вазият бироз ўнгланади. Потрондан ва бошқа қишлоқлардан Бухоро мадрасаларида таҳсил олишга интилиш сезиларли бўла бошлайди. Потрон қишлоғи кексаларининг эслашича, Мир Сайид Фатхулло уруғидан бўлган Асадуллохон Бухорода, Мир Араб мадрасасида ўқиш асносида ўз қариндоши, амакизодаси, Файзобод қишлоғидан борган Мукаррамхон билан бир ҳужрада яшайди, талабалик мушкулотларини узоқ вақт бирга баҳам кўради. Айтилишича, Асадуллохон Мукаррамхон оиласининг Файзободдан Потронга келишига восита бўлган. Бундан шундай хулоса қилиш мумкинки, Файзобод қишлоғи амирликнинг бу жойларга эътибори сусайгач (бунинг асосий сабаби, Қарши ва унга ёндош қишлоқлар аҳолиси амир Музаффарни эмас, унинг тўнғич ўғли — Катта тўра Абдул Маликни ёқлаган эдилар), анча хароб аҳволга тушиб қолади, қишлоқнинг кўп одамлари турли жойларга кўчиб кета бошлайди. Қишлоқда ҳаёт кечириб жуда қийинлашиб қолади. Қолаверса, Мукаррамхон оиласининг ўз муаммолари ҳам унинг Потронга келишини, қариндошлари соясида бўлишини тақозо этади. Бу, эҳтимол, унинг Бухоро мадрасасида ўқиб юрган кезларида амалга ошган бўлиши мумкин.

Мукаррамхон, биламизки, Ҳазрати Алининг ўғли Имом Ҳасан тармоғига уланади. Потрон сайидлари эса унинг укаси Имом Ҳусайн авлодидан. Бу икки авлод тарихида қуда-андачилик азалдан давом этиб келади. Мукаррамхон ҳам, чамаси, ўз амакиларидан бирининг қизига уйланади ва Потронда яшаб, обрў-эътибор қозона бошлайди. У киши жуда илмли, кароматли, олижаноб инсон бўлган. Бу ҳақда қишлоқ аҳли ҳафизасида сақланиб қолган ўнлаб нақллар гувоҳлар беради.

Бугунги кунда Потрон тарихининг XIX аср иккинчи ярми, шунингдек, XX аср бошларидаги воқеа-ҳодисаларини тиклаш жуда қийин. Сабаби, кейинги йилларда амалга оширилган қатағонлар тарихий манбаларни, қўлёзмаларни, шажараларни йўқ қилиб қолмас-

дан, қишлоқ аҳолисини ҳам пароканда этди: қамоқлар, қулоқ қилишлар, бадарғалар, отишлар, осиишлар...

Потронда 1945—1950 йилларда бори-йўғи 29 хўжалик қолганлигини бундан бошқача қандай изоҳлаш, қандай тушунтириш мумкин?! 1925—1926 йилларда қишлоқда 374 хўжалик рўйхатга олинганлиги бошда айтиб ўтилди. 340 дан ортиқ хонадон тақдири нима бўлган. Бунинг моҳиятини ўйлаб кўрилса, даҳшат-ку?! Бир вақтлар гавжум, ўзига тўқ, масжиду хонақоҳлари обод, те-варак-атроф қишлоқларга илм аҳлини, дин арбобларини етказиб беришда шуҳрат тутган қишлоқ нега бу қадар хароб бўлган эди?! Тўғри, ўша йилларда юрти-миздаги минглаб қишлоқлар ҳам шўро зуғумини бошдан кечирган, кўплаб қурбонлар берган эди. Аммо, ҳеч бир қишлоқ Потрон янглиғ азият чекмаган, Потрон янглиғ патрат топмаган. Бунинг бош сабаби, фикри-мизча, қишлоқнинг асосий аҳолиси сайидлардан, эшонлардан иборат бўлганлигидир. Шўро тузуми ўзининг қонли милтиғи нилини, энг аввола, илмли кишиларга, зиёлиларга қаратган эди. Потронда эса илмли инсонлар кўпчиликини ташкил этарди. «Қашқадарё Бухороси» чинакамига Фрунзе Бухорони беаёв бомбардимон қилгани каби, 20-йилларда ГПУнинг қонли ўчоғига айланади: бой, эшон, сайид, ўрта ҳол деҳқон, мулла аҳлига қирғин барот бошланади.

Мукаррамхон авлодидан, унинг набираларидан бўлган Турсунхон эшон фозил киши ўлароқ, воқеалар ривожини яхши англаган. У киши, афтидан, Подшоҳлик Россиясининг 1865—1870 йилларда олиб борган мустамлакачилик сиёсати моҳиятини Бухорода ўқиган кезларида жуда яхши тушуниб етган. Шу боисдан, қизил салтанат амирлик тузумига барҳам бериб, шаҳар-қишлоқлар устига човутини ёзиб кела бошлаган дастлабки йилларда, «бу қизил балога кўзим тушмасин», дея Аллоҳдан нажот тилаган. Унинг тилаги ижобат бўлиб, бошига қора кунлар тушмай, оламни тарк этган. Шу авлоддан, Бадриддинхоннинг ўғли Низомиддинхон бу йилларда ҳаёт билан видолашган.

Потрон сайидларининг икки тармоғи шу тариқа ўзининг яқин ўтмишини, куни кеча яшаган, шўро қамоқларида чириган, ўзга юртларга кетишга мажбур бўлиб, тарки ватан этган қариндошлари тарихини элас билди. Ўтмишни унутишга мажбур этиш бунга сабаб бўлган. Бу авлод пири бадавлат хонадон соҳиблари бўлишган. Турсунхон эшонни бутун Бухоро хонлиги аҳо-

лиси яхши билган, таниган. Туркменистону Ҳисор, Кулоб, Шеробод каби жойлардан уни тез-тез йўқлаб келиб туришган. Шундай машҳур эшон, каромат соҳиби, табибу ҳозик, бор будини қишлоғидан аямаган зот ҳақида ҳам жуда оз, юзаки хотиралар сақланиб қолган, холос. Қишлоқда 36 йил имом-хатиблик қилган, бир умр деҳқончилик билан кун кечирган, шеърятга ихлоси баланд бўлган, Алишер Навоий, Бедил, Беҳбудий, Алмай ижодини чуқур билган Ботирхўжа хожи ҳақида ҳам жуда оз маълумотлар сақланган.

Потрон кексалари, нуроний отахонлар, онахонлардан 84 ёшли Очил бобо Йўлдошев, 88 ёшли Чори бобо Эгамбердиев, 64 ёшли Ҳайдархон Баҳодиров, 80 ёшли Ровия хола, 84 ёшли Тўхта буви Шамсутдин қизи, шунингдек, мулло Отамурод Ҳайдар ўғли, Холиёр Норчаев, Ҳусан Алиқулов ва бошқа ўнлаб кишилар Мир Сайид Фатҳулло ва Турсунхон авлодлари ҳақида эҳтиром билан сўз юритадилар. Уларнинг ҳикояларидан Потрон сайидларининг элпарварлик фаолияти, ҳиммат ва ҳамияти юксак бўлганлигини фаҳмлаймиз. Бу гап, энг аввало, Турсунхон эшон қорхонасига тааллуқлидир. Потрон халқи «Қорхона» деб ном берган, қаҳатчилик, очарчилик йиллари кўпларнинг жонига ора кирган бу ишхона ҳақида мавруди билан сўз юритилади.

Потронда XIX асрнинг охирлари — XX асрнинг бошларида Мукаррамхон, Икромхон, Камолхон, Азимхон (кейинчалик Қамаши туманига кўчиб боради), Тиловатхон, Омонхон, Акбархон (Халифа эшон), Умурхон, Баҳриддинхон, Низомиддинхон, Ҳасанхон, Салоҳиддинхон, Лундахон, Ансорхон, Ўроқхон, Қиличхонлар икки хонадон чироғини ёқиб турганлар. Шўро замони бошларида, 40-йилларга қадар тутдай тўкилган, ҳар тарафга патрат бўлган Мир Сайид Фатҳулло ва Турсунхон авлодлари 1941—1945 йилларда даҳшатли кечган урушда ҳам кўп қурбонлар беради.

50-йилларга келиб, бутун мамлакат аҳли қатори бу оилаларда ҳам нафас ростлаш даври бошланади. Кўпчилиги жамоа хўжалигида, айримлари ўқишда ўзини кўрсата бошлайди. Шу йиллари жамоа хўжалиги раҳбарлари Тошкентдаги олий ўқув юртларига ўзларига яқин ўрта мактаб ўқувчиларини тавсия этиб, умум номидан уларга меҳнат кунни ва ойлик маошлар белгилайди. Шунда ҳам бу икки авлодга тобин бўлган, мактабда аъло ўқийдиган ўқувчилар жамоа хўжалиги бошқаруви томонидан нутилади. Тақдир ҳукмини қаранг-

ки, жамоа хўжалиги бардор-бардор қилиб ўқишга юборганлар имтиҳонлардан ўтолмай, қайтиб келишади. Тавсиясиз, умумий асосда ўқишга кириш учун Тошкент политехника олийгоҳига борган Мир Сайид Фатҳулло ва Турсунхон авлодига мансуб ўқувчи эса талабалар сафига қабул этилади. Бу, 50-йиллар ўрталарида қишлоқ ва туман аҳли учун катта воқеа эди. Бу тасодифми? Ҳозир бу ҳақда мушоҳада юритиш мавруди эмас. Хулоса учун бир чизги шуки, халқимиз жуда доно, у минг йиллик тарихий тажрибадан келиб чиқиб, бир ҳаётий мақол ижод этган: «Оққан ариқ оқар, оқмасдан қолмас».

Мир Сайид Фатҳулло ҳазратлари бундан неча аср муқаддам ҳайҳотдай далага ариқ қазиб, сув олиб келганида набиралари, абиралари, эли хеши бу жойни обод қилади, деб қаттиқ ишонган, албатта. Замонлар ўтди, лекин Потрон ариғидан сув узилган эмас. Фақат, вақти-вақти билан у лойқаланди, гоҳ қуриб, гоҳ тўлиб, нима бўлганда ҳам, яшашда давом этди. Улуғ зотлар назари тушган жойлар табаррук бўлади. Бугун Мир Сайид Фатҳулло ҳазратлари ва Турсунхон эшон ворислари, Потрон қишлоғи аҳли чинакамига оққан ариқ бўлиб, мустақил Ватанимиз истиқболи учун фидоийлик билан меҳнат қилмоқда. Бу авлоддан ажойиб деҳқонлар, раҳбарлар, саноатчилар, муҳандислар, иқтисодчилар, ўқитувчилар, олимлар етишиб чиқди.

Бир авлод шажараси, келиб чиқиши, ота-боболари кечмишини варақлаш баҳонасида халқимиз тарихининг олис ўтмишига Потрон қишлоғи заминидан назар ташладик. Потрон ва унинг одамлари босиб ўтган йўл, пировард натижада, халқимиз тарихининг назардан четда қолиб келган саҳифаларидан биридир. Ҳар қандай китоб саҳифалари тўлиқлиги, мукамаллиги билан аҳамият касб этади. Ундан бирор варақ йўқолгудек бўлса, умумий мазмунга хилоф етмай қолмайди. Жонажон юртимизнинг қадимий тарихини тиклаш учун ҳали қанчадан-қанча янги саҳифалар, боблар қўшишга тўғри келади.

Потрон ва потронликлар тарихини ўрганиш асосида олимлар, муаррихлар назаридан пинҳон қолиб келётган қиммати бўлакча далиллар юзага чиқди, десак муболаға бўлмас. Айниқса, Ватанимизнинг Шарқ халқлари, биринчи галда, араб мамлакатлари билан қадимий алоқалари тарихини ўрганишда, X асрлардан XX асрга қадар бўлган кечмишимизнинг янги қирралари-

ни талқий этишда фикр юритилган шажаралар қимматли илмий манбалар бўлиб ҳисобланишга лойиқ. Чунончи, мўғуллар истилоси, Қозонхоннинг қаттол сиёсати, ватанпарвар сайидларнинг халқ етакчилари сифатида қатл этилиши таҳлилида Мир Сайид Фатҳулло авлоди шажараси кўмакка келади. Бу авлоднинг Амир Темур хонадони билан яқинлиги, Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг пирлари даражасига кўтарилиши, шайбонийлар ва уларнинг ободончилик ишларида бош-қош бўлиши, аштархонийларнинг, манғитийларнинг бу авлод намоёндаларига алоҳида мурувват кўрсатганлиги сингари омиллар тарих фани учун бебаҳо далолатлар бўлиб ҳисобланишга лойиқдир.

Қарши даштини обод қилиш, ўзлаштириш гўё биргина собиқ Шўро тузумининг иши сифатида талқин этиб келинади. Шажарадан, шунингдек, у билан бевоқифа боғлиқ манбалардан маълум бўлишича, бу ишга XVI аср ўрталарида Абдуллахон II қаттиқ киришган. Амударёнинг Келиф ҳудудидаги Қорамар деган жойидан Қарши даштига анҳор чиқариб, сув олиб келишга муваффақ бўлган. Қарши теграсида шу муносабат билан кўп қишлоқлар, манзиллар вужудга келади. Бу мураккаб, машаққатли иш бошида Имом Ҳусайн ва Имом Ҳасан авлодлари — қатта эшонлар, сайидлар, машойихлар турган. Халқни чўлга кўчириб келиш ҳазилакам қийин иш бўлмаган. Мир Сайид Фатҳулло ва Турсун Алихонлар атрофида жамоа уюшган, қишлоқ барпо бўлган... Бугунги кунда ҳам Потрон арифи тўлиб оқмоқда.

ҚИШЛОҚ РИВОЯТЛАРИ

ИККИ ГАВҲАР

(Панжи Сатторов; 65 ёш)

Баҳорнинг гашти экан. Отам билан раҳматлик мулла Қоплон иккаласи аҳд қилиб, Ҳазрати Баҳоуддин Нақшбандни зиёрат ва тавоф қилиш учун Бухорога йўл олишибди. Эшак оёғига қараб, манзилга қоронғу тушганда етиб келишибди. Шу кеча қишлоқ четида яшайдиган бир кекса кишининг уйига тушибдилар. Бу жойнинг одамлари ҳар тарафдан эрта-кеч келадиган зиёратчиларга кўникиб кетишган экан. Мезбон оғринмасдан уларни меҳмон қилибди. Меҳмонлар ҳам йўл

тадоригини кўришиб, хумчаларга қовурилган гўшт, майиз, туршак дегандай, майда-чуйда олволишган экан, дастурхонга чиқариб қўйибдилар. Чой ичиб, тамадди қилиб бўлишгач, сўрашибдилар, кимсизлар, қасрдан келаятирсизлар. дебди уй эгаси.

Мулла Қоплон, «бизлар Қарши туманининг Потрон деган қишлоғидан бўламиз», дебди. Шунда мезбон бошини сарак-сарак қилиб, анча вақт жим қолибди. Ниҳоят, уларга юзланиб, «эй, биродарлар, икки гавҳарни ташлаб, бир гавҳарни кўргани келибсизлар-да?!», дебди мулойим оҳангда. Отамиз билан Мулла Қоплон, бу гапнинг маъносини чақолмай, уй соҳибига термулишибди. Чол индамай ўтиравергач, отамиз, «оқсоқол, икки гавҳар, бир гавҳар дедингиз, маъноси нима, англамадик?», деб сўрабди.

Чол хомуза тортиб, дебдики, «отам раҳматлик илмли, фозил зот эдилар. Улар ҳар сафар, ўғлим, Ҳазрати Баҳоуддин Нақшбандни зиёрат қилиб тургин, бироқ, имконинг бўлиб, Қарши беклигига йўлинг тушса, у юртда Потрон деган бир қишлоқ бор, шу жойда «Етти Тўғ Ота» авлиёлари ётади, дуойи фотиҳа қилиб қайтишни унутма, дердилар». Чол гапида давом этиб, яна айтибдики, «отам шундай деганларидан сўнг, у кишидан сўрадимки, Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанднинг қандай улуғ авлиё, машойих эканлигини биламан, лекин «Етти Тўғ Ота» деганлари кимлар, нечоғли азизлар экан? — дея сўрадим. Шунда падари бузрукворим айтдиларки, эй ўғлим, ёдингдан чиқарма, Ҳазрати Баҳоуддин Алига туташадиган бир улуғ зот бўлсалар, яъни бир гавҳари аъло бўлсалар, «Етти Тўғ Ота» азизлари икки гавҳардан, яъни Ҳазрат Али ва Биби Фотимадан вужудга келган авлиёлардирлар, шу туфайли, уларни икки гавҳар дейишади орифлар».

«Уй соҳибидан бу гапни эшитиб, анча хижолат бўлдик. Олдингдан оққан сувнинг қадри йўқ, деганларидек уйимизга бир қадам бўлган шу улуғ зотларни яхши билмаганимиздан афсусландик», дейишади меҳмонлар Потронга қайтиб келишгач.

Бухоролик мезбон уларнинг «Етти Тўғ Ота» маконидан келганини билгач, бошқатдан дастурхон тузатади. Ва, дейдики, «ўшанда отамдан шу гапни эшитгач, ният қилган эдим, йўлим тушса, икки гавҳари аъло зотлар қабрларини тавоф қиламан деб. Умрим охирлашиб қолди, ниятимни амалга ошира олмадим. Худога шукрки, сизларни еткарди, бу ниятимнинг ижобати.

Миршарифхон Уроқов ўгли Мирали билан. 1979 йил.

Элингизга қайтганда, мен учун ҳам у авлиёларни зиёрат қилиб, номимни кўшиб, дуойи фотиҳа қиларсизлар деб умид қиламан. Аллоҳга шукрлар бўлсинки, ниятимга билвосита бўлса-да, йўл берди. Сизларнинг келишларингизни, алалхусус, менинг уйимга тушишларингизни шунга йўйдим, энг азиз меҳмоним бўласизлар».

Отам раҳматлик шу воқеани ўла-ўлгунларича оғизларидан кўймай, айтиб юрардилар. Бизнинг авлиёлар шундай — икки гавҳари аълодирлар.

ТУЯ БИЛАН БЎТАЛОҚ

(Рўйиддин Акбаров)

— Ботирхўжа эшоннинг ҳалифалари бўлган раҳматлик бобом Акбархон Мухтор ўглининг гурунгларида эшитганман бу нақлни. У кишининг ҳузурларига тева-рак-атроф қишлоқлардан кўпни кўрган қариялар тез-тез келиб, ўтган-кетган воқеаларни эслашиб суҳбат қуришарди. Бир сафар улардан бири куйидаги воқеани нақл қилган эди:

«Савдогарчилик иши юзасидан Афғонистондан юртига қайтиб келаётган чандирлик бой тожир Амударёдан гуяларини олиб ўта бошлабди. Шунда бақувват она туяларидан бири мункиб кетиб, сувга ғарқ бўлиши муқаррар бўлиб қолибди. Савдогар бой шоша-пиша Аллоҳга муножат қилибди: «Эй парвардигоро, туям сувга чўкиш хавфидан омон қолса, уни йўлингда қурбон қилайин». Иттифоқо, Яратганнинг қудрати ила ўрқачи сувда гоҳ кўриниб, гоҳ кўринмай оқиб бораётган туя ўзини ўнглаб, қирғоққа чиқиб келибди.

Савдогар эсон-омон қишлоғига келгач, Амударёдан ўтишда бўлган ҳодисани гапга етарман оқсоқолларга сўзлабди ва Аллоҳ йўлига назр этилган туяни нима қилиш кераклигини улардан маслаҳат сўрабди. Бирови у дебди, бирови бу, кимдир Худо йўлига бўлса, кўйиб юбориш керак деса, бошқаси, элга сўйиб тарқатиш керак, дебди. Шунда турда ўтирган энг кекса оқсоқол, «ҳар кимки Аллоҳга назр атаган бўлса, уни Аллоҳнинг дўстларига ҳавола этиши манзур», деб маслаҳат берибди. Ва яна дебдики, бизнинг ота-боболаримиз пирлари Насаф вилоятининг «Етти Тўғ Ота» авлодлари яшайдиган қишлоқдадир, назрни уларга элтмоқ мақбулдир.

Савдогар «Етти Тўғ Ота» авлиёлар макони сари туясини етаклаб йўлга чиқибди. Бўталоғи ҳам эргашибди. Йўлда келатуриб, бой ўзига-ўзи дебди, эй фалонча, саҳий бўлиб кетдингми? Бўталоққа қара, тойчоқдай бўлиб қолибди. Онаси омон бўлса, яна бирини туғиб бермайдими? Назр бўлгандан сўнг, унинг катта-кичиги

бўладими? Йўлда узоқ ўйлаб, она туя ўрнига бўталоқни алмаштириб бериш қарорига келибди.

Потронга келиб, пирнинг уйини излаб топибди. Бу вақтда у чиллада экан, етти кундан сўнг чиқишини айтибдилар. Савдогар бир ҳафта еб-ичиб, меҳмон бўлибди. Ниҳоят, чилла муддати тугаб, пир билан кўришибди ва бўлган воқеани айтиб, назр этилган жониворни олиб келганлигини сўзлабди: «Пирим, кичик бўлса ҳам, катта ўрнида кўринг», дебди кўзини ерга тикиб. Шунда пир унга қараб:

— Эй савдогар бой, Аллоҳга сен Амударёда оққан туянгни бағишловдингми, ё унинг уйда қолган боласини? — дебди.

Савдогар мулзам бўлиб, унинг оёқлари остига йиқилибди, тавба-тазарру қилиб, она туяни назр қилажанини айтибди.

Шунда пир дебдики, ваъда бузилган жойда, назр макруҳдир, бундай каслар Аллоҳни эмас, ўзларини алдайдилар.

Савдогар ўзини шайтон йўлдан ургангани, хасислик гирлобидан чиқолмай, унга ботиб кетганлигини пайқаб, кўз ёши тўкибди, назрни қабул қилишни ҳаргиз ялинб-ёлвориб сўрабди, пир қабул қилмабди.

Назр воқеасидан тўрт-беш йил ўтиб, ўша қишлоқдан одамлар пир ҳузурига келибдилар. Улар савдогар бойнинг Афғонга қўй олишга кетиб, уч йилдан буён қайтмаганлигини, тирик-ўликлигидан хабар йўқлигини айтибдилар.

ТАЁҚДАЙ ҚОТГАН ИЛОН

(Чори бобо Эгамбердиев; 88 ёш)

Ёш бола эдим, бир кун онам билан Эшонбуваникига (Турсунхон) бордик. Қаҳатчилик йиллари бўлса керак, бева-бечоралар шу ердан келиб, қорин тўйгазишарди. Онам юмушларга қарашиб юрган эди, мен болалар билан бир четда ўйнаб ўтирардик. Хотин-ҳалаж айвон тагида, эркаклар ҳовлида, ҳар ким бир иш билан банд эди. Кун пешинга оққан маҳал бўлса керак, бог тарафдан бир аёлнинг жон ҳолатдаги чинқириғи эшитилди. Маълум бўлишича, Эшон буванинг аёлини илон чақиб олибди. Уни суяб уйга олиб келишди, доди фарёдига одам чиқолмади.

Эшон бува жўхориюяда қуймаланиб юрган экан, дарров уни олиб келишди. Биз болалар ҳанг-манг бўлиб, дарча-ю эшикдан бош суқиб, нима бўлаётганини билгимиз келади. Эшон бува уйга киргач, аёлнинг йиғиси тўхтади. У киши баланд овозда қандайдир дуони ўқиб, дам ура бошладилар. Билмадик, қанча муддат ўқидилар. Ишқилиб, бир соатдан кўп бўлса кўп, оз эмас. Дуо ўқилгач, ҳаммаёқ тинчиб қолди, йиғлаб, ўлим кўзига кўриниб, ҳамма ёққа чанг солиб ётган аёл тинчиди-қолди. Онам Эшон бува олдида чўзилиб ухлаб қолган аёлларининг устига оҳистагина кўрпа ёпиб кўйдилар. Аёли ором олиб, заҳри илондан фориг бўлгач, Эшон бува ўринларидан турдилар. Эшик олдида ўттиз-қирқ чоғли одам тўда бўлиб қолган экан, у киши ледилар:

— Эй халойиқ, қани кўрайлик-чи, бизнинг манзилга ижозатсиз кириб, бизга оғиз урган қандай маҳлуқ экан?

Эшон буванинг бу гапидан сўнг одамлар сув қуйгандай жим бўлиб қолдилар. У киши қироат билан дуо ўқишга киришдилар. Дуо ўқиб, тўрт тарафга дам солдилар ва қўлларини кўтариб, юзларига фотиҳа торгдилар. Орадан ҳеч қанча вақт ўтмади. Эшик олдида гуж бўлиб турган одамлар бирдан иккига ажралиб, орқага тисарилиб кетдилар. Боғ тарафдан ола чипор илон Эшон бува турган бўсага сари вишиллаб келаётган экан. Илон бўсага олдига келиб, таёқдай қотиб қолди. Бир муддатдан сўнг у бўсагадан ўтиб, ичкарига киришга тараддуд қила бошлади. Кимдир бел кўтариб келиб, илонни чопиб ташламоқчи бўлди. Эшон бува, қўлини кўтариб, йўқ ишорасини қилди.

Эшон буванинг ишорасидан кейин одамлар ўзини босиб, кароматни кўришга иштиёқманл бўлдилар. Эшон бува ола чипор илонга ғазаб билан тикилиб турарди, боя ичкари кираман деб талпаса қилаётган газанда тошдай қотиб турар, анча муддатдан сўнг, тилини чиқариб, бошини ерга ура кетди. Эшон бува унинг ялинишга тушганлигини кўриб, афтидан, ғазабларидан тушдилар ва унга, бор, кетавер, ишорасини қилдилар.

Илон орқага тисарилиб, боғ сарига қараб кетди.

Эшон бувамизнинг аёллари соғ-саломат қолдилар. Мен бу воқеани ўз кўзим билан кўрганман. Эшон бувамизнинг дами-дуолари жуда ўткир эди.

МАСЖИД ЁҒОЧИ

(Омон Норов; 68 ёш)

— Раҳматлик хотиним оғир дардга йўлиқди. Борман жойим, қаратмаган дўхтирим қолмади. Пайсал топавермагач, қариндошларимдан маслаҳат сўрадим. Улар, «аёлингни дарди эскидан, бир ўқитиб юбор», дейишди. Сўраб-суриштириб, Қарши шаҳрида яшайдиган Бухорхон эшон буваникига келдим. У киши аёлимни обдон ўқиб, дуойи дам солдилар. Сўнг, кетар чоғимизда, «Омонбой, уйингизда масжиднинг бир қизил оғочи бор экан, ўшани элтиб жойига қўйинг-да, бир худойи қилиб беринг», дедилар.

Эшон буванинг гапидан хижил тортиб, уйга келиб қарасам, ҳақиқатан ҳам харилар орасида рангги хира тортган ёғоч бор экан. Эсимга тушди, бу ёғочни қачонлардир дала шийпони ёнидаги бузилган раводдан олиб келган эдим. Ўшанда дала шийпони янги солиниб, равод буздирилган, эски ёғочларни бўлиб олишган эдик. Эшон буванинг гапидан, аниқроғи, танбеҳидан кейин фаҳм қилдимки, бу ёғоч асли Турсунхон эшон буванинг корхоналари ёғочларидан экан. Қулоқ қилинган замонлар корхона бузилиб, жамоа хўжалиги работига унинг ёғочлари олиб кетилган экан. Фалакнинг гардиши билан, шу ёғочлардан бирини билмасдан уйимга болор қилибман.

Қаршидан келиб, дарров уйнинг томини буздирдим-да, ўша қизил ёғочни олиб, Эшон бува корхонасининг ёнидаги масжид ёнига олиб бориб қўйдирдим. Айтгандай, худойи ҳам қилдим. Хотиним дарддан фориғ бўлиб кетди. Бор гап шу.

БИЛМАГАНИМ АСҚАТДИ...

(Чори бобо Эгамбердиев; 88 ёш)

— Шўро олов бўлиб келган пайтлар денг. Ит эгасини танимайди. Ёшим тўқсонни қоралаб қолди, шу йиллардаги талотуф-у бузғунчиликни, вайронагарчиликни, ноинсофликни, пасткашликни кўрмадим. Эсайиб қолган болалар эдик, бойларнинг уйлари толон қилинди, ерлари бўлиб берилди, моллари ўзлаштириб юборилди. Эшонларнинг уй-жойлари тортиб олиниб, бири идора,

бири мактаб, бири омборхонага айлантирилди. Одамлар кириб-чиқадиган масжидлар бузиб ташланди. Ҳеч кимга зарари тегмаётган қабристонлар ҳам остин-устун қилинди. «Етти Туғ Ота» мақбарасини айтмайсизми? Қандай ажойиб иморатлари бор эди-я?! Ҳали-ҳали кўз олдимда турибди. Шу денг, мақбараларни бузиб, тўғларни уёқдан-буёққа отиб ётганларида уч-тўрт бола бориб томоша қилиб турган эдик. Катталардан бирови бизларни тутиб келиб, бузилган ёғочларни тахлашни буюрди.

Билсак, мақбара ёғочларини, тўғларни ўтин қилиб ёқиш учун олиб кетишаётган экан. Орадан анча вақт ўтгандан кейин буз-ҳа — буз ишлари яна давом этди, денг. Бир куни икки батрак Турсунхон эшон буванинг одамларга ризқ-рўз бўлиб келган корхонасига кетмон кўйиб бузаётир. Шўро (қишлоқ шўроси раиси) буздиришни тайинлаган экан. Мени ҳам улар мажбур қилиб кўлимга бел бердилар. Эшон буванинг оби ёвгонини ичим одам бўлганмиз, кўлим титрайди денг. Орадан сал кун ўтмай бояги иккаласи дардга чалиниб, ўлиб кетди. Мен ҳам хасталаниб қолдим. Ноилож шу ишни қилганим учунми, худойим бир асради-да. Шукронасига бир кўй сўйиб, худойи қилиб бердим-да, дарддан қутилдим. Азизларни озорлантириб бўлмайди. Етти Тўғ Отанинг ёғочларини ўтин қилиб олиб кетганларнинг ҳам аҳволини эшитганмиз. Тандирга тўғларни тикқанида нонвойнинг башараси куйиб, кўзлари кўр бўлиб қолган.

ТўНТАРИЛГАН МАШИНА

(Отамурод Ҳайдаров; 68 ёш)

Мустақиллик замони бўлиб, азиз-авлиёларимиз, яъни ўтмишда яшаган улуғ боболаримиз, алломаларимиз руҳлари шод, қилиб ўтган ишлари юзага чиқа бошлади. Амир Темур бобомизни нималар деб атамадилар?! Имом Бухорий, Баҳоуддин Нақшбандий, Ал-Фарғоний каби сиймоларимиз номларини тилга олишдан ҳайиқардик. Эҳ, нимасини айтасиз, ўтмишимиздан айириб, осмондан янги тушгандай қилиб кўйилгандик-да.

1942 йил эди. Уруш кетаётган вақт, қишлоқ ҳувиллаб қолган. Егани ош, кийгани кийим-бош йўқ. Совуқдан қалтираймиз. Бир куни Етти Тўғ Ота мазороти

ёнидаги мақбаралар усти очилиб, ёғочларини ола бошладилар. Улар билишимча, Бешкентдан, туман марказидан келган кишилар эди. Ёғочларни олиб, йўл устида турган машинага юкладилар. Кишлоқ одамлари юракларини чангаллаб, нима бўларкан деб пана-ю пасткамдан бўйлашади. Бировнинг бир нарса дейишга ҳади йўқ. Деса, олиб бориб тиқади.

Машина жойидан оғир қўзғолиб, кўприк муюлишига етганда, билмадим, ёғочлар бир тарафга оғдими, ишқилиб, машина тўсатдан тўнтарилиб кетди.

ҚИЗИЛ ТОНГ ОТГАНДА

Шўро ҳокимият тепасига келгач, унга қарам бўлган ҳудудлар устида қизил тонг ота бошлади. Ҳамма ёқ қизил алвонларга бурканди. Қизил қонлар қамоқхоналар деворларини ол рангга бўёб ташлади. Қон қустан замон ўлжасини тилка-пора қилаётган бургутдек абжир эди. Унинг оёғи етган, қанотининг сояси тушган ердан тутун бурқсир, қон ҳиди анқир эди... Саксон саккиз ёшга кирган, Потрон қишлоғида туғди-битди бўлган, бир умр меҳнати туфайли кўн кўрган Чори бобо Эгамберди ўғли ҳикоя қилади:

— 1924 йилда қишлоғимизда шўро тузилди. Бешкент билан қишлоғимизнинг ораси икки чақиримлик йўл. Оқсоқоллар бир куни қишлоқнинг етти яшаридан етмиш яшарига қадар бўлган одамларининг барини тўплаб, Бешкентга олиб борди. Шу куни қизил алвонга ўралган иккита қути қўйиб, қишлоғимиздан олти кишини аскарликка олди. Аскарликка олиш ҳам сайлаш йўли билан бўлганди. Шу куни Омонкул Раҳмон ўғли, Раҳимхон Тўра ўғли, Раҳмон Ҳайдар ўғли (Ҳайдар Аминнинг ўғли), Тўла Ҳамро ўғли, Аслон Раҳим ўғли аскар бўлиб сайландилар.

Бойларнинг, эшонларнинг, ўзига тўқ одамларнинг мол-мулкани, ер-сувини ҳисобга олиш, умумлаштириш ишлари бошланиб кетди. Аскарлар шу ишларнинг бошида турдилар. Билмадим, улар аскармиди ё ГПУмиди? Ишқилиб, айтгани айтган, дегани деган эди-да. Жамоа хўжалиги, қулоқ деган гаплар пайдо бўлганда-ку, шуларга худо берди. Қишлоғимизда батрақлар уюшмаси тузилди. Потрон қишлоғидан 12 киши батрақ бўлди. Эсимда қолганлари: Худойберди Имом (касби ўғрилиқ эди, шўро агенти бўлди), Нор Маҳматмурод

ўғли, Ҳамидхоннинг оталари, Зулфиқорбойнинг отаси, Йўлдош Эгамберди ўғли, Орифхоннинг отаси... Шу, батрак тузилган 26-йилмида, ер ислоҳоти ҳам ўтказилди. Бадриддинхон Эшоннинг 3—4 таноб ери бўларди, биринчи бўлиб шу ерни тортиб олишди-да, батракларга бўлиб бердилар. Эшон бобога вақтида бу ерни бир бефарзанд киши назр қилган экан.

Акбархон халифанинг набираси Руйиндинхон

Энди, қулоқ деган гаплар 28-йилда бизларга ҳам етиб келди. Потрон одамлари деҳқону қосиб эди. 28-йилнинг охирида қосиб аҳлига айтилдики, қолхоз — жамоа ҳўжалиги тузамиз деб. Учтами-тўртта қолхоз тузган бўлдилар. Ким унга аъзо бўлди, ким қирмади. Бирининг отини «Ғайрат», яна бирисини «Ихтиёр» деб қўйдилар. Аскарликни битириб келган Аслон Раҳим ўғли раис бўлди. Шу йиллари ҳўжаликлар тузилиб, эртасига тарқалиб турди. Қолхозга қимқи қирса, отми, молми, жувозми қўшиб қирсин дейилди. Оламлар мол тўлаб қирадиган бўлсак, қолхозни ардона қолсин, дейишди. Майли, қирманглар, солиқни тўлаб қўйсанглар бас, дейишди шўродагилар. Солиқ дегани лопиллаб чиқиб

келаверди-ку?! 5000 сўм ақчани косибу жувозчи ўн йилда топарди-да. Ҳамма ҳайрон бўлиб, ноилож колхоз бўлсак бўлдик-да, деб унга кирдилар. Куни кечагина бир-бирига меҳрли, оқибатли бўлган қишлоқ одамлари бир-бирини пойлайдиган, узун қулоқ гапларни етказадиган кўйга тушиб қолдилар. Нима кўп, агент кўп бўлди шу йиллари. Ё тавба, ҳеч мунақасини кўрмаган, эшитмаган эдик. Кимнинг уйида чироқ сал кечга тортиб ёнса, дарчадан биров мўралаб туради, жувоз ҳайдаётирми, рўза тутиб, саҳарлик қилаётирми деб. Сўнг батрачкомни етаклаб келади-да, актми, бир бало туздиради. Шулар ковлаб-ковлаб, қишлоғимиздаги эшонларнинг ҳаммасини қулоқ қилдирдилар.

Очил бобо Йўлдошев (84 ёш):

— Потрон катта қишлоқ эди. Бизнинг ота-боболаримиз «бу жойнинг тамал тошини Етти Тўғ Оталар кўйган», деб гурунг қилардилар. Томири Ҳазрати Алига етадиган сайидларимиз қишлоққа келиб ўрнашгач, шу вақтлар бу жойлар очиқ дала-дашт бўлган, жулғунзор, қамишзор, чим ерлар бўлганда, турли тарафлардан унга муриду мухлис бўлиб одамлар уруғ-аймоғи билан кўчиб кела бошлаганлар. Қишлоғимизда етти уруғнинг туғди-битди бўлгани сабаби ҳам шунда-да. Сайидларимиз бош бўлиб, бу жойга Қашқадарёдан ариқ ковлаб сув олиб келганлар. Бу жойларда сув бўлмаса, ҳаётнинг ўзи йўқ. Шундай қурғоқчилик йиллари бўлганки, икки йиллаб тикон кўкармай кетган. Қишлоққа сув келганига ҳам 500—600 йил бўлиб қолгандир. Пирларимиз шарофати билан Потрон ёруғ дунёда ўрин тутди-да. Эл кўпайиб, қишлоғимиз бир чети Бешкентга туташиб кетди. Бизнинг болалик йилларимизда, эсимда турибди, уйлар бир-бирига қўшилиб кетган бўларди. Эчки-улоқлар баҳорда томда ўсган кўкатларни еб, томдан-томга сакраб юрарди.

Потронда хўжалик кўп эди. Бир қишлоқда 20-йилларнинг охирларида тўртта жамоа хўжалиги — колхоз тузилди. «Ғайрат», Акмал Икромов номли, «Ихтиёр» ва «Обод» номли жамоа хўжаликлари 28—29-йилларда ташкил бўлган эди. «Ғайрат»га, янглишмасам, Арслон Раҳимов, «Акмал»га Тўхта деган киши, «Ихтиёр»га Рўзи Мирзо, сўнгроқ Хўжакул Жўра, «Обод»га Норқобил деган Гамбак қишлоғидан бирови раис бўлувди.

Одамларни умумлаштираман деб кўп одам нобуд

бўлди-да. Кулоқ деган балоси чиқиб-ку, қишлоғимизнинг галга старман кишисининг барисини хонавайрон қилди, ким қамоқдан қайтиб келмади, ким бадарга бўлиб кетди.

Ҳаммадан ҳам қийин эшону сайидларимизга бўлди. Турсунхон эшон қишлоғимизнинг ризқ-рўзи бўлиб, ба-лога кўндаланг турарди. У киши илму амали зиёда, ғоят камтар, одамохун, бойликка терс қарайдиган оли-жаноб инсон эдилар. Корхонаси бўларди. У кишининг ҳузурига бу ёғи Туркменистону, бу томони Сурхон, Тожикистон, Ҳисору Кулоб дегандек, одамлар узил-масди. Ҳар ким атаганини олиб келарди. Эшон бобо ақлдан озган, жин чалган девоналарни ўқиб, даволаб, 15—20 кунда тузатиб юборардилар.

Корхонада гилам тўқилар, ип йигирилар, кийим-кечак тикиларди. Бир жувозу бир тегирмон ҳам бўларди. Қишлоқнинг ризқи шу ердан кечарди. Назрга келган мол сўйилар ва одамларга тарқатилар эди. Уйда касал ётганларга ҳам шўрва, ош-нон улашилди. Ҳар жума кун итим-есирларга, қари-қартангларга 10—15 та кийим-кечак, чопон, яктак бериларди. Боғот қиш-лоғидан бўлган Ҳаққулбой Эшон бобонинг ҳурматла-рига эски масжидни янгидан қуриб берган эди. Кўкбу-лоқ тоғидан арчалар олиб келиб, устини жуда маҳкам ёптирганди. Масжиднинг олдида мадраса ҳам қурилган эди. Мадрасада 15—20 бола таҳсил оларди.

Жаҳр бўларди. Каҳлакдан аёллар ҳам келарди. Эшон бобо жаҳрда узун сурп кўйлак кийиб, ақлдан озган одамни айланиб, атрофида гиргиттон бўлиб даволашга гушарди. Жуссалари кичкина бўлса-да, девдай бўлиб кетарди. Ёпирай, у кишига бундай куч қаердан келар-кин-а?! Эшон бобонинг ҳақиқий жазавалари бор эди. Жинни бир ойга қолмай соппа-соғ бўлиб, уйига қай-тиб кетарди.

Қишлоқ даштида 12 пайкал бўларди. Қишлоқ обод эди. Тоқлар, боғлар кўп эди. Отам раҳматли ҳар йили 20 ботмон майиз оларди. Бизнинг иккита боғимиз бў-ларди.. Нимасини айтасиз, қизиллар келди-ю, файзи барака кўтарилди, Эшонимизнинг уйини жамоа идора-си қилди, корхонани мактабми, омборга айлантирди-лар. Бола-чақа, хотин-ҳалаж молхонага тиқилди... Тур-сунхон эшон бу шўришларни олдиндан билган экан, бу воқеалар бошланишидан бир-икки йил олдин бан-даликни бажо қилган эдилар. У кишидан кейин кўп ўтмай Бадриддинхоннинг ўғиллари Низомиддинхон ҳам

оламдан қайтдилар. Кўп бамаъни, илмлик, сарвар йигит эди.

Эшон бобомиз узи емай-ичмай, қишлоғига, бевабечораларга едириб ичирган. Хасис бойлар ҳам бўлади-да. У киши шуларни ҳам инсофга чақириб, керак бўлса, жазолаб ҳам турган. Қишлоғимизда бир Ҳамробой деган бўлган. Турсунхон ҳовузларига сув очиб келиш учун одам юборса, уни бой уриб-сўкиб қайтариб юборибди. Қачон менинг пайкалим тўлса, эшонинг шунда олади, дебди. Эшон бобо ўзи яктагини кийиб, қўлига белни ушлаб бойнинг ҳузурига борибди. «Ҳамробой, биласиз, корхонадан одам узилмайди, овқат қилиш керак. Ярма пиширсак сиз ҳам, эл ҳам ейди. Кўпнинг ошига сув бермабсиз?» — дейди оғриниб.

Ҳамробойнинг ўзи тўқ бўлгани билан, кўзи оч эди. Эшон бобога қараб, «тоқайгача қишлоқни боқасиз, дардига керак бўлса, ўзлари овқат қилиб есинда, сизга нима? Сув пайкалга оқаётир, эртаминдин ё ҳафтада тўлса, шунда оласиз», дебди кўрслик билан.

Гапи қолган Эшон бобо кўзларига ёш олиб, «Ҳамробой, озманг-тўзманг, элдан чиқинг, элни оёқ ости қилдингиз», дебдида, изига қайтибди. Турсунхон эшоннинг укалари Баҳриддинхон шу ерда экан, рангги бўздай оқариб, бойга илтижо қилибди:

— Ҳамробой, бу ёғи чатоқ бўлди, авф сўранг, икки кулча чиқаринг, тазарру қилинг!

Турсунхон эшон орқасига қайрилиб, укасига, «биродар, ўқ отилди, энди мингта кулча чиқарса ҳам бейбойла», деб кетибди.

Ҳамробой оқибатда пес бўлиб, юзи-қўллари оппоқ оқариб, халққа қўшилолма қолган эди. Кароматлари зўр эшон эдилар...

Ҳусан АЛИҚУЛОВ (75 ёш);

— 30-йиллар воқеаларини яхши эслайман. Болалигимизда катталар тез-тез гурунг қилиб, миямизга қўйиб қўйишган бу гапларни. «Обод» жамоа хўжалигига аввал қишлоқ шўроси раиси бўлган Норқобил Ҳақимов раҳбар бўлади, бу энди, 1930 йилда бўлса керак. Гаммаковул деган қишлоқ бор эди. Хўжалиги ҳам 40—45 чамасида эди. Чорва, ғалла билан шуғулланардилар, сўнг Мамат Шерғозиев раис бўлди. «Акмал Икромов»да Тўхта Муродов раис эди. Бу жамоа хўжалиги ўрта Потронда тузилган. Кейинчалик, «Обод» билан «Ихтиёр»

қўшиб юборилди-да, «Ихтиёр» номи берилди ва хўжаликка Шодмон Муродов раис бўлди. «Акмал Икромов» билан «Файрат» бирлаштирилиб, «Файрат номи қолди. Унга Дўстмурод Шомуродов бошчилик қилган.

Ўша йилларда раислар тез-тез алмашилиб турган. «Ихтиёр» жамоа хўжалигида, менинг билишимча, Шодмон Муродов, Зиннат Сувонова, Худойқул Исломов, Малла Эннаев, Кўзи Раҳимов, Назар Мирзаев, Омон Мирзаев, Шер Авазовлар кетма-кет раислик қилишган. «Файрат»да эса Дўст Шомуродов, Тўхта Муродов, Аслон Раҳимов, Расул Темиров, Рўзи Аслоновлар раҳбар бўлиб ишлашган...

Турсунхон эшон диёнати, камбағалпарвар киши бўлганлар. У киши менинг Жума сўфи деган бовам билан эшакда ҳажга кетганлар.

Шу кетишдан олти ой йўл юрганлар. Макка-ю Мадинани зиёрат қилиб, уйга қайтаётганларида, Маккадан чамаси ярим тошлар чиққанларида бобом эшакнинг устида жон таслим қилганлар. Турсунхон эшон қаттиқ қайғуриб, нима қиларини билмай, узоқдан қораси кўриниб турган қарияга (қишлоққа) бориб, тўрт-беш одам олиб келиб, бобомни ювиб-тараб, йўлдан йигирма қадамча нарига дафн қилганлар. Эшакнинг бирини миниб, бирини ҳайдаб қишлоққа кириб келганлар. Бобомнинг омонатини — эшакни ўғилларига топширганлар.

Потрон қишлоғининг мазор кўчасида Эшон бобонинг корхоналари бўлган. Шўро юртни эгаллагандан сўнг, корхона мактабга айлантирилган. Мактабда Қувват Жабборов деган киши ўқитувчилик қилган. Бу одам анча обрў-эътиборли бўлган, мактабга директорлик қилган. Кўзга кўриниб кела бошлаганида Сталиннинг расмига мих қоқди, деб қаматиб юборишган. Қишлоғимиз тарихини варақласанг, дард кўп, изтироб кўп... Билмадим, ўша йиллари бу кўпга келган тўймиди?!

Хўжалик фидойиси Хусан Алиқулов.

Ҳайдархон БАҲОДИРОВ (70 ёш):

— Мамлакатда шўролар ҳокимиятни эгаллагач, қишлоғимиз одамлари бўлиниб қолди, деб айтишарди, кексалар. Чақимчи дегани ҳам кўпайиб кетган. Шу йиллари ёз ойларида шунчалик касаллик кўпайганки, чечак, қизамиқ, ич терлама, тиф каби касалликлар билан боланинг кўпи қирилиб кетади. Авваллари қиш тадорикини кўриб, янги экин-тикинга ҳам заҳира сақлаб қўядиган қишлоқдошларимиз бир сиқим галлага зор бўлиб қолишади. Уйдаги бор дон-дунни Россиянинг қаерларидадир юз берган очарчиликни дафъ этиш учун тортиб олиб кетишади. Ўзларига ҳеч вақо қолмаган одамлар бошқа жойларга мардикор ишлашга кетади. Шу йиллари аёллар туғмаган...

Салоҳиддинхон угли Сайид
Ҳабибуллохон.

Потрон қишлоғининг кексалари айтган хотиралардан айримларини ҳавола этишни лозим кўрдик. Биз бу гапларни Қашқадарё вилояти Давлат архивининг Қарши (Бешкент) бўлинмасида сақланаётган ҳужжатлар миносида ҳам тасдиқ этишни кўнгилга туғиб қўйгандик. Хотиралар кечаги воқеа-ҳодисаларнинг бугунги кундаги акс-садоси, албатта. Потрон қишлоғининг 20—30-йиллардаги қисмати ҳақида сўзлаган нуруний кишилардан ҳеч бири эшону бойлар бизга зуғум қилган эди, шўримизни қуритиб, теримизни шилиб ишлатган эди, деган гапни раво кўрмади. Аксинча, қийин-қистоқ кунларда, бало-офат ёпирилганда, оғир хасталикка чалинганда уларнинг кўмакка келганлигини, корхона ҳисобидан боқиб турганлигини айтдилар. Бирор киши, бобом ёҳуд отам эшонларнинг ерини тортиб олиб, барака кўрди, демади.

Қадим замонлардан ҳар шаҳару қишлоқнинг ўз авлиёси, шоир айтганидек, ўз сиғинар мазорлари бўлган. Шунингдек, ҳар бир мўъмин-мусулмоннинг ўз пири муршиди уни туғри йўлга бошлаган. Потрон қишлоғи-

да Етти Тўғ Ота авлиёларини оёқ ости қилиш — ўтмишга қарата очилган урушнинг бир эпкинни эди. Бу вайронагарчилик оқибатларини ҳали ҳеч ким ҳисоблаб чиққан эмас. Қанчадан-қанча масжидлар, мадрасалар ер юзидан супурилиб кетди.

Шўронинг 20-йилларда пролеткульт ниқоби остида ўтмишга қарата очган уруши жуда кўламли ва мунтазам русумли эди. Бой ҳам, эшон ҳам, сайиду мулло ҳам, мудариссу жувозчи ҳам эскилик оқибати, бас, уларга янги тузумда ўрин йўқ, уларни йўқотиш, қириш, молу мулкни тортиб олиш, хуллас, афтода ҳолга келтириш оддий шиорга айланиб қолган эди. Барибир, ўтмишга қарши отилган ўқлар, охир-оқибатда, қизил тузумга қарши бомбалар бўлиб портлади. Улуғ зотларнинг титраган руҳлари янги тузумни 74 йиллик умрдан сўнг, гўрга тикди. Лекин бу осонликча бўлган эмас. Ўзбекистоннинг озодликка эришуви, унинг шаҳар-қишлоқларида мустақиллик насимининг эсуви учун неча авлодларнинг қирғин-бароти, қийин-қистоқлари тўлқинлари ксчиши керак эди. Ана шу тўлқинларнинг бир чеккаси Потрон қишлоғи бўйлаб ўтган эди.

Салоҳиддинхон ўғли Сайид
Раҳматуллоҳон.

Муҳтарам китобхон, энди нақдлар, ривоятлар, хотиралар бобини ёпиб, архив ҳужжатларини варақдайлик. Архив ҳужжатлари шўролар даврида, унинг энг ишончли кишилари томонидан ёзилган ва тасдиқлангандир. Булар асосан қишлоқ шўроси, туман фирқа ва ижроия қўмиталари, шунингдек, суд ва тергов органлари фаолияти билан боғлиқ бўлган ишлардир. Улардан Потрон ва потронликлар ҳақида ҳам айрим маълумотларни топиш мумкин.

Қашқадарё вилоят Давлат архивининг Қарши бўлинмасида (ҚВДАҚБ) тажрибали мутахассис, ўз соҳасининг катта билимдони Тамара Холова кўп йиллардан бери салоқат билан меҳнат қилади. Унинг раҳбарлигида туманнинг узоқ йиллик кечмишига доир архив материаллари сараланиб, йилма-йил тартибга солиб чиқилди.

Потрон тарихига доир ҳужжатларни ўрганиш ва тадқиқ этишда кўрсатган амалий ёрдамлари учун уларга миннатдорчилик ихзор этамиз.

«БЎЛ-У, ИДОРА ҚИЛ»

Қишлоқ қариялари айтгани каби, Потрон қишлоғида 20-йилларнинг бошларида батраklar қўмитаси тузилиб, унинг асосида 1926—1928 йилларда тўртта жамоа хўжалиги — «Ихтиёр», «Файрат», «Обод» ва Акмал Икромов номли хўжалиklar тузилади. Орадан тўрт йил ўтиб, хўжалиklar бирлаштирилади ва «Ихтиёр» ҳамда «Файрат» фаолият кўрсата бошлайди. 1940 йилга қадар бир неча марта маъмурий-ҳудудий ўзгаришлар амалга оширилади. Потрон қишлоғи дастлаб Бехбудий тумани (1936 й.) таркибида, кейинчалик эса Бешкент тумани ҳисобида бўлади. Жамоа хўжалиklarининг қуввати ниҳоятда паст бўлганлигини ўша йиллардаги ҳисоботлардан кўриб амин бўлиш мумкин. Жумладан, «Ихтиёр» жамоат хўжалиги ҳақидаги маълумотларни келтириб ўтайлик.

«Ихтиёр» хўжалиги 1932 йилда¹ тузилган. Жамоа хўжалигида ўша йилларда 68 хўжалик бўлиб, аҳоли сони 317 киши бўлган. Меҳнатга яроқли кишилар 233 тани ташкил этган. Жамоа хўжалиги асосан деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланган. 137 гектарга кузги бугдой, 105 гектарга баҳорги бугдой эккан. Ҳосилдорлик даражаси ниҳоятда паст, кузги бугдойнинг ҳар гектаридан 1,41 ц. ҳосил олинган бўлса, баҳоргиси самараси бундан ҳам оз, гектар бошига 1,22 ц. холос. Потронликлар шу йили пахта ҳам экишади, режа 0,48 фоизга бажарилади. Умуман жамоа хўжалигининг умумий суғориладиган ерлари 391 га, суғорилмайдиган ерлари 249,60 га. Экин ерлари 350, пичанзорлар 20, ўтлоқ ерлар 229,60 га ни ташкил этган.

Қишлоқнинг «Ихтиёр» жамоа хўжалигида оид қисмида яшаб турган 317 киши учун ҳаммаси бўлиб 21 га томорқа ажратилган. Хўжаликнинг 2 та дон омбори, 2 отхонаси, биттадан қўйхона ва туяхонаси мавжуд эди. 289 қўй-қўзи, 12 туя, 4 та хўкиз, 27 эшак, 33 от хўжаликнинг асосий моддий бойлиги, қуввати эди.

¹ Қашқадаро вилоят Давлат архиви Қарши бўлинимаси (КВДАҚБ), 237-ҳамгарма, 1-рўйхат, 1-иш, 43-парақ.

30-йиллар ўрталарида қишлоқ одамлари жуда кам-бағал яшашган. 21 хонадонда мол-ҳол бўлган, 47 рўзгорнинг ҳалолдан товуғи, харомдан мушуги ҳам йўқ эди. Хўжаликда битта жувоз, 2 арава, 4 та култиватор, 4 та 14 тишли мола, 2 та от омочи сингари «техника» воситалари, ишлаб чиқариш қуроллари ҳисобда бўлган. 1937 йилда хўжалик 74247 сўм даромад олишни режалаштирган. Амалда 12854 сўм кирим қилинган, холос. Бугун бу рақамлар аҳамиятсиз кўринади. Лекин, унча олис бўлмаган ўша йилларда яшаган ота-боболаримиз аҳволини бир тасаввур қилиб кўрайлик.

Потронда вужудга келган иккинчи хўжалик — «Файрат»нинг таржимаи ҳоли билан танишиб кўрайлик. Бу жамоа хўжалиги 1931 йилда ташкил этилган. «Ихтиёр»да Хўжақул Жўраев, «Файрат»да Тўхта Муродов раис бўлиб туришган. «Файрат» деҳқончилик артелида жами хўжаликлар 116 та бўлиб, уларда 576 киши яшаган. Меҳнатга яроқлилар 292, ўсмирлар 73 та бўлган.

Хўжаликларда меҳнат куни деган қонун бор эди. Меҳнат куни минимумини бажармаган колхозчининг ҳолига вой эди. «Файрат» артелида, масалан, 400 та меҳнат куни ишлаганлар 3, 300 дан ошиқ меҳнат куни олганлар 6 та, 200 дан ошиқ ишлаганлар 48 та, 100 дан зиёд меҳнат куни олганлар 156 та, 50 дан кўпроқ меҳнат куни ишлаганлар 70 та бўлган. Меҳнат шон-шараф иши, деб аюҳаннос солинган ўша йиллардаги бу манзара амалда унинг тескараси ҳукм сураётганлигини далолат этмай қолмайди.

Деҳқончилик артелининг умумий ер майдони 1316 гани, шундан экин ерлари 1094,8 гани, пичанзорлари 15 гани, ўтлов майдонлари 139 гани ташкил этади. 576 нафар аҳоли учун ҳаммаси бўлиб 29 га томорқа берилган. «Файрат» артели, кўрамизки, «Ихтиёр»га нисбатан йирикроқ, қуввати ҳам чакки бўлмаган. 116 хўжаликнинг шахсий томорқаси 35гадан¹ бўлган. Хўжаликда 50 тоннадан дон сиғадиган 2 та омборхона, 57 бош молга мўлжалланган 4 та сигирхона ҳам бор эди. 1938 йилда артелнинг 8 та ишчи ҳўкизи, 8 та сигири, 38 та эшак ва 58 оти бўлган.

Мавжуд 116 хонадоннинг 49 тасида мол бўлган. 80 хўжаликнинг қўй-қўзиси бор эди. Темирчилик ва жувоз ҳам маълум даромад келтириб турган эди. Хўжаликнинг «қудратли» техникаси аҳволи қуйидагича эди:

¹ ҚВДАҚБ. 237-жамгарма, 1-рўйхат, 1-иш, 52-варақ

Рисолатбону Эргашева.

4 арава, 1 бричка (рус арава-си), 7 отчопиқ мосламаси, 5 култиватор, 8 от ооч, 2 до-но ўн кг торози.

Хўжалик 1938 йилда 189330 сўм даромад олишни режалаштирган бўлса-да, амалда 30345 сўм тўплай олган. Хўжалик аъзоларининг меҳнат кунларига олган иш ҳақи, айтишга тил айланмайди, 1 меҳнат кунига 0,24 тийиндан, тракторчининг 1 меҳнат кунига 2 сўм 50 тийиндан тўғри келади. Борингки, меҳнатчи йил давомида 300 меҳнат кунни ишлади, дейлик. У, азбаройи, 4 кунда бори-йўғи бир сўм ишлаган бўлади. Шўрлик колхозчи 300 меҳнат кунига 75 сўм даромад олар экан. Ҳолбуки, 300 меҳнат кунни ишлайдиган девқомат, паҳлавон келбат аъзолар, «Ихтиёр» хўжалиги мисолида кўрдикки, 100 га етмас экан.

РЕЖА БАЖАРИЛМАДИМИ? ҚАМОҚҚА!

20-йилларнинг ўрталаридан 30-йилларнинг охирларига қадар шўролар ҳукм сураётган улкан мамлакат лагерларга айлантирилиб улгурилган эди. Ишчи-деҳқон деб «улуғланган» тоифанинг иккинчиси қишлоқларда бирор-бир ҳуқуққа эга бўлмаган, бирон жойга кетишга ҳақсиз, оддий фуқаровий паспорти ҳам бўлмаган кишилар эди. Қишлоқ жойларда паспорт жорий этилмаслиги 70-йилларга қадар давом этиб келди.

Мамлакатда қулоқлаштириш ниҳоятда ўткир сиёсий кампания сифатида шиддат билан ўтказилди. Миллатнинг энг сара, ақли дониши бўлган одамлар арзимаган баҳона билан қамоқларга тиқиб ташланди, учлик ҳайъати деган мудҳиш ўзбошимчалик сўрамай, ҳақиқат қилмай қанчадан-қанча кишиларни отиб юборди.

Мир Сайид Фатҳулло ва Турсунхон авлодидан бўлган, отаси камбағал деҳқон ўтган, ўзи масжид тупроғини ялаб кун ўтказган Ботирхўжа қамоқда ёзган шеърларидан бирида ўша давр манзарасини шундай ифода этган эди:

Бу маҳбусликда на бўлғум, билолмай зор-гирёнман,
Ўзинг раҳм айлагин, камина афтода қулдурман.
Ётурман бул қаронгу гўр каби уйда дил вайрон,
Ўшал мункарнакрлардек сўроғчидан диллар ларзон,
Ҳақиқат айлабон сўрмас, юракда қолди кўб армон...

Бу сатрларга изоҳ ортиқча. Собиқ шўро тузуми юракларда жуда кўп армонлар қолдириб, йўқликка юз тутди. Ботирхўжа бошига тушган кўргуликлар 30-йилларда одатдаги ҳол эди. У зот ҳақида алоҳида бобда ҳикоя қилишни мўлжал қилганимиз боис, ҳозирча шу билан кифояланамиз. Муҳими шундаки, Потрон қишлоғи аҳолиси 20-йилларнинг охирларига келиб, тутдай тўкилиб бўлган эди, десак муболаға бўлмайди. Буни қуйидаги рақамлар муқоясаси ҳам далолат этади: 1926 йилда ўтказилган Бутуниттифоқ аҳоли рўйхати маълумотларига¹ кўра, шу йили Потрон қишлоғида 374 хўжалик ва 1539 жон ҳисобга олинган. Энди, 30-йилларнинг бошларида, тўрт жамоа хўжалиги бирлаштирилиб, иккита деҳқончилик артели — «Ихтиёр» ва «Файрат» қарор топгач, бу икки хўжаликда ҳаммаси бўлиб, 184 оила ва 893 одам мавжуд бўлган. Хўш, 1926 йилдан 1931 йилгача ордан ўтган 3—4 йил ичида 190 хўжалигу, 646 инсон қаёққа кетди? Уларнинг тақдири нима бўлди? Хўп, уларнинг бир қисми бошқа юртларга, Тожикистонга, Афғонистонга, Бухорою Сурхондарёга кўчиб кетган бўлсин. дейлик. Аксарият нимадан патрат топди?

Умрини халқ маорифига бағишлаган Ўроз ака Исломов яқинда «Нуқрабод хаёли» деган китобча ёзди. Нуқрабод билан Потрон оралиги олис эмас, қарийб қўшни қишлоқлар. Нуқрабод қишлоғи аҳли 20-йиллар охирларида бошдан кечирган воқеалар икки томчи сувдек бир-бирига ўхшаш. Ўроз ака ўзи гувоҳ бўлган воқеаларни шундай тасвирлайди: «1929 йилнинг кузи. Мевалар фарқ пишган. Қишлоқда аксар гурунлар кечаси бўлади. Ҳовли жойлар очик, кўни-кўшнилари супаларда ўтиришиб, ярим тунгача суҳбат қурадилар. Биз болалар уларнинг гапларига кўрпа тагидан кулоқ солиб, уйқуга чўмамиз. Ёдимда қолган, мен шу йили 7 га кирган, эсимни таниб қолган бола эдим, амакиларим, темирчи уста Равшан, мулла Қурбон, Имомбобо, мулла Абдирахимлар Қарши шаҳрида бўлаётган гап-сўзларни ўз-

¹ Материалы Всесоюзной переписи населения 1926—1927 гг. в Узбекской ССР. Вып. I. Поселенные итоги Г. Самарканд. Изд. ЦСУ Уз. 1927.

ларича таҳлил қилардилар. Амаким Назар полвоннинг таниш-билишлари кўп бўлар, шу боисдан у киши куп биларди. Колхоз бўлармиш, ерларни, молларни ўртага тўплаб, бирлаштириб ҳаммани ер-сувли қилармиш деган гапни ҳам у киши топиб келган эди... Тўраҳўжа эшоннинг данғиллама ҳовлиси тортиб олинган. уни колхоз идораси қилишган... Кузнинг этни жунжиктирадиган кечаларидан бирида суҳбат кечга бориб тарқалди. Кўзимиз илашиб, қаттиқ уйқуга чўмган эканмиз, онамнинг қўрқмасин дея оҳиста уйғотишига анча вақт эътибор қилмай ётдик. Бўлмади... онам жуда безовта, саросимада эди. Уйқум очилиб бундай қарасам, супамизнинг бир четида икки нотаниш одам у ёқданбу ёққа юриб турибди, иккаласининг ҳам елкасида найзадор узун милтиқ... Шу кеча Нуқрабодга балоқазо ёғилган экан. Қишлоғимизнинг 21 уйини қуролланган ГПУ¹ ходимлари босиб, одамларни маст уйқуга қўлга олиб, қамоққа олиб кетиши буюрилган экан... Нуқрабоднинг куни қаттиқ бўлди. 21 хонадондан қирққа яқин одам банди қилиниб, ҳайдаб кетилди. Қишлоқ ҳувиллаб қолди. Аёллар узун енглари кўзларига тутиб, унсиз йиғлашар, болалар сермаланиб, нима қилишларини билмасди».²

Нуқрабод қишлоғида бир кечада қирқ одамни ушлаб, ҳибсга олиб кетиши шу тариқа воқеаларни кўрган, билган киши томонидан ниҳоятда жонли, таъсирли хотирланган. Бундай тунги босишлар, қамоққа олишлар, минг таассуфки, неча бор такрорланган. Бундай шўришлар, зўравонликлар Потронда бўлмаган дейсизми?! Ҳа, ўша йиллари ўрмонга ўт кетган, ҳўлу қуруқ барабар ёнаётган эди. Уни ўчириш ҳеч кимнинг хаёлига келмасди. Бу ёнғин узоқ давом этди. Изида култепалар қолдириб кетди...

Потрон фожеалари юракларни увиштирмай қолмайди. Бундан олтмиш йиллар муқаддам содир этилган мудҳиш қирғин ва адолатсизликлар эсдан чиқмайди. Бу авлоддан-авлодга ўтади, тарих саҳифаларига ёзилади... Бир оддий мисол. Потрон қишлоғидан бўлган содда, меҳнаткаш деҳқонлар ваъда қилинган режани бажармаганлиги учун қамалган, суд бўлиб, овораю сарсон этилган. 30-йиллар суди ҳақида тасаввур ҳосил қилиш учун мазкур ҳукми айнан кўчиришни лозим топдик:

¹ Бош Сиссий Бошқарма.

² *Ўриз Исломов*. Нуқрабод хаёли. Қарши, «Насаф», 1997, 11—13-бетлар.

Ўзбекистон Ижтимоий Шўролар Жумҳурияти номидан

1931-нчи йилинда 21 сентябр ойнада Беҳбудий² сайёр судини раиси Собировни раислигида халқ заседателлари Хидировларни, Пўлатовларни аъзоликларинда ва Рўзиевни котиблиги остида бўлгон судни очуқ хатларинда ушбу кунги сўрови Бешкент халқ судини идорасига таъйин бўлгон айбдорлар Ибодуллохон Раҳматулло ўғли, 2-нчи Қурбон Ҳайдар ўғли, 3-нчи Аслон Ҳайдар ўғилларини ушбу 88-нчи рақамлик жиноят ишларини ичинда бўлгон матерёлларни бирма-бир текшуриб, ишда бўлгон мазкурлар тўғрисидаги, шаҳидлари қишлоқ шўро ҳамда калхуз раисларидан сўраб, ҳақиқат қилгонимизда ушбу тубондагилар маълум, исбот бўлди. Чунончи, ушбу айбдорлар ўтган 30-нчи йилинда тўқ хўжаликлар қаторинда филон³ берган бўлиб, филонларини бажара олмаганлари учун тўқ хўжалик қаторинда устлариндан акт қилуб халқ судига юборганда Бешкент халқ суди ўтган йилинда, яъни 30-нчи йилни 9 декабринда ушбу айбдорларни жазойи қонунийни 80/III-бандига мувофиқ ҳар хил оғир жазоларни қўллаб ҳукум қилгон бўлуб, иши Олий судидан бузулиб, қайтадан кўруви учун юборган. Ушбу айбдорлар тўғрисида бўлгон матерёлларни текшуруб мазкурларни қишлоқ шўроларини раиси ҳамда калхуз раислариндан шаҳидлик қаторинда кўруб ишда бўлгон айблов фикрларини қараб чиққанимизда мазкурлардан Қурбон Ҳайдар ўғли, Ибодулло Раҳматулло ўғлини ўтган 30-нчи йилидан буён ҳамда 30-йил ва 31-нчи йилинда бутун ижтимоий аҳволлари ўрта деҳқонлардан бўлуб, ўтган йил қишлоқда бўлгон... орқасинда мазкурларга тўқ хўжаликлар қаторинда филон берган бўлуб, шу йил бутун қишлоқларинда экин бўлмаган учун шунинг натижасинда мазкурлар берган устларинда бўлгон филонларни 100 фоиз бажара олмаганликлари, 3-нчи айбдор Аслон Ҳайдар ўғлини мазкурни отаси ҳуқуқдан маҳрум бўлгон учун 30-нчи йилинда мазкурни тўқ хўжаликлар қаторинда филон берган бўлсалар ҳам мазкурни 31-нчи йилинда қишлоқларинда бўлгон камбағал-деҳқон-

¹ Услуб саҳлаб қолинди - муалл.

² Беҳбудий — Қарши шаҳрининг ўша вақтдаги номи.

³ План, режа.

ларни мажлислари бўлуб, текшуриб 31-нчи йилинда ҳуқуққа молик қилиб ўрта деҳқон қаторинда қолғонликлари ишда бўлгон матерёллардан, шаҳидларни кўрсатган сўзлариндан ва берган ҳужжатлариндан собит маълум бўлди. Шунинг учун ушбуларни назарга олиб жазо йўруқ тузукини 127—128-нчи моддаларини асос қилиб ушбу ҳуқумни қилдик:

ҲУКУМ

Айбдор Ибодулло Раҳматулло ўғли, 45 яшар, Фотирон (Потрон — *муалл.*) қишлоқидан, хат-саводсиз, фирқасиз ижтимоий аҳволлари ўрта деҳқонлардан, ўз сўзича, мундан бурун суд ва терговга бўлмаган. Моли мулкидан: тўрт таноб боғи бор. Ушбу жиноят учун 30-нчи йилни 29 май ойинда ҳибсда ётган; 2-нчи Арслон Ҳайдар ўғли, 41 яшар, Фотирон (Потрон — *муалл.*) қишлоқидан, хат-саводсиз, фирқасиз, ижтимоий аҳволи — 31-нчи йилинда ҳуқуққа молик ўрта деҳқон бўлгон, ўз сўзича, фақад ҳовлиси қолгон, мундан бурун суд-терговга бўлмаган. Ушбу жиноят учун 30-нчи йилни 29 ноябр кунидан буён ҳибсда бўлгон.

3-нчи айбдор Қурбон Ҳайдар ўғли, 60 яшар Фотирон (Потрон — *муалл.*) қишлоқидан, касби деҳқон, ижтимоий аҳволи ўрта деҳқон. Мол-мулкидан бир ҳовли, ярим таноб боғи, 11/2 гектар ери, 10 дона қорақўл қўйи, бир эшаклари бор. Ушбу жиноят учун 30-нчи йил 27 ноябрдан буён ҳибсда ётуб ҳуқум бўлуб, 31-нчи йилинда мундан уч ойларча бурун ҳибсдан қочган.

Ушбу айбдорлардан Қурбон Ҳайдар ўғли, Ибодулло Раҳматулло ўғлини ижтимоий аҳволлари ўрта деҳқонлардан бўлуб мазкурлар устиларига тушган 30-нчи йилиндаги ғалла филонларини шаҳидларни кўрсатганларига мувофиқ қасддан... 100 фоиз келтурмаган бўлуб, балки ғаллалари бўлмасдан қолганлиги орқасинда бўлғони учун жазо йўруқ тузукини 134-нчи моддасига мувофиқ, оқлаб ҳибсдан озод қилмоқға;

Айбдорлардан Арслон Ҳайдар ўғлини жазо тузукини 168-нчи моддасига мувофиқ айблаб, мазкурни муддати 10 (ўн ой) озодликдан маҳрум қилмоқға; Локинда мазкур ушбу жиноят учун 29-нчи ноябр 30-нчи йилдан буён ҳибсда ётгонлигини ҳисоблаб, мазкурни ҳибсдан озод қилмоқға;

Ҳуқум қатъий бўлуб, норози тарафлар 10 кун сурук (муддат — *муалл.*) ичинда Ўзбекистон Олий судига шикоят ариза берувга ҳақлидур».¹

Шу воқеалар содир бўлган йилда Потрон қишлоқ шўроси раиси Ҳакимоя, жамоа хўжалиги раиси эса Аслон Раҳим ўгли бўлган. Ҳарқалай, бу икки раҳбар ғалла топшириш режасини қурғоқчилик оқибатида бажара олмаган уч деҳқоннинг бегуноҳ қамалиб кетишига лоқайд қараб тура олмаганлар. Тўғри гувоҳлик бериш, ҳақиқатни айтиш у йилларда осон бўлмаган, айниқса, раҳбар учун. Мобода, қишлоқ шўроси раиси ва хўжалик раҳбари, йўқ, булар атайлаб ғалла бермади, деса, тамом, вассалом, ёши олтмишдан ошиб қолган кекса кишилар (иккаласи 40 ёшдан ошган) қамалиб, йўқ бўлиб кетарди. Суднинг ҳукми уларнинг шоҳидлигига таянганлигини сезмаслик мумкин эмас, масъулият, икки раҳбарнинг кўрсатмасига асосан, улар зиммасига юкланиши атайлаб ҳукмда таъкидлаб ўтилган. Бу, жуда улуғ гап, бениҳоя катта одамгарчилик эди. Таассуфки, орадан икки йил ўтиб, хўжалик раиси Аслон Раҳим ўғлининг ўзи ҳам айбдорлар курсисига ўтиришга мажбур бўлади...

Архив ҳужжатлари билан танишар эканмиз, саргайиб кетган бу қоғозлар вақтида одамлар тақдирини ҳал қилганлигига ишонгимиз келмайди. Араб ва лотин хатларида аралаш-қуралаш, кўпинча чаласаводларча битилган бу ҳукмлар, қарорлар одамларни уй-жойидан, бола-чақасидан, туғилиб ўсган қишлоғидан ажратган, ҳатто, ажалидан бурун ўлиб кетишларига сабаб бўлган... 1928—1933 йиллар ҳужжатлари сақланаётган жилд билан танишамиз. С. Абдулин сўроқ қилган бир иш диққатимизни тортади. Яна Потрон, яна «Ғайрат» хўжалиги... Юрагимиз увишиб, араб битигида бир амаллаб ёзилган қарорни ўқишга тутинамиз. Ўтмиш ибрат дарслиги, албатта. Потрон қишлоғида янги авлод, мустақиллик мафкураси руҳида тарбия топаётган авлод вояга етмоқда. Бундан олтмиш беш йил муқаддам собиқ шўро давлати учун инсон не чоғлиқ қимматга эга бўлганлигини англаб олиш учун ўша қарорни тўлиғича келтиришни маъқул кўрдик.

¹ ҚВДАҚБ. 5-жамгарма, 1-руйхат, 1-иш, 1-парақ.

ҚАРОР

1933-нчи йил январ ойининг 26-кунида ман ким Беҳбудий район 99-бўлим халқ терговчиси С. Абдулин

Кўлимда бўлмиш 26-нчи сон жиноий ишини кўриб чиқиб, бу ишга айбдор бўлгучилар: Потрон қишлоқидаги «Файрат» колхузи раиси Арслон Раҳим ўғли, ўзбек. Мансабдорлигидан фойдалануб, колхоз мулки пулидан 119 сўм 37 тийин ўз шахсий манфаатига исроф қилади ҳамда колхоз правления аъзолари:

1. Тўла Ҳамро ўғли
2. Баҳодир Темиров
3. Қосим Раҳим
4.

Ўзлари билан ўша колхоз мулки бўлгон 20 пуд зиғирни ўз вақтида жийиб олишқа чора кўрмай, қор остида қолдирадур. Қор остида қолган 20 пуд зиғир ҳозирда ҳар пуди юз сўмдан турғони сабабли, «Файрат» колхозига юқорида номлари зикр этилган 5 нафар («айбдорларнинг бешинчиси, 88 ёшли Чори бобо Эгамбердиевнинг айтишича, омбор мудирини Холиқ Баротов бўлган, қочди деб уни отиб ташлаганлар, шу сабабли айблов қароридан унинг фамилияси ёзилмаган, аммо у ҳам ҳисобда бўлиб, жами беш киши жиноятчи деб топилган — муамм.)лари 2000 (икки минг) сўмлик зарар келтирганлари тўғрисидаги материаллар етарлик даражада собит бўлгонини топдим. Арслон Раҳим ва бошқаларнинг тасвир қилингон ҳаракати Ж. К. 165-нчи моддасига тўғри келади.

Юқорида тасвир қилингонга асосан ва Ж. М. К. 40-нчи моддасини қўлланиб, қ а р о р қ и л д и м:

26-нчи сон иш бўйинча Арслон Раҳим ўғлини Ж. К.нинг 148, 165-нчи моддаси бўйинча қамоққа олиш, Тўла Ҳамро ўғли, Баҳодир Темир ўғли, Қосим Раҳим ўғилларини Ж. К.нинг 165-нчи моддаси билан айблал жиноят масъулиятига тортишга, ўша ҳақда ўзларига эълон қилмоққа...»¹

Одамнинг қадр-қиммати бир пуд зиғирча турмаган шўро замонида бундай қарорлар, ўзбошимчаликлар одатдаги ҳол эди. Йигирма пуд зиғир қорнинг тагида

¹ ҚВДАҚБ, 35-жамғарма, 1-руйхат, 1-иш. 44-парақ.

қолибди, эҳтимол, хўжалик раҳбарлари қор ёғишини ҳисобга олмагандир, қор тунда ёғиб чиққандир, албатта, шу масъулиятсизлик учун бутун бошли жамоа хўжалигининг раҳбариятини қамоққа олиш шартмиди? Раис бир юзу ўн тўққиз сўм пулни «ўзлаштирибди», ахир бу бир пуд эгир деган гап-ку?! Шундай юзаки, сохта, аммо, сиёсий моҳияти шиширилган жиноий ишлар, афсуски, архив жилдларида қалашиб ётибди. Уларнинг ҳаммаси ортида одамлар, уларнинг пачава қилинган қисмати турибди.

30-йилларда режа қонун эди. Кулоқ хўжаликлари, камбағал ва ўрта ҳол деҳқонлар, шунингдек, жамоа хўжалиги режалари алоҳида бўлган. Масалан, дон тайёрлаш режаси шу қадар қаттиқ қўйилганки, айрим қишлоқларда давлат вакиллари зўравонлик билан энг сўнги грамм ғаллани ҳам тортиб олиб кетган. Архив ҳужжатларида шу жиҳатдан диққатни тортадиган бир далил бор. Биз 30-йилларда шўро хўрози ҳамма жойда бирдай қичқирганлигини аён қилиш учун уни шарҳлаб ўтишни мақбул кўрдик.

Жаложин қишлоғида яшайдиган бой Бозор Нормуҳаммедов шўро вакиллари ғалла талаб қилиб келганларида уларга қарши мийтиқ ва нагандан ўт очади. «Вакиллар бойни тинч қўйиб, топшириқни бажара олмай қайтишга мажбур бўлди»,¹ дейилади расмий ҳужжатда. 1930 йилда Дашт қишлоқ шўроси бўйича кулоқ хўжаликлари 10165 пуд, камбағал, ўртаҳол деҳқонлар 12155 пуд, жамоа хўжалиги эса 980 пуд ғалла бериши режалаштирилган. Колхозга нисбатан унга аъзо бўлмаган хўжаликларга юкланган масъулият нечоғли катта бўлганлигини шу рақамларнинг ўзи далолат этиб турибди. Шу топшириқни кулоқ хўжаликлари 204 пуд, камбағал, ўртаҳол деҳқонлар 5796 пуд, колхоз эса 336 пуд қилиб бажаришган. Бу ҳужжат 1930 йилнинг 24 сентябрида ёзилган. Ғалла йиғими алақачон тугаб бўлган, одамлар қиш тараддулида заҳира қилган озгина дон-дунидан ажралишни истамаган, албатта. Ушбу ҳужжатни ёзган киши туман назорат ҳайъатининг аъзоси Қориев деган киши эди. У, фирқа ячейкаси котиби Холиқовни Дашти Файзобод қишлоқ шўросида ғалла тайёрлаш бўйича давлат вакили бўлган Нажим Қиличев билан тил бириктиришда айблаиди.²

¹ ҚВДАҚБ, 35-жамгарма, 1-руйҳат, 21-иш, 1-парақ.

² Ушв жойда.

Бундай айбловлар 30-йилларда саратондаги момоқалдиروقдай ҳаммаёқни ларзага келтирар эди. Шу хужжат ёзилганидан йигирма кун ўтар-ўтмас, Қашқадарё округи ГПУ бўлими нозири В. Малахов ишга тушиб кетади. 1930 йил 14 октябрда унинг саъй-ҳаракати билан Нажим Қиличевга нисбатан айблов эълон қилинади. Нажим Қиличев 28 ёшли киши бўлиб, Қарши шаҳрининг Косатарлик маҳалласидан, деҳқон оиласидан бўлган. 1926 йилдан ВКП(б) аъзоси. В. Малахов унинг устидан эълон қилган айбловда, жумладан, шундай сўзлар бор: «1930 йил 14 октябрь куни нозир В. Малахов ЎзССР Ж. К. 1.4.79-моддалари бўйича шубҳа остига олинган Нажим Қиличев ва бошқаларнинг 115-ишини кўриб чиқиб, шундай қарорга келади: Нажим Қиличев Дашти Файзобод қишлоқ шўросида ғалла тайёрлаш вакили сифатида, дон тайёрловни ўтказиш бўйича кўрсатмани бузган ҳолда камбағал ва ўрта ҳоллар (деҳқонлар — *муал.*) уйларини, қазноқларини, омборларини текшириб, ғаллани мажбурий тортиб олади. Бу билан у ғалла тайёрлаш ишига қарши боради, қишлоқда ғалла беришга тўсқинлик қилувчи гуруҳ тузади, оқибатда, бутун қишлоқ аҳолиси ғалла топширишдан бош тортади. Ниҳоят, у вакиллардан Лебедкин ва Петяковларни обрўсизлантириш, кейин эса ишдан четлаштириш мақсадида ўз гуруҳидан бўлган Назар Турдиев ва Дўстқул Бердиевлар билан ичкиликбозлик қилди деган ёлғонни тарқатади!».

Бош Сиёсий Бошқарманинг Қашқадарё округи нозири В. Малахов битган бу қоралов хужжатида бири-бирига қарши, зид фикрлар мавжуд эканлигини ҳуқуқий билими ўткир бўлмаган кишилар ҳам пайқамай қолмайди. Зеро, Нажим Қиличев одамлардан ғаллани мажбурий тинтув йўли билан тортиб олса-ю, қишлоқда ғалла топширишга тўсқинлик қиладиган гуруҳ тузса, бунда қандай мантиқ бор?! Ҳайратга соладиган яна бир томони шундаки, Дашт қишлоқ шўроси фирқа ячейкаси котиби Холиқов қандайдир сабаб билан В. Малахов тўрига илинмай қолади. Йўқса, Қориевнинг хатида у асосий айбдор, Лебедкин ва Петряковни уйига чақириб ароқ ичиртирган, Нажим Қиличев билан оғиз-бурун ўпишган,² деб «тавсифланган» эди.

Бешкент бозорқўмининг раиси бўлиб ишлаган Очил

¹ ҚВДАҚБ, 35-жамғарма, 1-рўйхат, 21-иш, 10-варақ.

² Уша жила, 1-варақ.

Вафоев қисмати ҳам В. Малахов томонидан «ҳал» қилинади: 1929 йилнинг 22 июни кунда унга қарши айблов эълон қилади. Айтилишича, Очил Вафоев Бехбудий шаҳридан (Қарши) бўлиб, 24 ёшга кирган, шахсий уйи мавжуд. 1920 йилда Турди Тўқсоба гуруҳида оддий йигит бўлиб қатнашган. Бешкент туман ижроия қўмитаси раисининг ўринбосари бўлиб ишлаган, 29 ёшли Аслон Қосимов (Қамаши қишлоғидан) ҳам Очил Вафоевни қўллаб-қувватлашда гуноҳкор қилинган. Очил Вафоевнинг гуноҳи нимада эди? У Қамаши қишлоқ шўроси бўйича чигирткага қарши курашда масъул вакил сифатида ўз ҳуқуқини суистеъмол этиб одамларга дўқ-пўписа билан муомала¹ қилади.

20-йилларнинг охирларида «ёт унсур»ларни оммавий тозалаш ишлари кенг кўламда амалга оширилаётган эди. Шўро ҳукумати оёққа туриб олгунича келиб чиқиши, фирқавийлиги, синфийлигидан қатъи назар ҳамкорлик қилган, эшон ҳам, мулла ҳам, собиқ «босмачи» ҳам унинг ташкилотларида ишлай бошлаган эди. Қачонки, шўро давлати куч тўплагач, ўзининг кечаги ҳамкорларини ялписига қирғин қилиш йўлини тутати. Назаримизда, чигирткага қарши кураш бўйича вакил бўлган Очил Вафоевнинг асосий айби 20-йилда Турди Тўқсоба гуруҳида шўроларга қарши от сурганида эди. В. Малахов айблов ҳужжатида асосий урғуни шунга қаратади.

ГПУ ходимининг ушбу айблов хати 1929 йилнинг 22 июнида кучга киради, бунгача Қашқадарё округи ГПУ бўлими ҳузурида сақлаб турилган Очил Вафоев Бехбудий шаҳридаги (Қарши) Домзакка — маҳбуслар уйига қамоққа ташланади. Афсуски, унинг кейинги тақдири нима бўлганлигини билмаймиз. Босмачиликда айбланган кишининг қисмати нима билан тугашини каромат қилиш ҳолат эмас.

Бу машъум ҳужжатлар тагида ИНФВО бошлиғи Ларисов, Қашқадарё округи ГПУ бўлими бошлиғи Хорошевларнинг имзолари туради. Бу имзолар қанчалар беғуноҳларнинг қонига зомин бўлдийкин?!

Архив ҳужжатлари билан танишаётиб, иттифоқо, бир рўйхатга дуч келдик. Бу рўйхат ички ишлар, махфий хизмат, суд ва прокуратура ходимлари учун махсус тайёрланган бўлиб, уни ҳар кун кўз тушадиган ерга илиб қўйиш уқдирилган. «Сайлов ҳуқуқидан маҳрум этилганларнинг номма-ном рўйхати» 1931 йилда ту-

¹ ҚВДАКБ, 35-жамғарма, 1-рўйхат, 25-иш, 17-парақ.

зилган бўлиб, ўта мудҳиш айбнома ҳисобланган. Кам-ситиш, топташ бундан ортиқ бўлмаса керак. Нега улар сайлаш ҳуқуқидан маҳрум этилган? Одам ўлдирганми, ватанфурушлик қилганми? Йўқ, азизлар, улар бори-йўғи амирлик даврида турли лавозимларда ишлаган, эшон, мударрис, имом, жевачи бўлишган.

Ҳуқуқдан маҳрум этилиб, одам ўрнида кўрилмаган, аслида бегуноҳ бўлган ўша ота-боболаримизни яхшилик билан эслаш учун, уларнинг руҳи покларини шод этиш учун номларини, исми-шарифларини келтириб ўтамыз:

Маллабек Имом ўғли	— жевачи
Имом Шариф ўғли	— жевачи
Жўраҳон Тугмаев	— эшон
Нуриддин Раҳмат ўғли	— жевачи
Остон Холиқ ўғли	— қоравулбеги
Абдуҳамид Абдурашид ўғли	— қоравулбеги
Бойназар Хўжаназар ўғли	— жевачи
Зиёд Жўра ўғли	— қоравулбеги
Ҳасан Мавлон ўғли	— жевачи
Қаҳҳор Жўрақул ўғли	— жевачи
Мулла Зиё Шомурод ўғли	— мударрис
Мулло Зайниддин	— имом
Мулло Наби Ваҳҳоб ўғли	— жевачи
Мурод Мўмин ўғли	— жевачи
Омон Абдурасул ўғли	— қоравулбеги
Холмат Нурмат ўғли	— жевачи
Анвар Ҳошим ўғли	— қоравулбеги
Холниёз Бобониёз ўғли	— жевачи
Бойна Турсун ўғли	— жевачи
Шомурод Фўлод ўғли	— жевачи
Бозор Ярман ўғли	— қоравулбеги
Риза Жума ўғли	— иккинчи
Маманазар Пирназар ўғли	— учинчи
Раҳимқул Чори ўғли	— иккинчи
Хўжаҳат Тўхтамурад ўғли	— иккинчи
Очил Назир ўғли	— учинчи
Абдуназар Тўрақул ўғли	— иккинчи
Турди Сайид ўғли	— учинчи
Назир Нафас ўғли	— учинчи
Қурбон Тўрақул ўғли	— иккинчи
Саттор Кенжа ўғли	— иккинчи
Сойиб Пирназар ўғли	— иккинчи

Аваз Аёз ўғли	— иккинчи
Ҳайит Мирзо ўғли	— иккинчи
Бекназар Жомурод ўғли	— иккинчи
Суннат Назар ўғли	— иккинчи
Ҳайит Собир ўғли	— иккинчи
Тошпўлот Останақул ўғли	— иккинчи
Жаббор Маманазар ўғли	— иккинчи
Бозор Назар ўғли	— учинчи ¹

Инсон тақдири ўйинчоқ бўлган 20-йиллар охири — 30-йиллар бошларидаги суд тизими бугунги давр кишисини таажжубга солиб, лол қолдириши табиий ҳол. Бир мисолга мурожаат қилайлик. 1934 йилнинг 1 апрелида Беломор — Болтиқ қамоқхонасидан Қашқадарё округининг Беҳбудий суди номига Х — 1984/8 рақамли хат келади. Унда, жумладан, шундай сўзлар бор: «Беломор — Болтиқ лагерида маҳбус Ҳусаинов Кенжа сақланмоқда. Ҳусаиновнинг сўзига қараганда у 1929 йил 28 декабрда Қашқадарё округ суди томонидан ЎзССР қонунининг 14—78-моддалари бўйича 8 йилга озодликдан маҳрум этилган.

Қамоққа олиш ҳақидаги ҳукмда унинг муддати қачондан бошланиши ҳақида кўрсатма йўқ. Шу сабабли маҳбус Ҳусаинов Кенжанинг қамоқда бўлиши муддати қачондан бошлаб ҳисобланишини билдиришни сўраймиз».²

Энди, шу хатга берилган жавобни келтирайлик:

«Беломор — Белкин ахлоқ тузатиш меҳнат лагери

Сизнинг Х—1984/8 рақамли 1934 йил 1 апрелдаги (хатингизга) Беҳбудий шаҳридаги 115-халқ суди билдирадиги, Қашқадарё округ суди 1930 йилда тугатилган, Ҳусаинов Кенжанинг айблов иши қерда эканлиги номаълум.

115-бўлим халқ судьяси: Гаврилов,

Халқ суди котиби: Азимов.³

Вақтида маҳфий ҳисобланган бу ёзишмаларни қандай шарҳлашни ҳам билмайсан, киши. Кенжа Ҳусаинов 1929 йилда кесилиб кетган бўлсаю, орадан 5 йил ўтиб, 1934 йилда лагерь бошлиқларининг хаёлига унинг

¹ ҚВДАҚБ. 5-жамғарма, 1-руйхат, 19-иш, 95-варақ. Фирқаний мансублик (меньшесвик, троцкийчи ва ҳ.).

² Ўша жойда, 5-жамғарма, 1-руйхат, 21-иш, 12-варақ.

³ Ўша жойда, 5-жамғарма, 1-руйхат, 21-иш, 11-варақ.

қамоқда ўтириш муддатини қачондан бошлаб ҳисоблаш кераклиги тушиб қолса, шўрлик маҳбусни 8 йилга озодликдан маҳрум этган суд унинг ишини йўқотиб юборса, бу қандай надомат, бу қандай ваҳшат?!

Сарғайиб кетган ҳужжатларни саҳифалашда давом этамиз. Бутун мамлакатни қон-қақшатган 1937 йил яқинлашмоқда эди. Айтиш лозимки, 1937 йил даҳшатлари фавқулодда, бирдан содир бўлган воқеалар эмас эди. Социалистик лагерда ўрнатилган режим табиати аслида шуни тақозо этарди. Шу жиҳатдан қўйида келтирадиганимиз бир мактуб эътиборга лойиқ. 1936 йилнинг 22 февралда ЎзССР прокурорига маҳбус Маматқул Жўраев томонидан ёзилган аризада шундай илтижолари оҳанг бўртиб туради: «Мен ЖК 231-моддасига кўра айбланиб қамоқда 24 ойдан буён ётибман. Озиқ-овқат (передача) олмайман... Устимдаги кўйлаким йиртилиб битди. Судга қадар қамоқдан озод этишингизни сўрайман».¹

Балким, бир инсон тақдири шундай унут бўлибдида, судсиз, сўроқсиз икки йиллаб қамоқда қолиб кетиш кимнингдир лоқайдлиги оқибатида содир бўлгандир, деб ўйларсиз. Шу жилдаги мана бу аризаларга диққат қилайлик: «Ўз ССР Олий Суди раисига маҳбус Шароф Каримовдан ариза. Мен 1934 йил 12 майдан буён қамоқда ётибман. Сиздан тергов ишимни тезлаштиришни сўрайман. 1936 йил 20 февраль».²

Яна бир ариза. У ҳам республика Олий Суди раиси номига маҳбус Қайюм Жўраев томонидан ёзилган: «Мен ЖК 231-моддаси билан айбланиб 1934 йил 12 майдан буён қамоқда ётибман. Арзим шулки, тергов ишларини тезлаштириб, илтижомни рад этмасангиз. 1936 йил 20 февраль».³

Маматқул Жўраев, Қайюм Жўраевлар, булар, балким, ака-укалардир. Иккаласи ҳам бир вақтда қўлга олинган, бир модда билан айбланган, судсиз-сўроқсиз икки йилдан буён қамоқда сақланган. Мана бедодлик, мана ҳақсизлик?!

Маҳбуслар сўнгги нажотни Олий Суддан кутадилар. Афсуски, уларнинг умиди пуч бўлиб чиқиши табиий эди. Зеро, қамоқ аждаҳосининг боши шу орган эканлиги уларнинг хаёлига ҳам келмаган. Буни, масалан,

¹ Ўша жойда, 28-иш, 2-парақ.

² Ўша жойда, 4-парақ.

³ Ўша жойда, 5-ҳамғарма, 1-рўйхат, 28-иш, 4--5-парақлар.

Бешкент туман суди кўриб, ҳал этган бир иш хусусида Олий Суд чиқарган 1120-ажрим мисолида кўриш мумкин бўлади:

«1933 йил сентябрь ойининг 9-нчи кунда,
Тошкент шаҳар.

Ўзбекистон Шўролар жумҳурияти Олий Судининг жиноят шикоят

ҳайъати ўртоқ Хонхўжаевнинг раислигида,
ўртоқ Солиҳов ва Аҳангаровларнинг аъзолигида,
Олий Суд прокурорнинг муовини иштироки билан
очиқ суд мажлисида кўрилди:

Бешкент район 117-бўлим халқ судининг 1933 йил май ойининг 31-кунда 81 рақамли жиноят иш хусусида:

Айбдор Аваз Рустам ўғли қулоқ хўжалигидан бўлиб, экиш плани бўйича зиммасига лозим бўлган мажбуриятларни бажармагани учун ЖКнинг 80—3-моддасига асосан 3 йил қамоқда сақланмоқға, мол-мулкни мусодара ҳамда 3 йил сургун қилмоқға, деб қилган ҳукми бўйинча ишни назорат тариқасида текширилганда маълум бўладирким, иш бўйича халқ судини чиқарган ҳукми асосан тўғри бўлиб, лекин сўнги тартиблар бўйинча сургун қисми ортиқча топиладир. Шунинг учун Ж.И.Т.К.нинг 157-нчи моддаси била қўлланиб, ажрим қилинадир:

Халқ судини мазкур ҳукмини «сургун» қисмини бекор қилиб, бўлак қисмларини ўз кучида қолдирмоқға».¹

Олий Суднинг «адолати» ана шундай бўлган. Аваз Рустам ўғлига қулоқ деган тамға ёпиштирилган, экиш режасини бажара олмаганлиги учун эса ҳам қамаш, ҳам мол-мулкни мусодара этиш... Жаҳон адлия тизимида бу қадар «олижаноблик» ҳеч қачон учрамаса керак?! Нега экиш режасини бажара олмади, ёши қандай, соғми, иш қуроли, дон-дуни борми? Бундай саволларга суднинг қуруқ, расмий, ёзда ҳам музлатадиган жумлаларидан жавоб топиб бўлмайди. Ҳа, шундай эди. Режани бажармадингми, бас, жойинг қамоқда бўларди.

Афсуски, бу кулфатлар бир қишлоқ, бир туман, бир вилоят ёхуд бир республика ҳудудида бўлаётган эмасди. Оврупо ва Осиёнинг катта қисмида қизил яловни тиккан большевиклар бутун мамлакатни қамоқ ва ла-

¹ ҚВДАҚБ, 35-жамгарма, 1-руйхит, 9-иш, 39-парақ.

герларга айлантирган. эдилар. Синфийлик мафкураси оилада низо келтириб чиқарар, ота ўғилга, ака укага қарши душманга айланар эди. Қишлоқ аҳолисининг бўлиниб қолиши, қадимдан аҳил, ўзаро меҳр-оқибатли кишилар қандайдир 5—10 йил ичида «қулоқ», «ўрта ҳол», «бой», «камбағал» деган тоифаларга ажратилиб, ўзаро душманлик ғоясининг сингдирилиши оқибатида бемисл азият чекдилар.

Потрон қишлоғи аҳолиси ҳам бундан мустасно эмас. Шўро ҳокимияти ўрнатилгач, «даврон келди, даврингни сур» қабалида иш тутадиганлар ҳам чиқади. Кўп уйларнинг бош эгаси қолмаган, кўп хонадонлар борбудидан ажралиб, обрўдан, эътибордан тушган маҳаллар ҳамиятсиз, одамгарчиликдан узоқ каслар бундан фойдаланиб қоладилар. Қишлоқ кексалари Мейлихон воқеасини, шунча йил орадан ўтиб кетишига қарамай, ҳамон иккиланиб, бироз саросимага тушиб ҳикоя қиладилар. Ишрат йўлига кирган бу йигит ўзига ўлим топади. Ориятига чидай олмаган ака, қариндошлар уни уриб ўлдирадилар. Биз бу воқеани бутун тафсилоти билан ҳикоя қилишимиз мумкин эди. Лекин, бундан 70 йил муқаддам бутун қишлоқни ларзага солган, кўп хонадонларга қайғу-кулфат келтирган, кимларнингдир тарки ватан қилишига, кимларнингдир қамоқдан қайтмаслигига, яна бировларнинг эса, охир-оқибатда, бегуноҳ ўлим топишига сабаб бўлган ўша машъум ҳодисани қайта такрорлашни эл кўрмадик. Зеро, қишлоқда шу воқеага қадар бундай хаёсизлик, зинокорлик мисли кўрилмаган эди. Шўро тузуми берган «эрк» кўпларнинг бошини айлантириб қўйгани бор ҳақиқат эди. Мейлихон воқеаси 1928 йилда Потрондан 5—6 кишининг айбли, айбсиз қамалишига сабаб бўлади. Энг ёмони, бу ишда қишлоқ имом-хатиби, зинокорликни қатъият билан қоралайдиган Ботирхўжанинг «қўли борлиги» кимларнидир безовта қилади. Гуноҳни қилган Мейлихон, уни ўлдирган эру, ака, қариндошлар, балога қолган, бу ишдан мутлақо хабарсиз Ботирхўжа. Яна Бобоқул эшон, Бадриддинхон эшонлар ҳам шубҳа остига олинадилар. Ҳозир гап бу ҳақда эмас.

Шўронинг узунқулоқлари ҳамма жойда, шу жумладан, Потронда ҳам бор эди. Амал талашиш, мавқе учун кураш қизил салтанатнинг одамлар онгига энг биринчи сингдирган заққумларидан бўлса керак. Мактабда яхшигина ишлаб, обрў-эътибор топиб келаётган Қувват Жабборов ҳам кўролмасликлар қурбонига айланади.

Кувват Жабборов 1912 йилда Потрон қишлоғида туғилган. Отаси Жаббор бобо бир умр деҳқончилик қилиб кун кўрган. Онаси Норхол буви уй ишлари билан машғул бўлиб келган. Кувват Жабборов дастлабки таҳсилни Ботирхўядан олади. Унинг қўлида «чор китоб»гача ўқиб тугатади. 1924 йилда Қариши шаҳрида янги курсларда ўқишни давом эттиради. Аммо, отаси «сен жадид бўлиб кетдинг», деб қайтариб олади. Бухорога олти ойлик муаллимлар тайёрлаш курсига кетади ва уни тамомлаб, қўшни Тўрақул қишлоғида ўқитувчилик қила бошлайди. Тўрақулдаги мактаб ҳам бойнинг тортиб олинган уйида очилган эди. Кувват Жабборов сазй-ҳаракати билан Потронда ҳам бошланғич мактаб очилади. Андижондан Аҳмедов деган йигит келиб, иккаласи бирга ўқитувчилик қиладилар.

Узоқ Неъматов бир муддат қишлоқ шўросига раҳбар бўлиб турган. Мактабга директор бўлганидан сўнг Қувват Жабборов ундан мактабни ўтин ва бошқа зарур нарсалар билан таъминлашни талаб қилади. Бироқ, ўша йиллари ўтин, озиқ-овқат, кийим-кечак қаҳат бўлган, ҳатто, қишлоқ шўроси ҳам буни уҳда қилиш йўриғини тополмаган. Кувват Жабборов эса туман ижроия кўмитаси йиғилишида қишлоқ шўросини ёрдам бермасликда қаттиқ танқид қилади. Узоқ Неъматов ишдан олинади. Мактаб учун жон куйдириш директорга жуда қимматга тушади.

Потронда мулло Тилло деган одамохун киши бўларди. У Қувват Жабборовнинг амакиси эди. Дастлаб тузоққа ана шу мулло Тиллони туширадилар. Мулло Тилло Бухорода мадрасани хатми кутуб қилган, илмли киши бўлган. Унинг оғайни-уруғи кўп бўлиб, ўқиган йиллари мадад бериб туришган. Камсуқум, бировнинг оқи билан ҳам, қораси билан ҳам иши бўлмайдиган одам бўлган.

Кувват Жабборовни илинтириш учун нозик ҳалқани топиш зарур эди. Бу ҳалқа мулло Тилло шахсида намоён бўлади. Расул Жўраев (маълум сабабларга кўра исмлар ўзгартирилди — *муал.*) деган ўқитувчининг уйида зиёфат уюштирилади. Меҳмондорчилик авжи қизиган, хуржун-хуржун винолар ичилган, ҳамма сархуш бўлган пайтда кимнингдир «эсига» мулло Тиллони ҳам айтиб келиш тушиб қолади. Аввалдан келишиб қўйилганидек, оёғи енгиллардан бири чопқилаб бориб, уни кўярда-қўймай олиб келади. Мулло бечора каловланиб, дастурхонга қўл чўзишга ҳам ибто қилиб, бир чет-

да ноилож ўтиради. Обрўй Шеров, Ислон Зариповлар уни гапга олиб, бирга ичишни ҳам таклиф қиладилар. Мулло бир муддатдан сўнг нега чақирилганлиги сабабини билолмай, хуноб бўлиб уйига қайтиб кетади.

Қувват Жабборов бошдаёқ амакисининг кириб келишини хушламаган, «бу муаллимлар базми бўлса, ичилса, бу кишига нима бор бу ерда? Ким қилди бу ишни» деб сергакланган. Обрўй Шеров билан Ислон Зариповлар, «мулло бобода гап кўп, қизигидан айтадилар», деб уни хотиржам қилишга уринганлар. Мулло Тилло Қувват Жабборовнинг гапидан сўнг индамай ўрнидан туриб кетади. Унинг шу гуруннга келиши ўзи кифоя эди. Бутун машмаша шу базмдан сўнг бошланади.

1937 йил эди. Мудҳиш йил кирган эди. Шу йили Совет — Германия муносабатлари кескин тус олаётганди. Уруш ҳақида газеталар аюҳаннос солмоқда эди. Ўша меҳмондорчиликдан тўрт-беш кун ўтиб, қишлоқда мулло Тиллони олиб кетибдилар, қамабдилар, деган гап тарқалади. Мусичаи беозор, деҳқончилик қилиб кун кўрадиган мулло Тиллога сиёсий айб қўйилади: фалон ўтиришда «оқ хўроз билан қизил хўроз уришди, оқ хўроз енгиб чиқади», деганмиш. Оқ Гермон бўлса, қизил шўролар, мулло урушни ёқлаётир, Гермон енгсин деяётир, деб гувоҳлик беради Обрўй Шеров билан Ислон Зариповлар.

Мулло Тилло қамалиб ётаверсин, бу орада Қувват Жабборовни ҳам ҳибсга олиб улгурадилар. Ермушкин деган бири келиб, уни дарс бераётган жойидан тўғри қамоққа олиб кетади. Қувват Жабборовга қўйилган айб «сен ўша суҳбатда амакинг мулло Тиллонинг гапини маъқуллагансан, Германия зўр, аэропланлари кўп, дегансан. Тушунган киши, мактаб директори бўлатуруб улуғ доҳийларимиз суратларига пешаналаридан атайлаб мих қоққансан», деган мазмунда бўлади.

Ҳақиқатда, қишлоқдаги чойхонада Ленин ва Сталиннинг расми осиглиқ бўлади. Уни яқинда олиб келишган эди. Туман комсомол кўмитасининг котиби Бобомурод Авазов меҳмондорчилик воқеасидан уч-тўрт кун илгари мактабга келганида, Қувват Жабборов уни чойхонага олиб чиқади. Комсомол котибининг кўзи ўткир бўлмайдими, чой хўплайтуруб, Қувват Жабборовга қараб, «Қувват ака, қарамабсиз-да, доҳийларимиз суратларини илишда ишни чатоқ қилибдилар, қаранг, мих ўртоқ Сталиннинг пешанаси устидан тўғри келиб қолибди», дейди. Қувват Жабборов шу гапдан

сўнг чойхоначини чақириб, суратларини олдириб, бир четга қуйдириб қўяди.

Сўроқ вақтида унинг ўз ўқитувчилари Обрўй Шеров ва Ислом Зариповлар «Мулло Тиллога Гермон зўр деб ўргатган, доҳийларнинг суратларига михни атайлаб, уларга ўлим тилаб пешанасидан қоқтирган шу — Қувват Жабборов бўлади, у газета ўқийди, дунёдан хабари бор, мулло бу гапларни қаёқдан билсин», деб оёқ тираб туриб оладилар.

1937 йил қатағони жафосини чеккан Қувват Жабборов.

Қувват Жабборов мулоҳазали, кўп ўйлаб, кам гапирадиган одам эди. Суд бўлаётган пайтда, ҳалиги, тухматни тўқиганларга шундай саволлар берадики, улар каловланиб, гапнинг қаёққа кетишини билолмай, орқаларида ўтирган ҳомийларига бурилиб қарайвериб эслари кетади. Ҳомийлар ҳам сир очилиб қолишидан чўчиб, жим ўтиришни афзал биладилар. Қувват Жабборов гувоҳларга савол беради:

— Уртоқ Сталиннинг расмини илаётганда, унинг четларига мих қоқаётганда мастмидим, хушёрмидим?

Иккала гувоҳ бир-бирига қарашади, нима деб жавоб берса маъқул бўлишни (бундай савол ва унга жавобни хаёлларига ҳам келтиришмаган эдилар) билишмай, орқаларига ўгирилишади. Гап ўргатувчи ҳомийлар ҳам лол. Судья уларни огоҳлантиради, «жавоб бер, мастмиди, хушёрмиди?» дейди у ҳам гапнинг моҳиятига етиб-етмай.

Ноилож қолган Обрўй Шеров:

— Маст эмасдингиз, — дейди мингиллаб.

Қувват Жабборов яна уларга бир савол беришга ижозат сўрайди: — Бир қишлоқда яшаймиз, бирга ишлаймиз, айтинглари-чи, ҳеч бир вақт менинг руҳий жиҳатдан хасталикка чалинганимни, ақлим озган пайтлар бўлганини биласизларми?

Гувоҳлар бу сафар «йўқ» деб жавоб қайтаришади.

Шунда Қувват Жабборов судьяга юзланиб, «хурматли халқ судьяси, мен маст бўлмасам, руҳий касал

бўлмасам, чойхонадаги расмларга нима даҳлим бор, меннинг иш жойим бўлак, сурат илсам мактабимга иламан-да», дейди. Гувоҳларнинг оvsарлиги оқибатида «Доҳийларнинг суратларига миҳ қоқди», деган даъво ўз тасдиғини топмайди. Аммо, шўронинг зиндонидан оппоқ бўлиб чиқиб кетиш ҳеч кимга муяссар бўлмаган иш эди. Қувват Жабборовга «Шўроларга қарши агитация юритган» деган айб кўйилиб, 10 йиллик жазо муддати тайинланади. Қамоқ муддати 8 йил, 2 йил очиқ усулда жазони ўташи керак эди. Қаршида бир неча ой қамалиб ётган бегуноҳ муаллимни Тошкентга олиб кетадилар. Тошкентдан эса Архангельск тарафга жўнатиб юборадилар. Мактаб ўқувчилари учун қишга ўтин тайёрлаш ҳангомаси унинг ҳаётини остин-устун қилиб юборди. Қувват Жабборов маҳбуслар айтмоқчи, «қўнғироқдан қўнғироққа қадар» ўтириб чиқади.

Архангельск Шимолий кўтбнинг қўлтиғи тағидаги жой. Совуққа дош бериш осеёлик маҳбуслар учун жон бериш билан тугарди. Қувватнинг ҳам ўнг оёғида шиш пайдо бўлади, ботинка сиғмай қолади. Шу ҳолида ҳам оёғига қовулган нимчасининг енгини кийиб, устидан латта-путта ўраб, судралиб бўлса-да, ишга чиққан. Охир ҳолдан тойиб, йиқилиб қолганида уни тиббий бўлимга судраб келишади. Қамалганидан буён ўтган икки йил давомида у шу ерда, ҳушига келгач, сувни кўради, ҳаммом қилади. Уни кўраётган дўхтур аёл секин шивирлаб, «ҳамюрт, бардам бўл, мен фалончининг умр йўлдоши эдим», деб Республика раҳбарларидан бирининг исми-шарифини айтади. У раҳбар Қувват Жабборовдан анча олдин қамалиб кетган эди. Ўша аёл унинг оёғини жарроҳи қилади, қардошим деб парвона бўлади. У тузалиб чиққач, тупроқ қазишдек оғир меҳнатга сафарбар этилади. Шу жойда Қозоғистон фирқа қўмитасининг котибларидан бири Айтоқовни учратади. Қамоқхонада кеча шўро тузуми деб жонини жабборга берган, катта-катта минбарлардан «Яшасин Ленин, Сталин» деб бақирган одамлар мунғайиб галтак сурар, инқиллаб-синқиллаб, туни билан алаҳсираб чиқардилар. Энди улар тунда, уйқуларига гапирар эдилар.

— Қарши турмасида одам тиқилиб кетган эди, игна ташласа ерга тушмас эди, — деб ҳикоя қилади қамоқдан қайтиб келган Қувват Жабборов, — ярим кечага қадар оёқда тик туришдан бўлак чора йўқ эди. Ярим кечадан сўнг якёнбош бўлиб бурилиш иложи бўларди — тунгги соат 24.00 дан бошлаб то тонг отгунча

одамларни битта-битта олиб чиқиб кетишарди. Улар қайтмас эди... Тонг отгандан сўнг яна аввалги ҳолат, қамоқхонага янги маҳбуслар олиб келинарни. Тошкент қамоқхонасида (Тоштурма) аҳвол бундан ҳам бешбаттар экан. Бу жойдан Сибирга, Шимолга жўнатиб юборардилар. Совуқ жойларга кетувчиларга маҳбуслар кийимларини алмаштириб берардилар...

Кувватнинг айни кучга тўлган, йигит ёши Архангельск котлавонларида сарф бўлди. Бир неча чақирим жойда турнақатор тизилиб, чумолидай ғимирлаб ётган маҳбуслар тупроқ уюмларини тепа-тепа қилиб уйиб ташлашарди. Кувватнинг шижоатига ҳамма қойил қоларди. Кунлик топшириқни 200—300 фоизга бажариб, қамоқхоналар бўйича рекордсмен деган ном олади. Унга алоҳида бел ясашиб берадилар, у билан 30—40 кг тупроқни бир зарбда юқорига итқитарди. Топшириқни ошириб бажарганларни сал тузукроқ «боқишган». Кувват Жабборовлар бўлажак завод ўрнини 3,5 м. чуқурликда ковлаб берганлардан. Унинг бир ўзи отган тупроқни 16 маҳбус нарига ташиб улгурган. Бир рус йигити, уни Славка дейишган, ғалтак суришда рекорд ўрнатган. Ғалтакка 170 кг тупроқ солиб баландликка суриб чиқиш, тўкиб келиш ҳазилакам иш бўлмаган. Кувват Жабборов қазишда, у ташишда ғолиб бўлган. Улар ҳибсда бўлган лагерда 16 минг маҳбус бўлган. Икки ғолибнинг суратлари қамоқ деворлари бўйлаб осиб кўйилган. Шунчалик доврўқ қозониш билан унинг қамоқ муддатидан атиги бир кунни ҳам кечишмаган.

Кувват Жабборов 1947 йилда ўн йиллик муддатни тамомлаб Потронга қайтиб келади. Ўн йил оз вақт эмас. Потрон ариғидан бу йилларда қанчадан-қанча сувлар оқиб, адам дунёсига кетади. Кувватнинг қамалгунча Мушаррам деган аёли, Жўра деган думбоққина ўғли бўлган. «Халқ душмани» оиласига ким ҳам қарашга ботина оларди у пайтда. Қариндош ҳам ўзини олиб қочадиган замонлар бўлганди-да, эҳ аттанг, нора-сида бола Жўра очликдан ўлади, она эса эрга тегиб кетади...

Кувват Жабборов тақдирга тан бериб, ҳаётини ян-гидан бошлаш кўйига тушади. Бигта-иккита оқсоқол ўртага тушиб, уни Қимматой Қаюмова деган жувонга уйлантириб кўйишади. Энди ишга кираман деб тараддуд қилаётганида Узоқ Неъматов яна қимирлаб қолади. У бу пайтда туманда катта лавозимда, сув хўжалиги соҳасида ишларди. Тазйиқлар оқибатида Кувват Жаб-

боров Тожикистонга кетиб жон сақлашга мажбур бўлади. Ким-ким, у, қамоқда рекорд ўрнатган йигит, маҳбусликнинг укубатларини яхши биларди. Яна шу кунлар бошига тушмасдан бурун қайдасан Кўрғонтепа деб бир кечада тугунини кўтариб, жўнаб кетади. Кўрғонтепада педагогика билим юртини тамомлаб, муаллимлик қилади. Олти фарзанд кўради. Обрў-эътибор билан пенсияга чиқади. 1972 йилда, энди уни қаматиш ҳеч кимга зарур бўлмай қолганда, қадрдон Потронига қайтиб келади. Келган оқшом «Етти Тўғ Ота» қабрларини зиёрат қилиб, кўнгли таскин топади.

Кувват Жабборов она-қишлоғига қайтиб келганидан сўнг болаларим маломатимга қолиб юрмасин деб Республика Олий Судига ўзининг оқланганлиги ҳақида ҳужжат беришларини сўраб мурожаат қилади.

Сталин даври сиёсий маҳкумлари 1957 йилда умумий авф этилганлигини кўпчилик яхши билмас эди. Кувват Жабборовга 1973 йилда Олий Суддан жавоб хати келади ва унинг ҳамда мулло Тилло Қўлдошев, Ботирхўжалар (бир иш бўйича учаласи) фуқаро сифатида авф этилганлиги, гуноҳсиз деб топилганлиги маълум қилинади...

Кувват Жабборов 1992 йил 28 январда бандаликни бажо келтиради. Унинг омади бор экан. Ҳарҳолда, у дўзах ичидан утиб келиб, она қишлоғи Потронда, киндик қони тўкилган муқаддас тупроққа бош қўйди. Армонли дунё экан. Ботирхўжа ва мулло Тиллоларнинг хохи қаерларда қолиб кетди, ёлғиз Аллоҳга аён.

Кувват Жабборов 37-йил пулсиротидан эсон-омон ўтганлардан бири. Унинг бахти бор экан. Фарзандлари камолини кўра олди. Потроннинг қад ростлашини, Мустақилликнинг ялови ҳилпирашини кўра олди... Катта ўғли Турсунпўлат математика ўқитувчиси, Меҳринисо ва Хайринисолар Нишон туманида бошланғич синфларга сабоқ берадилар. Раъно ҳам педагогика билим юртини тугатган. Садафмоҳ — шифокор, Бўри сув хўжалиги соҳасида ишлайди...

Холиёр Норчаев эслайди: Кувват Жабборов. Потронда, мазор кўчадаги Эшонбобонинг собиқ корхонасида очилган мактабда ўқитувчи бўлган. 1936 йили ТЎМ (тўлиқсиз ўрта мактаб) директори бўлган. Зулфи Омонов, Гўзал Неъматовалар ҳам қишлоқдаги биринчи муаллимлардан эди. Гўзал момо ҳозир ҳаёт, 98 ёшга кирган. Зулфи Омонов вафот этган. Кувват Жабборовнинг уғил-қизлари ота касбини давом этдирмоқдалар.

Узоқ Неъматов ҳукуматнинг ишонган одами бўлган-да. Фарғонадан бир Куқонбоев дегани келиб, «босмачилар»га қарши кўнгилли гуруҳ тузади. Узоқ Неъматов ҳам кўлига милтиқ олиб, «босмачини» қийратган. Энди, у одамлар ҳам топшириқни бажарганлар-да. Бажармаса, ўзини қамоққа тикардилар. Уртада шахсий адоват қанчалик газаклаган, буни билмадим, аммо, ишончим комилки, шўро сиёсатининг ўзи зиёлини қиргин қил деб турганда, бошқа қандай йўл бўлиши мумкин эди?! Оғир замонлар эди, бировни айблаганга ҳам тилинг бормайди...

Хусан Алиқулов хотирлайди: 33-йили шароит оғирлашиб, қишлоқдан кўп одамни қамаш бошлангач, юрагини ҳовучлаб юрган отамиз Афғонистонга кетиш тараддудига тушиб қолдилар. Отамиз деҳқон киши эди, ўнбошилиқ қиларди. Тўртта туямиз бўларди, уларга зарур юкларни ортиб, йўлга чиқди. Момомиз Ақиш қишлоғидан эди. Биздан қуйироқдаги Чорағил қишлоғида унинг опаси турарди. Отам аввалдан Чори деган туркман билан гапни пишитиб қўйган экан, юкларни у олиб кетади. Онамнинг акаси анчадан бери Афғонистонда бизни кутиб ётарди.

Бўлаётган ишлардан момом норози бўлган. У Афғонистонга кетмайман деб раис Шодмон Муродга хабар беради. Даврон қуролли гуруҳ бошлиғи бўлган. Бу хабар уларнинг қулоғига етади.

Мен шу вақтда ўн ёшдаман, ҳамма нарсага ақлим етади. Онам неча кеча ухламай ўн бир ёстиққа кийим-кечагу матоларни жойлаб, эшакка ортдида, иккаламиз мингашиб Чорағилга қараб кетдик. У вақтда атроф бийдай дала, қамишзорлар ақлни шоширарди. Чорағил қишлоғига яқинлашганимизда қамиш ичида пусиб ётган 3 туркман бизга от қўйди. Омадни қаранг, улар нарса-қораларимизни тортиб олаётган вақтда Чорағилдан тобут кўтарган одамлар пайдо бўлди. Босқинчи туркманлар жуфтакни ростлаб қолдилар. Эсон-омон Чорағилга, момомнинг опасиникига келиб тушдик. Биз шу ерда пойлаб турадиган, отам ўнғай вақтни топиб бизларни олиб кетадиган бўлиб ваъдалашганди. Эсимда, у киши қаердандир бесунақай наган ҳам топган эди. Шу савил ҳам матоларнинг ичида яширилган эди.

Бир пиёла чой ичар-ичмас ташқарида бақриқ-чақриқ эшитила бошлади. Онам гап нимадалигини англаб, ёстиқларнинг биридан наганни оласолиб холамга узатди. Холам бечора қўрққанидан қаерга яширишни

билмай иштонининг ичига солиб, кўрпага ўралиб, «касал» бўлиб ётди. Бир зумдан сўнг Узоқ Неъматов, кочарлик Жўра Ниёз, шўро раиси Ниёз Баҳриддиновлар дағдаға билан уйга кириб келишди-да, пойгакда тўда бўлиб ётган ёстикларни оёқлари билан тепиб кўра бошладилар. Билдиларки, бари кийим-кечак, асл матолар. Улар Афғонистонга олиб ўтиб кетамиз деб мўлжал қилган буюмларимизни тортиб олиб, ўзимизни дўқ-пўписа билан изимизга қайтардилар. Узоқ Неъматов отамни ҳам топиб, қўлини орқасига қилиб боғлатди-да, орқасига минггаштириб олиб кета бошлади. Шу жўнашда отамни Қаршига олиб кетган экан.

Эсимда йўқ, отам Қаршидан неча кунда қайтиб келгани, бир кун ярим кечада онамнинг йиғиси товушидан уйғониб кетдим. Бошимни кўтарсам, отам кўрпам этагида бир аҳволда ўтирибди. Онам «ўғлингиз кўрқибди, касал бўлиб ётибди», деган экан. Отам бошини кўтариб, жилмайган бўлди. Унинг кўзлари таги кўкариб, юзлари муматалоқ бўлиб кетганини шунда сездим. Онам бежизга йиғламаётган экан.

— Йиғламанглар, жон омон қолди-ку, шунисига ҳам минг шукрона, — деди отам бизларни юпатиб, — ҳайриятки, анов савил наганни топишолмади, бўлмаса, кўришмасдик. Уйимиз шип-шийдам бўлиб қолган, юкларнинг бир қисми туяларда Афғонистонга кетган, қолган асл матолар, кийим-кечакларимиз эса шўронинг ишонган одамлари қўлида хомталаш бўлганди.

Бундай ўйласам, отамни ўшанда қаттиқ калтаклаган экан. Раҳматли икки йил яшар-яшамас, 46 ёшида ўлиб кетди. Йиғлаб-сиқтаб одам бўлдик, отамизнинг ўрнини билдирмаслик учун кечаю кундуз меҳнат қилдик. Ер тузиш соҳасида 35 йил ишлабман. Шўро ҳукумати шахсий томорқаларни йилда икки марта ўлчатарди. Озгина ортиқ еринг бўлса, бу ёғи солиқ, нарёғи — катта бўлсанг, ишинг билан, амалинг билан хайрлашув билан хотима топарди. Узоқ Неъматовнинг ҳам томорқасини неча марта ўлчаганман. Ери чамадан зиёда эди. Бундай қаламни қитирлатиб, акт тузсам, бас, маломатга қолар эди. Шундай вақтда у виқор билан сурбетлик қилиб, «Хусан, эсингдан чиқмаган бўлса керагов, отангни ўлимдан олиб қолганман. Нақ ўлимнинг оғзидан қайтариб келганман-а», дерди.

Менинг эса ўн ёшимда юз берган ўша воқеа кунини кеча бўлгандай хотирамда жонланиб турарди. Жонланиб турардию, тилим айланмас, отамни лаҳадга тиқ-

қанларнинг юзига тикка қаралмас эдим. Замон юраги-мизни бир умрга зада, мажруҳ қилиб қўйган эди...

БОТИРХҲЖА ФОЖЕАСИ

20-йилларнинг охирлари Потрон қишлоғи тарихида энг аянчли кечган давр ҳисобланади. Шу йиллари қишлоқнинг энг сара, гапга етарман, меҳнаткаш кишилари турли сабаблар билан қамоқларга ташланади. Эшону муллалар биринчи галда иғво-туҳматлар гирдобида қолиб, еру сувидан, молу мулкидан Мосуво этилади, жасадлари қамоқларда чиритилади. Собиқ «Обод» артели ҳудудида истиқомат қилиб келган Рустамхоннинг ерсуви тортиб олинади, ўзини Қаршига олиб кетиб, қамоққа ташлайдилар. Сўроқ-қийноқларга чидай олмаган Рустамхон ҳаётдан кўз юмади. Қамоқхонадан унинг кийим-боши ва салласи қайтариб берилади.

1927 йилда тирикчилиги деҳқончилик билан кечган Баҳриддинхон, Ботирхўжа ва Ҳайдарқулларнинг молу мулки мусодара қилинади. Бу ишларнинг бошида қишлоқ шўроси, узунқулоқлар туришган. Шу йиллари қишлоқ шўроси раиси Раҳимхон Тўраев бўлган. Давр жазавасидан Темирхон, Эргашхон, Умархон, мулло Арслон, Азимхон эшонлар ҳам четда қолмаган. Молу мулкидан айрилган қишлоқ аъёнлари жонини қутқазини учун ўзга жойларга, баъзи бирлари Афғонга кетишни афзал билганлар. Жумладан, Бадриддинхон 12 ёшли ўғлини (Салоҳиддинхон) олиб, Амударёни кечиб ўтиб кетган. Бадриддинхон машҳур эшон, шўроларнинг қадами Потронга етмай, «кофирлар юзини кўрмай» деб оламдан ўтган Турсунхоннинг укаси эди.

Турсунхон эшон қизил вабонинг шитобидан бўлажак кўргуликларни аниқ тасаввур қилган кўринади. Эшон бобонинг вафотидан озроқ муддат ўтиб, унинг уй-жойи, корхонаси мусодара этилади. Жамоа идораси, мактаб унинг ҳовлисида очилади. Турсунхоннинг кичик фарзанди Ансорхон, барибир, шўро чангалига тушади. Кўқонбоев бошлиқ аҳолидан бойликларни тортиб олувчи фавқулодда ҳайъат аъзолари Ансорхондан отасидан қолган тиллоларни топиб беришни талаб қилади. Оғзига милтиқ нили тиқилган, қайноқ сув қўйилган бола қаттиқ хасталаниб, оламдан кўз юмади. Турсунхон эшоннинг Олия пошша, Муҳсина пошша деган қизлари молхонада яшашга мажбур этилади. 84 ёшли

Очил бобо Йўлдошевнинг шаҳодатича, Ансорхон 1914 йилда туғилган. Эшоннинг ҳовли-жойини тилло излашиб ҳайдов қилган фавқуллода ҳайъат аъзоларидан бири Ансорхонга милтиқ тўғрилаб (шу пайтда у 12—13 ёшли бола эди), лўм билан уриб, топиб берасан, деб мажбур қилганлар. Асли йўқ тиллони у қаердан топиб берсин. Турсунхон эшон бир умр молу мулк йиғмаган, топганини, назр этилганини қишлоқ аҳлига пиширкуйдир қилиб едирган, кийдирган. Дўқ-пўписалардан Ансорхоннинг юраги ёрилиб, вафот этади.

Шажара, олдинги қисмларда айтилгани каби, кейинги йилларни қамрамаганлиги, аниқроқ айтилса, давом эттирилмаганлиги боис, Мир Сайид Фатҳулло ва Турсунхон авлодининг XIX аср охирлари — XX аср бошларида яшаган вакиллари ҳақида узук-юлуқ маълумотлар сақланиб қолган, холос.

«Етти Тўғ Ота» авлодининг XIX аср охирлари ва XX аср биринчи ярми бошларидаги забардаст вакилларида бири Ботирхўжа Икромхўжа ўғлидир. Таассуфки, Ботирхўжа шажараси билан XVIII аср ўрталарида тузилган ва Муҳаммад Раҳимхон томонидан тасдиқланган насабнома орасида катта узилиш вужудга келган. Сабаби, авлоднинг шажараси тузилгандан то Ботирхўжа туғилган XIX асрнинг 80-йилларига қадар оралиқда бир авлод даври бор, оралиқ даврда туғилган, яшаган тармоқ эса шажарага киритилмай қолган. Шажаранинг давоми, эҳтимол, Ботирхўжанинг отаси Икромхўжанинг отаси Камолхондир. Шажаранинг охири, маълумки, Сайид Муртазо хонадони билан хотима топади. Бу, тахминан, XVIII асрнинг охирлари — XIX асрнинг бошларини ўз ичига олади. Бироқ, бир асрлик муддатда — XIX асрда Потронда яшаб ўтган Мир Сайид Фатҳулло уруғлари ҳақида ҳеч бир маълумотлар мавжуд эмас, ёинки, ҳозирча топилмасдан турибди. Тўғри, бу авлоднинг вакиллари ўтган або-аждодаларини яхши билганлар. Аммо, асримизнинг бошларида шўро салтанати ўрнатилгач, одам қадри-қиммати, уруғ-аждоди, зоди-будди тамомила унутилди, аниқроғи, унутилишга мажбур этилди.

Етмиш ёшни қоралаётган Ҳайдархон Баҳодиров ҳам шу авлоддан бўлади. У кишининг ота-боболаридан эшитишларича, бобокалонлари Асадуллохон Турсунхоннинг оталари Мукаррамхон билан Бухорода бирга ўқиганлар. Улар шажара бўйича қариндош эканликларини яхши билганлар. Бирлари Ҳазрати Алининг Ҳасан, ик-

кинчилари Ҳусайн деган ўғиллари тармоғидан эдилар. Асадуллохон бобомиз Мукаррамхонни асл ота-боболари қуниб ўтган Потрон қишлоғига олиб келадилар. У киши Мукаррамхонни жуда иззатлаб ер-сув берган, сингилларини никоҳ қилганлар. Мукаррамхондан Турсунхон туғилган...

Баъзи мулоҳазаларга кўра, Мукаррамхоннинг Камолхон деган укалари бўлган. Камолхондан Икромхон, Икромхондан эса Ботирхўжа дунёга келган. Англашиладики, Ботирхўжанинг она тарафи потронлик Мир Сайид Фатхулло авлодидан, яъни Имом Ҳусайн тармоғидан, ота тарафи фойзободлик Мукаррамхон шуъбасидан, яъни Имом Ҳасан насабидан, дейиш мумкин.

1910 йилда таваллуд топган Чори бобо Эгамбердиевнинг хотирлашича, Ботирхон қишлоқ масжидида имомлик қилган, болаларни ўқитган. Аммо, муллачилик қилмаган. Отаси Икромхўжа камбағал киши бўлган экан.

1998 йилнинг 26 августи куни 84 ёшли Тўхта буви Шамсуддин қизи билан учрашув насиб этди. Тўхта буви Сурхондарёда яшайдилар. Ҳали анча бардам ва тетик бўлган аямиз Ботирхўжанинг яқин уруғларидан бўладилар. Икромхоннинг тўрт ўғли бўлган, тўнғичи Ботирхўжа, сўнг Мухторхон, Муқимхон ва Шамсуддинхон. Тўхта буви ана шу Шамсуддинхоннинг қизлари бўлади. Икромхўжанинг икки сингиси ҳам бўлган, уларнинг бири Тунуқ пошша, иккинчиси Турсун пошша эдилар.

Тўхта буви, афсуски, Ботирхўжанинг оналари исми-шарифларини эслай олмадилар. Аммо, амакисини яхши билишини, то қамалгунларига қадар (бу жойда Ботирхўжанинг иккинчи марта қамалиши, 1937 йил кўзда тутилаётир), Ботирхўжанинг уйига тез-тез бориб туришини айтдилар. Тўхта бувининг айтишига қараганда, Ботирхўжа барваста, сариқдан келган, тўла киши бўлган.

Ботирхўжанинг фарзандлари кўп бўлган. Шодмонхон, Қиличхон, Ўроқхон, Бурҳонхон деган ўғиллари, қизлари бўлган. Шодмонхон уруш пайти Житомирда ҳалок бўлган. Қиличхон иккинчи жаҳон урушида қатнашади, оғир ярадор бўлиб қишлоғига қайтади ва 1947 йилда, навқирон ёшида қазо қилади. Ўроқхондан Аъзамхон, Миршарифхон ва Ҳалима, Ҳазира исмли фарзандлар туғилади. Айтиш жоизки, Ўроқхон фарзандлари, набиралари, звара-чеваралари «Етти Тўғ Ота» деб атал-

миш улуг боболари руҳини шод этишда, қишлоқ қабристонини ва улар даҳмаларини тиклаш, таъмирлаш, обод қилишда алоҳида саъй-ҳаракат кўрсатиб келяптилар.

Ботирхўжа ўғилларидан яна бири Бурҳонхон бўлиб, у 1929 йилда туғилган. Бурҳонхон туғилишидан сал олдинроқ Ботирхўжа тухматга чалиниб, қамоққа олинади. Фарзанд туғилгач, қариндошлар замон зайлини ўйлаб, уни Ботирхўжанинг укаси Муқимхон отига ўтқарадилар. Шу тариқа у ҳали ҳозирга қадар Бурҳон Муқимов исми-шарифида бўлиб келади. Эҳтимол, ўша долғали йилларда шундай қилиб, болани муқаррар фалокатлардан муҳофаза қилишгандир. Дарвоқе, Муқимхон ҳам кўп яшамаган, тез орада у ҳам бандаликни бажо келтиради.

Ботирхўжанинг ака-укаларидан бири Мухторхон бўлган. Мухторхондан Акбархон дунёга келади. Ботирхон Акбархонни олти ёшидан бошлаб ўқитади ва ўзига ҳалифа, шогирд қилиб олади. Шу сабабли, кейинчалик бу зот «Ҳалифа эшон» лақаби билан танилади. Ҳалифа эшон авлоди ҳам бугун элда таниқли кишилар. Хусусан, набиралари Рўйиддинхон Қарши тумани имомхатиби, диёнатли, илмли киши. У дунёвий ва диний илмларни теран эгаллаган, авлоди шажарасини яхши билади.

Қишлоқнинг кексалари Ботирхўжа ҳақида ҳали ҳамон эҳтиром билан сўз юритадилар, орзиқиб эслайдилар. Қишлоқ масжидида 36 йил имом-хатиб бўлиб, ҳаммани саводхон қилган, ўқитган Ботирхўжа жуда ҳалол покдомон киши бўлган. Қишлоқ аҳлини, масжид қавмини мудом яхшиликка даъват этиш, иймон, диёнат, савоб ва ўзаро аҳиллик бобида амри маъруф қилишдан сира толиқмаган.

Юртимизга руслар қадами теккан ўтган аср иккинчи яримларидан эътиборан, шунингдек, шўро замони бошлангандан кейин ичкиликка ружу қилиш, харомхариш ишларга берилиш ҳоллари содир бўла бошлайди. Шўро даврида амал теккан, қўлида милтиғ-у, айтгани айтган бўлган касларнинг айримлари вақти ғаниматдан фойдаланиб, давр суриш пайида бўлганлар. Ботирхўжа бундай хатти-ҳаракатларни қатъият билан қоралаган. ундай одамлар билан салом-аликни йиғиштириб қўйган. Ана шулардан бири Мейлихон деган йигит эди. Мейлихон воқеасини ҳозир ҳам бутун Потрон қишлоғи эли яхши билади. Бизга ҳам бу иш тафсилотини Чори бобо Эгамбердиев сўзлаб берганди.

«Мейлихон зўр йигит эди, — деб ҳикоя қилади Чори бобо, — аммо, шайтон йўлидан оздирдим, билмадим, атрофига тўрт-бешта улфат йиғиб, йигитчилик йўлига кирди, хотинбозлик ишқига тушди. У Орифхоннинг хотинига хуштор бўлиб, унинг уйида ўралашадиган бўлиб қолади. Орифхоннинг қариндошлари нима қилишини билмай, юрак-бағри доғ бўлади. Ахир, Мейлихон шўронинг одами, нагани бор, уни дафъ қилиш қийин, шартга отади-қўяди-да, деб андиша қилишади. Нима бўлса ҳам, суяк пичоққа бориб етгач, Орифхон, Йўлдош, Камолхон гапни бир жойга қўйиб, уни ўлдиришга қарор қиладилар.

Мейлихон бир кечаси Орифхонникига келиб, аввалгидай еди-ичди қилиб, ёнбошлаб ётади. Унинг кайфи анча тароқ бўлиб қолгандан сўнг, гапни бир жойга қўйган Йўлдош, Орифхон ва Камолхон (у Орифхоннинг хотинининг акаси эди), секин эшикка чиқиб, охирги маслаҳатни қиладилар, Йўлдош Мейлихонни чалғитиб турадиган, Камол чой олиб келган киши бўлиб, қўлтигидаги болта билан уни уриб ўлдирадиган бўлади. Орифхоннинг, афтидан, бу ишларга юраги бетламаган. Худди келишгандай иш тутадилар. Мейлихон навбатдаги ароқни сипқариб, газак қилиш билан банд бўлганда, Йўлдош секин томоғини қиради. Камолхон чойнакни қўйиб, орқасига ўгирилади-да, болтани чиқариб, Мейлихон устига ташланади. Болта мўлжалга адашмай тегади, Мейлихоннинг боши тарс ёрилади. У жуда бақувват йигит бўлган. Шу ҳолида ҳам ирғиб туриб, Камолга ёпишади. Йўлдош иккаласи бир амаллаб уни босиб оладилар, Орифхон ҳам уни гиламга ўрашга кўмаклашади.

Жасадни нарироқдаги чайла ичига кўмадилар. Орандан уч-турт кун ўтгач, кўнгиллари тинчимайди-да, ковлаб олиб, Тўрахўжанинг боғи этагида олдин қазилган чуқурга бекитадилар. Бу чуқурни Мейлихоннинг ўзи қазган бўлиб, қачон бўлса ҳам Орифхонни ўлдириб, шу ер-

Меҳнат фахрийси Ҳаққи бобо Тогаев.

га дафъ қиламан деб ўйлаб юрган. У, шу тариқа ўзи қазган гўрга узи кумилади.

Мейлихон ўлдирилгач, орадан 10—15 кун ўтади, қишлоқ сукунатда, ҳеч кимдан миқ этган сазо чиқмайди. Мейлихоннинг «Файрат» жамоа хўжалигидаги мактабда директор бўлиб ишлаётган жияни Қамбар Темиров тоғасининг дом-дараксиз кетганидан шубҳага туша бошлайди. Сўрайди, суриштиради, биров тайинли гап айтмайди. Тумандагилар ҳам ҳеч нарса билишмайди. Шундан сўнг ваҳима бошланиб кетади. Милиция ходимлари, қишлоқнинг катта-кичиги оёққа туриб, унинг жасадини излашга гушадилар: ариқ ҳам, қабристон ҳам, қудуқлар ҳам, бирор жой назардан четда қолмайди. Саттор бова деган одам бир кун ўт ўриб юрса, Тўрахўжанинг боғининг этагида, бурчакда пистоқчи яшил чивин гужғон ўйнармиш. Шу вақтда айни янтоқ гуллаган маҳаллар, пистоқчи чивин, одатда, тиконга қўнгувчи бўларди, бу ерда тикон бўлмаса, деб хаёлдан ўтказди Саттор бова. Бирорта илонми, типратиконми ўлиб ётган бўлса керакда, деб тахмин қилади-да, ўтини ўраверади. Шамол терсдан эсади-да, димоғига қўланса бир ҳидни олиб келади. Саттор бобонинг шунда хаёли жойига келади, Мейлихонни одамлар оёқ яланг бўлиб излаб юришувди, у шу ерда бўлмасин, деб секин қишлоқ шўроси томон йўл олади...

Мейлихоннинг кимлар томонидан ўлдирилишини гумон қилиб ўтиришга ҳожат йўқ эди. Қишлоқ аҳли бир кун муқаррар шу воқеа бўлишини олдиндан тахмин қиларди. Ҳақиқатда, зудлик билан Орифхон, Камолхон, Йўлдош қамоққа олинади. Уларга қўшиб Худойберди, Тўрахўжа ҳам ҳибсага олиб кетилади. Охир, ўлик Тўрахўжанинг боғи девори тагидан топилади-да.

Бу воқеадан кимлардир фойдаланиб қолиш йўлига кирадилар. 28—29-йилларда дин аҳлига, эшонун мулларга ялпи ҳужум давом этаётган маҳаллар эди. Потрондаги обрўли, эътиборли сайидларни, эшонларни йўқотишнинг бундай қулай имконияти бўлмас эди. Дарров узунқулоқлар, миш-мишлар ишга тушади. Ҳа, фалон кун масжидда Ботирхўжа зинокорлик ёмон иш, зинокорнинг жазоси қон билан бўлади, деган эди, бу гап устида Бобоқул эшон, Бадриддин эшонлар бор эди, қабилдаги гаплар қиладиган ишини қилади. Номлари зикр этилган эшонларни, биринчи галда Ботирхўжани оёғини ерга текизмай олиб кетишади. Бу воқеа 1929

йилнинг кеч кузида, янтоқ гуллаган даврда содир бўлади.

Афтидан, сўроқ жараёнида эшонларнинг жиноятга алоқаси йўқлиги аниқланади. Олти ойдан сўнг Бадриддинхон қамоқдан озод қилиниб, жазони бадарға билан алмаштирадilar. Ботирхўжа, чамаси, гуноҳи йўқлиги тасдиқланган бўлса-да, узоқ муддат Қаршида ҳибсда сақлаб турилади. Уни ҳам, барибир, бўшатишга тўғри келади. Лекин бу иш қачон юз берган, аниқ айтиш қийин. Ҳарҳолда, шу воқеадан сўнг, Ботирхўжанинг тинчи бузилган. Қишлоқда туrolмаган. Бадриддинхонни, анча олдин Самарқандга 8 йилга бадарға қилган эдилар. Ботирхўжа ҳақидаги ҳукм ҳам шунга яқин бўлган дейишга асослар бор. Чунки, у киши то иккинчи марта қамалгунларича — 1937 йилга қадар ўз қишлоғида эмас, аксинча, турли жойларда, гоҳ Ширкентда, гоҳ бошқа жойларда яшашга мажбур бўлган. Бу ҳақда қишлоқ қариялари ҳафизасида айрим далиллар сақланиб қолган.

Биз 1988 йил апрелидан буён қамоқхонада ёзилган шеъррий дафтарча соҳибини излаб келардик. Маҳбус шоирнинг тахаллуси Холис бўлиб, унинг исми-шарифи шеърларда аниқ ёзилмаган эди. Дафтарча қандайдир йўллар билан қамоқxonанинг зах ва қоронғу ҳужрасидан ёруғликка чиқиб, ҳозирга қадар сақланиб қолади. Унинг арабий битикдаги шеърлари орасида баъзи исмлар учрайди. Бу исмлар арабча ёзувда эмас, лотинчада ёзилган. Жумладан, Қодир Эгамберди ўғли деган ёзув борки, биз вақтида шу одам маҳбус-шоир бўлса керак, деб тахмин қилганмиз. 80-йилларнинг охирларида «қайта қуриш» деган гаплар орага тушиб, шўро архивларида моғор босиб ётган ҳужжатлар билан танишиш имконияти нишлай бошлаганди. Ўша йиллари собиқ Давлат хавфсизлик кўмитаси Қашқадарё вилоят бўлимига мурожаат қилиб, Холис тахаллуси билан ижод қилган шоирнинг таржимаи ҳолини тиклаш бобида ёрдам сўраган эдик. Ва, Қодир Эгамберди ўғли, Хўш (Хўшанов), Ботир деган исми-шарифларни Холис деб тахмин қилаётганимиз шоир сифатида айтгандик. Инсоф нуқтаи назаридан айтиш керак, бу идора ходимлари ўзгача олижаноблик кўрсатиб, мавжуд архивларни қараб чиққан эдилар ва Қодир Эгамберди ўғли деган кишининг иши мавжуд эмаслигини, яъни ундай киши йўқлигини айтган эдилар.

Китобга далиллар йиғиш пироварида республика,

вилоят архивларини, махсус жамғармаларни, суд-тергов органлари ҳужжатларини синчиклаб ўрганиб чиқдик. Минг афсуслар бўлсинки, Мейлихон иши билан шубҳа остига олиниб қамалган 1929 йил, на 1937 йил ишлари орасида Ботирхўжа Икромхўжа ўғли номини учрата олмадик. 1930 йилда Қашқадарё округ суди тугатилган бўлиб, 30-йилга қадар кўрилган барча ишлар йўқотиб юборилган, дейишга асослар бор. Олдинги саҳифаларда саккиз йилга қамалиб, қамоқ муддатини Беломорда ўтаётган Кенжа Ҳусайнов ишининг йўқотиб юборилганлиги расман тан олинганлигини архив ҳужжатлари асосида келтириб ўтдик. Бинобарин, Ботирхўжа «жиной» иши ҳам округ суди тугатилгач, қаёққадир жўнатилган ёки, шунчаки, ташлаб юборилган. Биз учун муҳим кўринган ҳужжатларнинг у пайтда мутасаддилар учун чақалик қиммати йўқ эди. Одамнинг қадри бўлмаган замонда, ундан ортиқни кутиб бўлармиди?!

Чори бобонинг эслашича, Ботирхўжа биринчи бор қамоқдан чиққандан кейин, қўрқиб қишлоқда туролмайди ва Ширкентга кўчиб кетади. Шу бир оғиз гапдан, бизнинг юқоридаги тахминимиз, яъни бадарға масаласи аниққа ўхшаб кўринади.

Нима бўлганда ҳам, Ботирхўжанинг кейинги ҳаётида халоват бўлмаган. 1926 йилда уй-жойи тортиб олинган, тўхматга чалиниб бир муддат қамоқда ётган, сўнг маълум шартлар асосида озодликка чиқарилган Хожи ўз туғилган юртида сиғиндидай яшашга мажбур бўлади. Бу аҳвол 1937 йилга қадар шу таҳлитда давом этди.

Ботирхўжа хожининг таржимаи ҳолини, афсуски, яхши билмаймиз. Бу ҳақда ҳозиргача бирорта ёзма манба топа олганимиз йўқ. У кишидан ёдгор қолгани ўғли Бурҳонхон ва иккита ён дафтардаги шеърлар, холос. Бу хусусда алоҳида тўхталиб, мазкур ашъорни китобга илова қилиш ниятидамыз.

1937 йилга қадар бўлган вазиятни, яъни Ботирхўжа хожининг иккинчи марта қамалишигача бўлган аҳволни ўша йилларни яхши биладиган Чори бобо, Тўхта буви ва бошқалардан эшитиб, тиклашга интилдик. Жумладан, Ботирхоннинг биродари Шамсуддинхоннинг қизлари бўлган Тўхта буви 1936 йилда 22 ёш устида эди. У киши ўн олти ёшида Муҳаммадхоннинг ўғли Аҳмадга узатилганди. Тўхта бувининг шаҳодатича, 36-йилга келиб яна гап-сўзлар кучайиб кетади, қулоқ қилиш одатдаги ҳолга айланиб қолади. Айниқса, ҳаммасидан даҳ-

шатли бало — «халқ душмани» деган тамға босиш авж ола бошлайди. Бу тамға босилган киши учун моли ҳоли у ёқда турсин, жонини қутқазishi амри маҳол эди. Одамлар яна ваҳимага тушиб қоладилар. Тўхта бувининг қайнотасига ҳам навбат яқинлаша бошлайди. Буни сезган Муҳаммадхон 1936 йилда Афғонистонга ўтиш ҳаракатини қилади. Лекин чегарада уни гутиб оладилар ва жазолайдилар. Қайнотаси Сурхондарёда банди бўлиб ётганини эшитган келин ҳам куёви Аҳмадга эргашиб, у билан бирга жўнайди. Шундан бери Сурхон тупроғида яшаб қоладилар, бола-чақа орттириб, набиралар кўрадилар.

Баҳриддинхон ўғли билан Афғонга ўтган 1934—1935 йилларда ҳали чегара у қадар мустаҳкам бўлмаган. 35-йилдан кейин у жуда қаттиқ кўриқланган. «Бизни қишлоғимиз шўро фаоллари бадарға қилиб, Рўзи Арслон, Темир Расуллар кун бермаган. Улардан бирининг, «хожа уруғи тагига керосин сепиб ёқаман», дегани ҳеч эсимдан чиқмайди. Бизнинг уруғ, айниқса, Ботирхон улардан кўп азоблар, иззалар кўрган, айтғилиги йўқ. Анови Рўзи дегани Ботирхоннинг моли-мулкани ким ошди савдосига қўйиб соттирган эди...» Тўхта буви бу гапларни бир аҳволда айтдилар. Ҳа, у йилларнинг ситами суякларга сингиб, қонларимизда занглар қолдириб кетган.

Ниҳоят, машъум 37-йил келади. Ботирхоннинг фарзанди Бурҳонхон эслайди: «Отамиз қамоқдан чиқиб келгандан сўнг, қишлоқда туролмай, кўрқиб, Ширкентга кўчиб ўтган эди. Бизнинг ҳовли-жойимиз йўқ, олачўқдай қапада турардик. Отамиз аҳъён-аҳъёнда биздан хабар олардилар, кечаси келиб, кечаси кетар эдилар. Ўрик пишиғи эдими, ё ундан кейинроқми, ишқилиб пишиқчилик эди. Отамиз бир кун тонг вақтида, олатига хилоф равишда чайламизга кириб келдилар. Биргаликда нонушта қилдик, катталаримиз уй ишлари билан овора бўлиб кетдилар. Мен ўша пайтларда 7—8 ёшларга кириб, эсимни таниб қолганман. Набираларини чақиртириб келдилар. Миршарифхон мендан кичикроқ эди. Онамиз ўрик ёйиб, донакларини алоҳида ажратиб, ёйиб қўйгани эсимда. Отамиз бизларга донак чақиб мағзини олиб бериб ўтирарди. Кейин милтиқли кишиларни Узоқ Неъматов бошлаб келди-да, отамизни олди-да кетди».

Ботирхўжанинг иккинчи марта қамоққа олиниши воқеаларини тўқсон ёшни қоралаган, ўша пайтда 26—27

ёшлардаги навқирон йигит бўлган Чори бобо Эгамбердиев шундай хотирлайди: «Эшон бува, бомдод намози пайтлари қишлоққа келадилар. Намозни ўқиб, кун ёйилгач, келинлари чой қилиб, олдиларига дастурхон ёзадилар. Келинлари, орадан вақт ўтказиб, дастурхонни йиғиштириб олай деб қапа ичига кирсалар. Ботирхон Куръон ўқиб, йиғлаб ўтирган эканлар. Келинлари айтардиларки, «мен киргандан сўнг, қайнотам рўмолчалари билан кўз ёшларини артдилар-да, «Эй келин пошша, мана Потрон қишлоғида 36 йил имомчилик қилдим. Шу йиллар ичида қишлоғимизнинг Аллоҳга бандалик қилган қанча кишиларининг жанозаларини яхши-ёмон ўқидим. Аммо билмай қолдим, қишлоғимда жанозам насиб қилиб, унинг тупроғига бош қўйиш буюрилганми-йўқми? дедилар. Мен у кишига, «бобожон, асло ундай деманг, набираларингиз тўйларини ўтказасиз, бизларга бош бўлиб юрасиз», деганман. Эшон бува бошларини чайқаб, «билмадим, билмадим», деганлар. У киши жуда зийрак, заковатли инсон эдилар. Бир кори ҳол бўлишини олдиндан билиб, болалари ёнига келган-да».

Ботирхон қишлоғига келган куни бундан хабар топган шўро фаоллари дарҳол милиционерларни бошлаб келадилар. Демак, у кишининг изига олдиндан тушиб юрилган. Улар келган пайтда Эшон бобо набираларига донак чақиб бериб турган бўлади. Чори бобо яна сўзининг давомида, Ботирхоннинг турма азобларига дош беролмай бетобланиб қолганлигини, шунга қарамай кўпгина ғазаллар битганлигини гапириб бердилар.

Рўйиддинхон (Икромхоннинг ўғли Мухторхон, Мухторхоннинг ўғли Акбархон, Акбархоннинг ўғли Тоштемирхон, Тоштемирхоннинг ўғли Рўйиддинхон) Акбархон — Халифа бобосидан эшитганларини шундай ҳикоя қилади: «Ботирхон амакимизни олиб кетганларидан сўнг унинг ака-укалари уйларини ҳам роса тинтув қилдилар. Чунки, Эшон бобонинг ўй-жойи йўқ, келинлари, бола-чақалари омонат тикилган чайлада кун кўриб туришган. Қанча китобларни тортиб олганлар, қанчасини қўрқувдан кўмиб юборишган. Бир сақланиб қолгани шу шажара бўлган. Менинг бобомни — Халифа эшонни ҳам Ботирхонга боғлаб қамаганлар. Билишимча, бобомизга сиёсий айб қўйилган. Мулло Тилло, Қувват Жаббор ва у кишиларга айнан битта модда қўйганлар: аксилинқилобий тарғибот билан шуғулланган, Совет-Германия муносабатларини бузиб талқин этган, қишлоқ чойхонасидаги доҳийларнинг суратла-

рини масхаралаб, пешаналаридан мих қоқтирган деган мазмунда. Шулардан Қувват Жаббор жонини жабборга бериб, шўро йўлида фидойилик қилган бўлса-да, унинг ҳам кераги бўлмай қолади, қамаб юборишади. Халифа бобом Қарши қамоқхонасида амакилари Ботирхонни кўрган, уларни юзма-юз қилишган. Ботирхон нима «айб» бўлса ўзларининг бўйинларига оладилар-да, Халифа эшонни қутқарадилар. Халифа эшон бува ўша пайтларда Ниёзмудин қишлоғидан уйланиб, ўша ёқда турар эди. Эҳтимол, унинг ҳибсдан чиқишига шу ҳам сабаб бўлгандир. Халифа эшон бува қамоқда бир неча ой бирга бўлганларида Ботирхоннинг шоирлик истеъдоди борлигини, кўпгина ғазаллар ёзганлигини айтар эдилар. У киши анча ғазалларни бизларга айтиб берган эдилар ҳам. Қаршида қамоқхонада ётганларида қийноқ ҳаддидан ошган. Қамоққа олингач, тез орала қиш бошланган. Уларни кечалари ҳовузга мажбуран туширганлар, тонг отгунча сув билан қўшилиб музлаганлар.

Тўхтаҳон буви ҳафизасида ҳам Ботирхонни қамоққа олиш лаҳзалари муҳрланиб қолган. «Қатта амакимни айна ўрик пишиғи вақтида, қапада набираси Миршарифхонга донак чақиб бериб турган вақтида қуролли кишилар Узоқ Неъматов бошчилигида келиб (ичида бир рус кишиси ҳам бор эди), қўлларига кишан солиб, ҳаммамизни йиғлатиб-сиқтатиб олиб кетган эдилар. Амаким раҳматликнинг бу вақтда тайинотли уй-жойи йўқ эди. Олдинги қамоққа олишларида бари нарчасини мусодара қилиб, кимошди савдосига (Хитой болошуй) қўйиб соттирган эдилар. Шу кунини у кишини чайладан олиб кетдилар. Амаким бечора бир умр художўйлик қилган, умрида пиёда-сувора икки марта ҳаж зиёратига бориб келган порсо киши эдилар».

Холиёр Норчаев (1930 йилда туғилган) суҳбатлардан бирида қизиқ бир гапни сўзлаб берди. Унинг айтишига қараганда, «Халқ душмани» тамғасини ёпиштириш мусобақаси авж олган шу йили қишлоқнинг саводли, зиёли, муллаю эшонидан омон қолгани жуда кам бўлган. Қочиб-пусиб юргани ёҳуд ўзга жойларга кетганлари бўлмаса, ҳаммаси ўз бошларида ё қамоқ, ё бадаргани синаб кўрганлар. Ботирхон қамоққа олинган кезларда Аликул Жаббор ўғли, Эгамберди қорилар (кейингиси масжидда имомчилик қилган) ҳам шўро зиндонига ташланган. Улар Қаршида Хожа Абдул Азизнинг қамоққа айлантирилган мадрасасида тор ҳужрада тиқилиб, нафас олишга қийналиб бирга ётганлар. Кейинчалик зиндондан қутилишга муяссар бўлган Али-

кул бобо айтар экан: «Қамоқхона хужраси тор, қорон-
ғи, кундуз кунни ҳам одамнинг башарасини кўриб бўл-
майди. Одам дегани тирбанд, ўтиришнинг сира иложи
йўқ. Бир-биримизга суяниб, гоҳ оёғимиз ерга тегиб,
гоҳ ерга тегмай, чирим оламиз — беихтиёр чарчоқдан
кўзимиз кетиб, ухлаб қоламиз. Хужрага бизларни олиб
кирган кунни бир амаллаб тикка турадиган жой топдик.
Ҳеч бўлмади, Эгамберди қорини сал сурган бўлдим.
Қори ўзидан кейин турган кишига туртинади. Шунда
ҳалиги одам, «эй, биз сизларни қисиб қўйибмиз-да»,
деб силжиган бўлди. Овозидан билдимки, Ботирхон.
Йиғлаб саломлашдик, изингиздан бизлар ҳам келдик,
деб мўнг қилдик. Ботирхон эшоннинг ҳалиги гапидан
кейин, ёпирай, тор хужра кенгайиб кетгандай, яна ўн-
та одамни қамаса сиғадигандай бўлди. Ботирхон билан
кўп гурунг қилардик. У киши ҳар сафар бизнинг кўнг-
лимизни кўтариб, «сизлар эрта-индин кетасизлар, бу
кофирлар бизни қўйиб юбормайди», дер эдилар. Гап-
лари ҳақ бўлиб чиқди, уч-тўрт кундан кейин бизларни
хе йўқ, бе йўқ, озод қилишди, Эшон бобони эса қўйиб
юборишмади».

Ботирхон қамоқхонада ёзган шеърларида ўша давр-
нинг ҳақиқий манзарасини чизади, ўзининг гуноҳсиз-
лигини, туҳмат билан қамоққа олинганлигини ҳақиқат
қилиб сўрасалар барчаси аниқ бўлишини айтади. Аф-
тидан, Ботирхон Қарши маҳбусхонасида судсиз, сўроқ-
сиз 2—3 йил қолиб кетган. Бундай адолатсизликлар
одатдаги ҳол эканлигини олдинги саҳифаларда икки
йиллаб сўроқ қилинмасдан ётган маҳбусларнинг Олий
Судга ёзган аризалари мисолида кўрган эдик. Ботир-
хоннинг бир ғазалида шундай сатрлар бор:

Эмди мен абёт айлай барча кўрган кунларим,
Йўлима муштоқ бўлди бир неча дилбандларим.
Менда ҳам бор эрдилар ини-оғо, ёронларим,
Ушбу уч йилдан буён оқди юракдан қонларим.
Бул қамоқ шунлоқ экан: ётган еримиз турфа жой,
Кечаси бир навъи ўтгай, кундузи юз оху вой.
Чор-атроф темурдан, кўб халойиқ ишидур вой-вой,
Бир эшиклик уй экан, бўлди қабоҳат ишларим...
Мадрасаи Хожигақим¹, ўткариб савму² салот.³
Ким ажал етганлар кишилар бўлдилар мунда момот.

¹ Қарши шаҳридаги Хожа Абул Азиз мадрасаси — ардум (маҳбусхона).

² Руза.

³ Намоз.

Маълум бўладики, Ботирхон қамоқхонада 3 йил ўз тақдирининг ҳал этилишини кутиб ётган. Уч йил, айтишга осон. Бу орада қанчадан-қанча маҳбуслар ўлиб кетади. Бу қадар ваҳшийлик, бедодлик фақат шўронинг, унинг кўр-кўрона фидоийларининг қўлидан келар эди, холос. Ботирхон ғазалларидан бирида ўз қамоқ ҳужраси ҳақида маълумот беради:

Қиссан маҳбусларни мунда дафтар айласам,
Ётганим ҳам турганимдан эмди абёт айласам,
Ётадур баъзи халойиқ неча тухматлар билан,
Ўтқариб умру ҳаётин неча кулфатлар билан...
Ҳозир ётган ерим 23-нчи камерадир гар десам...

Ботирхон қамоқда қанчалар азоб чекмасин, руҳан бардам бўлган. Зеро, у ўзининг бегуноҳлигига қаттиқ ишонган. Бунини ён дафтарга тушган айрим ғазаллар ўз мазмун-моҳияти билан англатиб туради. Масалан, «Ургулай» радибли ғазалда дард, алам, ситам билан бир қаторда садоқат, ишонч, вафо, шўхчанлик кайфияти сезилиб туради:

Дилбари жоним, сани шаҳло кўзунгдин ургулай,
Донаи холинг ярашган оқ юзунгдин ургулай.
Булбули шўридаман, оху кўзунгдин ургулай,
Бир сўраб келсанг мени, босган изингдин ургулай.
Авволан тушганда келдингиз сўраб неча кез,
Эмди йўқламай кетиб, қилган хафангиздин ургулай...

Бу сатрларга изоҳ ортиқча. Шоир ўзининг яқинларини, мумтоз адабиётимизнинг қочирим усулида, шўх ёр тимсолида талқин этмоқда. Шу йўл билан ўзининг руҳиясини баён этмоқда. «Авволан тушганда келдингиз сўраб неча кез», дейди маҳбус-шоир. Ботирхон аввал тушган вақт — биринчи қамалини 1929 йилда бўлганлигини айтди. Шоир шунга ишора қилаётир. Бинобарин, у вақтда фуқаролик иши, қотилликка билвосита гувоҳ сифатида ушлаб турилганида, эҳтимол, қариндош-уруғлари билан кўришиб туришга рухсат бўлгандир. Энди, иккинчи марта қамоққа тушганида қўйилган айб жуда оғир — сиёсий тусда эди. Унинг яқинлари билан кўрушуви қатъиян таъқиқлаб қўйилган.

Ботирхоннинг қамоқда ёзган ғазалиётини ҳозир таҳлил қилиш мавруди эмас. Унинг қамоқда кечган кун-

лари, ҳаётининг сўнги дақиқалари қандай бўлган — шу хусусда мулоҳаза юритиш лозим бўлиб турибди.

Чори бобо Эгамбердиев бу ҳақда билганларини шундай ифода этади: «Қувват Жаббор, Мулло Тилло ва Ботирхон олдин-кейин, бир ой ичида қамоққа олинган эдилар. Қувват Жаббор Қаршидамикан, Тошкентдамикан, аниқ ёдимда йўқ, 47-йил қамоқдан келганда гапириб берувди, Ботирхон билан қамоқда 2 ой бирга бўлган экан. Янглишмасам, бу 1937 йилнинг октябрь-ноябрь ойларига тўғри келади. Ҳойнаҳой, улар Қаршида бирга қамалиб ётганлар. Қувват Жаббор ёш бўлгани учун ҳам уни мамлакатнинг катта қурилишлар бўлаётган ўлкаларига жўнатиб юбордилар. Эшон бобонинг ёшлари, янглишмасам, 59—60 атрофида эди. Мулло Тилло ҳам ёши бир жойга бориб қолган қари киши эди. Мулло Тилло қамоқ жафоларини кўтара олмай, Қарши маҳбусхонасида ўлади. Ботирхон суд бўлгандан кейин Тошкент турмасига ўтказилган бўлса керак».

Қувват Жабборов қамоқдан қайтиб келган пайтларида (1947 йил) Ботирхон хожи билан Тошкент турмасида учрашганилиги ҳақида гапирмаган. Ҳақиқатда, улар дастлабки сўроқ-қамоқ муддатини Қаршидаги маҳбусхонада бирга ўтказганлар. Ботирхоннинг газалида тилга олинган 3 йил ҳақидаги гап кишини бироз ўйлатиб қўяди. Чунки бу ҳазалларнинг қачон ёзилганлиги кўрсатилмаган. Фақат «авволан тушганимда» деган гапга асосланиб, бу ҳазаллар Эшон бобонинг иккинчи марта қамалиши вақтида яратилган, деган хулосага келиш мумкин. Шундай бўлса, Ботирхон қамоқда 3 йил ўз тақдири ҳал бўлишини кутиб ётган бўлади.

Энди, ён дафтардан яна бир неча сатрларни мақсадимизни ойдинлаштириш ниятида кўчирамыз:

Замон ўзгариб дўстлар, бу кун ўзга замон бўлди,
Мусулмон бандаларнинг бошига охир замон бўлди.
Бу кун мен йиғламай найлай, биродарлар, қаён кетай,
Сўроғчилар сўроғ этмай, юрак-бағримни қон этай,
Бу маҳбусхонада, дўстлар, неча мўъмин ўлиб кетди...
Мозорнинг тайини йўқтур, ҳамма хандақ мозор бўлди,
Қазом етса гар мунда, эли хешим хабар топмас,
Мани чин меҳрибонларим дунёдан ўтганим билмас,
Неча турлик жафо кўрдим, менга бир дам вафо бўлмас,
Неча вақт мунда ётсам, бирор хешим келиб кўрмас,
Кўрарман деб сўроғ этса, дежурнилар жавоб бермас...
Биродар, неча вақт бўлди, мени маҳбусга олдилар,
Эли хешимдин ажратиб, юракка доғни қўйдилар.

Яна ушбу мисраларга эътибор қилайлик:

Хароба кунда қолдим, сен худоё, қилмагил ҳайрон,
Мендек хастани йўқлаб келувчиларни қил омон.
Бир ҳафтага озиқ учун кетурса етар олти нон,
Еб-ичиб, ҳақларига айласам мен фотиҳа чиндан.

Бу сатрлар, мазмунидан яхши англашилиб турибдики, Қарши маҳбусхонасида битилган. Шоир ўзининг маҳбус бўлганига кўп вақт ўтганини алоҳида таъкидлайди. Потрон билан Қарши ораси 2—2,5 тош, яъни 16—20 км. Ҳафталик озуқа учун олти нон даркор бўлишини айтмоқда у. Емоқ-ичмоққа зор бўлиш оқибатида туғилган мисралар булар.

Ботирхон хожи икки марта Байтуллоҳни зиёрат қилган, илмли киши бўлган. Унинг ён дафтаридаги шеърлар матнига қараб ҳукм қилганда, у кўпдан қалам тебратиб юрган, Алишер Навоий, Бедил ва яна кўплаб шоирлар ижоди билан таниш бўлган. Айниқса, Ботирхоннинг авлодлари шажарасини билмаслиги мумкин эмас эди. Биз шу нуқтаи назардан, бошига оғир кунлар, қамалиш садоси тушганда у улуғ бобокалони Ҳазрати Алига, Пайғамбаримизга илтижо қилмадимикан, деган саволни кўнгилдан ўтқариб, ён дафтарни варақлаймиз.

Ботирхон, шубҳасиз, мумтоз адабиётимизни яхши билган. Бадиий асарлардаги ҳамд, наът анъанаси билан у таниш бўлган. Шу боисдан ҳам ғазалларида Аллоҳдан, Пайғамбаримиз Муҳаммад (САВ) Мустафодан мадад сўрайди. Унинг ғазалларидан бири Ҳазрати Алига бағишланган. У, ўзининг улуғ бобокалонига аҳволи руҳиясини баён қилади, қамоқхонада бошига тушган кулфатлардан додга келади:

Ётарман ушбу ардумга¹, яна ётмоққа тоқат йўқ,
Ки тақдири азал шулдир, мени йўқлар киши ҳам йўқ.
Худовандки раҳм этгил, ўзингдин бошқа ғамхўр йўқ,
Мадад айланг Али, шул вақт турарга ҳеч тоқат йўқ.
Мени маҳбус қилиб қўйди неча бир золим хунхор,
Ҳамма хешу таборим мотам айлаб, йиғлашурлар зор.
Ўғил-қизим йиғлаб, айласалар нолалар чун зор.
Қилинг тавбам қабул ё раб, туфайли Ҳайдари Карор.

¹ Маҳбусхона (арестантский дом).

Маҳбус-шоир, шу тариқа, Аллоҳдан паноҳ ва нажот сўрар экан, Ҳайдари Карор туфайли, яъни Али сабабидан унга раҳм-шафқат қилишни илтижо этади. Бошқача айтилса, у Яратганга ўзининг ҳам Али авлодидан эканлигини восита қилади.

Ботирхон хожига шўро қамоғидан қутилиш насиб этмаган экан. Бир умр одамларга яхшилиқни раво кўрган, пок ва ҳалол ҳаёт кечирган инсон маҳбусликда оламдан ўтади. Шоирнинг қариндош-уруғлари Ботирхоннинг кейинчалик Тошкент қамоқхонасига олиб кетилганлиги ҳақида гапирадилар. Чори бобо Эгамбердиевнинг хотирлашича, у Тошкентдаги Чигатой турмасига ташланган. Бир нарса дейиш мушкул. Чигатойда қабристон бўлганми, қамоқхона, Ботирхон тақдири ҳақида аниқ бир хабар бўлмагандан кейин, булар чалкаштирилиб юборилган бўлиши ҳам мумкин.

Ботирхоннинг ён дафтардаги ғазалларда бир хавфни сезгани — ўзга жойларга жўнатиб юбориш эҳтимоли борлиги ишоратлари бор. Куйидаги мисраларни мушоҳада учун келтириб ўтайлик:

Худоё, жумла мўъминни бу маҳбуслик билан қўйма,
Ўзинг зор йиғлатиб, бошқа вилоятга юбортирма.

Ёки:

Бу турган мусулмонларни ардумдин холос айла,
Ватандин адаштириб, бўлак жойга раво кўрма.

Рўйиддин Акбаровнинг хабар беришича, 30-йилларни яхши биладиган кексалардан бири Тувлиқ бобо шундай гапни айтган экан: «50-йиллар бошида бизни Эски Анҳор каналини қазिश учун ишга олиб борган эдилар. Анҳорни қазिश вақтида (Чироқчи тумани, Кўкдала хўжалиги — *муал.*) ўша ерда бир кекса киши — Аскар бува билан танишиб қолдик. Ўша вақтда у киши яшайдиган хўжалиқни Охунбобоев (Чиял) номи билан аташарканлар. У киши мендан қаердан бўласиз, деб сўраб қолди. Мен ўзимнинг Потрондан эканлигимни айтдим. Аскар бувага бирдан жон кирди, ўрнидан туриб мен билан бошқатдан кучоқлашиб кўришди-да, бир зум жим қолиб, Потрондан бўлсангиз, Ботирхон хожини танирмидингиз, деди. Мен, «ҳа» деб жавоб қилдим. Аскар бува: «Мен Ботирхон хожи билан Сибирда бирга қамоқда бўлганман. Мен-ку одам ўлдириб, жа-

вобгарликка тортилган эдим. Ботирхон хожи эса ҳеч бир айбсиз қамаб юборилган экан. Чин мусулмон одам эди, раҳматлик. Қамоқхонада анча вақт бетоб булиб ётдилар. Омонатни шу ёқда топширдилар. Биз, Узбекистондан қамалиб борганлар уни ювиб, кафанлаб, жаноза ўқиб дафн қилдик. Маърақасини қўлдан келгунча бир амаллаб ўтқарганмиз», деганди.

Аскар бува тез-тез олдимизга келиб турарди. Бир куни бизларни, Ботирхон хожи ҳурмати деб, уйига меҳмончиликка ҳам таклиф қилган эди. Уйига бориб билдикки, унинг иккита аёли бор экан. Мол-ҳоли кўп, чорвачилик билан шуғулланаркан. Анча кексайиб қолган эдилар».

Ботирхўжа қамоқда маҳбуслик ситамларини тасвир этаркан, ўзга жойларга итоб (этап) қилишдан қаттиқ зорланади, ўзини эмас, бошқаларни ўйлаб, нола-фигон чекади:

На бўлдилар ўзга жойда хешу табордин айрилиб,
Ҳеч банда кетмасун итобга кўздин қон тўкиб.

Ботирхоннинг кейинги тақдири қандай бўлган, бу ҳақда бирор-бир ҳужжатни қўлга кирита олмадик. Ким билсин, ўша вақтда «халқ душмани» қилинганларни Сибирга, олис Колимага жўнатиш одатдаги ҳол бўлган эди. На ёш, на сиҳат-саломатлик ҳисобга олинган. Бугун, минг таассуфки, Тувлиқ бобонинг айтган гапларидаги далилларни на тасдиқлаш ва на рад этиш имконияти мавжуд эмас. Бунинг охирига етиш жуда кўп вақтни, катта кучни талаб этади.

Ботирхон хожининг хоки қасрда, Тошкентдами ёхуд олис Сибир пучмоқларидами, буни келажак муқаррар этади, деб ишонамиз. Лекин, у кишининг «Молорнинг тайини йўқтур, ҳамма хандақ мозор бўлди, Қазом гар етса мунда, эли ҳешим хабар топмас», деган сўзлари айни башорат бўлиб чиқди.

Мир Сайид Фағхулло ва Турсунхон авлоди вакиллариининг асримиз бошларидаги аҳволи-руҳияси шундай эди. Потрон, унинг кишилари, шу жумладан, Турсунхон, Низомиддинхон, Ансорхон, Ботирхон шўро зугумига дучор этилди, бу авлоддан қизил салтанат мафкураси туфайли қурбон бўлганлар сонини аниқ айтиш қийин. Кулоқ қилиниб турли тарафларга бадарга этилганлар, олисида жон берганлар қанча...

XX асрга қадар тинч, осуда яшаб, деҳқончилик ва

чорвачилик билан машгул бўлиб, яхши-ёмон тирикчилик ўтказиб келаётган Потрон қишлоғи устида қора булутлар узоқ айланди. Афсуски, бу қора булутлар бутун мамлакатни ўраб олган, шўро дастидан 20—30-йилларда кун кўрган бирор манзил, бирор маъво бўлган эмас. Миллатнинг энг сара, билимли тоифаси қатағон марказида бўлди. Бу қатағон миллатни ўзлигилан маҳрум қилиш сиёсатини ўткарди. Маданият топталди, тарих улоқтирилди. Шўрога мутеълар, манқуртлар керак эди. 30-йилларда у ўзига хос қизил кўзли манқуртларни ярата олди. Ана шу манқуртлар, керак бўлса, ўз яқинларини, қишлоқдошларини, хешу таборларини ҳам сотдилар, шўронинг содиқ итларига айландилар.

Ботирхон хожининг хоки бугунги кунда Потрондан узоқда ётибди. Бу авлоднинг хоки Кулобда, Ҳисорда ва яна бошқа кўп жойларда мавжуд. Улар тириклигида ҳаминша Потронга интилганлар. Ҳатто, хокларини Потронга олиб келишни васият этганлар. Она тупроқ муқаддасдир. Ботирхон хожи ҳам охирги дамларида Потронни кўз олдига келтирган бўлса, наажаб.

ЁН ДАФТАРДА ҚОЛГАН НИДО

«Биз маънавий қадриятларни тиклашни миллий ўзликни англашнинг ўсишидан, халқнинг маънавий сарчашмаларига, унинг илдизларига қайтишдан иборат узвий, табиий жараён деб ҳисоблаймиз»,¹ — деган эди Ислоҳ Каримов. Миллий ўзликни англаш, халқнинг маънавият сарчашмалари илдизларига қайтиш... Дафъатан тасаввурга сиғмайдиган бўлиб кўринадиган бу тушунчалар ҳаётимизда, кўз ўнгимизда муваффақият билан амалга оширилмоқда. Ўзликни англаш, шубҳасиз, ўзи мансуб бўлган халқнинг Курраи Заминда тутган ўрни ва мақомини, босиб ўтган неча минг йиллик йўлини, асрлар давомида шаклланган, ривож топган қадриятларини билмоқ, теран идрок этмоқдир. Ўтмиш улғувор, бугуни шавкатли, истиқболи порлоқ халқнинг фарзанди бўлиш бахтини тўймоқлик — ўзликни англамоқнинг самарасидир. Зотан, ҳар бир инсон ўзи тобин бўлган элнинг хусусиятларини, сифатини ўзида ташийди.

¹ *Ислоҳ Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида...*, 137-бет.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан сўнг миллий гуруҳ, ифтихор ҳақида очиқ фикр юритиш имконияти туғилди. Шўро салтанатининг мутеълик асосига қурилган идораси зулм, камситиш, охир-оқибатда ўзликдан маҳрум қилишни кўзда тутар эди. Шу боисдан у ўзининг 74 йиллик аянчли тарихида миллатнинг гулини, фузалоларини муттасил қатағон қилди, ҳар ўн-ўн беш йилда оммавий қиргинни амалга ошириб келди. Жонажон Ватанимиз эришган мустақилликнинг қадр-қимматини ҳеч бир бойлик, хазина билан ўлчаб бўлмайди. Президентимиз айтгани сингари, мустақиллик элимиз-юртимизга Аллоҳнинг бемисл неъматини бўлди. Ўтган етти йил мобайнида қадриятлар бобида тарих кўрмаган улугвор ишлар амалга оширилди. Тарихимизга бўлган муносабатнинг ҳаққоний йўналиш касб этиши, улуг алломалар, арбоблар, шоирлар, муҳаддислар номларининг авлодларига шону шараф билан қайтиши мустақиллик мафқурасининг чинакамига инқилобий одимларидир. Баҳоуддин Нақшбанд, Имом ал-Бухорий, Аҳмад ал-Фарғоний, Амир Темур, Улуғбек, Муҳаммад Раҳим Феруз, Аҳмад Яссавий, Сўфи Оллоёр ва яна ўнлаб буюк ватандошларимиз мустамлакачилик ўрнатган камситиш, оёқ ости қилиш, бўҳтонларга чаплаш каби иллатлардан покланиб, ёруғ юз билан халқига руҳан ва маънан қайта олдилар. Шу вақтга қадар диний-мистик, сўфиёна, «реакцион» деб улоқтирилган мумтоз адабиётимиз намуналари, тарихимиз жавоҳирлари катта мундарижада нашр этилмоқда. Булар ҳаммаси Она-Ватан озодлиги мевасидир. Бу сирага Потрон қишлоғи одамларига оид қадимий шажарани, шу шажаранинг асримиз бошларидаги вориси, вакили Ботирхон хожи ва унинг ҳозиргача номаълум қолиб келаётган адабий меросини ҳам дахлдор десак, мақбул бўлади.

Асрлар давомида топталган ҳақиқатни тиклаш осон бўлмайди, албатта. Қизил тузум бадном этган номлар, гарчанд, 50-йиллар охирларида расман оқланган бўлса-да, бу номигагина қилинган тадбир эди. Жаҳон афкор оммаси кўз ўнгидида гўё советларда ҳам инсон ҳуқуқлари амал қилмоқда, деган тасаввурни пайдо қилиш учун шу керак эди. Мустақиллик юртнинг фидойий фарзандлари номларини мангуга оқлади. Қабоҳат замони адам бўлди.

Тинкани қуритар даражада узоқ давом этган қизил салтанат ҳалокатидан сўнг вужудга келган, барқарор бўлган Мустақиллик мафкураси аллақачон «халқ душмани» деб ном олган сиёсий уйдирманинг ярим аср танда қўйган чиркин илдизини кўпориб ташлади. Атайдан амалга оширилган бу сиёсий газовот оқибатлари-га етарли равишда тарихий-илмий, ижтимоий баҳо берилди. Бошқа соҳаларда бўлгани каби, ўзбек адабиётининг ҳам 30-йилларда ноҳақ тўхматга гирифтор этилган вакиллари ҳақида бугунги кунда салмоқли тадқиқотлар яратилди, ижодиёти намуналари халққа етказилди. Жумладан, Чўлпон, Фитрат, Усмон Носир, Абдулла Қодирийлар юртимиз озодликка эришгандан кейин ноил этилган эҳтиромни дунё кўриб-билиб турибди. Бу ижодкорлар адабиётимизнинг 30-йиллардаги ўзига хос чўққилари эди. Маълумки, тоғлар нуқул чўққилардангина иборат бўлавермайди. Уларнинг қоялари, ён бағирлари, этаклари бўлади, баланд чўққилар асоси улар ҳисобланади. Зотан, буюк чўққиларгача бўлган масофада турган ижодкорлар тақдирин ҳақида ҳам жиддийроқ ўйлаб кўриш ҳозирги пайтда муҳим аҳамият касб этади.

30-йилларда бадном этилган, отилган, қамалган ижод аҳли орасида машҳур ва таниқдилари бўлгани каби, эндигина ижод майдонига кириб келаётганлари, унга ҳавас боғлаб қўлига қалам олганлари озмиди?! Уларнинг шоирлик, ёзувчилик даражаси нечоғлик бўлишидан қатъи назар, биринчи галда, Инсон эканликларини ўйламай, бепарво бўлиш, муносабат билдирмаслик жоизми?! Йўқ, албатта.

Бир неча йиллар бурун 30-йилларда ноҳақ қамалиб кетган Қарши ёки унинг атрофидаги қишлоқлардан бўлган шоир ҳақида элас, узуқ-юлуқ гаплар қулоққа чалинган эди. Кейинроқ, бир сафар, Қашқа воҳасининг кекса фольклоршуноси, марҳум шоир Чори Ҳамронинг уйида бўлган адабий суҳбатда ҳам 30-йилларда тўхматга чалиниб, қамоқда ўлиб кетган шоир ҳақида гурунг бўлган эди. Ўша вақтда, ҳар қанча қизиқиш бўлмасин, унинг ҳақида тайинли маълумот олиш, ҳатто, қишлоғи номини билиш ҳам илождан холи бўлганди. Бунда машҳур давр билан боғлиқ воқеа-ҳодисаларни атайин, мажбуран унутиш тазйиқи ёхуд кўникмаси қилар ишини қилган эди, шекилли. 30-йилларда қа-

моққа олинган шоир кўпчиликнинг, энг ёмони, илм аҳлининг хотирасидан кўтарилган эди. Ким билади, эҳтимол, ўша давр, бадном этилган шоир ҳақида билган нарсаларни айтишдан кўра, эҳтиёт шарт, мулзам бўлишни тақоза этгандир.

Раҳматли Чори Ҳамронинг фавқулодда гаройиб хотираси бор эди. У бизнинг астойдил қизиқаётганимизни инобатга олдимиз, ҳарқалай, урушдан олдинги йилларда машҳур бўлиб кетган бир тўртликни ўқиб берган ва «бу тўртликни бутун Туркистон билади, ўша йиллар жуда ёйилиб кетган эди», деганди. Бу тўртлик, у кишининг таъкидлашича, 30-йилларда қамалиб кетган, исми-шарифи биз учун номаълум бўлган шоир қаламига мансуб экан:

Йиғламанг, жононларим, турма деган жой бораман,
Гар ҳақиқат қилсалар, тез кунда қайтиб келаман...
Беш яшар, олти яшар қолди менинг болаларим,
Бормикан кўз ёшини суртадиган ёронларим.

Ўша суҳбатдан сўнг ўзоқ вақтга қадар ўзининг ҳақлигига қаттиқ ишонган, адолатга интилган шоир кўз олдимиздан нари кетмади. Қарши ва унинг теғрасидаги қишлоқларда бўлиб, кўп кишилар билан шу ҳақда фикр алмашдик. Кексалар, ҳа, шундай шоир киши қамалган деб эшитганмиз, аммо, у қаердан, Нуқрабодданми, Сохтапиёз ёки Ниёзмудинданми, худо ҳаққи, билмаймиз, дейишарди. Айниқса, шоирни дарақлаш ишларида бешкентлик таниқли адабиёт муаллими, ҳозирги вақтда фахрийлик гаштини сўраётган Тоҳир ака Ғофуровнинг ёрдами, саъй-ҳаракатлари катта бўлди. Тоҳир ака адабиётимиз ва тарихимизнинг чинакам жонкуяри. Осори-атиқаларни кўз қорачуғидай йиғиштириб юрадиган, ўтмишга оид асарларни, қўлёзмаларни тўплаш илинжида куймаланадиган Тоҳир ака бир куни Бешкент теварак-атрофидаги қишлоқлардан бирида 30-йилларда қамалиб кетган бир эшон киши ҳақида дарақ топганлигини, унинг қамоқхонада шеърлар ёзиб турганлигини эшитганлигини айтиб қолди. У киши, ўшанда унинг исми-шарифини Қодирми, Ботирми ёки Қиличми, деб айтишганини ҳам таъкидлаган эди. Номаълум шоирнинг қишлоғи, исми-шарифи аниқ бўлмаётган эсада, унинг яшаганлиги, қамалганлиги ҳақиқат эди.

1988 йилнинг илк баҳори эди. Қарши дорилфунунининг (собиқ педагогика институти) ўзбек адабиёти

кафедрасида «Шарқ юлдузи» журналида босилаётган «Кеча ва кундуз» (Чўлпон) романи ҳақида фикрлашиб утирар эдик. Гап айланиб, тагин 30-йиллар жабрдийдаларига дўнди. Яна ўша, Қарши атрофида яшаган маҳбус шоир тилга олинди. Биз Чори Ҳамродан эшитганимиз юқоридаги тўртликни айтиб, мулоҳазаларни, қидирув натижаларини айтдик. Натижалар эса — ҳеч нарса эмасди. Таассуфли хулосадан сўнг, кафедрамизнинг кекса ва таниқли олими, марҳум фольклоршунос Абдимўмин Қаҳҳоровнинг кўзлари чақнаб, беихтиёр ўрнидан туриб кетди. «Биродарлар, биласизми, — деди қувониб, — менда бир ён дафтарча бор. 1965 йили Фафур Фулом Қаршига келганда, раҳматлик Ориф ака Икромов билан унга ҳам кўрсатган эдик. Фафур Фулом ён дафтарчадаги ғазалларга кўз югуртириб, «зўр экан», деб хитоб қилганди», деб қолди...

Абдимўмин ака, Аллоҳ уни раҳмат қилган бўлсин, шу гапдан кейин ён дафтарчани бизга тақдим этди. Мана ўша, кўпдан бери изига тушиб юрганимиз маҳбус-шоир ён дафтарчаси. Вақтида Фафур Фуломнинг назари тушган, мўъжазгина, жигарранг муқовали, шўро даврида расм бўлган ён дафтарча. Буюк шоиримиз 65-йилда «зўр экан» деб баҳолаган шеърлар ва унинг муаллифи ҳақида ошқора гапириш ҳали тасаввурга сиймасди. Иўқса, вақти-вақти билан Муқимий, ёинки, Фурқатдан бирор ғазал топилиб қолгудек бўлса, биринчилардан бўлиб уни матбуот саҳифаларида ёритадиган, изоҳлайдиган шоир бу гал жим қолмас, ҳатто, уни Абдимўмин ака қўлида қолдириб ҳам кетмас эди. 37-йилнинг қурбонлари аллақачон бу оламни тарк этиб кетган бўлсалар-да, уларнинг руҳи кимларнидир ҳамон безовта қилар, улар ҳақида гап очишни ёқтирмаслик сабаблари шунда эди.

Ён дафтарча кўп қўлдан-қўлга ўтганлиги унинг уада бўлиб қолганидан англашилиб турарди. Ён дафтарчани эҳтиёт қилиб олиб юрган кишилар уни мутолаа қилганлар, айримлари нималарнидир ёзган. Хусусан, бўш қолдирилган 1-бет ёзуви билан ғазаллар хатида тафовут бор. Ғазаллар чиройли арабий настаълиқ хатида, жуда саводли ёзилган. Ён дафтарчадаги дастлабки шеърларни ўқир эканмиз, ўн уч йил аввал Чори Ҳамронинг уйида бўлган суҳбатда фикр юритганимиз маҳбус-шоир билан юзма-юз келганимизни англадик.

Қарши шаҳри, маълумки, 1925 йилдан то 1936 йилгача машҳур олим, дин арбоби, драматург Маҳмудхўжа

Беҳбудий номи билан аталган. Беҳбудий шаҳрида 20—30-йилларда иккита қамоқхона бўлган. Ҳозирги кунда вилоят ўлкани ўрганиш музейи бўлиб турган Хожа Абдулазиз мадрасаси «Ардум» — маҳбуслар уйи, маҳбусхона (арестантский дом) деб юритилган. Ундан жануброқдаги (оралиғи юз қадамча келади) Қиличбек мадрасаси эса «Думзак» — қамоқхона (дом заключенных) дейилган.

Устоз муаллим Ҳайит
Ашуров.

Ён дафтарчадаги йигирма бешта газалу мухаммаслар орқали ўзини эҳтиёткорлик билан таништираётган шоир ардумнинг, яъни Мадрасаси Хожа (Абдул) Азизнинг 23-камерасида (ҳужраси) тутқун бўлиб ётган Ботирхўжа Икромхўжа ўғлидир.

Ботирхон хожининг қамоққа олингунига қадар (у киши олдинги саҳифаларда айтилганидек, икки марта — 1929 ва 1937 йилларда ҳибсга олинган) бадиий ижодда нималарга эришганлиги бизга қоронғу. Эҳтимол, у киши бунга қадар мумтоз адабиёт ошуфтаси бўлиб, шунчаки машқлар қилиб юрган, ўзи

ни шоир деб санамаган ҳамдир. Лекин, мавжуд газаллар бадииятига қараб ҳукм қилганда, у жуда саводхон, мумтоз адабиётни теран билган киши бўлган. Ён дафтарчада маҳбус-шоирнинг ўзи ижод қилган шеърлардан ташқари Завқий, Алмай, Ҳазиний, Шавқий, Хислат сингари XIX аср охири — XX аср бошлари адабиётимизнинг пешқадам намояндалари ижодидан ҳам намуналар берилган. Ён дафтарчадаги бешта шеър ана шу шоирлар қаламига мансуб.

Ботирхон хожи дард-алам, ўкинч билан ўзининг қамоқхонадаги аянчли ҳаётини баён қилар экан, орасира юқорида тилга олинган шоирларнинг газалларини ёд қилади. Бу, эҳтимол, мусибатни енгиллатиш учун қилингандир. Ҳар ҳолда, Завқийнинг «Юзингни кўрсатиб аввал» деб бошланадиган газалининг келтирилиши маҳбус-шоирнинг руҳиясига мос, соғинч ҳисси билан газалнинг мантиғи уйғундир.

Ён дафтарчадаги аксар шеърларга «Холис» тахаллуси қуйилган. Шу билан бир қаторда, ора-тура Хўш, Хўшануф (Хўшанов), Қодир деган исми-шарифлар ҳам учрайди. Ботирхон хожи, афтидан, қамокхонада узоқ муддат қолиб кетганида, қутилишга умид боғлаб, Холис тахаллусини (Холос, озод бўлиш, қутилиш маъносиди) қабул қилган кўринади. Хўшанов, Қодир исмлари билан боғлиқ шеърлар ҳақида нима дейиш мумкин?

Биз бундан ўн йил муқаддам кўлимиздаги ён дафтарчадаги шеърлар ва унинг муаллифи ҳақида «Қашқадарё ҳақиқати» газетасида «Ён дафтарда қолган нидо»¹ деган каттагина мақола эълон қилган эдик. Ўша вақтда, дастлабки таассуротларга асосланиб, шеърлар муаллифи Қодир Эгамберди ўгли бўлса керак, деган хулоса чиқаргандик. Айтилганидек, ҳақиқатда, икки-уч шеърда Қодир исми учрайди. Ён дафтарнинг 56-саҳифасида арабча ёзувлар орасида лотин ҳарфида «Қодир Эгамберди ўгли» деб ёзиб ҳам қўйилган. Дастхат жуда хунук. Арабча настаълиқда битилган шеърлар жуда чиройли хуснихатда, ниҳоятда саводхон ёзилган. Олдинроқда айтилгани каби, «Хўш», «Хўшанов» ён дафтарнинг биринчи саҳифасидаги шеърда берилади. Бу шеър арабча ёзувда бўлса-да, ён дафтарча ичидати шеърлар хатидан жиддий фарқ қилади. Аввола, хат энча хунук, саводилик даражаси ҳам паст. Мана ўша шеър:

Хўшануф, аҳволи зорингни қилибсан, йиғлагил,
Дўсту душман дастидан ҳар кеча чандон йиғлагил,
Дўсту душман на қилур аллоҳга ёлбор, йиғлагил,
Охиратнинг хавфидан ҳар кеча-кундуз йиғлагил,
Йиғламай найлай ёронлар, маҳбуси бечораман.

Ён дафтарчадаги иккинчи шеър ҳам шу дастхат билан ёзилган. Фикримизча, бу икки шеър очиқ қолган биринчи саҳифага кейинчалик шу, ўзини Хўшанов деб атаётган киши томонидан ёзиб қўйилган. У ҳам, шеърнинг мазмунидан англашиладики, маҳбус бўлган, Ботирхон хожи билан ҳужрадош, дейиш мумкин. 5-бетда «Ҳазали дигар маҳбусони» деган сарлавҳа остида «Худовандо, ўзинга тақя айлаб, нола-зорим бор», деган шеър келади. Бу ерда эътиборни «Ҳазали дигар маҳбусони» — «маҳбусларнинг бошқа (яна бир) Ҳазали» де-

¹ Поён Рашинов. Ён дафтарда қолган нидо. «Қашқадарё ҳақиқати», 1988 йил 12 ноябрь.

ган жумлага қаратиш ўринли бўлади. То 30-бетга қадар бўлган шеърлар сарлавҳасида шу сўз такрорланади. Буни қандай тушуниш керак? Агар шеърлар бир киши томонидан ёзилганда эди, «ғазали дигар маҳбуси» — маҳбуснинг бошқа ғазали» тариқасида келарди. Бундан, бир ҳужрадаги маҳбуслар навбатма-навбат шеър ёзибдиларда, деган хулосага келиш мумкин бўларди. Лекин, ундай ҳам эмас. Чунки, 1-бетдаги Хўшанов номидан ёзилаётган шеърдан буёғи, яъни 3-бетдан то охирига қадар бир ёзувда, чиройли дастхатда шеърлар битиладики, уларнинг муаллифи бир кишию, ёнидаги маҳбуслар номидан ҳам шеър тўқиган, дейиш адолатдан бўлади. Бизда шундай тахмин борки, қамоқхонадан ён дафтарчани ким олиб чиққан деган савол туғилгудек бўлса, эҳтимол, уни ана шу маҳбус Хўшанов олиб чиққандир, Ботирхон Тошкентга жўнатиб юборилган бўлса, дафтарчани унга омонат топширгандир, деб ўйлагинг келади. Дафтарча унинг қўлида қолгач, очиқ қолган биринчи бетга ўзича ғазал битади. Бу ғазал бадий савияси ибтидоий, машқ даражасида эканлигини мухаммас шакли ва унинг қофияси хусусида кўриниб туради.

Қодир Эгамберди ўғли ҳам Ботирхон хожи, Хўшанов билан камерадор бўлган, саводли, чамаси, шўро хизматида бўлиб, кейин урилган (шўро давридаги энг оммавий истилоҳ) ва қамоққа тушган бўлса керак. Ботирхон хожи унинг номидан ҳам ғазаллар тўқиган. Бошқача айтилса, маҳбуслар дарди-ҳасратини айтганлар, Ботирхон уларни шеър билан ифода этган.

30-саҳифадан кейин берилган ғазаллар тепасида «Ғазали дигар» — бошқа ғазал (шеърларни бир-бирдан ажратиб туриш учун шу сўз ёзилган, одатда, ғазалларда сарлавҳа бўлмайди) дейилади.

Агар бир сабаб бўлмаганда, биз ҳам, шунингдек, шу воқсадан огоҳ бўлган адабий жамоатчилик ҳам Ботирхон хожининг шоирлик истеъдодидан беҳабар, қамоқхонада ёзилган ғазаллар муаллифи Қодир Эгамберди ўғли, деган фикрда қолган бўлармидик. Бироқ, ҳақиқат қийинчилик билан бўлса-да, барибир, юзага чиқмай қолмас экан. Бунга қуйидаги воқеа сабаб бўлди.

1998 йил баҳорида ушбу сатрлар муаллифининг уйига Қарши ёғ-экстракция қорхонасининг бошлиғи Раҳматуллохон Ўроқов ташриф буюрди. Уни бизнинг хонадонга бошлаб келган жиҳат ота-боболари шажараси ва у ҳақда маслаҳатлашиб олиш эди. Шажарани кўр-

дик, ноёб ҳужжат эканлигига амин бўлдик. Раҳматуллохон ўз авлодларидан бири, амакиси Ботирхон хожи ҳақида гапириб, у кишининг 37-йилда ноҳақ қамалганини, ҳибсда ётган йилларида шеърлар ёзганлигини айтиб қолди. У шундай деди-да, папкаси ичидан увада бўлиб кетган ён дафтарча чиқариб, узатди. Не кўз билан кўрайликки, бу ён дафтарча бизга Абдимўмин Қаҳҳоров 1988 йил баҳорида берган дафтарчанинг айна ўзи эди!

Раҳматуллохондан дафтарчани олиб, унинг дастлабки шеърларига кўз югуртириб, беихтиёр жойдан ирғиб туриб, китобхонамизга югурдик. «Қодир Эгамберди ўғли» деб алоҳида жилдга солиб қўйилган, уни излаб тополмагандан сўнг, ҳафсала пир бўлиб, ташлаб қўйганимиз қоғозлар ичидан дафтарчани олиб, Раҳматуллохонга бердик. У киши биздаги дафтарчани қўлга олиб, ҳайратдан лол қолди. Ё тавба, дафтарчалар-ку ўхшаш бўлиши мумкин, бир фабриканинг маҳсулидир, лекин унинг ичидаги ёзув, шеърлар бирхиллигини демайсизми?!

Эҳтиросни бир амаллаб босдик-да, қатъий ишонч ҳосил қилиш учун икки дафтарчадаги шеърларни бири-бирига солиштира бошладик. Биздаги нусхани А. Қ. (Абдимўмин Қаҳҳоров нусхаси), Раҳматуллохондаги нусхани Р. Ў. (Раҳматуллохон Уроқов нусхаси) деб белгиладик.

А. Қ. нусхасида, жумладан, қуйидаги 19 мисралик шеър бор:

Худовандо, ўзинга така айлаб, нола-зорим бор,
Бу ҳасратхонада ётиб, дилимда армоним бор.
Бу маҳбуслик билан ётсам, билмам, не гуноҳим бор.

Чуқурлик бул қаронғу уйда раҳм эт ўзинг дўст-ёр,
Сахарлар туриб, ё раб, ўзинга така қилган бор.
Нечук йиғламай дўстлар, гирифтори адам бўлдум,
Бу дунёи бебақо ичра неча турлук жафо қўрдум,
Кечиб аҳли аёлимдин, мусофирликда юрдум...

Энди, шу шеърнинг Р. Ў. нусхасидаги вариантини кўздан кечирайлик. Шеърда маълум ўзгаришлар, сўзлар ўрни алмашганидан ташқари, ҳажм жуда катта. Маълум бўладики, шеър мухаммас шаклида ёзилган бўлиб, 8 банддан иборат. Демак, 40 мисра бўлиши керак. Аммо, 5- ва 7-бандларда охириги мисра ёзилмаган ва

38 сатрдан иборат бўлиб қолган. Мухаммас қуйидагича бошланади:

Худовандо, ўзинга айлаб нола, зорим бор,
Бу ҳасратхонада ётсам, билмам, не гуноҳим бор,
Бу маҳбуслик билан, ё раб, дилимга армоним бор,
Чуқурлик бул қаронгу уйда раҳм этгил ўзинг, саттор,
Сахарларга туриб, ё раб, ўзинга такя қилгон бор.

Кўринадики, бир шеърнинг икки хил намоиши. Чамаси, бири қоралама — мусовада, иккинчиси қайта ишланган, пишитилган варианты. А. Қ. нухасидаги вариант мукамал, бадий жиҳатдан анча юксак. Бироқ, дафтарга у тўлиқ кўчирилмаган, атиги 19 мисра. Р. Ў. нухасида шеър нисбатан тўлиқроқ, аммо, бадий жиҳатдан бўш. Бундан шундай хулоса чиқариш мумкинки, Ботирхон хожи биринчи марта қамоққа тушганида шу мухаммасни ижод қилган, иккинчи марта ҳибсда ётганида уни хотирлаган ва иккинчи ён дафтарга кўчирган. Кўчириш асносида шеърнинг ҳамма сатрлари эсга келмаган бўлиши мумкин.

Дафтарлардаги шеърлардан яна баъзи бирлари қайта ишланган, бундай шеърлар ҳам унисиди, ҳам бунисиди такрорланади. Масалан, А. Қ. нухасида мавжуд қуйидаги мухаммасни кўздан кечирайлик:

Замон ўзгариб дўстлар, бу кун ўзга замон бўлди,
Муслмон бандаларнинг бошига охир замон бўлди,
Ўзини билган эрларга қиёматдин баттар бўлди,
Ҳам ўз қилмишидин бул арастонга дучор бўлди,
Ҳам хеш-ақробадин ажралиб, кўрмоққа зор бўлди.
Бу маҳбуслик билан жумла халойиқ дод-вой айлар,
Қиёмат ваҳмидин аъзом теракнинг баргидек титрар,
Сўроғчилар сўроғ этса, ўзинг қилмагил мустар,
Бу дунё то у дунё, эй худоё, биз ғариблар васлингиз излар,
Изидин келган одамни кўролмаё интизор бўлди.

Ушбу шеърнинг Р. Ў. нухасида берилган варианты ҳам қараб чиқайлик. Шеър тубандагича:

Замон ўзгариб дўстлар, бу кун ўзга замон бўлди,
Муслмон бандаларнинг бошига охир замон бўлди,
Ўзини билган эрларга қиёматдин баттар бўлди,
Ҳамма ўз қилмишидин бул арастонга дучор бўлди,
Ҳамма хеш-ақробадин ажралиб, кўрмоққа зор бўлди.

Бу маҳбуслик билан жумла халойиқ дод-во айлар,
 Қиёмат паҳмидин аъзом теракнинг баргидек титрар,
 Қиёмат кун сўроғчига, илоҳи, қилмагил мустар,
 Бу дунё то у дунё, эй худоё, биз ғариблар
 васлингиз излар,
 Изидин келган одамни кўролмай интизор бўлди.

Муқояса этилганда, айтарли тафовут йўқ. Бироқ Р. Ў. нусхада қиёмат сўроғчилари — охирот ҳисобкитоби кўзда тутилса, А. Қ. нусхасида тўғридан-тўғри терговчилар, қамоқхона сўроғчилари зикр этилади. Аниқроқ айтилса, бу вариант қайта ишланган ва ҳаёттишлаштирилган. Олдинги шеърда бўлгани каби, Р. Ў. нусхасидаги вариант ҳажми катта — 10 банд, 49 мисра (1 мисра тушиб қолган), А. Қ. нусхасида 9 банд ва 44 мисра (бунда ҳам бир сатр етишмайди). Тағин юқоридаги хулосани қайтаришга тўғри келади: мухаммас кейинчалик хотирланган ва қайта ёзишда олти сатр унутиб қолдирилган.

Шу иккита шеър иккала ён дафтарчада такрор келади, қолган ғазалларда бу ҳол кўринмайди. Р. Ў. нусхасида шеърлар бадиий жиҳатдан анча заиф. Бу эса, муаллифнинг бадиий ижод билан яқиндан бошлаб шуғулланганлигини тахмин қилишга асос беради. А. Қ. нусхасидаги ғазаллар бадиий қуввати, қофия ва вазн жиҳатлари анча пишган, бу шеърлар соҳибининг ижодда маълум тажриба ҳосил қилганлиги очиқ-ойдин кўзга ташланиб туради. Дарвоқе, вақт нуқтаи назаридан фикр юритиладиган бўлса, Ботирхон хожининг биринчи қамалиши билан иккинчи ҳибсга олиниши орасида қарийб 7—8 йил кечади. Биринчи бор шўро қамоғининг азоб-уқубатларини тотиб кўрган маҳбус, шубҳасиз, унинг домига яна бир бор илинганида, бунинг устига, ўша даврнинг энг даҳшатли жинояти — сиёсий айб қўйилганида, босиб ўтган ҳаёт йўлини кўз олдидан ўтқаришга, ҳаёт ва момот масалаларига бутун вужуди, билими, тушунчасини сарфарбар қилиши тайин эди.

Ён дафтарлардаги шеърларни қиёслаш, солиштириб ўқиш пировардида шу нарса ойдин бўладики, олдинда айтилганидек, Ботирхон қамоқхонада ётганида қўлга қалам олишга иштиёқ сезади:

Қанча вақт бўлди бу ерда истиқомат айладим,
 Ётишимдин бул қамоқда охири зор айладим.

Бу зор-шеърый сатрлар эди. Эҳтимол, у билан бир хужрада йиллаб тақдири ҳал бўлишини кутган кишилар уни шунга ундагандир. Бундай дейишимизга сабаб бор. Р. Ҳ. нухасидаги бир шеърда бекфарзанд маҳбус тилидан ҳазин мухаммас битилади. Бу шеър бизнинг кўлимиздаги дафтарда йўқ. Ҳша шеърни келтирамиз:

Солибдур ҳар дарахт мева, кўрарсиз гардани хамни,
Меваси булмаган дарахт каби ўлур ул одамни...
Бу ўттиз икки ёшда бесамарлик дардин тортарман,
Шу дамгача юриб даштга бу дам Думзақда ётарман,
Халос этса худовандим, ким деб унга борарман,
Борур йўлимдин оздириб шу дам Думзақда ётқиздинг.
Бу маҳбусликда ётганда сўраб келса ўғул яхши,
Ҳамма хеш, ёр-дўст ичра Хўшни беўғул қилдинг.

Шеър ўттиз икки ёшга кирган, бекфарзанд киши — Хўш номидан айтилаётир. Маълумки, Ботирхон хожининг ўғил-қизлари, набиралари кўп бўлган. Бунинг устига, у биринчи марта қамалганида ҳам ёши 40—50 оралиғида бўлган. Шеърлар бошқа бировлар номидан айтилгудек бўлса, уларнинг сарлавҳаси ўрнига «Ҳазали дигар маҳбусон» деб белги қўйилганлиги сабаби ҳам шу билан изоҳланади. Бошқа маҳбусларнинг номидан айтилаётганлиги гўё шу билан таъкидланади. Яна бир эътиборга лойиқ томонни ҳам эсдан чиқармаслик лозим бўлади. Ботирхон хожи 1929 йилда қамалиб, ундан қутилиб чиққанидан то 37-йилга қадар орадан бир неча йил ўтади. Шубҳасиз, у бу йилларда ҳам (айниқса, қишлоғидан кетишга мажбур бўлиб, мусофирлик азиятларини чеккан пайтларида ҳам) қалам тебратган бўлиши табиий. Афсуски, Раҳматуллохонда сақланган ён дафтарча бус-бутун эмас, унинг 1/3 қисмигина сақланиб қолган. Ботирхоннинг қамоқда ва, умуман, шеърлар битганини Чори бобо, у кишидан анча авваллар, қамоқда Ботирхон хожи билан бирга бўлган Ҳалифа эшон — Акбархонлар айтган. Рўйиддинхон Ҳалифа эшон бобонинг Ботирхон шеърларидан айтиб берганлигини яхши эслайди. Ботирхон хожининг ўғли Бурҳонхон ҳам оталарининг ғазаллар айтишини ҳафизасида сақлаган. Биз ён дафтарчадаги айрим шеърларни ўқиб берганимизда бу киши бошқача аҳволга тушиб, узоқ жим қолдилар. Сўнг, «ҳа, бу шеърларни эшитганман», деб кўзларига ёш олдилар.

Ботирхон хожи «Ҳолис» таҳаллусини ҳам қамоқхо-

нада, қатъий ишонч билан айтиш мумкинки, иккинчи бор ҳибсга олинганида қабул қилган. Чунки, биринчи дафтарчада (Р. Ў. нусхаси) берилган шеърларда ҳали биз бу таҳаллусга дуч келмаймиз. Аммо, бизнинг нусхада (А. Қ.) «Холис» таҳаллуси билан ёзилган ғазаллар, мухаммаслар асосий кўпчиликни ташкил этади. Иккинчи йиллаб судсиз, сўроқсиз қамоқда ётиш ҳар қандай одамдан ниҳоятда улкан сабр-тоқатни, метин иродани талаб қилади. Ботирхон хожи бир мухаммасида бу ҳақда шундай дейди:

Ушбу уч йилдан буён юракдан оқди қонларим,
Бул қамоқ шундоқ экан: ётган еримиз турфа жой,
Кечаси бир наъви утгай, кундузи юз оҳу вой,
Чор-атроф темурдан: куб халойиқ вой-вой.

Ён дафтарчадаги шеърларда таржимаи ҳол билан боғлиқ бўлган чизгилар ҳам анчагина. Бунда бир жиҳатни аралаштириб юбормаслик лозим бўлади: Холис таҳаллуси билан битилган ғазаллар, мухаммаслар бево-сита Ботирхон таржимаи ҳолига дахлдор бўлган далилларни қамрайди. «Маҳбусларнинг бошқа ғазали» сарлавҳаси остида ёзилган шеърлар хужрадош бўлган маҳбуслар аҳволи-руҳиясини, ҳатто ҳаёти лавҳаларини ифода этади. Ботирхоннинг айрим ашъорини мазмун-моҳиятига қараб, унинг иккинчи бор қамалганида ёзган деб айтиш мумкин бўлади. Масалан, «Ургулай» радиф ғазалда:

Мен ётарман ушбу ардумига кечаси зор-зор,
Бир келиб берсанг салом ҳамшодлигингдан ургулай.
Авволан тушганда келдингиз сўраб бир неча кез,
Эмди йўқламай кетиб, қилган хафангиздан ургулай, —

дейлади. Аниқ ифода этиляптики, шоир ўзининг ёру биродарларига мурожаат қилиб, аввал қамоққа тушганимда (1929 йил) келиб, ҳолимдан хабар олиб турардинглар, иккинчи мартасида йўқламай қўйдинглар, деб гиналамоқда. Биз учун бу ғазалда муҳим таржимаи ҳолга оид далил — унинг олдин ҳам ҳибсга олинганлигининг акс этишидир. Шўро қамоқларининг 30-йиллардаги зулми ваҳшиёна тусда бўлганлиги ҳақида матбуотда, шу даврга оид турли нашрларда етарли даражада кўрсатиб берилган. Ифво, туҳмат, «дебсан» асосида «халқ душма-

ни»га айлантирилган юзлаб одамлар ойлаб-йиллаб суд-сиз, сўроқсиз ётишга, жабру ситам чекишга маҳкум этилган. Ботирхон ён дафтарчаларидаги шеърларда шу давр қамоқхонасининг даҳшатли манзараси чизиб берилади:

Шикоят айлайн, дўстлар, бу дунё жабру зулмидин,
Халойиқ бошига тушган мусибат, неча жабридин.
Кеча-кундуз ётиб мунда — темир панжаралик уйда
Қиёматдек бўлиб бул кун, юраклар бўлди пурхун.

Ёки:

Мадрасаи Хожа азизга ётамиз зиндон бўлиб,
Ким ётур неча халойиқ дийдаси гирён бўлиб,
Шайху мулла, хўжаю босмачи, ўгри бир бўлиб,
Ишимиз бўлди қабоҳатким, хато фасона бўлса.

Ёки:

Қиссаи маҳбусларни мунда дафтар айласам,
Ётгани ҳам турганимдан эмди абёт айласам,
Ётадур баъзи халойиқ неча тўхматлар билан,
Ўтқариб умру ҳаётин неча кулфатлар билан.
Баъзига бир йил бўлубдир, баъзига уч йил тамом,
Барча қилган ишларим оху надомат субҳи шом...

Инсон хор бўлган ўша 37-йил қизил фашизмнинг энг қутурган даври эканлиги далолат этилган. Маҳбус-шоирнинг журъатига қойил қолмай бўлмайди. Унинг шеърлари ошкор бўлса, қисмати нима билан тугагини каромат қилиш ҳожат эмас. Қамоқхонада — ҳаёт ва момот аросатида турган Ботирхўжа (Ботирхон, Холис) ҳақ гапни айтишдан, барибир, тийила олмаган. У шўро сўроғчиларини жаҳаннам мункарнакрларига ўхшатади. Мункарнакрлар-ку, майит қабрга қўйилиб, одамлар маълум масофага узоқлашгач, сўроқни бошлаб юборар экан. Қизил терговчилар эса ойлаб-йиллаб сўроқ қилмас, айби нелигини билмаган бегуноҳлар минг ўйловда ётишга, тақдири қандай ҳал этилишини кутишга, хуллас, номатлумликка маҳкум этилган бўлардилар:

Сўроғчилар сўроғ этмай, юрак-бағримни қон этай,
Бу маҳбусхонада, дўстлар, неча мўъмин ўлиб кетти,
Ўзинг фикри қил, Ботир, навбат сенга ҳам етти...

Ҳибсда сақланаётганлар озиқ-овқатдан қаттиқ тан-қислик кўрганлар. Буни маҳбус-шоирнинг: «Хароба кунда қолдим, сен худоё, қилмағил ҳайрон, Мендек хастани йўқлаб келувчиларни қил омон. Бир ҳафтага озиқ учун кетурса етар олти нон, Еб-ичиб, ҳақларига мен фотиҳа айласам чиндан», деган сатрлари тасдиқ этиб турибди.

Қамоқ нозирларининг ашаддий бераҳмлиги, кал-таклашлар маҳбусларни додга келтирган. Арз қилиш, шикоят билан мурожаат этиш амалда бўладиган иш эмасди. Маҳбуснинг бирор жойи шикаст топса, бемор бўлса ҳам ҳеч ким аҳволинг нечук демаган:

Ариза, илтимос қилсак лачалликка¹ дежур бермас
Бирор жойинг шикаст тобса, бу дўхтурлар келиб кўрмас,
На дардим борин билмай, бу орқадин укол қилди...

Қамоқда «неча турлик жафо кўрган» маҳбус-шоир қариндош-уруғларини кўришга зор бўлади. Уни кўришга келганларга рухсат берилмайди. Таъкидланганидек, маҳ-буслар орасида шўроларга фидоийлик билан хизмат қилган, вақти-соати келиб, ўзлари ҳам амал мавқедан тушурилиб, уй-жойидан Мосуво этилган кишилар ҳам бўлган. Шу жиҳатдан диққатни жалб этадиган бир шеър бор. Уни Ботирхўжа таржимаи ҳолига дахлдор, шу-нингдек, ҳужрадош бошқа маҳбус номидан ёзилган дей-иш ҳам мумкин. Чунки, шеърда аниқ саналар бор. Афсуски, қўлимизда Ботирхўжанинг таржимаи ҳоли мавжуд эмаслиги бу ҳақда аниқ хулоса чиқаришга мо-неълик қилади.

Ўша шеър А. Қ. нусхасида қуйидагича:

Ҳукумат хабрини кўрмай дедим, қочтим қутулмадим,
Орадин неча вақт ўтиб, Кулоб шаҳрида ушландим.
24-йилда тутиб амри ҳукуматни,
Бухорога борибон ўқидим шуройи мактабни...
Ўқидим, ишладим, бир неча йиллар ўтти ўртадин,
Орадин олти йил ўтти, гуноҳим ошти ҳомундин,
Не қилмиш ишни мен билмай, қочибман ушбу Қаршидан,
Икки йилдан зиёд бўлди тутибман камроқ амрингдан.

Бироқ, Раҳматулло Ўроқов (Р. Ў.) нусхасида бу шеър қуйидагича кўринишда ифода этилади:

¹ Начальник — бошлиқ.

Ҳамма халқ ноласин кўрмай дедим, қочтим қутулмадим,
Орадин неча вақт ўтти, мусофирликдан ушландим.

24-нчи йилда... (ўчиб кетган)

Бухорога борибон ўқудим шўровий мактабни.

Ўқудим, ишладим, бир неча ишлар ўтти ўртадин,

Орадин олти йил ўтти, гуноҳим ортти ҳомундин.

Айтиляптики, шўро ҳокимиятининг дастлабки йилларида шеър муаллифи ҳукуматдан узоқроқ туришни авло билади. Ўша йиллари шўро давлати кимга жабр қилиши мумкин эди? Шубҳасиз, ўзи гумонсирайдиган зиёли, бой, руҳоний, эшон, мулла, шунингдек, янги тузумга қарши руҳдаги кишиларгада, албатта-да. Муаллиф дастлабки қораламада, чамаси, ўзининг қўлга олиниши жойини мусофирчиликда деб ноаниқроқ айтишни лозим кўради, шеърни қайта ишлаш ёхуд қайта кўчириш давомида. Бу жойини аниқ қилиб, Кулоб деб кўрсатади. Кулобнинг Ботирхўжа авлодига қанчалик алоқаси борлиги олдинги қисмларда айтиб ўтилди. Потрон сайидларининг Кулоб билан алоқаси кўп асрлик тарихга эга эди. Табиийки, биз Ботирхўжа шўро дастлабки келган йилларда Кулобга кетган ва ўша ердан махсус ушлаб келинган дейиш фикридан узоқмиз. Бир лекини бор. 1929 йилда Потронда Мейлихон ўлдирилиши муносабати билан ҳақиқий айбдорлар билан бир қаторда шубҳа остига олинган эшонлар ҳам ҳибсга ташланади. Бунда, Йўлдошнинг қочганлиги ҳақида элас маълумотлар учрайди. Эҳтимол, маҳбус-шоир Мейлихон воқеасидан сўнг бир муддат Кулобга кетишга мажбур бўлгандир?! Шундай десак, 1924 йилда ҳукумат ишига майл билдириш, Бухорога бориб ўқиш (афтидан, олти ойлик муллимлар курси), шўро мактабида ишлаш каби далилларни қандай шарҳлаш лозим бўлади? Ботирхўжа шу ишларни қилганми? Яна тасдиқ ҳам, инкор ҳам мушкул. Бу ҳақда, қолаверса, Ботирхўжанинг 20—30-йиллардаги ҳаёт йўли ҳақида деярли маълумот йўқ. Фақат уни қишлоқда 36 йил имомчилик қилган, дейиш билан чекланилади. Ботирхўжа бир умр болаларни ўқитиш билан шуғулланган. Масалан, дейлик, шўро унга болаларни янгича усулда ўқитасан, бунинг учун Бухорога бориб шўро мактабида таҳсил — малака ошириб келасан, деган бўлсин. У киши рад этиб, қочган ҳам дейлик. Охир, шунга рағбат кўрсатган бўлса-чи? Чунки кўп руҳонийлар шўронинг дастлабки йилларида у билан озми-кўпми ҳамкорлик қилган-ку?

Фақатгина 20-йилларнинг охирларига келиб, шўро заминга оёғини маҳкам тираб олгандан сўнг, бундай ҳамкорликнинг кераги бўлмай қолади. Шеърда Қарши шаҳри тилга олинаётир. Эҳтимол, у Қаршида ишлашга мажбур бўлгандир. Ҳарҳолда, таржимаи ҳол чизгилари босим бўлган бу шеърнинг ижодий тарихини аниқлаш зарурати сақланиб қолади.

Шоир Ботирхўжа Холис Икромхўжа ўғли мудом ўзининг ҳақлигига, бегуноҳлигига ишониб яшаган. Аксилинқилобий тарғибот учун Қувват Жабборов, мулло Тилло Қўлдошевлар билан бир вақтда (1937 йил 12 ноябрь) ЎзССР Жиноят Кодексининг 66-моддасига кўра айбланиб қамоққа олинган Ботирхўжа (Ботирхўжа сал кейинроқ, кузда ҳибсга олинади. Қувват Жабборов иккинчи бўлиб, 8 июнда қамалади, мулло Тилло эса, тахминан 3—4 июнда қўлга олинади. Ботирхўжа Ширкентда, кўздан панада юрганлиги учун кейин қўлга тушади) дастлабки вақтларда нима сабабдан тутқун бўлиши сабабларини билмаган кўринади. Чунки у «Оқ хўроз — қизил хўроз» уруши, чойхонадаги суратларга миҳ қоқиш воқеаларидан тамомила беҳабар эди. Мулло Тиллога, Қувват Жабборга қарши уюштирилган туҳмат уни ҳам ўз гирдобига судраб кетади.

Шу сабабли ҳам Ботирхўжа «бу иш янглишдан бўлган, туҳмат, олдинги сафардагидек, иғво фош бўлиб, тез орада қутилиб кетаман», деган фикрда бўлган. Шу тафаккур меваси бўлган илк ғазалларда ҳали ўкинч, умидсизлик сояси кўзга ташланмайди:

Дилбари олам, сени шаҳло кўзунгдин ургулай,
Донаи холинг ярашган оқ юзунгдин ургулай.
Лабларинг гулгунчадек, шакар забонинг мисли қанд,
Коқулинг анбар сифат, ширин тилингдин ургулай.
Қошларингиз жилвагардур, кузларингиз нағмагар,
Бир сўраб келсанг мени, босган изингдин ургулай.

Бироқ, кунлар кетидан кунлар ўтади. ойлар йилларни етаклаб ҳам келадики, маҳбусликда ётган шоирнинг тақдирини адолат билан ҳал этадиган кимса топилмайди. Энди, аста-секин унинг шеърларида фиғон кучаяди, ҳасрат, дард-алам, норозилик овози баралла янграй бошлайди:

Эмди мен абёт айлай барча кўрган кунларим,
Йўлимда муштоқ бўлди бир неча дилбандларим.

Менга ҳам бор эдилар ини, ого, ёронларим,
Ушбу уч йилдан буён оқди юракдин қонларим...

Ҳақиқатнинг кўзи кўр, адолатнинг ўзи йўқ, номи бор замонда бундан бўлак яна нима бўлиши мумкин эди? «Кори тухматга тушиб, зиндондан айрилмаган» Ботирхўжа Холис, қандай бўлмасин, умид билан яшайди. Умид шамининг милтираб туриши, назари-мизда, шоирнинг бегуноҳлигига бўлган чексиз ишончи эди:

Таърифи маҳбуслик ёзмоққа ҳолат менда йўқ,
Гар ҳақиқат қилсалар, ҳаргиз жиноят менда йўқ.

Ботирхўжа ўзининг тухматга учраганлигини яхши билади, уни шу куйга гирифтор қилган каслар ҳам унга аён:

Эй Худо, раҳм этиб, мушкулим осон айлагил,
Ҳам мени душманларим банди зиндон айлагил,
Йўлларига эли хешин зори гирён айлагил,
Онасин онамдайин бағрин бирён айлагил,
Душманимни қўйибон, мени арастон эттилар.

Ён дафтардаги шеърлардан бирида шоир укасининг уни кўргани келганлигини, аммо ака-укалар учраша олмаганлигини хуноб бўлиб ёзади. Шунингдек, охириги бир ғазалда ўғлининг йўлига кўз тикканлиги ҳам ифода этилади:

Икки кўзим равшани жоним болам келмайдур ҳеч,
Ё онасин қўйинидин як бора айрилмайдур ҳеч,
Ё киши йўқлик учун ардум йўлин билмайдур ҳеч,
Онажоним йўлида дийдамни гирён эттилар.

Ботирхўжанинг кенжа фарзанди Бурҳонхон 1929 йилда туғилган эди. Бу вақтда 8 ёшлар чамасида эди. Унинг ёш эканлиги, бирор киши билан бошлашиб кел-маса, ардумни тополмаслиги кўнгли ўксик отага юпанч, далда бўлади чоғи.

Қамоқда узоқ вақт хорлик тортган шоир, пировард натижада, адолатсизликлар сабабини тушуна бошлайди. Шул боисдан у «ушбу жойдин чиқмоғим бўлди мени хавфу хатар», деган хулосага келади. Шундай бўлса-да, у ўзининг ноҳақ тухматга дучор этилганлигини, умр

бўйи пок ва ҳалол яшаганлигини, ҳақиқат қилиб текшириб кўрсалар, барча қилган ишлари хиёнатлик эмаслиги қатъият билан уқдиришни лозим топади:

Бул қамоққа ёта-ёта дийда қуритдим мен бу кун,
Завқи шавқимдин жудо бўлган гуноҳкорман бу кун.
Ҳамдиллоҳ, мунда мен ўғри эмас, қаззоб эмас,
Чин ҳақиқат қилсалар, айтган сўзим ёлғон эмас.
Барча қилган ишларим ҳаргиз хиёнатлик эмас,
Текшириб гар кўрсалар, айтган сўзум ёлғони йўқ.

Ботирхўжа ўзига қўйилган сиёсий айблар моҳиятини чуқур англаган. Шунинг учун ҳам, «барча қилган ишларим ҳаргиз хиёнатлик эмас», деб алоҳида уқдирмоқда. Ўзининг қамоқдан қутилиб чиқишига кўзи етмаган, ҳатто, ўзга юртлардами, қаердадир қолиб, «мозорнинг тайини йўқтур, ҳамма ҳандақ мазор бўлди, Қазом гар етса мунда, эли хешим хабар топмас», деб нидо қилган шоир ўзининг беғуноҳлигини авлодларига айтиб кетишни асосий мақсади деб билган кўринади.

1937 йилнинг 12 ноябрида Потрон қишлоғидан аксилинқилобий тарғиботда айбланиб қамалган Қувват Жабборов, мулло Тилло Қўлдошев ва Ботирхўжа Икромхўжаевлар устидан суд ҳукми чиқазилган. Қувват Жабборов 8 йилга кесилиб, Архангельскда жазо муддатини ўташга жўнатиб юборилган. Мулло Тилло Қўлдошев қамоқда бандаликни бажо келтиради. Ботирхўжа суд ҳукмидан сўнг ҳам, нима сабабдандир уч йил давомида Қаршида, Хожа Абдул Азиз мадарасасининг қамоқхонага айлантирилган ҳужрасида тутиб турилган.

Сталин даврида сиёсий қатағонга учраган, қамоқ ва лагерларда чиритиб юборилган, беғуноҳ кишилар «Халқлар отасининг» ўлиmidан кейин, 50-йиллар охирларида фуқаро сифатида оқланган, айбсиз деб эълон қилинганди. Ботирхўжа Икромхўжа ўғли ҳам Ўзбекистон ССР Олий Судининг 1971 йил 8 январда қабул қилган қарорига асосан гуноҳсиз деб топilib, оқланган эди.

Ботирхўжа фожеаси — халқ фожеасининг бир зарраси, унинг бир инсон тақдиридаги ифодаси эди. Бу фожеа гирдобида бутун бир қишлоқ, қариндош-уруғлар қолиб келдилар. Ботирхўжа руҳан барҳаёт. У ёзиб қолдирган асарлар шўро қабоҳатига айблов бўлиб, абдий янграб туражак.

МАТОНАТ СИНАЛГАН ЙИЛЛАР

Ўттизинчи йиллар охирида кўтарилган қора қуюн Шўролар Иттифоқи деб аталган қизил салтанат ҳукми остидаги улкан ҳудуд бошида эврилиб ҳулу қуруқни барабар домига тортди. Миллатнинг асл фарзандлари бадном этилди, гуноҳсиз отилди, зиндонларда чиритилди. «Халқ душмани» деган даҳшатли тамға — шиор остида ўтказилган оммавий қиргин мавсуми тугар-туғамас, ундан-да даҳшатлироқ яна бир тўфон кўтарилди — немис фашистлари иккинчи жаҳон урушини бошлаб юбордилар. Қарийб беш йил давом этган, инсоният тарихида бемисл ўлимга сабаб бўлган уруш катта-кичик аҳоли манзиллари сингари Потрон қишлоғи бошига ҳам янгидан-янги қулфатлар ёғдирганди. Қишлоқнинг уруш ва ундан кейинги тўрт-беш йил ичида кечирган ҳаёти алоҳида бир тарих. Бу тарихни варақлаш навқирон ёшида фронтга кетиб, жанг майдонларида ҳалок бўлган йигитлар жасоратидан ҳикоя қилган бўлур эди; уруш ортида кеча-кундуз меҳнат қилган, қорни ёлчиб тўймаган, оч-юпун, дала-даштда, ўроқда, қаҳрамонона ишлаган хотин-қизлар шижоатидан сўйлаган бўларди; шу билан бирга, хувиллаб қолган қишлоқда ўзини хон, ўзини бек деб ҳисоблаган, айшу ишрат йўлига кириб, диёнатни унутган, аёлларни таҳқирлаган, отга судраган, қамчи билан саваган айрим раҳбарлар тубанлигидан дарак берган бўлур эди. Зада бўлган юракларни ноҳуш хотиралар билан қайта бошдан хомуш қилмоқчи эмасмиз. Қолаверса, шўро мафкураси таъсирида 20-йилларда ноқ бир-бирига ёв бўлиш руҳида «тарбия» кўрган (қишлоқларимизда асрлар давомида бўлиниш бўлмаган, иттифоқ, мувофиқ бўлиш, ҳашар қилиш, диёнат, ўзаро ҳурмат ҳукм суриб келган) қишлоқнинг собиқ раҳбарлари аксарияти бугун орамизда йўқ. Уларнинг элга қайишганлари, инсофли ва ҳалол ишлаганлари ҳамон ҳурмат билан тилга олинади, аксинча, амал тегиб, ўзини йўқотган, оғир йилларда зулмга ружу қилганлари қилмишлари ҳам гапирилмай қолмайди. Бир сўз билан айтганда, яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам унутилмайди. Яхши ишлар саналганда яхшилик қилиб ўтган кишиларнинг авлодлари суюнади, албатта. Ёмонлик ҳақида гап борганда, билиб-билмай, шу ишга қўл урганларнинг ортида қолганлар мулзам тортади. Қайтар дунё деб шуни айтадиларда.

Потрон қишлоғининг урушдан кейинги манзарасига бирров кўз ташлайлик. Қишлоқ ҳудудида «Файрат» ва «Ихтиёр» жамоа хўжаликлари фаолият кўрсатишда давом этаётганди. Урушдан кейинги дастлабки ойларда қишлоқ хўжалигини тиклаш ишларига катта аҳамият берилади. Хўжаликларда тутчиликни ривожлантириш диққат марказида туради. Жумладан, 1945 йилнинг кузида «Файрат» хўжалиги иккита тутзорни янада кенгайтиради, 2000 мингга янги кўчат қадалади. Бунгача мавжуд тутлар сони 2336 та бўлган. «Ихтиёр» хўжалигида ҳам икки таноблик тутзор бўлиб, унда 1546 тўп тут парваришланган. Шу йили 1608 янги ниҳол¹ экилади.

Вайронагарчилик урушини бошдан кечирган мамлакатда айниқса таълим тизими издан чиққан эди. Бешкент тумани ижроия кўмитасининг 1945 йил 21 августда бўлган йиғилишида қабул этилган «тумандаги мактаблар таъмирининг тамомланиши ҳақида» қабул этилган қўйидаги қарор ҳам буни далolat этади:

«Туманимизда 1945/46 ўқиш йилида 33 та мактаб жорий ва тўлиқ таъмирдан чиқарилиши лозим бўлса 21 августгача 11 та мактаб тўлиқ таъмирдан чиқарилди. Қолган 26 мактабнинг бари оммавий шувоғдан (сувалган) чиқарилган бўлиб, арава билан таъминланмаганлиги

натijasида Хўжа Ҳайрон қишлоқ шўросидан оҳак ташиб етиштирилмаган. Потрон тўлиқсиз ўрта (директори Тўраев, хўжалик раиси Темиров) мактаби ҳам шундай аҳволда ётмоқда».²

Ҳосилот раиси Қарши Шарипов.

Хўжаликка яқинда Расул Темиров раис бўлиб келган эди. Бу ҳақда туман ижроия кўмитасининг 1945 йил 16 февралда бўлиб ўтган йиғилиши қарорида сўз боради. Туман ижроия кўмитаси «Қаҳлак қишлоқ шўроси раиси ўртоқ Темировнинг берган аризасини кўриб чиқиш ҳақида» алоҳида қарор қабул

¹ ҚВДАҚБ. 31-жамгарма, 1-рўйхат, 124-иш, 2-парақ

² Уша жойда, 17-парақ.

қилади: «Каҳлак қишлоқ шўроси раиси ўртоқ Темиров Ўзбекистон пахтакорларининг 2-Қурултойи номидан ўртоқ Сталинга ёзилган мактубдан илҳомланиб, ғаллачиликдан мўл ҳосил олиш ва чорвачилик маҳсулдорлигини оширишда хизмат қилиш учун «Ғайрат» колхозига раис бўлиб ишлашни талаб қилган. Бундан аввал ҳам «Ғайрат» колхозига раис бўлиб ишлаган даврларида колхозчиларнинг меҳнат кунига 8—10 сўмдан пул, 4—5 килограммдан дон бериб келган, ғалла ва пахтадан юқори ҳосил олган, берган аризасини кўриб, туман ижроия кўмитасининг президиуми ҳал қилади: Каҳлак қишлоқ шўроси раиси ўрт. Темировни берган талаби қондирилсин, шўро раиси вазифасидан озод қилинсин, Каҳлак қишлоқ шўроси «Ғайрат» колхозига раис қилинсин, умумий мажлисга тавсия қилишни ўрт. Хўжаевга топширилсин».¹

Туман ижроқўмининг раиси Темирхўжаев ва масъул котиби Хўжаевлар имзолаган бу қарор амалга ошади. Туман ижроия кўмитаси «раис қилинсин» деб қарор чиқаради, айни вақтда, «умумий мажлисга тавсия этишни» ҳам унутмайдилар. Шўро ҳукмронлик тизимининг катта-кичик ишининг ҳаммаси, одатда, халқ номидан бажарилар эди-да. Бу гал ҳам шу таомилга риоя қилинади. Бу даврда Потрондаги иккинчи хўжаликда Эшнаев раис бўлиб турган эди. 1945 йилнинг 30 январида бўлган туман ижроқўми йиғилиши «Ғайрат» хўжалигининг раиси Аслонов камомад қилганлиги учун вазифасига лойиқ эмас деб ҳисоблайди. Аслонов камомади учун 19 бош қўй тўлайди.

«Каҳлак қишлоқ шўроси «Ғайрат» хўжалигининг собиқ раиси ўртоқ Аслонов растрати учун 19 бош қўй берган бўлса-да, колхознинг янги раиси, тафтиш комиссия, ҳисобчиси 11 бош қўйни даромад қилган. 8 бош қўйни даромад қилмаганлиги учун мазкурлардан 8 бош қўй ундирилсин».²

Бу қарорнинг ифода жиҳатига эътибор берайлик. 1933 йилнинг 26 январида «Ғайрат» хўжалигининг раиси Аслон Раҳим ўғли 119 сўм (бир пуд зиғир пули) ўзлаштирганлиги учун қамоққа олинган эди. Орадан 12 йил ўтиб, шундай камчиликка йўл қўйган раис 19 бош қўй тўлаш билан қутилаётир. Қарорларнинг «ти-

¹ Уша жойда, 62—63-парақлар.

² Уша жойда, 64-парақ.

ли» ҳам бу йилларга келиб бироз юмшай бошлаган эди.

Туман ижроия қўмитаси Расул Темировни «раис қилинсин» деб қарор қабул қилганда, хўжалик аъзоларининг меҳнат кунига 8—10 сўмдан пул берган. деган вазҳни келтиради. «Ихтиёр» ва «Ғайрат» хўжаликлари меҳнатчиларининг даромади доимо паст бўлиб келганлигини бир мисолда кўрсатиш билан чекланамиз.

«Ихтиёр» хўжалиги 1940 йилда 497, 1941 йилда 662 центнер дон етиштиришга эришган. 1940 йилда хўжалик аъзоларининг бир меҳнат кунига 0,100 гр. дан, 1941 йилда 0,150 гр.дан¹ галла берилган, холос. Бундай ҳисоб қилганда, хўжаликда йил бўйи муттасил ишлаган меҳнаткаш йиллик иш ҳақиға 1940 йилда 38 кг. 1941 йилда эса 45 кг галла олишға муваффақ бўлган. Хўжаликнинг 1940 йилдаги пул даромади 44922 сўм, 1941 йилда 87661 сўмни ташкил этган. Шу пуллардан 1940 йилда 14062 сўм, 1941 йилда 31029 сўмгина хўжалик аъзоларига иш ҳақи сифатида берилган. Аниқроқ айтилса, 1940 йилда бир меҳнат кунига 0,48 тийин, 1941 йилдан эса 0,92 тийиндан пул берилган.

Хўжаликда умумий ишға лаёқатлилар 130 кишидан иборат бўлиб, уларнинг 44 тасини катта ёшли эркеклар, 66 тасини хотин-қизлар, 20 тасини болалар ташкил этган. Лекин, амалда ишлайдиганлар 11 киши бўлса-да, улардан фақат 6 таси ишға жалб этилган. Хўжаликдаги аҳволни тасаввур қилиш учун қуйидаги рақамларға эътибор бериш лозим бўлади: 1941 йилда, оғир уруш кетаётган бир пайтда хўжаликда 2—3 норма бажарувчилар 20 киши, нормани уддалаётганлар 100 киши бўлган.

Қишлоқда болалар туғилиши паст даражада бўлган. Битта боғча номиға мавжуд эди, 9 та бола рўйхатға олинганди. Хўжалик маданий ишлар учун 2366 сўм² ажратганди.

Бешкент туманида урушнинг тинкани қурутувчи дақиқалари, кунлари, ойлари ва йиллари ўтган сари оилалар қашшоқлашиб бораётган бўлса-да, фидокорона меҳнат давом этарди. Одамлар ўзи емай, киймай, топганини фронтға жўнатарди. Туман меҳнаткашларининг матонатига, иродасига орадан шунча йиллар кечиб, оғир кунлар унут бўлган эса-да, бирибир, тасаннолар айт-

¹ ҚВДАҚБ, 31-жамгарма, 1-рўйхат, 111 а-иш, 15-парақ

² Уша жойда, 15—19-парақлар

май илож йўқ. 1943 йилда тумандаги умумий хўжаликлар сони 7845 та булиб, шундан жамоа хўжаликларидаги оилалар сони 7326 тани ташкил этарди. Одамлар қўлида бу пайтда 3087 бош қорамол, 31581 та¹ қўй-эчки бор эди.

Урушнинг ниҳоятда даҳшатли кечган, оғир йилларида Потрондаги икки хўжаликни Аслонов (1941 йилдан, «Ғайрат»), Ҳайитов (1942 йилдан, «Ихтиёр») раис сифатида бошқарадилар. Шўронинг таҳқирловчи сиёсати, афсуски, мамлакат тақдири ҳал бўлаётган уруш йилларида ҳам заррача пасаймаган, аксинча, янада қаттикроқ, янада шиддатлироқ тусга киради. 1943 йилда, масалан, туманда шахсий томорқалар ўлчаб чиқилади. «Ғайрат»даги 127 хўжаликнинг бирортасида ҳам бир қарич ортиқча ер аниқланмайди, «Ихтиёр»да 94 хўжаликнинг 9 тасида ортиқча томорқа борлиги (ҳаммаси бўлиб, 0.49 га) ошкор этилиб, у тортиб олинади. Умуман, бу вақтда Қаҳлак қишлоқ шўросига қарашли колхозларда 558 та хўжалик бўлиб, шулардан 44 таси 5,05 га ерни² томорқадан зиёд фойдаланиб келганлиги аниқланади.

Ўзбекистон меҳнат аҳли уруш йилларида ғалабага қанчалик улкан улуш қўшганлигини баҳс қилиш ҳожат эмас. Потронда қимирлаган тирик жон фронт учун ишлаган. Потронликлар тортган азоб, очлик, қаҳатчилик ўша давр учун одатдаги ҳол эди. Уруш тугагандан сўнг потронликлар ҳам кўп қатори рағбатлантирилади, нишонларга тавсия этилади. Нишондор потронликларнинг исми-шарифларини бугун биз катта эҳтиром билан тилга олиб ўтамиз: Йўлдош Эгамбердиев, Ҳасан Боймуродов, Мамат Аҳмедов, Худойқул Исломов, Минаввар Худойкулова, Хўжам Омонов, Иззат Хўжамова, Аҳмад Хўжамов, Шозот Зулпиева, Ҳайдар Ҳазраткулов, Шароф Ҳазраткулова, Алим Отамуродов, Исоқ Авазов, Санам Муродова, Орзиқул Маматов, Ширин Ибойдуллаев, Шариф Норбўтаев, Бозор Шарипова, Зайнаб Шарипова, Очил Ҳамроев, Омон Ҳамроев, Улуғ Ҳасанова, Жўра Қўзиев, Қурбон Рўзиев, Розик Норкулов, Элмурод Тангриев, Қоракўз Элмуродова, Очил Элмуродова, Ҳаққи Тоғасев, Анна Холманов, Жума Хусанов, Иззат Қўзиева, Қурбон Бўриев, Новват Қурбонова, Ойдин Намозова, Худойқул Ҳасанов, Ойимҳол Худойкулова, Қора Раҳимов. Ўғил Раҳимова, Хўжақул Жў-

¹ ҚВДАҚБ, 31-жамгарма, 1-руйхат, 112-иш, 5-варақ.

² Ўша жойда, 117, 172-варақлар.

раев, Берди Тўрақулов, Қурбонали Бердиев, Қурбон Бердиева, Ҳасан Боймуродов, Кунсулув Ҳасанова, Шакар Ражабова, Ражаб Сатторов, Чори Юсуфов, Турсун Чориева, Жабби Мўминов, Муҳтарам Пирназарова, Хушвақт Жоббиева, Пирназар Бобомуродов, Кенжа Эргашев, Ҳадича Эргашева, Қарши Шарипов, Роҳат Қаршиева, Бозор Қаршиев, Аҳмад Юсуфов, Яхши Аҳмадов, Худойберди Мамонов, Иззат Худойбердиева, Мадат Умаров, Мирза Пиримқулов, Норжон Омонова, Ширин Мирзаева, Шодмон Рўзиева, Тувлик Ибодов, Турсунтош Ибодова, Рўзимурод Омонов, Меҳмон Рўзимуродова, Пир Ибойдуллаев, Бойқиз Пиримова, Турди Отамуродова, Бекназар Отамуродов, Йўлдош Найзаев, Роҳат Йўлдошева, Ихлим Эрназарова, Қурбон Қўлдошев, Турди Қурбонов, Назар Мирзаев, Мақул Назарова, Алиқул Жабборов, Бодам Алиқулова, Рўзи Йўлдошев, Турди Йўлдошев, Жўра Дунонов, Ниёз Эшнаев, Эшна Қўлдошев, Норой Ниёзова, Полвон Бердиев, Файзи Полвонова, Санам Ражабова, Барот Азимов, Қўзи Эрназаров, Тоза Қўзиева, Турсун Йўлдошев, Бадал Омонова, Оймат Мўминов, Имом Бобомуродова, Жума Имомов, Шарвола Жумаева, Шер Авазов, Ўғил Ўроқова¹ ва бошқалар. Бу биргина «Ихтиёр» хўжалигидан нишонга сазовар этилган кишилар. Шу вақтда хўжаликни Мирзаев бошқарган, ҳисобчи Боқиев бўлган. Афсуски, архив ҳужжатларида «Ғайрат» хўжалигидан орден ва нишонларга тавсия этилган хўжалик аъзолари рўйхати сақланмаган.

Потрон хўжаликларида 1945 йилда ҳам мол-ҳол, чорва сони салмоқли эди. Масалан, «Ғайрат» жамоа хўжалигида қўйлар 1179 та, эчкилар 89 та, отлар 27 та, 123 қорамол, 10 туя, 42 эшак мавжуд бўлса, «Ихтиёр»да 1085 қўй-қўзи, 52 эчки, 15 от, 8 туя, 18 эшак, 78 қорамол² ҳисобда эди.

Ғалабадан сўнг хўжаликларнинг қаддини ростлаш учун кураш қизғин тус ола бошлайди. Давлат ҳам уларга техникавий жиҳатдан катта «ғамхўрлик» кўрсатади — 1947 йилда «Ғайрат» хўжалигига 1 дона сепаратор³ ажратилади. Пароканда бўлган, деярли ташлаб қўйилган мактаблар иш бошлайди. 1947 йил 23 июнда туман ижроия кўмитаси «7 ёшдан 15 ёшгача бўлган болаларни ўқитишда ота-оналарнинг ва ҳамда қишлоқ шўро-

¹ ҚВДАҚБ, 31-жамгарма, 1-рўйхат, 121-иш, 1—9-парақлар.

² Ўша жойда, 120-иш, 48-парақ.

³ Ўша жойда, 141-иш, 10-парақ.

лари, жамоа хўжаликлари жавобгарлиги ҳақида»¹ қарор қабул қилади.

Силлани қуритган уруш тугаганига икки йил бўлаётган эса-да, негадир хўжаликлар ўзини тиклаб ололмаётган, ҳамон қишлоқларда камбағаллар, очликдан шишиб ўлаётганлар учраб турарди. Шу сабабли туман раҳбарияти муҳтож хўжаликларга — оилаларга тариқ сотишни уюштиради. Жумладан, 1947 йилда «Файрат» хўжалиги 4 центнер, «Ихтиёр» 3 центнер тариқни² ейдиган нарсаси йўқ оилаларга беради.

Ниҳоят, 1948 йилга келиб, Қаҳлак қишлоқ шўроси ҳузурида кутубхона қуриш учун ташаббус бошланади. Қишлоқ шўросига қарашли жамоа хўжаликлари 3 хонали кутубхона қурилишига маблағ ажратиш учун қарорлар қабул қилдилар. Масалан, «Файрат» хўжалигининг 1948 йил 5 августда бўлган умумий йиғилишида жами 64 нафар хўжалик аъзоси қатнашиб, шу мақсад учун 8000 сўм ажратишни³ маъқул топади. Шунингдек, «Ихтиёр» хўжалигининг 41 аъзоси ҳам 5 август куни бўлиб ўтган умумий мажлисда кутубхона қурилишига 8 минг сўм пул йиғиб беришга қарор қилади.

1948 йил 5 сентябрда туман ижроия кўмитаси «Туман ўқитувчиларининг август Кенгаши томонидан «Мактабларга ном бериш ҳақида» қабул қилинган қарор тўғрисида» ҳал қилувчи фикрни айтади. Ижрокўм фармойиши билан тумандаги 30 мактабдан 24 тасига «социализм йўлбошчиларию», рус ва совет адабиётининг буюк намоёндалари исми-шарифлари берилади. Фақат 6 мактабгагина (Улуғбек, Муқимий, Навоий, Ҳамза, Охунбобоев, Намуна) Ўзбекистонга дахлдор номлар⁴ раво кўрилади, холос.

Урушдан кейинги йиллар иқтисодий-ижтимоий тадрижи силсиласига назар ташлар эканмиз, вақт ўтган сари шўро давлатининг қаттиққўл ва бераҳмликка асосланган сиёсати яна кучга тўла бораётганлигини, буни хўжаликларда тагин юзага чиқа бошлаган бўшот, қамот сингари таҳликали ҳолатлар мисолида тасаввур қилиш қийин бўлмайди. Архивда қалашиб ётган жилдлар ичида, жумладан, «Ихтиёр» жамоа хўжалигининг 1948 йилда бўлган умумий йиғилишлари қарорлари сақданмоқда. Биз шулардан фақат бирини — 23 июнда 83 киши

¹ Ўша жойда, 18-парақ.

² Ўша жойда, 147-иш, 32-парақ.

³ Ўша жойда, 31-жамағарма, 1-руйхат, 149-иш, 116-парақ.

⁴ Ўша жойда, 150-жилд, 27—28-парақлар.

иштирокида бўлиб утган мажлис қарорини шарҳлаб ўтиш билан кифояланамиз. Бу йиғилишдан, афсуски, 30-йилларнинг совуқ нафаси келаётгандек, шу руҳ сўзловчилар нутқида ўз ифодасини топгандек туюлади.

Кўйчилик фермаси мудирини Худойқул Исломов умумий йиғилишда сўз олиб, «қурғоқчилик бўлди. Колхоз раиси Мирзаевга кўйларни Чироқчига олиб борайлик деб кўп айтдим, у қарши бўлди. Натижада ем-хашаксиз қолиб 165 кўй ўлди. Мен, Мирзаевни колхоз раислигидан олиб, ўрнига аввалдан раис бўлиб ишлаб келган Назар Мирзаевни раис қилиб беришни талаб қилман»,¹ дейди. Биз бироз олдинроққа кетиб, бир жиҳатни айтмоқчимизки, 1949 йилнинг 5 апрелида бўлган умумий йиғилишда «Ихтиёр» жамоа хўжалиги аъзолари (85 киши қатнашган) Худойқул Исломов ҳақида фикр билдириб, унинг ферма мудирини бўлиб ишлаганда 15 бош кўйни нобуд қилгани учун бўшатишгани, пахта бригадирини бўлгандан сўнг ҳам ишни барбод бергани сабабли, колхоз уставининг 12-моддасига асосланиб «бригадирликдан бўшотиш, колхоздан чиқариш, томорқасини олиш»² ҳақида қарор чиқаради. Умумий йиғилиш қарорини жамоа хўжалиги раиси Авазов, котиби Мирзаевлар имзолаган.

Худойқул Исломовнинг бўшатилишига қалар ҳали ўн ойча вақт бор, у бу вақтда оёғини маҳкам тираб, 165 кўйнинг ўлиб кетишида сабабчи деб ҳисоблаётгани раис Омон Мирзаевни вазифасидан бекор этиш таклифини бермоқди. Тафтиш ҳайъати аъзоси Амир Отақулов раис ҳақида янада ваҳималироқ гапларни айтишга жазм этади: «Мирзаев Омон ўз атрофига растратчи, колхоз мулкани талон-торож қилиб, суд ҳукми билан кесилиб ва растрат (камомад — муал.) қилиб қочиб кетганларни колхозга бригадир қилиб кўйиши натижасида колхозимиз бутунга аҳволга учради. Масалан, колхозда 1-бригадир бўлиб ишлаган Норбўтаев Шарип аввал колхозда скалот (омбор — муал.) мудирини бўлиб ишлаб 36000 сўм растрат (камомад — муал.) қилиб суд ҳукми билан кесилиб кетган эди. Қамоғдан келгандан кейин, 1946 йилда колхоз правленияси раиси Мирзаев (уни) бригадир қилиб кўйди. Шунини учун колхозга келган уруғликлар тўғри ерга тушмасдан ва колхоз раиси бу бригадир билан келишиб буйруқни ҳисобчига ёз-

¹ ҚВДАҚБ, 31-жамгарма, 1-руйхат, 151-иш, 163-шарҳ.

² Ўшн жойди, 161-шарҳ.

дирмасдан раиснинг ўзи ёзиб... ерга давлатни кўрсатган норма сепилмасдан ҳосили бўлмади. Колхозни 2-бригада бошлиғи Зулпиев Ўроқ колхозда ферма мудирини бўлиб ишлаш даврида колхозни ферма молларидан сотиб ва ўғирлаб 2400 сўм растарат ва колхозни талаб ўзи Становат (Сталинобод — Душанбе — муалл.) кўчиб кетган эди. Бу... расгратчи ҳам колхозга бир неча ойлари ўтиб қайтиб келгандан кейин колхоз раиси Мирзаев колхозга 2-бригадир қилиб қўйди».¹

Йиғилишда Омон Хўжамов, Худойқул Маматов, тафтиш ҳайъати раиси Хўжақул Жўраевлар ҳам сўзлаб, Омон Мирзаевнинг ўқитувчи бўлганлиги сабабли деҳқончиликни яхши бошқара олмаганлигини айтадилар. Хуллас, Омон Мирзаев ўрнига Шер Авазов раис, Ўроқ Зулпиев ўрнига Полвон Бердиев, ҳосилотликка Ҳаққи Тоғаевлар сайланадилар. Хўжалик ишидан бўйин товлаб юрган Мавлон Маматов томорқасидаги ғаллани тортиб олиш, колхоз низомидан ошиқча ерга ғалла эккан Рўзимурод Омонов, Зубайр Қўзиев, Эрназар Қурбоновлар етиштирган ҳосилни умумлаштириш ҳақида алоҳида қарор қабул қилинади. Шунингдек, 1948 йил 20 июнга қадар 1-квартал меҳнат минимумини бажармаган 7 колхозчини судга беришга келишилади.

Бу гаплар урушдан уч йил ўтгандан сўнг, 1948 йилда бўлаётир. Ҳамон ўша, 30-йиллардаги бўлиниш, бир-бирига ташланиш, айбдорни ахтариш васвасаси давом этади. Қизил салтанат идора усулининг энг разил, энг қабиҳ йўлини танлаган эди. Бу, мустамлакачиларга жуда қўл келадиган «бўл ва идора қил», деган шиорга асосланиш эди. Большевиклар аслида йўрғакдан бўлиниш туфайли чиққан эдилар. Шу боисдан ҳам улар оилада ака-укаларни, қишлоқда жамоани, вилоятларда бутун бошли тоифаларни бир-бирига қарши қилиб қўйдилар. Бу асорат шўронинг энг сўнгги кунларига қадар тараққиёт ва эрк оёғига урилган кишанлар бўлиб келди. Шу боисдан хўжаликнинг умумий йиғилишида бир-бирини ёмон отлиқ қилиб нутқ сўзлаган потронликларни айблашдан жуда узоқмиз. Давр ўзи шуни талаб қиларди, шундай демаслик иложи йўқ эди. Бу оддий, меҳнаткаш одамлар, раҳбарлар, бригадирлар кечани кеча, кундузни кундуз демай хўжалик иши деб ҳаракат қилганлигини жуда яхши тасаввур қиламиз. Омон Мирзаевни бўшатиш уларга эмас, туман раҳба-

¹ Ўша жойда, 163—164-парақлар.

риятига зарур бўлиб қолган, у эса ўз иродасини хўжалик вакиллари оғзидан ифода этишни, ҳаммасининг халқ номидан ижро этилишини хоҳлар эди...

1948 йилнинг 23 феввалида туман ижроия қўмитаси «Файрат» хўжалигининг йиллик ҳисоботини муҳокама этган. Шундан баъзи рақамларни келтириб ўтиш маъқул кўринади. Хўжалик 47600 меҳнат куни сарфлашни режалаштирган бўлса-да, амалда 43087 меҳнат куни ишланган. 15 киши меҳнат минимумини бажармаган. Ҳар гектар жойдан 850 кг. дон олиш мўлжалланган бўлса-да, бу кўрсаткич 174 кг.ни ташкил этган. Оқибатда, хўжалик аъзоларининг бир меҳнат кунига 0,90 тийиндан пул, 0,315 гр. дан ғалла берилган. Энг илғор хўжалик аъзоси йил бўйи тер тўкиб, бир центнерга яқин дон олишга эришган. Бу эса, урушдан кейин ҳам одамларнинг қосаси оқармаётганлигини кўрсатарди.

«Ихтиёр» жамоа хўжалиги шу йили 37969 меҳнат куни сарфлашни мўлжал қилган бўлса-да, бу кўрсаткич 22662 дан ошмай қолган. 8 киши меҳнат минимумини бажармаган. Экинчиликда ҳам ҳосил кам бўлган. 1 га ердан 170 кг. дан ғалла олинган. Хўжалик бир меҳнат кунига 1 сўм 36 тийиндан пул ва 0,219 гр. дан дон¹ беради. Кўринадики, иккала хўжаликда ҳам қишлоқ хўжалик маҳсулотлари этиштириш бароридан келмаган. Устма-уст келаётган қурғоқчилик панд беришидан ташқари, улар ҳамон ибтидоий меҳнат воситалари асосида ишлаётган эдилар. Фан-техника ютуқларини жорий этиш деган тушунчалар ҳали шўро фанида қулоч ёйган эмасди.

Бешкент туманида 1947—1948 йилларда 5749 хўжалик бўлиб, уларда 32024 киши мавжуд² эди. Туман фирқа қўмитаси ва ижроия қўмитасининг қўшма йиғилишида қабул қилинган қарорда айтилишича, бу даврда зикр этилган хўжаликлардаги жон сонининг 7266 таси (1708 хўжалик) аҳволи ўрта даражада, 9954 кишининг (2347 хўжалик) аҳволи ёмон, 2018 хўжаликда бир донга ҳам мол йўқ, 1480 хўжалик боқувчисиз³ оғир аҳволда яшаб турган.

Бу йилларда «Файрат» колхозида 98 хўжалик бор эди. Жамоа хўжалиги, масалан, 1949 йилда ҳаммаси бўлиб 801 центнер ғалла ҳосили кўтарган. 83 383 сўм

¹ ҚВДАҚБ, 31-жамгарма, 1-руйхат, 152-иш, 54—55-парақлар.

² Ўша жойда, 135-иш, 1-парақ.

³ Ўша жойда.

Муаллима, меҳнат фахрийси Навот Ҳазратқулова.

даромаднинг бор-йўғи 8 фоизи хўжалик аъзолари меҳнат кунига тақсимланган. Бундай шароитда одамларнинг аҳволи, шубҳасиз, қийинлаша боради. Хўжалик 1316 га экин ерларининг ҳаммасидан фойдаланиш қувватига эга бўлмай қоларди. Ўз навбатида, «Ихтиёр» ҳам 1857 га ерда тўлиқ деҳқончиликни йўлга қўя олмасдан келарди.

Шўро давлатининг қишлоқда олиб борган сиёсати-га 80-йиллар иккинчи ярми ва мустақиллик даври танқидчилари «меҳнат қамоғи», «меҳнат лагери» дея баҳо берадилар. Ҳақиқатда, улкан мамлакатда деҳқонлар меҳнат лагерларининг ўзига хос маҳбуслари эдилар: уларга паспорт берилмас эди. Бунинг устига яшаш шароитини яхшилаш ҳақида гап-сўз бўлиши мумкин эмасди, аксинча, томорқалар ҳар йили ўлчанар, шахсий моллар саналар, фалокат босиб, ерга ошиқроқ экиб қўйилса ёхуд битта-иккита қўй-эчки ортиб кетгудек бўлса, иш судга қадар етиб борарди. Бешкент тумани раҳбарияти ҳам юқорининг амрини адо этиш учун 1950 йилнинг 13 февралда томорқаларни қисқартириш, шахсий молларни камайтириш ҳақида қарор¹ қабул қилади. Бинобарин, шу қарорга асосан, туманнинг барча фуқаролари шартли суғориладиган ерларда 0,12—0,15 га томор-

¹ ҚВДАҚБ, 31-жамғарма, 1-рўйхат, 182-иш, 39-варақ.

қадан бир қарич зиёда майдонга эга бўлмасликлари шарт эди. Шунингдек, бир сигир-бузоқ, ўн-ўн беш қўй-эчки, бир эшак, бита она чўчка¹ чегара қилиб қўйилганди. Бундан ошиб кетса (товуқ, хайрият, чекланмаганди), иш мушкуллашарди. Бу хил адад республика Министрлар Совети ва КП(б) МК томонидан қатъий белгилаб қўйилган эди.

Қизил салтанат сиёсий иқтисодда ҳам қаттиқ адашган эди. Зеро, эли-халқи тўқ бўлган мамлакат қудратли бўлиши азалий ҳақиқат-ку. Аммо, Маркс назарияси билан қуролланган шўро сиёсатдонлари иқтисодни сиёсатга мутеъ қилиб, ҳаммани тенг қилиш ниятида ҳавойи ғояларга маҳлиё бўлиб келдилар. Ёхуд ўзларини, энг амида, шундай қилиб кўрсатдилар. Хусусий мулкчилик шўро давлати бир умр низо ҳолатида бўлиб келган ички душманлигича қолди. Бундан ким нафъ кўрди, ким зарар, гарчанд, 50-йилларда бу ҳақда ўйлашга ботинадиган қаҳрамон топилмаган бўлса-да, жавоб ўзини унчалик узоқ кутдирмади, 80-йилларнинг охирига келиб, бутун бошли тузум қулаб тушди. Унинг вайроналари остидан хусусий мулкчилик ниш уриб чиқди...

50-йиллар бошларида табиат саховати кузатилади, қурғоқчилик барҳам толиб, экин-тикинда ривож пайдо бўла бошлайди. Чунончи, «Ихтиёр» хўжалиги шу йили ҳар гектар ердан 12,5 ц. дон олишни мўлжал қилган бўлса-да, бу кўрсаткич 4,7 ц. ҳажмида бўлиб, ўша йиллар учун энг катта ҳосил эди. Доимо қолақлик чекидан чиқолмай келадиган «Файрат» хўжалиги ҳам шу йили ҳар гектар ердан 3,73 кг. дан хирмон кўтаради. Бунинг устига 50-йилда «Файрат» 90 га ерга пахта экиб, 25 ц.дан ҳосил олишни кўзлаган. «Ихтиёр» нисбатан озроқ — 40 га ерга чигит экиб, 20 ц. дан пахта олиш ниятида бўлган.

Бу даврга келиб уруш жароҳатлари бита бошлаган, хўжалик аъзоларининг ҳам ҳаётида тинч-осуда турмушнинг самаралари кўринаётган эди. Бироқ, осуда ҳаёт узоққа бормайди. Қашқадарё вилояти раҳбарияти республика ҳукуматининг қарорига асосан 1950 йил 18 февралда 62/1 рақамли қарор қабул этиб, 2600 хўжаликни Тошкент вилоятига кўчириш фикрига келади.

Потрон элининг ҳам тинчи бузилади. Қишлоқ эндигина қаддини ростлай бошлаган, бир вақтлар турли

¹ Ўша жойда.

жойларга кўчиб кетган кишилар қайтиб келиб, ўрнашаётган эдилар. «Файрат» колхозида 1950 йилда 95 хўжалик, «Ихтиёр»да 64 хўжалик мавжуд эди. «Файрат»дан 2, «Ихтиёр»дан 1 хўжаликни¹ Тошкент вилоятига кўчириш мўлжалланади.

Томорқаларни қисқартириш, шахсий молларни озайтириш ҳақидаги қарор ўз кучини кўрсатади. Хукуматнинг амрини бажариш мақсадида гузилган ўлчовчи ва сановчи ҳайъат жуда қизгин, синчковона меҳнат қилиб, «Ихтиёр» хўжалиги аъзолари ортиқча фойдаланиб келаётган деб ҳисобланган 7,30 га ерни, шу жумладан, унинг 7,16 га си ҳайдаб, экишга тахт қилинган ерлар, 0,14 га си боғзорларни умумлаштиради. Шу тариқа 64 хўжалик («Ихтиёр») ҳисобида 8,10 га (унинг 0,58 га си уй-жойлар ўрни, 0,15 га си ишчи-хизматчиларники бўлган) томорқа қолдирилади. «Файрат» хўжалигида бир қарич ҳам ортиқча ер бўлмаган экан.

Хўжаликларнинг шахсий томорқалари «ошиқча» баҳонасида қирқиб олиниши моддий манфаатдорлик даражасини жуда тушириб юборар эди. Чунки, 1950 йилда ҳам меҳнат кунига тўланадиган сўм миқдори жуда оз эди. Масалан, бу йилда «Ихтиёр» бир меҳнат кунига 2,80 тийин тўлаган бўлса, «Файрат» хўжалигида бу кўрсаткич 3,36 тийин² даражасида эди. Бу билан меҳнаткашнинг бири икки бўлмасди, албатта.

Хўжаликлар ривож ўрнига, негадир, бир жойда депосинар, чорвачилик тобора таназзулга қараб борарди. Хусусан, «Ихтиёр» хўжалигида ўтказилган тафтиш натижалари жуда ачинарли аҳволни юзага чиқазди. 1950 йилнинг 21 июлида ўтказилган текширув хўжаликда 518 та қўй-эчки ўлганлигини, 3788 сўм камомад³ борлигини аниқлайди.

Потрон қишлоғида зўрға оёқ судраб келаётган «Ихтиёр» ва «Файрат» хўжаликлари нисбатан кичкина, қуввати кам бўлиб қолган эди. Шу сабабли ҳам 1950 йилнинг сентябрида икки хўжалик бирлаштирилади ва унга Г. М. Маленков номи берилади. Хўжаликка Ҳазратқулов раис бўлади. Шу йили Маленков хўжалиги Бешкент қишлоқ шўроси таркибига ўтказилади.

¹ ҚВДАҚБ, 31-жамғарма, 1-руйхат, 183-иш, 201-варақ.

² Уша жойда, 183-иш, 151-варақ.

³ Уша жойда, 31-жамғарма, 1-руйхат, 179-иш, 63-варақ.

Бу хусусда туман ижроия қўмитасининг 1951 йил 9 майдаги «Қишлоқ шўросидаги ҳудудларни қайтадан кўриб чиқиш ва белгилаш тўғрисида»ги қароридан шундай дейилади: «Туман ижроия қўмитаси Бешкент туманидан Тошкент вилоятининг Бўка туманига 3 колхознинг бутунлай кўчиб кетганлиги ва бирмунча колхозларни кўшни хўжаликларга бирлашиб кетганлигини назарга олиб, қишлоқ шўролари ҳудудларини қайтадан белгилаб чиқишни, шу билан бир қаторда, айрим қишлоқ шўроларини бутунлай тугатишни зарур деб ҳисоблайди ва ҳал қилади:

1. Қаҳлак қишлоқ шўросидаги собиқ «Намуна» ва «Комсомол» хўжаликлари Бешкент қишлоқ шўросидаги Энгельс номли жамоа хўжалигига бирлашиб кетганлиги учун бу қишлоқ шўросидаги Маленков номли хўжалик Бешкент қишлоқ шўросига, «Қизил қахрамон» хўжалиги Таликурон қишлоқ шўросига берилиб, Қаҳлак қишлоқ шўроси тугатилсин».¹

Кўп ўтмай, Маленков номли хўжаликни Расул Темиров бошқаради. 1951 йилнинг 6 июнида у, бошқарув аъзоларидан Ҳазратқулов, Эшнаев, Маматов ва Раҳмоновлар туман ижроия қўмитасига қуйидаги мазмунда ариза ёзадилар (услуг сақланди): «Берамиз ушбу аризани шул ҳақидаким, колхозимиз ҳамма томондан жуда камбағал. Ўзингизга маълум, анча колхозни пулдан қарзи бор. Шу қарзларни узаш маҳсадида колхозга кўп агарат (мева, сабзавот — *муал.*) екмoқдамиз. Шунга сув бўлмаса бўлмайди. Шунини учун бизар сўраймиким, кўлни сувидан бизар ҳам пайдалансак. Кўришимиз бўйича 500 митир ерни кўлни ариғидан Потрон ариғигача ёнги канал қазсак сув бизни колхозга тўлиқ ўтади. Шу ариқни планлаштириш ва қазिशга одам кучидан ёрдам қилишингизни сўрап ариза бергувчилар».²

Туман ижроия қўмитаси боғча ва полиз экинларини кўпайтиришга қаратилган бу ташаббусни маъқуллайди. Бироқ, 1952 йилнинг кузида об-ҳаво жуда ноқулай келади, айти пишиқчилик пайтида табиий офат юз беради. Туман ижроия қўмитаси 1952 йил 18 ноябрда қарор қабул қилиб, табиий офатдан зарар кўрган хўжаликларга миқдори 500 сўмдан ошмаган ҳолда ёрдам кўрсатишга аҳд қилади. Маҳаллий бюджетдан шу мақсадга 150 минг сўм ажратилади. Мален-

¹ ҚВДАҚБ. 31-жамгарма, 1-руйхат, 214-иш, 181-варақ.

² Уша жойда, 31-жамгарма, 1-руйхат, 214-иш, 363-варақ.

ков хўжалигидан ҳам 26 кишига¹ шу хилдаги ёрдам кўрсатилади.

1952 йилга келиб хўжаликка Рўзи Аслонов раис этиб сайланади. Оромқул Раҳмонов ҳосилот, Раҳим Жўраев ҳисобчи, Ниёз Эшнаев, Бегми Ҳазратқулов, Эргаш Эгамовлар бригадир бўлиб ишлайдилар. Афсуски, бу йилларда ҳам қашшоқона ҳаёт чизигидан ўтиб кетолмаётган рўзгорлар йўқ эмас эди. Масалан, биргина Каҳлаҳ қишлоқ шўроси бўйича 16 киши 20 сўмлик ўзаро йиғим солиғини тўлашга қурби етмаслигини айтиб,² ариза ёзганлар.

Маленков номли хўжаликнинг 1952 йил учун тузилган ишлаб чиқариш режаси сметаси куйидагича бўлган:

- 92.523 меҳнат куни сарфлаш;
- ғалланинг ҳар гектаридан 9,35 ц. дан ҳосил олиш;
- ҳар сигирдан ўртача 400 л. дан сут соғиб олиш;
- ҳар бир бош қўйдан 2,6 кг дан жун олиш;
- 473.634 сўм пул даромади олиш, шундан 228.219

сўмни аъзоларнинг меҳнат кунларига бериш³ кўзда тутилган. 1952 йилнинг ноябрига келиб, Маленков номли хўжаликни Фармонов⁴ бошқаради.

1952 йилнинг баҳори Бешкент тумани меҳнат аҳли учун яна ташвишли бошланади. «Маҳфий» рукни остида Бешкент тумани хўжаликларидан Тошкент вилоятидаги «Гулбоғ» шўро хўжалигига одамларни кўчириш ҳақида қарор қабул қилинади. Маленков номидаги хўжаликда ҳаммаси бўлиб 152 оила мавжуд бўлса, шунинг 7 таси кўчиши ҳал этилади. Бу, 1952 йил 23 апрелда⁵ бўлади. Шу йиллари хўжаликда раислар шунчалик тез алмашинганки, бунга ҳайратланмай илож йўқ. 1953 йилнинг 28 январидаги ҳужжатларда хўжалик раиси сифатида Аслонов⁶ тилга олинади.

Орадан уч ой ўтар-ўтмас, Маленков номли хўжалик Сталин номидаги колхоз билан бирлаштирилади. Авлодлар бу «тарихий» қарорларни билиб қўйсалар фойдадан холи бўлмайди, деган андишада уларни тўлиқ келтиришни мақбул ҳисобладик.

¹ Ўша жойда, 271-иш, 208-парақ.

² Ўша жойда, 220-иш, 78-парақ.

³ Ўша жойда, 31-жамғарма, 1-руйхат, 222-иш, 14-парақ.

⁴ Ўша жойда, 220-иш, 88-парақ.

⁵ Ўша жойда, 232-иш, 106-парақ.

⁶ Ўша жойда, 238-иш, 346-парақ.

1-ҚАРОР

1953 йил 19 февраль кунда Каҳлак қишлоқ шўросидаги Маленков номли жамоа хўжалигини умумий мажлиси бўлиб, иштирок этдилар: эрлар 83 нафар, хотин-қизлар 102 нафар, жами — 185 нафар иштирокида умумий мажлис очилди.

Мажлис раиси: Аслонов
Котиби: Жўраев.

Президиумда: Эшонқулов, Сафаров, Йўлдошева, Хушназаров, Саломов, Аслонов, Бегмиева, Султонов, Муқимов, Ашуров, Эшнаев, Абдуназаров, Негматов (Темиров — касал).

К у н т а р т и б и д а:

Бешкент қишлоқ шўросидаги Сталин номли хўжаликка қўшилиш ҳақида (Эшонқулов, туман ижроия қўмитаси).

... Компартиянинг XIX тарихий съезди қарорларида хўжаликларимизни йириклашиши... халқимизни иқтисодий фаровонлигини яхшилаш йўлларини кўрсатиб берди. СССР тараққиётини 1951—1955 йилдаги беш йиллик планида дон хўжалигини ошириш вазифасини қўйди. Хўжалигимизни иқтисодиётини кўтариш оғир бўлганлиги, аъзоларнинг меҳнат кунига 1,28 тийин тақсимланган, холос. Хўжалик бошқаруви эски биноларга жойлашган...

Умумий мажлис қарор қилади:

1. Биз, хўжалик аъзолари Бешкент қишлоқ шўросидаги Сталин номидаги колхозга яқдиллик билан қўшилишга рози бўламиз».¹

Сталин номли хўжалик нисбатан катта ва иқтисодий жиҳатдан ўзини анча ўнглаб олган эди. 1953 йилнинг худди шу 19 февраль кунда мазкур хўжаликда ҳам 502 аъзодан 427 таси иштирокида умумий мажлис бўлиб, Маленков номидаги хўжаликни қўшиб олиш

¹ ҚВДАҚБ, 31-жамғарма, 1-рўйхат, 239-иш, 79-бст.

ҳақидаги таклиф яқдиллик билан маъқулланади. Ва, хўжаликнинг номини «Сталин» деб аташга қарор қилинади. 9 кишидан иборат янги бошқарув сайланади: Эшонқул Тўйчиев, Ҳазратқул Қаршиев, Тўхта Рўзиева, Бахмал Яхшиева, Расул Темиров, Рўзи Аслонов, Рухсат Йўлдошева ва Ниёз Эшнаевлар. Хўжаликка Сталин номли колхозни бошқариб келган Э. Тўйчиев раис этиб сайланади. Ҳосилот Рўзи Аслонов, Ҳазратқул Қаршиев раис муовини бўладилар. Маленков номли хўжалик собиқ раиси Р. Темиров касаллиги сабабли вазифасиз қолдирилади.

Бу вақтда Қаҳлак қишлоқ шўроси раиси Рухсат Йўлдошева¹ эди. Маленков номли хўжалик Сталин колхозини билан бирлаштирилгач (бу ҳақда туман ижроия кўмитаси 1953 йил 8 апрелда 11 п. 133 рақамли² қарор қабул қилади), Бешкент туманида 3 жамоа хўжалиги, яъни 11 та қишлоқ³ бўлган. Қаҳлак қишлоқ шўроси ҳудудида эса 1328 хўжалик — хонадон яшаб, уларда 882 бош қорамол, 2159 қўй-эчки ва 448 та эшак мавжуд бўлган.

Сталин номли хўжалик раиси Эшонқул Тўйчиев ишнинг кўзини биладиган, аини вақтда чапани, айтганим айтган қабилдаги, ўжар киши эди. У жуда қаттиққўллик билан хўжалик юритади. Аини вақтда, замон ўзгаришларини яхши англаб, малакали ходимлар, ўқимишли мутахассислар кераклигини ҳис қилади. Унинг ташаббуси билан 1954 йил 21 июнда туман ижроия кўмитаси хўжаликнинг умумий мажлиси қарорини (1954 йил 14 июнь) маъқуллаб,⁴ «Бешкент қишлоқ шўросидаги Сталин номли хўжаликнинг аъзолари П. Қиёмов, П. Жўраев ва Т. Жўрасев ўртоқларни Тошкент шаҳридаги Урта Осие политехника институтининг энергетика факультетига юбориш ҳақидаги 1954 йил 14 июнь 6-умумий мажлис қарори»ни қўллаб-қувватлайди.

Хўжалик ўзининг бу ҳақда қабул қилган қароридан ҳар уччала ўқишга борувчига ойида 200 сўм пул ва 30 тадан меҳнат куни⁵ ёзиб туришни белгилаб қўяди. Бу жуда катта ҳиммат эди, албатта. Лекини шундаки, хўжаликнинг қарори унинг ўз ҳудудида ўтарди. Олий ўқув

¹ ҚВДАҚБ. 31-жамағарма, 1-рўйхат, 243-иш, 87-парақ.

² Уша жойда, 239-иш, 20-парақ.

³ Уша жойда, 243-иш, 34-парақ.

⁴ Уша жойда, 251-иш, 218-парақ.

⁵ Уша жойда, 237-парақ.

юртларига ўқишга кириш қабул имтиҳонлари орқали амалга ошириларди. Қабул имтиҳонлари эса билимни талаб қилади. Минг таассуфки, хўжалик ва туман ижроия қўмиталари тавсия этган бу йигитлар ўша йили ўқишга киришга муваффақ бўла олмадилар. Қайта имтиҳон ташкил этилганда ҳам ижобий натижа бўлмади. Бироқ, Потрондан худди шу олий ўқув юртига ўз кучи ва ташаббуси билан борган, Мир Сайид Фатҳулло авлодидан бўлган Миршариф Ўроқов кириш имтиҳонларини яхши баҳоларга топшириб, Тошкент политехника институтининг талабаси бўлади...

Хужжатлар билан танишиш шуни кўрсатадики, хўжаликларни йириклаштириш улар иқтисодиётини кўтаришда айтарли дуруст самаралар бермаган. Масалан, Сталин номли хўжаликнинг 1954 йилги ҳисоботида айнан шундай аҳвол кўзга ташланиб туради. Туман ижроия қўмитаси «хўжаликда меҳнат интизоми тўғри йўлга қўйилмаган, 29 аъзо меҳнат минимумини бажармаган, деган қарорга келади. Зиғир, кунжут каби экинлардан олинган ҳосил паст даражада эканлиги қайд қилинади. Жумладан, зиғирнинг ҳар гектаридан режалаштирилган 8,5 ц. ўрнига 2,5, кунжутдан 2,5 ц ўрнига 1,5 ц. дан ҳосил¹ олинади.

«Халқлар отаси» — Сталин вафотидан кейин мамлакатда Н. С. Хрушчев замони бошланади. У нафақат сиёсатда, балки қишлоқ хўжалиги соҳасида ҳам туб ўзгартишлар қилишга зўр бериб уринади. «Американи қувиб ўтиш» деган бемаъни шиор собиқ шўролар мамлакатини тамомила ҳолдан тойдиради. Маъмурий-ҳудудий ислоҳотлар боши берк кўчага кириб қолади. Йириклаштириш, шўро хўжаликлари тузишга зўр берилди. Шунинг натижаси ўлароқ, Бешкент туманидаги Сталин, Энгельс ва Куйбишев номидаги жамоа хўжаликларини бирлаштириш ғояси туғилади.

1955 йил 19 январда Бешкент қишлоқ шўросидаги Сталин номли хўжаликнинг умумий мажлиси бўлиб, унда 627 аъзодан 478 таси иштирокида хўжаликларни бирлаштириш одатдагидай яқдиллик билан маъқулланади, тегишли қарор² қабул этилади. Туман ижроия қўмитаси ўзининг 1955 йил 15 февралдаги йиғилишида 5 н 48-рақамли қарор қабул қилиб, уч хўжалик аъзоларининг бирлашиш ҳақидаги «илтимос»ларини қонди-

¹ ҚВДАҚБ, 31-жамғарма, 1-руйхат, 253-иш, 328-парақ.

² Ўша жойда, 31-жамғарма, 1-руйхат, 264-иш, 245-парақ.

ради. Ҳатто, аъзоларнинг хўжаликни Сталин номи билан аташ ҳақидаги «хоҳиш»ларини ҳам бажо келтиради.

Жуда катта ҳудудни қамраган, йириклашган Сталин хўжалигига яна Эшонқул Тўйчиев раис бўлади. Ҳазратқул Қаршиев унга муовинлик қилади. Расул Рўзиев — ҳосилот, Парда Турдиев — пиллачилик агрономи, Гулли Курбонов — чорва бўйича ўринбосар бўлади. Хўжалик бошқаруви таркибига Р. Темиров, Роҳат Насимова, Мухтор Рўзиев, Малик Азизовлар ҳам киради. Расул Темиров бу орада Бешкент қишлоқ шўроси раиси ўринбосари вазифасига ўтади.

Хўжаликнинг Потрон бўлимида пахта етиштиришга алоҳида эътибор берила бошланади. Фармон Очилов бошлиқ бригада 80 га ерга чигит экиб, ҳар гектар ердан 20 ц дан ҳосил олиш ҳаракатида меҳнат қилади. Рўзиев, Алиқулов бошлиқ бригадаларда ҳам меҳнат авж олдирилади. Умуман, Сталин хўжалигида пахтачилик асосий ўринда турар эди. Хўжалик, масалан, 1960 йилга келиб, 1250 га. ерга чигит экадиган бўлади. Шунча майдондан 16400 т. пахта етказиб бериш мажбурияти олинади. Масалан, биргина Раҳим Худойбердиев бошлиқ бригада 853, Эгам Ушоқов бригадаси 984, Янги Баротов бригадаси 1968 ц. пахта бериши белгилаб қўйилади. 1960 йил ёзида Эшонқул Тўйчиев хўжалик раислигидан озод қилинади. Хўжаликка Норжон Янгиева раҳбар бўлиб келади. Норжон Янгиева катта лавозимларда ишлаган, туман ижроия қўмитасини ҳам бошқарган тажрибали аёл эди. Хўжаликка Темир Тиркашев фирқа котиби этиб сайланади. 1962 йилга келиб бутун туман ҳудудини қамраган Сталин хўжалиги яна бўлиб юборилади. Потрон қишлоғи ҳам тааллуқли бўлган «Москва» номли хўжалик гузилади. Норжон Янгиева «Москва» хўжалиги раиси бўлади.

Гарчанд, бўсағада 60-йиллар эшик қоқаётган бўлсада, собиқ шўролар мамлакати қишлоқларида аҳвол айтарли ўзгармаган эди. Қишлоқ хўжалигида ҳамон эски, ибтидоий усуллар ва воситалар амал қилиб келарди. Яхшиси, ўша йиллар манзарасини тасаввур қилиш учун Бешкент тумани ижроия қўмитасининг раиси Юсуф Хушвақтовнинг ижроқўмнинг 6-чақириқ 5-сессиясида (1958 йил 18 март) сўзлаган нутқидан бир лавҳа келтирамиз: «Бешкент қишлоқ шўросидаги Сталин номли хўжаликда 43 га лик мевазор боғ, 20 га тут плантацияси барпо этилди. Хўжаликнинг Потрон қиш-

лоғи янгидан радиолаштирилди... Энг катта ҳисобланган Сталин номли хўжаликда фақат 5 км. йўл ремонт қилиниб, бирозгина тартибга солинди, холос. Сталин номли хўжаликнинг раиси ўртоқ Тўйчиев 10—15 йиллик раис... Алоҳида эътироф этишга ҳақлимизки, ободончилик ишларини қаердан, қандай қилиб бошлашни ўйлаганлари ҳам йўқ. Хўжалик аъзолари учун биронта фундаментальный уй-жой қурилгани йўқ. Шуниси ачинарлики, Сталин номли хўжаликда клуб қуриш ҳар йили планлаштириладию, тузилган план йилдан-йилга қоғозда қолиб келмоқда».¹

Бу гапга қўшимча қилиб, А. Бобомуродов шу сессияда айтган куйидаги фикрларни ҳам зикр этиш жоиздир. У, жумладан, шундай дейди: «Туманда йўл ва кўприклар ишимиз жуда ёмон аҳволда, десак хато қилмаймиз. Потрон ариғидаги кўприк бузилган. Лекин уни тузатишга туман йўл бўлими ўртоқ Шерназаров ҳозиргача қизиқмасдан келаётир».²

Физика-математика
фанлари номзоди, доцент
Турсунлўлат Жумаев.

50-йилларнинг охирларига келиб ўрта мактабларда таълимни ислоҳ қилиш, бошқача айтилганда, меҳнат йўналишини кучайтириш амалга оширила бошланади. Меҳнат таълими мактабларни қишлоқ хўжалигининг муてъсига айлантириб қўйган эди. «Тажриба участкалари» хўжаликнинг махсус бригадаларини эслатарди. Бу эса, кейинчалик, то шўро тузумининг хотима топгунига қадар ўқувчиларни пахта далаларида мутгасил 3—4 ойлаб ишлатиш учун замин, қонуний асос яратишга олиб келади. Бешкент туманининг ижроия қўмитаси 6-чақириқ 6-сессиясида (1958 йил 31 май) айтилган куйидаги гаплар политехник таълим жорий этилишидан раҳбарлар нечоғлик мамнун бўлганлигини тушуниш учун кифоя қилади: «Туманда 7446 ўқувчи ўқимоқда. Муқимий, Ле-

¹ ҚВДАҚБ 31-жамгарма, 1-руйхат, 270-иш, 62-варақ.

² Ўша жойда, 81-варақ.

нин ва Пушкин номли (Потрон мактаби) етти йиллик мактабларининг тажриба участкалари кўрган кишини ҳайратда қолдиради. Ўқувчиларнинг ўзлари ғўза, маккажўхори, ҳар хил сабзавот ва полиз экинлари ҳамда меваларни экиб етиштирмақдалар».¹

1962/63 ўқув йилида Потрон қишлоғида жойлашган Пушкин номли мактабда 11 та комплект синф бўлиб, уларда 229 ўқувчи таҳсил оларди. Жумладан, I—IV синфларда 137 та, V—VIII синфларда 92 та ўқувчи² ўқирди. Бу вақтда гуманда 425 синф бўлиб, I—IV синфларда 5541 та, V—VIII синфларда 3424 та, IX—XI синфларда 711 та ўқувчи сабоқ олар эди. 1962/63 ўқув йилида Пушкин номли мактаб ҳузурида кечки қишлоқ ёшлари мактаби ҳам фаолият кўрсатиб турган эди. Унда 15 ўқувчи кундузги «баракали» меҳнатдан сўнг, саводни пешлаш билан машғул бўлган. Нима бўлганда ҳам, бу йилларда туғилиш кўпаяди, болалар Потрон кўчаларини тўлдириб юра бошлайдилар. 1962/63 ўқув йилида биргина биринчи синфга потронлик 42 бола қатнай бошлайди. Шу йили 8-синфни 14 бола тугаллайди. Потроннинг Юқори кўча, Устали кўча, Ўрта мачит, Тахта кўприк, Куйи қишлоқ, Арабхона, Ўзбек гузар, Хитой кенти деб ном олган кўчалари ҳар кун эрталаб мактабга бораётган болалар билан гавжум бўларди. Потрон келажаги одимламоқда эди. Зеро, ўша даврда туғилган фарзандлар чекига қишлоқ қиёфасини ўзгартириш, туб бурилишлар ясаш вазифаси тушган эди.

Фикр юритилаётган 50-йиллар сўнгларида Сталин номли хўжалик иқтисодиёти анча изга тушиб қолган эди. Масалан, 1957 йилда хўжалик бир меҳнат кунига 2 кг ғалла ва 5 сўмдан пул беришни мўлжал қилади. Хўжалик дончиликдан 84500, пахтадан 1300000, пилладан 1100000 сўм, жами 4059500 сўм³ алпи даромад олишга интилаётганди.

Бу вақтда Бешкент қишлоқ шўроси ҳисобида 1580 хўжалик бўлиб, уларда 7425 жон сони рўйхатга олинган. Уларнинг 3861 тасини хотин-қизлар гашкил этарди. Шу жумладан, Потрон қишлоғи ҳам таркибида бўлган Сталин хўжалигида 1280 ишловчи бўлиб, уларнинг 1064 таси муттасил ишга қатнашган, 216 та аъзо меҳ-

¹ Ўша жойда, 128-парақ.

² Ўша жойда, 31-жамғарма, 1-рўйхат, 277-иш, 34-парақ.

³ Ўша жойда, 293-иш, 367-парақ.

натдан бўйин товлаган. Бунинг асосий сабабларидан бири вилоят ва туман марказларининг яқинлиги, бунинг устига Қарши чўлининг ўзлаштирилиши муносабати билан янги иш жойларининг очилиши эди, дейиш мумкин. Хўжаликда 380 бола боғча ёшида бўлсада, ҳали ҳамон 30 болага мўлжалланган битта боғча мавжуд эди, холос. Ражаб Ашурова мудира бўлган бу боғча эҳтиёжни қондира олмасди, албатта. Асосий ишловчилар хотин-қизлар бўлгандан сўнг оналарга, ёш болаларга шароит яратиш бериш жоиз ҳисобланарди.

50-йилларнинг шов-шувли воқеалари сирасига текинхўрларни дафъ этиш юзасидан олиб борилган тadbирлар кирмай қолмайди. Бутун шўролар мамлакати бўйлаб текинхўр, ишққмас, давлат ишидан бўйин товловчи, савдогар, олиб сотар, чайқовчи ва ҳоказоларга қарши оммавий кураш бошлаб юборилган эди. Бешкент тумани раҳбарияти ҳам ҳукумат қарорини бажаришда лоқайдликка сира йўл қўймаган. Туман ижроия қўмитасининг 1957 йил 10 октябрдаги 23—239 рақамли қарорида социалистик жамият учун зарарли бўлган унсурларга қарши кураш белгилаб берилади. Жумладан, туман ижроия қўмитаси «Бешкент қишлоқ шўросининг Потрон қишлоғида яшовчи аҳолиларнинг «Текинхўр, жамоат учун зарарли Қувват Жабборовни 5 йилга сургун қилиш ҳақидаги шу йил 21 сентябрдаги жамоат ҳукми тўғрисида»¹ қарор қабул қилиб, қуйдагиларни таъкидлайди: «Туман ижроия қўмитаси кўрсатиб ўтадики, Бешкент қишлоқ шўросидаги Потрон қишлоғида яшовчи Қувват Жабборов 1928 йилда туғилган, ёш, соғлом бўлишига қарамай, 1957 йил март ойидан буён Сталин номли хўжаликда бир кун ҳам ишламаган. Ўзининг шахсий манфаатини кўзлаб, мардикорлик қилиш, нотўғри фойдаланиб юрган томорқасининг (жами 0,16 гектар, шундан узумзори 0,11 гектар) узумини қишлоқма-қишлоқ ва, ҳатто, бошқа туманларга олиб бориб қиммат баҳода сотиш, шу йўл билан ўзини бойитишни мақсад қилиб олган. Бундан ташқари Қувват Жабборов хўжалик ва қишлоқ фаолларининг маслаҳатларига, тушунтиришларига мутлоқа қулоқ солмаган. Ҳатто 1957 йил 21 сентябрда ўзи муҳокама этилаётган аҳолиларнинг йиғилишида сўз берилганда ҳам жамоат меҳнатига ундамаган (унамаган — муам.). Жамоат ҳукми чиққандан кейин туман ижроия қўмитасининг йиғилиши-

¹ ҚВДАҚБ, 31-жамгарми, 1-рўйхат, 299-иш, 21-парақ

га чақирилиши огоҳлантирилишига қарамасдан, Қувват Жабборов эртаси куни номаълум жойга қочиб кетган.

Туман ижроия қўмитаси ҳал қилади:

1. Бешкент қишлоқ шўросидаги Потрон қишлоғида яшовчи аҳолиларнинг текинхўр, жамоат учун зарарли Қувват Жабборовни Ўзбекистон ССРнинг 1957 йил 27 май қонунининг 1-моддасига асосан 5 йилга сургун қилиш ҳақида шу йил 21 сентябрдаги жамоатчилик ҳукми тасдиқлансин.

2. Қувват Жабборов 5 йилга сургун қилинсин, сургун жойида жамоат меҳнатига тортилсин.

3. Туман ижроия қўмитаси милиция бўлими бошлиғи ўртоқ Ҳайитовга текинхўр Қувват Жабборовни қочгани учун уни топши чорасини кўриш топширилсин».¹

Бугунги ўқувчи бу ўта расмий, 37-йилнинг совуқ нафаси анқиб турадиган жумлаларни мутолаа қилиб, беихтиёр кулиши ёхуд ижирғаниши табиий. Қувват Жабборовнинг айби нимада? Уни текинхўр демоқдалар. Текинхўр ишламасдан пул топувчи бўлади. Қувват Жабборов ўз томорқасида яхши ишлар экан, узум етиштириб сотар экан. Хўш, бунинг нимаси айб?! Унинг асосий айби, назаримизда, бойишни мақсад қилиб қўйганлигида эди. Шўролар Иттифоқида эса нукул пролетарлар — йўқсиллар яшаши, бир умрга бойимаслиги шарт эди. Қувват Жабборов бир вақтлар буюк адиб Абдулла Қодирий яратган Обид кетмон янглиғ ўз қўл кучи, тажрибаси билан томорқасида боғ тиклаб, узум етиштириб, ақалли уни сотишга (қандай нарҳда сотиш ҳам ихтиёрий эмас!) жазм қилиб, шўро тузумининг туб ғояси тагига болта урмоқчи бўлган. Гап мана шунда эди. Бундай ташаббуслар ўз вақтида тийиб, жиловлаб қўйилмаса яна хусусийчилик авж олиб, жамиятга хавф солгувчи куч пайдо бўлган бўлур эди. Қувват Жабборов ўзи яшаб гурган даврдан анча олдинга кетган эди. Унинг ташаббуси айни ҳозирги дамлар — Мустақиллик замони учун ярашиқли эди. Начора, шўро зуғуми, мутеълик пешонада бор экан. қамоқ, сургун деган истилоҳлар 74 йил мобайнида халқимизни таъқиб этиб келганлигини тан олмай илож йўқ.

Туман ижроия қўмитаси Қувват Жабборовни 5 йилга

¹ ҚВЛАҚБ. 31-жамгарма, 1-руйхат, 299-иш, 21-парақ.

сургун қилишда суд маҳкамаси вазифасини бажараётганлиги ҳам инсон ҳуқуқлари деган оддий тушунчанинг йўқлигидан далолат, албатта. Инсон тақдирини — унинг жиноятчи ёхуд бегуноқ эканлигини ҳамма замонларда ҳам суд ҳал этиб келган. Бунинг устига, туман ижроия кўмитаси ўз қарорини Сталин номли жамоа хўжалиги умумий йиғини хулосасига асослайди. Аслида, хўжаликда шундай йиғин бўлганми, деган савол туғилади. Архив ҳужжатлари билан танишини давомида бизда шундай шубҳа туғилди.

1957 йил 21 сентябрда Потрон қишлоғида яшовчи 97 эр, 110 аёл, жами 207 киши иштирокида ўтказилган мажлис қарориди, афсуски, мажлис раиси (Э. Тўйчиев, котиби Худойбердиев) ва котибининг имзоси йўқ. Қарорни қишлоқ шўроси котиби вазифасини вақтинча бажарувчи Худойбердиев «аслига тўғри» деб имзолаган ва муҳрни босган. Ҳужжатнинг «асли» қаерда?! Қувват Жабборов ҳақидаги машааша аслида хўжалик раиси Э. Тўйчиев ва 9-бригада бошлиғи Ниёз Эшнаевларнинг аризасидан бошланган. Раис ва бригадир Қувват Жабборовни хўжаликдан чиқариш ҳақида ариза «ёзадилар». Бу ариза ҳам сохта, чунки уларда раис ва бригадир имзоси¹ қўйилмаган. Кейинчалик, ишни расмийлаштиришда ариза асос бўлиб хизмат қилиши учун тиркаб қўйилган.

Таажжубга соладиган яна бир жиҳатни ҳам айтиб ўтиш даркор. Зеро, Ниёз Эшнаев «аризаси»да яна икки киши — Парда Эргашев ва Берди Жабиевлар ҳам кўпдан буён ишламаслиги айтилади: «Мен бошлиқ бригадада ишлаши лозим бўлган Эргашев Парда бир ярим йилдан бери хўжаликка ишламайди. Ўзи 24—25 ёшларда, фақат хотини ишлайди. Томорқаси 20 сутух, шунини 25 сутухи тоқ. Мен томондан бир неча мартаба огоҳлантирилди, шундай бўлса-да, ишга чиқмайди. Жабиев Берди Жабборов Қувватни акаси. Бу киши ҳам қамоқдан келгандан буён, яъни 4—5 ойдан бери ишга чиқмайди. Ўзи 32—34 ёшларда, томорқаси 0,15 сутук. Шу кишиларни тартибга чақириб беришингизни сўрайман. 1957 йил 9 сентябрь».²

Бригадир Қувват Жабборов ҳақида «мазкур 28—30 ёшларда, хотини хўжаликда ишлайди. Икки-уч йилдан буён ишламайди, 25 сутук томорқаси бор, шундан 16

¹ ҚВДАҚБ, 31-жамғарма, 1-руйхат, 299-иш, 54-варақ.

² Ўша жойда, 60-варақ.

сутуги ток», деб «ёзади». Бригадирнинг «ариза»си, айтилганидек, имзосиз. Унинг номидан шу хатни ёзиш керак бўлган, буни тушуниш мумкин. Бу соҳада шўро ходимларининг тажрибаси жуда катта эди.

Нима сабабдандир, Парда Эргашев ва Берди Жабиевлар жазодан қутилиб қоладилар-да, ёлғиз Қувват Жабборов 5 йилга бадарға этилади. Бадарға ҳам антиқа усулда амалга оширилади — судсиз, сўроғсиз, «умумий йиғинларда» ҳал этилади. Аниқроқ айтиладиган бўлса, бу борада ҳам, ҳамма нарса халқ номидан амалга оширилади. Бу шўронинг энг синалган, жаҳон афкор оммасининг кўзини бўяшга қаратилган «олижаноб» иш услуби эди. Узоқ синалган, 30—50-йилларда тажрибадан муваффақиятли ўтган усул бу гал ҳам иш бермай қолмайди.

1958 йилнинг баҳорида Сталин номли хўжалик таркибидан Сахтапиёз, Нуқрабод ва Хожихидир қишлоқлари Қарши тумани таркибига¹ ўтказилади. Бу учта қишлоқ Карл Маркс номли хўжаликка қўшиб берилгач, Сталин номли хўжалик анча ихчамлашади. Бу пайтда хўжаликда 865 хонадон мавжуд бўлиб, аъзолар сони 1271 тани ташкил этган эди. Шундан эркаклар 458 та, хотин-қизлар 507 та, кексалар 110 та, ўсмирлар 122 та, 12 ёшгача бўлган болалар 2960 та эди. Хуллас, хўжаликда ҳаммаси бўлиб 4189 жон яшаган. Хўжалик пахтачилик соҳасида ҳам ўзини ўнглай бошлайди. Шу йили, масалан, режадаги 725 тонна ўрнига 1545 тонна пахта бериб, топшириқни 820 тоннага ошиғи билан бажаради. Ҳосилдорлик 57-йилга нисбатан гектар бошига 8 центнердан зиёд бўлади. Пўлатов бошлиқ 4-бригада, Қобилова етакчи бўлган 2-бригада, Рўзиев ва Худоёровлар бригадир бўлган 8- ва 1-бригадаларда ҳосилдорлик 21 центнердан 15 центнергача етади. Омон Зулпиев, Раззоқ Назиров, Ҳамро Турсунов, Эргаш Муртазоев сингари механизаторлар иши таҳсинга сазовар бўлади.

Звено бошлиқларидан Турсун Бахромова, Мамашоҳ Самадов, Норча Файзиев, Турсун Равшанов, Саҳат Баротов, Усмон Тувликов, Эргаш Саидов, Тожи Самандаров, Йўлдош Ёқубов, Қосим Муртазоев, Тош Шарипов, Фотима Аслонова, Йўлдош Тошхонов, Чори Мирзаев, Эгам Расулов, Бўри Жўраев, Насим Исомов, Қодир Ҳасанов, Наби Тўйчиев ҳосилдорликни гектар бо-

¹ ҚВДАҚБ, 31-жамғарма, 1-руйхат, 314-иш, 5-парақ.

шига 28—30 центнерга етказадилар. Бундай ҳосил хўжалик пахтачилиги тарихида бўлмаган эди.

Чорвачилик бобида ҳам маълум ўзгаришлар содир бўла бошлайди. Масалан, қорамоллар кўзда тутилган 939 ўрнига 1128 тага етказилади. Қўйлар тўёқ сони ҳам 9524 тага етади. Пиллачиликда ҳам катта ютуқларга эришилади. Барака Йўлдошева, Ойтош Чориева, Мукки Шарипова, Ойгул Маматова, Шоди Исломов, Тўхта Рўзиева, Маҳбуба Раҳмонова, Муҳар Мардонова, Ойша Аслонова, Чаман Дониева, Шароп Қораева, Хурсанд Турсунова сингари пиллачилар меҳнатда намуна кўрсатадилар.

Муҳими, шу йили ҳар гектар ердан 8,30 центнердан буғдой, 9 центнердан арпа ҳосили кўтарилади. Меҳнат кунига бериладиган пул ва дон миқдори ҳам анча юқори бўлади. Масалан, Худоёров бошлиқ бригада аъзолари ҳар бир меҳнат кунига 12,40 тийиндан пул, 3 кг буғдой олишга муваффақ бўлганлар. Бундан бир меҳнат кунининг қиммати 17,57 тийинга барабар бўлган. Пўлотов, Очилов Суюн бошлиқ бригадаларда ҳам бир меҳнат кунининг қиммати 17,47 тийинга¹ тўғри келган. Умуман, шу йили бир меҳнат кунига энг кам пул кўрсаткичи 8 сўми (13,47 сўм) ташкил этади.

Жаъфар Соҳибова, Ашур Олимов, Наби Пўлотов, Азима Элмуродова, Фармон Бўриев, Эгам Ушоқов, Фотима Комилова, Ойсора Очилова, Шароф Жўраева, Ойтош Ҳусенова, Зайнаб Бозорова, Тўла Очилова, Ойгул Чориева, Маҳфи Эгамова, Холдор Қурбонова, Мамир Худойбердиева, Ойгул Остонова, Ойгул Рўзиева, Саида Алиқулова, Марзия Турсунова, Зайнаб Бозорова, Раззоқ Холиқов² каби бригадирлар, илғор теримчилар, терим машинасида ишлаган механизаторлар меҳнати рағбатлантирилган, мукофотлар берилган.

Хўжаликнинг косаси энди оқара бошлаганда, иттифоқо, унинг раҳбарлари тепасида қора булутлар айлана бошлайди. Туман ижроия қўмитасининг 1959 йил 12 декабрда бўлиб ўтган йиғилишида Сталин номли хўжаликда ўтказилган тафтиш натижалари шундай хулосага келишга ундайди. Қарорда айтилишича, хўжаликда «қишлоқ хўжалик артели низоми хилоф равишда бузилган, бозордан нақд пулга маҳсулот сотиб олинган, ёлланма ишчиларга ойлик маоши тўланган».³

¹ ҚВДАҚБ, 31-жамгарма, 1-рўйхат, 318-иш, 188-парақ.

² Ўша жойда, 31-жамгарма, 1-рўйхат, 323-иш, 1, 2, 88, 300, 301-парақлар.

³ Ўша жойда, 325-иш, 297-парақ.

Бугун шўролар мамлакатида АҚШга етиб олиш ва ундан ўзиб кетиш пойгаси кетаётган бир вақтда хўжалик раҳбарлари маҳсулотларни сотиб олмасдан ўзга чора топа олмагандир. Чунки, бундай ҳолатлар вилоятдагина эмас. Рязандек Марказга яқин жойларда ҳам ошқорасодир бўлаётган эди.

1959 йилда беш йиллик анъанавий режалар қолиб кетиб, етти йилликка ўтиш амалга оширилган эди. 1959—1965 йилларга мўлжалланган биринчи етти йиллик режалари жуда ҳавойи бўлиб, ҳаётда уни амалга ошириш мутлоқа мумкин эмас эди. Масалан, Сталин номли хўжалик ҳам биринчи етти йилликнинг дастлабки йилида 263 бош сигирни 353 бошга етказиш ваъдасини беради. Бир йилда 90 бош сигир етиштириш ақлга сиғадиган иш эмасди. 60-йилда хўжалик ҳар гектар ердан 13,7 ц.дан пахта олиши, 2930 центнер¹ гўшт топшириш ҳам мўлжал қилинганди. Бир меҳнат кунига 9 сўмдан ва 2 кг дан дон бериш белгилаб олинганди. Бироқ Бешкент тумани ижроия қўмитасининг 1960 йил 12 сентябрдаги йиғилишида «Сталин номли хўжаликда пахта терими ва давлатга топширишнинг барбод бўлаётганлиги тўғрисида»² махсус қарор қабул қилинади. Маълумки, хўжалик раиси Эшонқул Тўйчиев 10 июнь куни вазифасидан озод этилган ва бошқарув раислигига Норжон Янгиева келган эди. Афтидан, Эшонқул Тўйчиевдек бообру, туманда ўз ўрни бўлган раисни бўшатиш осон кечмаган. Буни архив ҳужжатлари орасида сақланаётган куйидаги жавоб хатидан ҳам фаҳмласа бўлади:

«Сурхондарё³ вилояти ижроқўми раисининг ўринбосари ўртоқ Хожаковга.

Бешкент туман ижроқўми Сизнинг 1960 йил 11 март 481-рақамли хатингизга куйидаги жавобни беради: «Сталин номли хўжалик аъзоси ўрт. Бекматовнинг вилоят ижроқўмига хўжалик аъзолари номидан хўжаликка тажрибали тафтишчи юбортириб текшириш ўтказиш ҳақидаги талаби ўз жойида текширилди. Текшириш 26 мартдан 10 апрелгача давом қилди. Текшириш ЎзКП МКнинг қишлоқ хўжалик ишлари бўлими бошлиғи Мирицкий, ЎзССР қишлоқ хўжалик вазирлигининг тафтишчилари Маниевич, Аллаберганов, Голубенко ўртоқ-

¹ Ўша жойда, 336-иш, 161-парақ.

² Ўша жойда, 339-иш, 64-парақ.

³ Қашқадарё шу вилоятга қўшилган эди.

лар томонидан олиб борилди. Текшириш натижалари тубандагича:

1. Хўжалик бошқарувиغا сотиб олинган маҳсулотнинг фарқи 1050 сўм начет (қайтариб тўлаш — муам.) қилинди.

2. Бригадир Пўлотов Набига чиққан 2014 сўм, бригадир Темиров Расул ҳисобига чиққан 829 сўмни аниқлаш тергов органларига топширилди.

3. Кассир Ниёзовдан чиққан 161 сўм 86 тийин бир суткада ундириб, ўрнига қўйилди.

4. Хўжалик аъзоларидан олинган 44000 дона тухум учун тегишли 23000 сўм уларга берилмаган. Чунки хўжалик аъзоларининг 1959 йил 3 апрелдаги умумий мажлис қарори билан мол ўтловига деб ҳисобланган, бу қонуний. Текшириш натижалари хўжалик бошланғич фирма ташкилотининг кенгайтирилган очиқ фирма мажлисида шикоятчилар иштирокида муҳокама этилди ва уларга тегишли хулосалар маълум қилинди.

Туман ижроқўми раиси ўринбосари: О. Очилов»¹.

Туман ижроия қўмитаси томонидан берилган жавобда хўжаликка ён босиш сезилиб турган бўлса-да, бир жиҳатни қайд этмай бўлмайди: нима бўлганда ҳам, хўжаликда катта ўпирилишлар бўлмаган. Шунча нуфузли тафтишчилар текшириши натижасида аниқланган нуқсонлар жуда майда, бундай тафовутлар, шубҳасиз, йирик хўжаликлар фаолиятида ҳар қадамда учраши табиий бир ҳол эди. Лекин, Эшонқул Тўйчиевнинг ишлари орқага кета бошлайди ва шу гап-сўзлардан кўп ўтмай, ёзнинг бошларида вазифасидан озод этилади.

1961 йилнинг кузига келиб хўжаликнинг номи ҳам ўзгаради. Бу ҳақда туман ижроия қўмитаси 1961 йил 30 ноябрда «И. В. Сталин ва К. Е. Ворошилов номидаги жамоа хўжалиги, шўро хўжалиги, шўро ва мактабларнинг номини ўзгартириш тўғрисида»² қарор қабул қилади. Уша қарорнинг 2-бандида «бундан буён Бешкент қишлоқ шўросидаги Сталин номи жамоа хўжалиги «Москва»... деб аталсин»,³ дея таъкидланади. Шу тариқа, Потрон қишлоғи ҳам таркибига кирган собиқ «Халқлар отаси» номидаги жамоа хўжалиги «Москва» деб юритила бошлайди. Буни юмшоқ қилиб ифодалаганда, икки ўн беш — бир ўттиз, дейиш мумкин.

¹ ҚВДАҚБ, 31-жамгарма, 1-руйхат, 349-иш, 26-парақ

² Уша жойда, 354-иш, 14-парақ

³ Уша жойда, 31-жамгарма, 1-руйхат, 354-иш, 15—50-парақлар.

50-йилларда таййиққа
учраган потронлик яна бир
Кувват Жабборов.

60-йилларга келиб ўрта мактабларни битирувчи ўқувчилар сони кўпаяди. Шу сабабли, олий ўқув юртларига ўқишга кирувчилар миқдори ҳам сезиларли оша боради. 1961/62 ўқув йилида Бешкент туманида 8805 мактаб ўқувчиси бор эди. Шу йили 232 ўқувчи етуклик шаҳодатномасини олади. Уларнинг 77 таси қизлар эди. Энг муҳими, битирувчиларнинг 200 таси олий ўқув юртларига кириш учун Қарши, Самарқанд, Тошкентга отланадилар. Уларнинг аксарияти талабалик сафига қабул этиладилар. Қарши шаҳридаги ўрта махсус ўқув юртларига ҳам Потрон қишлоғидан келган ёшлар киришга муваффақ бўлади.

Бу йилларда одамларнинг қорни тўқ, усти бут бўла бошлаганди. 1962 йилда, масалан, Бешкент қишлоқ шўросида (Потрон қишлоғи ҳам шу таркибда) 1596 хўжалик бўлиб, уларнинг ихтиёрида 1202 қорамол, 3335 кўй, 549 эчки, 549 эшак¹ бўлган. Бу рақамларни 30-, 40-, 50-йиллар билан таққос этганимизда анча илгари кетиш юз берганлигини сезмаслик мумкин эмас. Моли йўқ хўжаликлар сони анча қисқарган, бу вақтда улар 439 тани ташкил этарди.

«Москва» хўжалиги 1962 йилда 1200 г. ерга пахта экади. Бироқ хўжаликда йиллик режалар бажарилмай қолади, хусусан, 10 ц. ўрнига 7 ц. дан дон олинади. Умуман, 1 меҳнат купининг қиймати 1 сўм 29 тийинга туриб қолади.

Бешкент тумани ижроия қўмитаси 1962 йил 26 майда 14—181 рақамли «Москва» хўжалиги бошқарувининг Қарши туманидаги «Ленинизм» ва «Нишон» шўро хўжалигининг колхознинг жамоат еридан қонунсиз равишда фойдаланганликлари ҳақидаги аризаси тўғрисида»ги қарори билан бу хўжалик иқтисодиётига ўзига хос ижобий туртки берган эди. Ижроқўм қарорида,

¹ Уша жойда. 372-иш, 1-парақ.

жумладан, қуйидаги таъкидлар мавжуд: «Туман ижроия қўмитаси Бешкент қишлоқ шўросидаги «Москва» хўжалиги бошқарувининг норозилик аризаси ва туман ижроқўми бош ер тузувчиси ўрт. Бектемиров бошчилигидаги ҳайъат томонидан ўтказилган текшириш актларини кўриб чиқиб ва муҳокама қилиб қайд қиладики, Қарши туманидаги «Нишон» шўро хўжалиги «Москва» хўжалигининг 168 га чорва яйловига арпа эккан. Шунингдек, «Ленинизм» хўжалиги ҳам 200 га. чорва яйловини ҳайдаб, унинг бирмунча қисмига ғалла эккан. Шундай қилиб, юқорида номлари кўрсатилган хўжаликлар ердан фойдаланиш ҳақидаги қонунга нисбатан хилоф иш қилиб, «Москва» хўжалигининг чорва яйловидаги ем-хашак базасида маълум даражада зиён етказганлар.

Туман ижроия қўмитаси ҳал қилади:

2. Қарши туманидаги «Нишон» шўро хўжалиги ва «Ленинизм» хўжалиги томонидан қонунсиз равишда экилган ғаллани ўриб олиш ва хўжаликка даромад қилиш «Москва» хўжалиги бошқарувига топширилсин.

3. «Москва» хўжалигининг жамоат ери ҳисобланган 400 га яқин чорва яйловида ҳеч бир ташкилотнинг руҳсатисиз «Нишон» шўро хўжалиги ва «Ленинизм» хўжалиги қонунсиз равишда фойдаланганлиги ҳақидаги материалларни текшириш ва тегишли чора қўллаш туманлараро Бешкент прокуратурасига топширилсин»¹.

Потрон қишлоғи таркибида бўлган жамоа хўжалигининг урушдан кейинги тарихига бир сидра кўз югуртирдик. Кувончли дамлардан ташвишли ойлار, йиллар кўп ва босим бўлганлигини алоҳида хулоса сифатида уқдириш ҳожат эмас. 50-йилларнинг охирилари ва 60-йиллар бошларида бутун қизил салтанат ҳудудида зўр бериб аюҳаннос солинган Америкага етиб олиш ва ўзиб кетиш шиори охир-оқибатда таги пуч гоё бўлиб чиқди. Бу ўйловсизларча қилинган пойгада кўп раҳбарлар сохта иш юритишга мажбур бўлди. оқибатда, қамалди, обрўдан тушди... Хўжаликлар ўз имконларидан ўн ва юз карра зиёда режалар қабул қилишга мажбур этилди, «режани бажариш қонун», деган ваҳимали шиорлар амал қила бошлади. Оқибатда, 100 қўйдан 300, ҳатто, 400

¹ ҚВДАҚБ. 31-жамгарма, 1-руйхат, 368-иш. 141-парақ

қўзи олишга ваъда бериб, унинг уддасидан чиқиш учун турли қаллобликларга, қўшиб ёзишларга, ёлгон кўпиртиришларга қўл уришга мажбур бўлганлар сони кўпайиб кетади. Рязань фирқа кумитасининг биринчи котиби, социалистик меҳнат қаҳрамони ўзини отишга мажбур бўлади...

«Москва» хўжалигида бундай даҳмазаларгача етиб борилмади. Бироқ режанинг ҳавойи бўлиши, уни бажара олмаслик нохушлиklarини раҳбарлар ўз бошларида кўп бора синаб кўрдилар. Хўжалик раҳбарлари тез-тез алмаштирилди, аммо ҳамма вақт ҳам иш ўнглавермади. Урушдан кейин то республикамиз Мустақиллигига қадар давом этган тузум иқтисодий сиёсати қишлоқ аҳлининг матонатини синаш ва синдиришдан иборат бўлган эди, десак хато бўлмас. Қишлоқ аҳли, деҳқонларимиз, чорвадорлар, пиллакорлар, полизчилар, ҳамма-ҳамма сабрли, бардошли, матонатли, қаноатли инсонлар эди...

СИЛСИЛА

«Халқимиз сиёсий мустақиллик ва озодликни қўлга киритгач, ўз тақдирининг чинакам эгаси, ўз тарихининг ижодкори, ўзига хос миллий маданиятнинг соҳибига айланди»¹. Бу фикрнинг қанчалик ҳақ эканлигини, узоққа бормай, Қашқа воҳасидаги бир қишлоқ одамлари тақдири мисолида ҳам кўриш мумкин. Бутун Потрон қишлоғи озод, эркин, мустақил диёрнинг бир сўлум гўшаси ўлароқ, истиқболга, буюк келажакка бўйламоқда. «Бешкент» жамоа ширкат хўжалиги таркибида бўлган Потрон қишлоғи қиёфаси сўнгги йилларда яхшиликка ўзгармоқда. Катта йўл бўйлаб турнақатор тизилиб қурилаётган кўркам бинолар кўзни қувонтиради. Қишлоқ аҳли, ниҳоят, мустақиллик шарофатидан эркин нафас олиб, ҳаловат нашидасидан баҳраманд бўлмоқда. Кўп тармоқли хўжалик собиқ шўро тузуми қолдирган иқтисодий қийинчиликлардан аста-секин ўзини ўнглаб бормоқда.

Потрон қишлоғи эли ниҳоятда меҳнаткаш, танти. Меҳмондўстлик, мардлик, ҳиммат, саҳоват улар қонига сингиб кетган. Қишлоқ аҳли ўз бошидан қанча зуғумларни, шўро кўргуликларини ўтказган бўлса-да, сабот

¹ *Ислоҳ Қаримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида...*, 137—138-бетлар.

ва матонатни бой бермаган, ор ва номусдан асти чекинмаган. Энг муҳими, бу эл бир бовур, тўйў маъракада бир-бирига елкадош. Кексалар гурунгида утганлар яхшилик билан хотирланади, замон зайли билан кимдандир хатолик ўтган бўлса, ўзларича унга тасалли топишади. Ҳа, азизлар, потронликлар бағри кенг, кечиримли одамлар. Ушбу китобни мутолаа қилароқ, зора, бир хоҳиш пайдо қилиб, Потронга йўлингиз тушгудек бўлса, исталган гўшада қадрдон меҳмон бўлишингиз тайин. Шунда мезбон топган-туганини ўртага қўйиб, терисига сиғмай қувонганидан мамнун бўласиз, унинг сидқидиллигидан, жўмардлигидан жиндай ҳижиллик тортиб, гапга солишга урунасиз. Потронликлар дилкаш кишилар. Улар ота-боболарини хушнудлик билан эслашади, азиз-авлиёлари ҳақида эшитган-билганларини эҳтиром сақлаб, сўзлаб беришади.

Бир пайтлар Мир Сайид Фатҳулло қишлоққа асос солганда унинг ёнида бўлган, ариқ қазиш, сув чиқариш ишларига бевосита алоқадор бўлган Сўфи Садир авлодидан бўлган олим Турсунпўлат Жумаев билан, шунингдек, яна бир олим Нарзи Шарипов билан қишлоқни кезиб, қариялар, ёшлар билан обдон суҳбат қуриб юқоридаги хулосаларга келган эдик. Потронликларни яқиндан билиб, таниб, сизда ҳам шундай фикр туғилади, деб умид қиламиз.

Потрон қишлоғидан миришкор деҳқонлар, уста ғаллакорлар, моҳир чорвадорлар, қўли гул хунармандлар, раҳбарлар, олимлар, муҳандислар, шоирлар, муаллимлар етишиб чиққан. Мир Сайид Фатҳулло авлодлари орасидан соҳиби илмлар, уламолар, фозил кишилар, шоирлар кўп бўлган. Олдинги саҳифаларда Ботирхўжа Икромхўжа ўғли Холис ҳақида сўз юритилди. Шу авлод шажарасини шеърлар билан орасталаган киши ҳам, шубҳасиз, шеъроятдан хабардор, олим зот бўлган. Ҳозирги кунда ҳам ушбу насабдан олимлар, шоирлар, раҳбарлар, иш кўзини биладиган деҳқонлар етишиб чиқмоқда. Бир сўз билан айтганда, Потронда Мир Сайид Фатҳулло ҳазратлари вужудга келтирган ариқ ҳамон оқмоқда... Авлоднинг асосий тармоқларидан бўлган Миршарифхон оиласи бунинг ёрқин мисоли.

Миршарифхон патрат топган, тўзғиган хонадоннинг чирогини равшан этган фарзанд бўлиб дунёга келади. У айни узум пишиғи пайти туғилган экан. Таваллуд санаси ҳақида кейинчалик ҳужжатларда қайд этилган рақамлар жиндай таҳрир талаб, дейиш мумкин. Зеро,

унинг 1936 йил 1 июнда туғилганлиги расман битилган бўлса-да, ўзининг эслашича, биринчи синфга борганида ҳали уруш бошланмаган экан. Қолаверса, бобоси Ботирхон ғаламислар кўзидан узоқда бўлиш учун қочиб юрган қишлоғи Ширкентдан Потронга келган 37-йилда Миршарифхонга ўрик донатини чақиб бериб турганлигини, шу ҳолатда уни қамоққа олиб кетганлигини кўпчилик яхши эслайди. Шундай экан, Миршарифхон 36-йилдан бир-икки йил олдинроқ туғилган бўлади. Бобоси қамалган 37-йилда у мағиз ейдиган даражада эсайиб қолган чиқади.

Ўрта маълумот олиш ҳам узилишлар билан амалга ошади. Боболари ёмон отлиг қилиб қамоққа олингач, ўзини билган-билмаган бу оилага ситам ўтказиш пайига тушади. Бригадир-у ҳосилот-ку катталарга кун бермай, изза қилади. Уроқхон бир кун ноилож Ширкент қишлоғига кўчиб кетишга қарор қилади. Миршарифхон илмга чанқоқ, зукко ва тиришқоқ эди. Ота-онаси қаерда яшамасин, мактабга қатнашга, билим олишга интиларди. Ниҳоят, 1954 йилда туман марказидаги мактабни тугатишга муваффақ бўлади. Жамоа хўжалиги яхши ўқиган Миршарифхон қолиб, ўрта даражада билим олган бошқа ўсмирларни Тошкент олийгоҳларига тавсия этади. 37-йилнинг қора кўланкаси ҳали ҳам ордан кўтарилмаган эди-да. Миршарифхон шу йили Тошкент политехника институтининг кимё-технология факультетига талабаликка қабул этилади.

Миршарифхон иккинчи курсни тугатиб, таътилга келган вақтида уни уйлантириб қўйишади. Рафиқаси бўлмиш қиз болаликда бирга униб-ўсган ҳам қариндошлик риштаси билан боғланган Рисолат Эргашева эди. Улар кўп йил тотли ҳаёт кечирдилар. Миршарифхон 80-йилларда бошдан ўтказган ғалвали йиллар ва, энг ўкинчиси, кенжа фарзандлари Миралининг фожий ўлими Рисолатбону умрининг эрта хазон бўлишига боис бўлгандек...

Миршарифхон Ўроқов ёғ саноати соҳасида қалдирғоч мутахассис сифатида Қарши ёғ-экстракция заводида йўлланма олади. 1959 йилнинг ёзида смена технология сифатида иш бошлаган йигит ўзининг назарий билимини амалда синаб кўра бошлайди. Амалиёт унга осон кечмайди. Кўпинча тунлар ҳаловат билмаслик завод аҳли учун одатдаги ҳол эди. Ёш технолог ҳам бунга аста-секин кўника боради. Беш йиллик машаққатли ўрганиш йиллари, ниҳоят, орқада қолади. 64-йилда ун-

га заводдаги энг масъулиятли соҳани — экстракция цехини ишониб топширадилар. Миршарифхон цехни қайта жиҳозлаш, янги асбоб-анжомлар ўрнатиш йўлидан боради. Диффузия усули билан ёғ олиш жорий этилади.

Қарши ёғ-экстракция заводида ўша йиллари Александр Григорьевич Ем директор эди. Маҳаллий йигит-қизлардан мутахассислар жуда кам, ҳали саноат соҳаси улар уддасидан чиқиб бўлмайдиган тармоқ ҳисобланарди. Александр Григорьевич ҳам жуда қийналиб қолганди. Ускуналар эскириб бораётган, талаблар эса ошиб борарди. У бир амаллаб кетиш, заводдан қутилиш пайига тушган эди. Пойтахтга, вазирликка ишга ўтиб кетган А. Г. Ем ўрнига бир вақтлар директор бўлиб ишлаган Қодир Жалолович Раҳимовни бир сира таклиф қилиб кўрадилар. Афтидан, заводдаги ўнглаб бўлмайдиган аҳволни билган собиқ бошлиқ яна қайтиб келишга рози бўлмайди. Қарши шаҳар фирқа кўмитаси биринчи котиби Анвар Собиржонов қистови билан Миршарифхон завод директорлигига тасдиқ этилади.

Завод аҳволи жуда оғир эди. Бутун ҳудуд чиқиндига тўлиб кетган, иситиш тизими тамомила издан чиққанди. Миршарифхон раҳбар бўлганидан сўнг беш ой ўтиб, 1973 йил мартада, иттифоқо, Косон ёғ заводи қурилишини кўриш учун вазир Воҳид Содиқов келади. Вазир бошқарманинг бош муҳандиси А. Г. Ем билан (собиқ директор) бирга ташриф буюради. Вазир бир йўла Қарши ёғ-экстракция заводини ҳам кўздан кечирмоқчи бўлади. Қай кўз билан кўрсинки, завод ҳудуди тизза бўйи лой, на юриб, на кечиб бўлади. У, Емга ҳам айтадиганини айтади. Қаттиқ муҳокама бошланади. Миршарифхон янги бошлиқ сифатида дашномлар билан қутилиб қолади, бироқ бош муҳандис Виль Богоутдинов вазифасидан кетади.

Собиқ бош муҳандис «Қаршиқурилиш»дан паноҳ топади. У, иддао қилиб, ўзига тегишли бинойидай мутахассисларни айнитиб, янги иш жойига олиб кетади. Шу билан завод ишига катта халал бермоқчи бўлади. Вазир аниқ топшириқ берганди. Жуда қисқа муддатда корхонани тепа-тепа бўлиб уюлиб ётган ифлос чиқиндилардан тозалаш, чил-чил синиб буткул вайрон бўлган ойна ва ромларни таъмирлаш, темир йўл изларини орасталаш, янги ускуналар ўрнатиш, тартиб-интизомни маромига келтириш, энг муҳими, маҳаллий кишилардан мутахассислар, етакчилар топиб қўйиш лозим

эди. Ўзбек йигитлари орасида техника тилини биладиган, маълумоти ҳам мезонга тўғри келадиганлари кам эмасди. Лекин шу вақтгача уларга ҳеч ким ишонч билдирмаган, масъул соҳаларга тавсия этишга ботинмаган эди. Миршарифхон Эргаш Курбоновни сира иккиланмай бош муҳандисликка тавсия этди.

Вазир, айтганидек, нақ бир ой ўтказиб, яна заводга келади. Энди у қилинган ишларни кўриб ҳайратини яшира олмайди. Коллегия йиғилишида Миршарифхон Уроқовни мақтов билан тилга олди. Заводнинг кўрсаткичлари ҳам чакки эмасди.

Миршарифхон заводга етти йил раҳбарлик қилди. Қарши ёғ-экстракция заводи ўша йилларда ҳамиша илғорлар қаторида бўлиб келганди. Бироқ, 80-йиллар бошларида келиб, вилоят раҳбари негадир уни хушламай қолади. Орада ўтган ноҳуш воқеаларни эслаш ножоиз кўринади. Ўтирса ўпоқ, турса супоқ дейилавергач, қанча метин ироданг бўлса ҳам, чидай олмай қоларкансан, киши. Миршарифхон 1980 йил баҳорида «ҳайт» деди-ю, аризани ёзиб, ишдан бўшаб олди. Балким, уни ёқтиришмаганлар Миршарифхоннинг бир қилиғи Аллоҳга ёққанлигини ўшанда хаёлларига ҳам келтиришмаган бўлсалар керак. Негаки, орадан бир-икки йил ўтар-ўтмас Гдлян балоси Қашқадарё вилоятини ўзининг машъум, қора гирдобига тортди. Хўл-қуруқ барабар ёнди. Миршарифхон заводда ишлаганида эди, нақ оловнинг ўртасида бўлармиди? Улуғ боболар арвоҳи ҳозир-нозир деб шуни айтсалар керак-да.

70-йилларда заводга раҳбарлик қилиш ҳали хоҳишмандлик даражасига кўтарилмаган эди. Миршарифхон ишдан кетгач, анча вақтдан сўнг билдики, ўрнига харидор чиққан экан. Ҳа, 80-йилларга келиб завод маҳсулотлари кўпчиликни қизиқтириб қолган, бу жойни мўмай даромад манбаи деб ҳисоблайдиганлар сони ортиб кетганди. Қанча машаққатларни енгиб оёққа турғизгани, корхонани бу хилда тортиб олиш унга қаттиқ таъсир кўрсатади. Ишни эплотмаса, режани удалай олмаса, бошқа гап эди. Вазирлик мақтаса-ю, вилоят раҳбари қулай келган ҳар йиғинда ердан олиб ерга солса... Миршарифхон қадри учун азият чекарди. 1980 йил баҳорида у қаттиқ бетоб бўлиб қолади. Рисолатбону икки йил чўзилган хасталик чоғларида унинг таянчи, мадори бўлганди.

Ноҳақлик жабрини тортган Миршарифхон ўзини ўнглашга куч ва ирода топади. 1982 йилда вилоят раҳ-

бари ўз хатосини тушуниб етади, уни ҳузурига чорлаб, «энди ишга тушинг», дейди. Миршарифхон кек сақлайдиган кишилар хилидан эмасди. Унга қолоқ, эътибордан четда қолган Тикувгалантерия фабрикасини топширадилар. Фабрика учун у жонини жабборга бериб ишлайди. Йил ўтар-ўтмас, фабрика тилга тушади, енгил машина билан тақдирланади. Шундан сўнг Миршарифхон мева-сабзавот тайёрлов соҳасига ишга ўтади, агросаноат идораларида меҳнат қилади. «Ўзбеклар иши» авж олдирилган, тухмат балоси қутирган йилларда у ўз соҳасидан четда ишлашга мажбур бўлган эди. Ниҳоят, 1987 йилда уни Косон ёғ завоидига бош муҳандис қилиб юборадилар. Бу вазифада уч йилга яқин меҳнат қилади.

Математик олим Нарзи Шарипов.

Қаерда ишламасин ҳалолликни шиор қилган Миршарифхон обрў-эътибордан тушмади. Бирга ишлаганлар унинг камтарлигини, оддийлигини, одамохунлигини ҳамон арзитиб гапиришади. Миршарифхон тўғрилиги сабабли қаттиқ азиятларга дучор этилди, соғлигини йўқотди. Бироқ, ота-боболари удумидан чекилмади, харом-хориш йўлни танламади. У фарзандларини ҳам шу руҳда тарбиялашга катта эътибор ажратди. 1992 йилда Жиззах тоғида содир бўлган нохуш фалокат — автоавария туфайли унинг жондон севимли кенжа ўғли Мирали ҳаётдан кўз

юмади. Ҳаётда талай говларни мардонавар енгган ота-она бу мусибат олдида ожиз қолдилар. Айниқса, Рисолатбону тугдай тўкилди. Орадан кўп ўтмай у ҳам ҳаётдан кўз юмди. Тўнғич ўғил Раҳматуллохон ота касбини танлади. Миршарифхоннинг қизлари Каримахон, Муборак ва Назиралар ҳақида ҳам илиқ сўзлар айтиш жоиздир. Назира муаллималик қилади. Истеъдодли шоира сифатида ҳам танилган. Унинг шеърлари вақтли матбуотда тез-тез босилиб туради.

Миршарифхон хонадони зиёлилар, фозил кишилардан ташкил топган. Ота изидан борган тўнғич ўғил

Раҳматуллохон ҳам саноатчи бўлиб етишди. Тошкент политехника олийгоҳининг кимё технологияси факультетини муваффақиятли тугаллаган (1979 йил) Раҳматуллохон иш фаолиятини Гулистон шаҳридаги ёғ-экстракция заводида смена технологигидан бошлаган эди. Ўтган йиллар давомида Косон ёғ-экстракция заводида билимини синаган, тажриба орттирган йигит 1984 йилнинг баҳоридан эътиборан Қарши ёғ-экстракция заводида меҳнат қилиб келади. Ёғ ишлаб чиқариш технологиясини чуқур ўзлаштирган, саноатга раҳбарлик қилиш пиллапояларидан собитқадамлик билан кўтарилган Раҳматуллохон Ўроқов ўз жамоасида обрў ва ишонч қозонади. Жамоа қўллаб-қувватлаши туфайли у 1993 йилда шу катта корхона директори лавозимига кўтарилади. Ишбилармон, тadbиркор, ўзининг ва ўзгаларнинг қадрини яхши биладиган кишининг келажаги порлоқ бўлади. Раҳматуллохонда шундай хислат бор. Ниҳоятда камтарин, корхона ва жамоа учун фидойи, тиниб-тинчимас бу инсон улуғ бобокалонлари руҳини шод қилиб яшашни ўзига мақсад қилиб олган. Потронда амалга оширилаётган ободончилик ишларида унинг ҳиссаси катта. Қишлоқ қабристонининг ораста этилиши, Етти Тўғ Ота марқадлари устида даҳмалар вужудга келтирилиши унинг саъй-ҳаракатлари натижасидир.

Раҳматуллохон муҳандис сифатида малакасини муҳом ошириб бориш йўлини тутди. Изланувчанлик, топқирлик унинг табиатидаги асосий хусусиятлардан. 1998 йилда ўз соҳаси бўйича номзодлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилиб, техника фани ривожига сезиларли улуш қўша олди. Техника фанлари номзоди Раҳматулло Ўроқовнинг кўпчиликдан сир тутадиган яна бир «қусури» бор — бу шоирлик истеъдодидир. Раҳматуллохон томирларида шоир бобоси Ботирхўжанинг қони борлиги ўзини тез-тез намоёниш этиб турали, қалбда ширин орзиқиш пайдо бўлганда ёхуд маҳзун дақиқалар кўнгилга чўкканда қалам оқ қоғоз устида майин юра бошлайди. Раҳматуллохон ёзган шеърлар оддийлиги, самимийлиги, маънан тозаллиги билан дилни тортади. Унинг онаси ва укаси хотирасига бағишлаб ёзган манзумалари бу жиҳатдан диққатга лойиқ:

Худо хоҳиши деб, онажон, вафотингиз фаҳм этдим,
Сиз оламдан ўтиб, мен оналарнинг қадрига етдим.
Касалнинг бедавосига йўлиққан бўлсангиз ҳам, эвоҳ,

Даво топгум дебон минг бор шифодин мен умид этдим.
Қаён бормай, қаён чопмай, умидим пуч бўлиб чиқди,
Мирали ғам-ғуссаси сизни тамом адо айлаб кетди.
Ёшиз эллик бешга кирмасданоқ дунёни тарк этдиз,
Менинг-чун ўлмагансиз, онажоним, ғамгусоримсиз.
Азоб чексангиз ҳам ҳеч кимни бу дардга шерик этмай,
Сафар кетсам кутиб ҳар он эшикдан ичкари кетмай,
Кечиксам ҳар сафар менсиз томоғингиздан ош утмай,
Мани ўйлаб, мани истаб жон берган онажонимсиз.
Замон келди десам хурсанд бўлиб кўп қувонгандингиз,
Қизингиз кенжасин ўйлаб куёвдан тинмагандингиз,
Келин қирқимга келмас деб хаёл ҳам қилмагандингиз,
Нетай дардим тўлиб-тошган сизга айтсам, мажолимсиз.
Тотувлик бор эди сиз барҳаёт пайт хонадонимда,
Чақирсам кеб аро кирмасмисиз бу хаста жонимга.
Оларлар хулқингиздан жо-бажо андоз бу оламда,
Сирим фош этмаган сарфушу қалқон онажонимсиз.
Қувонсам мен билан кулган қувончим, жонажонимсиз,
Ютуқ бирла кириб келсам суюнган бир жаҳонимсиз.
Насиҳатгўй эдингиз ташвишлар-лагар маҳзун тортсам,
Даламдан пинҳон тутиб дардим айтмаган безабонимсиз.
Қамал қалбим қасидамла очишдан ўзга чорам йўқ,
Кўнгил ғам-ғуссасин шеър бирла тўкмасдан иложим йўқ,
Худойимдан сўрайман, жаннатийсиз, бунга шубҳам йўқ,
Менинг отим тутиб жон берган ўшал танда жонимсиз.
Ўтиб кунлар, ўтиб ойлар яқинлашмоқдадир йиллар,
Келиб кимлар бу дунёга кетиб қолмоқдадир кимлар,
Нигоҳ ташлаб қараб кўрсам кечирган бул ҳаётимга
Киму ёшу киму кекса ҳаётдан нолибон йиғлакор,
Ҳаётдан нолимай ўтган шукурлик мадоронимсиз,
Ҳузурим кўрмай ўтган бу ҳаётдан тарки жонимсиз.

Она ҳақида армон билан ёзилган бу сатрлар, эҳ-тимол, бадиий жиҳатдан қусурлардан холи эмасдир. Муҳими, у доғда қолган фарзанднинг нола-ю зори, дилидан отилган фарёди. 1994 йилнинг 26 декабрда 55 ёшга тўлмай фарзанд доғида куйиб оламдан ўтган Рисолатбиби Эргашева ҳақида ўкинч билан битилган марсияни бефарқ ўқиб бўлмайди. Жиззах тоғи этагида автофалокат туфайли оламдан кўз юмган Мирали ота-она юрагига туганмас дард-алам солиб кетган эди.

18 ёшга тўлмай хазон бўлган Миралихон ҳақида ёзилган қуйидаги хотиранома ҳам Раҳматуллохон то-

монидан минг дард ила битилгандир (бу воқеа Раҳматуллохоннинг укаси Мирали билан Тошкентдан машинада қайтаётганида 1992 йил 2 ноябрь куни соат 19-10 да содир бўлган):

Укажоним сира-сира хаёлимдан кетмайсан,
Кўзим юксам кўз олдимда гоҳ тирикдек юргайсан.
Сафарга деб ҳамроҳ қилиб сени олиб кетдим мен,
Фожиани хоҳламасдим, ёш бошинга етдим мен.

Бунинг учун бир умрга кечирмасман ўзимни,
Фигон бирла ўтказурман кечаю кундузимни.
Таърифингни айтиб-айтиб чарчамасман укажон,
Рози эдим гар мен ўлиб, сенга кирса қайта жон.

Таъриф этсам, қаҳ-қаҳ уриб кулганингни кўрмадим,
Меҳнат қилиб янги кийим кийганингни билмадим.
Сафар олди янги сарпо кийганмидинг укажон,
Сарполаринг кийиб, йиртмай кетиб қолдинг укажон.

Беш жиянинг беш томондан тоғажон деб йиғлайди,
Уч жиянинг амаким деб жигар бағрим тиглайди.
Ҳеч бўлмаса жиянларга шафқатгинанг йўқмиди.
Каратега Ботиржонни ўргатганинг йўқмиди.

Вафотингдан аза чекиб ҳатто осмон йиғлади.
Куйганларнинг уввослари дунёларга сизмади.
Эрта, эрта жуда эрта ёғоч отни танлабсан,
Етти тўғлик мазоратнинг деворидан хатлабсан.

Шўр пешона аканг шу дам даволаниб ётганди.
Яратгандан сенгинага шифо тилаб ётганди,
Тириксан деб умид қилдим, ишонгандим укажон,
Ўзим мажруҳ эдим, сенга қаролмадим укажон.

Бир йил ичра уч мактабни тугалладинг, укажон,
Кўп қийналдинг, олийгоҳга киролмадинг укажон.
Кўнглинг чўкиб бу дунёни тарк этдингми эркажон,
Тенгқурларинг сафи сенсиз зарба епти саркажон.

Бу дунёнинг илмин олиб бўлганмидин сен ёки,
Маълумотинг олий бўлмай кетиб қолдинг ҳаттоки.
Мен истаган тилакларга етолмаган укажон,
Орзу истак ўйларини айтолмаган укажон.

Опаларинг кўкларини яна қайта кийдилар,
Рустамжонни эслаб яна садрларга кирдилар.
Уч опанга ёлғизгина оға эдинг жигарим,
Яна қандай баён этай гаму ҳасрат дардларим.

Алифбога меҳр қўйиб мактабини битказдинг,
Араб тили ўқишини меъёрига етказдинг.
Хуснихатинг жилоланиб дафтарларда қолдим,
Қуръон ила ҳафтиякинг токчадан жой олдим.

Йигирма кун ўтгунича кўз юмганинг билмадим,
Шу боисдан ҳақингга бир тилонат ҳам қилмадим
Сени тирик дебон менга етказдилар хабарлик,
Укам сенга кўрмагандим шу кунларни раволик.

Сени охир манзилингга олиб келган кунлари,
Мен ётганман ўзга юрда оқ-воҳ чекиб тунлари.
Сен акангга шафқат қилсанг бўлмасмиди укажон,
Мен ўлиб, сен тирик қолсанг бўлмасмиди укажон.

Онажоним гам чекарлар фиғонлари олов, ўт,
Ҳеч бўлмаса бир бор келиб, хайрлашиб, кейин кет.
Бир бор қучиб дийдорингга тўйиб-тўйиб олсинлар,
Сўнгра майли тақдирга тан берибгина қолсинлар.

Онажоним кўзларидан аримайди ёшлари,
Фарқираган кўз ёшлардан эрур дарё тошлари.
Ўлим деган бедаво дард олиб кетди ёшларни
Икки йигит ўлимига чидармикин бошлари.

Чимилдиққа мос экан деб матоҳ олиб қўйибсиз,
Энди уни керакмас деб четга суриб қўйибсиз.
Четга сурманг бу матоҳни набира тўй қиларсиз,
Совга қилиб чимилдиқни Ботиржонга берарсиз.

Ўн еттидан ўтган эди ёшинг энди паҳлавон,
Онамизга шафқат қилсанг бўлмасмиди, укажон.
Дадажоним йиғлайдилар суйанчигим кетди деб,
Сочни юлиб, бошни уриб кимдан хато утди деб.

Мендан хато ўтганлигин ўзим яхши биламан,
Лекин энди нима қилай, пешанамдан кўраман.
Шаҳид бўлган укажоним доим эслаб юргаймиз,
Оллоҳ раҳмат қилсин деб бош эгибгина тургаймиз.

Дадажоним куюдилар кун узун кун, утиб тун,
Бизни қарғаб кетганлардан Оллоҳ ўзи олсин хун.
Дадамизга сира раҳминг келмадими, укажон.
Ташлаб кетдинг бузрукворим якқанот қиб, укажон.

Мен қарғалган қарғишларга дучор бўлган укажон,
Ёши етмай имтиҳони чала қолган укажон.
Мошин ҳайдаб, ҳужжат олиб улгурмаган укажон,
Яхши кунда нияtlари ушалмаган укажон.

Куёвликка насибаси қушилмаган укажон,
Ўн гулидан бирор гули очилмаган укажон,
Ётган жойинг жаннат бўлсин, беҳишт булсин маконинг,
Ёрлақосин сени Оллоҳ, имон булсин имконинг.

Ҳар ҳунарга моҳир бўлган азаматим укажон,
Қайси ишга қул урмаса сарсифатим укажон,
Каратечи, ҳам ҳайдовчи, ҳам ўқувчи укажон,
Соф идрокли моҳир уста, ишбилармон укажон.

Қандай қилай таърифингни айтиш учун тилим лол,
Мангу менинг юрагимда бир учмас из бўлиб қол.
Сени тоза поклигингга ўзи шоҳидир Оллоҳ
Ғусса ичра қасидани ёздим мен Раҳматуллоҳ.

Бу марсия фожеа содир бўлганидан 21 кун ўтганда битилган. Шубҳасиз, ҳаётда ташвиш ҳам, қувонч ҳам ёнма-ён юради. Потрон қишлоғида, улуғ бобокалонлари хоклари ором топган қабристонда навқирон ёшида вафот этган Миралининг ҳам мозори бор. Унинг қабр тошига отаси Миршарифхон Ўроқхон ўғлининг юрак қони ила битилган марсияни ўқиганда вужудга титроқ киради...

Миршарифхон хонадонининг яна бир вакиласи Назираҳон олий филологик маълумотга эга, нозик қалбли шоира. Хуллас, бу авлод қонида шоирлик меросийдир. Назираҳон шеърлари ҳам рангин, ҳаётнинг турфа қирраларини акс эттиришга қаратилади. Чунончи, унинг «Аёл қалби», «Энди нетай, онажон?», «Тилаклар», «Сизни», «Қор завқи», «Табиат бу», «Она», «Менинг дардим шеър», «Қайтмади», «Шифокорим» сингари таллайгина машқлари бадиий дадиллиги билан диққатга лойиқ:

Аёл сенинг қалбинг шунчалар нозик,
Шунчалар беғубор, шунчалар гўзал,
Сенинг малоҳатинг, оҳ, латофатинг,
Шу қадар сўларинг бўлурму асал?!

Тафту ҳароратинг қуёшдан иссиқ,
Қалбинг нури билан сайқал берурсан.
Сен ўзингнинг буюк матонатингла,
Аёл деган номга ҳайкал қуурсан.

Сенинг қалбинг покдир жисми сиймоли,
Шиддатинг зўр эрур яшамоқ учун.
Сенинг кўнгил кўзинг нурли, зиёли,
Гар шундоқ бўлса, мен шеър битмам нечун?!

Ўйлаймизки, вақти-соати етиб Назирахон Миршарифхон қизининг назмиёти алоҳида тўплам, китоб бўлиб ёруғ жаҳонни кўради. Биз бу ўринда тубли, наслинасабли авлоднинг ижодкорлик, истеъдодлилиқ салоҳиятидан муҳтарам китобхонни жиндай огоҳ қилмоқ ниятимизни амалга оширишдан мамнунлигимизни таъкидлаш билан чекланамиз.

Мир Сайид Фатҳулло ва Турсунхон авлод-аждодлари силсиласи Потрон қишлоғида, шунингдек, Қашқа воҳасининг гурли туманларида давом этмоқда. Бу авлод хонадонлари, олдинги саҳифаларда зикр этилганидек, Касби, Фузор, Қамаши, Чироқчи, Нишон сингари туманларда кенг тарқалган. Қолаверса, Сурхондарё ва Тожикистон, Афғонистон ва араб мамлакатларида ҳам шу шажарага тугашадиган томирлар йўқ эмас. Афсуски, тиконли симлар билан етмиш йилдан ортиқ ихота этилган собиқ шўролар мамлақати ташқи олам билан қариндошлиқ ришталарини батамом узиб ташлаш қуйига туширилган эди.

Турсунхон эшоннинг Баҳриддинхон деган укаси ўғли Салоҳиддинхон билан Афғонистонга кетиб тарки ватан қилганлиги айтиб ўтилди. Салоҳиддинхон шўролар Афғонистонга ҳали уруш бошламаган 70-йиллар ўрталарида туғилган қишлоғи Потронга келишга мушарраф бўлган. 79-йилдан сўнг бу қўшни давлатда юз берган талотуфлар борди-келди алоқаларининг узилиб қолишига сабаб бўлади.

Мир Сайид Фатҳулло авлодлари шажарасига эътибор берилар экан, бир томирдан тарқалган одамларнинг турли тарафларга сочилиб кетиши кишини ҳайратга

солмай қолмайди. Зеро, Олам Ато жаннатдан Ер юзига чиққанида Момо Ҳаводан айро тушиб, Сарандип ўлкасига тушиб қолган эди. Кейинчалик улардан ўргитган фарзандлар бутун оламга ёйилганди. Одам Ато тақдирда юз берган жиҳатлар унинг авлодлари томонидан ҳам вақти-вақти билан такрорланиб туриши ҳаётнинг қадимийлигидан, мураккаблигидан далолат бермайди-ми?!

Энди Мир Сайид Фатхулло ва Турсунхон силсиласининг ҳозирги даврдаги манзараси, Потрон қишлоғида ўниб-ўрчиши ҳақида ҳам бироз тўхталиш мақсадга мувофиқдир. Олдинроқда Турсунхон эшоннинг шажараси XX аср бошларига қадар давом этганлиги ҳақида сўзланган эди. Бинобарин, шажаралардаги узилишларни тиклаш қийин. Шажараларда зикр этилган насаб вакиллари билан шажараларга кирмай қолган, аммо Потрон қишлоғида яшашда давом этган кейинги аждодлар боғланув халқасини кейинги изланишлар далолат этади, деб ишонамиз. Ҳозирча, Турсунхон эшон шажарасининг асосий тармоғи Камолхон — Икромхон — Ботирхон бўлиб ҳисобланади.

Икромхон авлодлари губандагича: Икромхоннинг Ботирхон (суд ҳужжатларида Ботирхўжа), Мухторхон, Тунугбиби, Шамсутдинхон, Муқимхон деган фарзандлари бўлган. Ботирхоннинг 5 та фарзанди бўлган: Ўроқхон, Қиличхон, Музаффархон, Бурҳонхон, Бўронхон.

Мухторхондан Акромхон, Акбархон, Қумрибиби таваллуд топган.

Тунугбиби ҳам Турсунойбиби ва Тожихон деган икки қиз кўрган.

Шамсутдинхоннинг Маъдалихон, Саъдимхон, Тўхтабиби, Носирхон ва Нуриллахон деган болалари бўлган. Муқимхондан икки ўғил ворис қолади: Шодмонхон, Жўрахон.

Ботирхоннинг тўнғич ўғли Ўроқхоннинг ҳозир барҳаёт авлодлари тубандагича. Унинг икки ўғли бўлиб, бири Аъзамхон, иккинчиси эса Миршарифхондир. Аъзамхондан Аҳмадхон, Аминхон, Олимхон ва Лазизхонлар тўраган. Аҳмадхоннинг Ортиқхон ва Адҳамхон деган фарзандлари бор. Аминхондан Алишерхон, Олимхондан Суннатхон, Муҳриддинхон ва Зукриддинхонлар тугилган.

Миршарифхоннинг, зикр этилгани каби, икки ўғли — Раҳматуллохон ва Миралихон бўлиб, иккинчи фарзанди 1992 йил 2 ноябрда 17 ёшида оламдан кўз юмган.

Мир Сайид Фатхулло ва Турсунхон эшон уруғларининг ҳозир барҳаёт қариялари таъкидлашича, насабно-манинг бирлаштирувчи халқаси Ҳасанхон эшон бўлиши мумкин. Зеро, Ҳасанхон эшондан Икромхон, Мукаррамхон ва Камолхон туғилган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Икромхондан Ботирхон туғилади. Мукаррамхон силсиласи узоқроқ. У зотдан Турсунхон ва Баҳриддинхонлар вужудга келади. Мукаррамхоннинг, шунингдек, Алварбиби деган қизлари ҳам бўлган.

Турсунхон эшондан Муҳсинабиби, Ансорхон ва Олиябибилар ёруғ оламга келадилар. Муҳсинабибининг Зайнаббиби ва Рисолатбиби деган қизлари бўлади. Ансорхон норасида ёшида шўро қаттоллари томонидан ўлдирилади. Олиябибидан Аъзамхон, Миршарифхон, Юсуфхон ва Муяссарбибилар таваллуд топадилар. Демак, Уроқхон амакисининг қизлари Олиябибига уйланганлар.

Алварбибидан Носирхон ва Нуруллахон туғилади. Алварбиби Шамсутдинхонга никоҳланган эди. Мукаррамхоннинг Афғонистонда қўним топган Баҳриддинхон деган ўғлидан Низомхон ва Салоҳиддинхонлар туғилган. Низомхон юқорида қайд этилган Муҳсинабибига уйланган. Бу никоҳдан Нўъмонхон ва Зайнаббибилар туғилади. Салоҳиддинхоннинг Ақобирхон ва Неъматиллохон деган фарзандлари борлигини уларнинг потронлик қариндошлари яхши эслашади. Айтилганидек, 70-йиллар ўрталарида Салоҳиддинхон Афғонистондан келиб, Потронда бир муддат туради.

Яна **Икромхон** тармоғига қайтайлик. Унинг **Муҳторхон** исмли ўғлидан Ақромхон, Ақбархон ва Камолбибилар дунёга келади. Ақромхоннинг Файзихон деган фарзандидан Тўхтабўри, Саидали, Нормухаммад ва Юнусхонлар пайдо бўлади. Ақбархондан (бу зот ҳақида олдинроқда «Халифа эшон» деб бир қадар фикр юритилди) **Тоштемирхон** туғилади. Тоштемирхон фан номзоди, олим. Узоқ йиллар Қарши давлат педагогика институтида ўқитувчилик қилади, Тошкент илмий-тадқиқот институтларида фаолият кўрсатади. Тоштемирхондан **Руйиддинхон** (бу киши ҳақида ҳам олдинги қисмларда етарлича сўзланди, нақллари, далиллари келтирилди) ва Тўлқинхонлар туғилади. **Қумрибибининг** Сижоатбиби ва Ҳайдархон деган фарзандлари бор.

Шамсутдинхон ҳам Икромхон зурриётларидан бўлиб, унинг бугунги кундаги шажараси қуйидагича: **Маъдалихон** (Икромхон — Ақмалхон), **Саъдимхондан**

авлод қолмаган. Тўхтабиби (эрлари Аҳмадхон) ва Аҳмадхондан Музаққирхон, ундан эса Турсунхон, Баҳодирхон, Зайнобиддинхонлар вужудга келади. Бу тармоқда яна Асадуллохон, Носирхон, Исмоилхон, Неъматиллохон, Ҳусниддинхон, Фаҳриддинхонлар ҳам бор. Шажаранинг шу илдизига Нуриллохон ва унинг фарзандлари Собирхон, Амирхон ва Содикхонлар ҳам туташади.

Бунда зикр этилганлар, табиийки, Мир Сайид Фатхулло, Мир Сайид Муртазо ва Мукаррамхон, Турсунхон авлод-ажлодларининг бир қисми, холос. Биргина Потрон қишлоғида шу уруғ-аймоқнинг юзлаб кишилари истиқомат қилишади. Яна аксар кўпчилик Қарши шаҳрида ва вилоят туманларида ҳаёт кечирадилар. Тарих, ифодали қилиб айтиладиган бўлса, қанча ичкарига кириб текширилса, одамларнинг бир-бирига қариндошлиги шунчалик яқин ва бир-бирига туташганлиги аниқ бўла боради, дейиш мумкин.

Потрон қишлоғи тарихи, шубҳасиз, унинг одамлари кечмишидан иборатдир. Бундай олганда, қишлоқдаги ҳар бир оила — хонадоннинг ўзига хос ўтмиши, бугуни ва эртанги куни бор. Қишлоқ аҳлининг нафақат уйлари, экин ерлари, томорқалари, балки, ўзлари ҳам бирор-бир сабаб ила туташиб, яқинлашиб, қариндошлашиб кетганлар. Қуда-андачилик, қуда-қудағайлик, қўшничилик, ҳамкасблик, хуллас, ўзбек қишлоқларига хос тотувлиқ Потроннинг асосий фазилати, десак ўринсиз бўлмас.

Қишлоқдан вилоят ва республика миқёсида танилган олимлар, муҳандислар, раҳбарлар, зиёлилар, фозил кишилар етишиб чиққанлар. Потроннинг мозийлар оша мустақиллик замонида қадар бўйлашида, Қашқа воҳасида ўз ўрнига эга бўлишида унинг фидойи, заҳматкаш одамлари катта ўрин тутайди, албатта. 20—30-йилларда куч устида бўлган, навқирон ёшида шўро тузумининг машаққатларини чеккан пот-

Қишлоқ ободончилиги жонкуярларидан Неъматуллохон Шамсутдинов.

ронликларни, уруш ва урушдан кейинги давр қийинчиликларига бардош бера олган, «коммунизмда яшаш» ғояси билан тўйган, «ривожланган социализм» тажрибаларидан ўтган бу элни алқамай бўладими? Потронликлар мудом эҳтиром қилган, тўрга ўтқазган сайидлар авлоди нечоғлик кулфатлар, хорликлар тортганда оддий меҳнаткаш оилалари у тўфонларда тортган азобларни таърифлаш мушкул, албатта. Архив ҳужжатларида у ёки бу сабаб билан тилга олинган, бугунги кунда кўпчилиги ҳаёт билан видолашган, айримлари кексалик манзилига етган потронликлар исми-шарифларини ўғил-қизларига, набираларига ёдгор бўлсин учун келтириб ўтиш савобдир. Фарзандлар ўз ота-боболари билан фахрланиши, улар номларини фахр ва ғурурга тўлиб зикр этиши фарз ҳам қарзидир. Архив ҳужжатларида номлари қайд этилган потронликлар (айримлари бошқа қишлоқлардан ҳам бўлиши мумкин, чунки 50-йиллардан сўнг хўжаликлар бир неча қишлоқларни ўз таркибига олган эди) қуйидагилардир: Хўжақул Жўраев, Ғози Раимов, Холназар Холмуродов, Расул Темиров, Тўра Аҳмедов, Аслон Раҳимов, Некбой Рўзиев, Жўра Қурбонов, Жума Имомов, Йўлдош Эгамбердиев, Тўхта Муродов, Хўжам Омонов, Ёқуб Фармонов, Ибодулло Раҳматулло ўғли, Арслон Ҳайдар ўғли, Қурбон Ҳайдар ўғли, Тўла Ҳамро ўғли, Қосим Раҳим ўғли, Холиқ Барот ўғли, Баҳодир Темиров, Омонқул Раҳмонов, Ҳасан Боймуродов, Мамат Аҳмедов, Худойқул Исломов, Мунаввар Худойқулова, Шозат Зулпиева, Шариф Норбўтаев, Қоракўз Элмуродова, Ҳаққи Тоғаев, Қарши Шарипов, Худойберди Маматов, Ширин Мирзаева, Полвон Бердиев, Очил Тўраев, Носир Шамсутдинов, Нусха Ҳамроева, Хушвақт Пармонова, Муносиб Шодмонова, Маҳмуд Йўлдошев, Рўзи Сотилов, Насим Исомов, Олти Каримов, Хушвақт Баҳронов, Худоёр Рўзиев, Саломат Акромова, Усмон Исломов, Узоқ Сатторов, Омон Мирзаев, Ҳалича Эргашева, Омон Хўжамов, Ўғил Эргашева, Бегмур Ҳазратқулов, Турди Қоплонова, Ўғил Авазова, Зайнаб Эргашева, Кичик Эргашева, Раҳим Жўраев, Авлияқул Рўзиев, Фотима Аслонова, Рухсат Йўлдошева, Эргаш Эгамов, Эргаш Аслонов, Музаффар Муқимов, Юсуф Фармонов, Саид Йўлдошев, Тўхта Эгамбердиев, Файзи Шукуров, Нор Маматқулов, Ҳазратқул Омонов, Ҳусан Алиқулов, Намоз Абдуллаев, Берди Турдиқулов, Қурбон Қўлдошев, Холиёр Норчаев, Эрназар Қурбонов, Роҳат Йўлдошева,

Ўғил Ҳуроқова, Полвон Бердиев, Кўзи Эрназаров, Қарши Шарипов, Жобби Мўминов, Амир Отақулов, Наби Саломов, Тўра Жўраев, Юсуф Орзиқулов, Амин Сатторов, Ортиқ Меғнаев, Азам Ражабов, Бозор Давронов, Ҳазратқулов...

Қарши Шарипов. 1916 йилда деҳқон оиласида туғилган. Айни жамоа хўжаликлари тузиш ҳаракати бошланган 20-йиллар охирида отаси вафот этади. 12 ёшли Қаршибой меҳнатга эрта киришган, рўзғор ташвишлари унинг бўйнида бўлади. 1939 йилда 7-синфни тугаллаган йигит армия сафига чақирилади. Шу йиллари шўро давлатининг Финландия билан муносабати кескинлашиб, уруш ҳаракатлари бошланади. Қарши Шарипов ярадор бўлиб қишлоғига қайтади. Орадан анча вақт ўтиб, иккинчи жаҳон уруши алангланади. 1941 йилда у биринчилар қатори жанггоҳга олиб кетилади. Урушда бошдан-охир қон кечган, потронлик азамат йигит чап қўлидан оғир жароҳат олади. Урушдан кейинги йилларда «Ихтиёр» хўжалигида ҳосилот раиси бўлиб ишлайди. 1955 йилдан эътиборан пиллачилик билан машғул бўлиб, 29 йил узлуксиз шу соҳага етакчилик қилади. 1983 йилнинг 19 январиди вафот этади.

Ниёз Эшнаев. 1920 йилнинг 10 апрелида туғилган. Бошланғич маълумотга эга бўлгач, хўжаликда деҳқончилик билан шуғулланади. Уни ҳам уруш ўз гирдобига тортади. Украина учун бўлган жангларда ўнг қўли ва елкасидан қаттиқ ярадор бўлади. 2-гурӯҳ ногирони бўлиб қолган йигит 1942 йилда қишлоғига қайтиб келади. Ниёз Эшнаев ҳисобчи, ҳосилот раиси, бригада бошлиғи вазифаларида ишлайди. Бир умр ҳалол меҳнат қилиб яшаган бу инсон 1996 йил 1 мартда ҳаёт билан видолашган. Ниёз бобонинг фарзандлари, набиралари унинг руҳини шод қилиб, чироғини ёқиб турибдилар.

Раҳим Жўраев. 1921 йилда таваллуд топган. 1950 йилда Шаҳрисабз хўжалик ҳисобчилари тайёрлаш курсини, шунингдек, ҳисобчилар тайёрлаш институти Урта Осиё филиалини 1958 йилда сиртдан ўқиб тамомлаган. Раҳим Жўраев иқтидорли инсон эди. Бир муддат мактабда ҳам ўқитувчилик қилади, жамоат ишларида фаол қатнашади. Айниқса, у Потрон қишлоғини обод қилиш ишларига кўп жон куйдирган. Қишлоқни радиолаштириш, электрлаштириш ишларига бошчилик қилади. Қишлоқ аҳли унинг хизматларини ҳафизасида маҳкам сақлайди. Қишлоқ кўчаларидан бири Раҳим

Жўраев номи билан аталади. Раҳим Жўраев 1964 йилда оғир касалликдан сўнг 42 ёшида оламдан ўтади.

Эргаш Аслонов. 1922 йилда туғилган. Ўқиши уруш даврига тўғри келиб, таҳсили чала қолган. 1942 йилда бу ўспиринни ҳам уруш уз домига гортиб кетади — икки йил қон кечиб, оғир яраланади. 1944 йилда қишлоғига қайтиб, «Файрат» хўжалигида бригадирлик қила бошлайди. 1952 йил 8 март кунини уни оиласи билан Тошкент вилоятининг Бўка туманига кўчиришга қарор қиладилар. Бироқ, хўжаликда яхши ишлаётгани сабабли, уни кўчишдан олиб қоладилар. 1954 йилда Потрон қишлоғи аҳли биринчи маротаба пахта экишни тажриба қилганда Эргаш Аслонов ҳамон бригада бошлиғи бўлиб, бу ишга дадил қўл уради.

1955 йилда қишлоққа механизаторлар зарур бўлиб қолгани боисидан у Қарши шаҳрига икки йиллик ўқишга юборилади. 1960 йилдан то 1970 йилга қадар бригада механиғи бўлиб ишлаган Эргаш Аслонов 1970 йилдан яна пахтачилик бригадасига бошлиқ этиб тайинланади. То фахрийликка чиққунига қадар шу вазифани сидқидилдан бажариб обрў-эътибор орттиради.

Ҳаққи Тоғаев. 1923 йилда туғилган. Унинг таржимаи ҳоли ҳам шу йилларда Потронда яшаган тенгдошлариникига ўхшаш: бошланғич мактаб, сўнг ҳарбий хизмат, уруш... Жангда яраланган йигит 44-йилда ўз қишлоғига қайтади. Нишон темир йўл бекатида ишчи бўлиб меҳнат қила бошлайди. 1947 йилдан «Ихтиёр» хўжалигида табелчиликдан иш бошлайди, омбор мудирин бўлади, фермага ўтади, савдо соҳасида ҳам ўзини синая кўради. 1976 йилдан то 1986 йилга қадар банк идораси қоравули бўлади. Ҳаққи бобо Потроннинг ҳурматга лойиқ кишиларидан биридир.

Ҳусан Алиқулов. Қишлоқнинг Потрон-Қовчин деб аталувчи қисмида 1923 йилда таваллуд топган. 1930 йилда Пушкин номи билан аталган мактабнинг биринчи синфига ўқишга боради. 1935 йилда отаси Алиқул Жўраев вафот этади. Қийин йиллар эди. Укаси Тоҳир, икки синглиси билан етим қолган болалар оналари Зуҳра Жума қизининг жонсарақлиғи, туну кун меҳнат қилиши сабаб, қийинчиликлар довонидан ошиб ўтади.

1939—1942 йилларда «Ихтиёр» номли хўжаликда ишлаётган йигит ишчилар батальонига чақирилади. Уруш айна қизиган кезларда — 1943—1944 йилларда у фронт учун тиним билмай меҳнат қилади. Хўжаликда брига-

дирлик қилган Хусан ака кейинчалик ер тузувчилик соҳасига кетади. Унинг умр йўли шу соҳага узвий боғланади. Фахрийликка чиққан Хусан Алиқуловнинг икки ўғли, 5 қизи бор. Ҳаммалари уйли-жойли, ували-жували.

Холиёр Норчаев. Умр йўлининг етмиш йиллик довонидан ошган бу инсон айтган нақлларни (аниқроғи, ҳаёт ҳақиқатини) олдинги саҳифаларда келтириб ўтдик. Отасининг исми-шарифи Норча Аваз ўғли, оналари эса Тўтибиби бўлган. Она томондан бобосининг 10 та туяси бўлиб, қишлоқдошларининг дон-дунларини даладан ташиб бериш билан машғул бўлган. 1934 йилда отаси шўролар зуғумига дучор бўлади: Даврон отряд бошчилигидаги кишилар келиб, уни уйида арқонга боғлаб, аявсиз савалаганлар. Бунга чидай олмаган Тўтибиби улар қўлига ёпишади. Даврон отряд дегани унга милтиқ тўрилаб, қоч, отаман, деб дўқ уради. Онанинг юраги ёрилади. Шу воқсадан сўнг қирқ бир кун ўтиб, 27 ёшида қазо қилади. Отаси ҳам таёқнинг зарбидан ўзига келмай Қаршидаги шифохонада икки ойдан сўнг бандаликни бажо келтиради. Унинг жасадини эшакка юклаб келганларини Холиёр ака яхши эслайди. Холиёр момоси ва отасининг укаси қўлида катта бўлади.

Эсини танигандан буён хўжаликда меҳнат қилади, бригадир ҳам бўлган, Эски Анҳор канали қурилишида енг шимариб тупроқ ҳам отган. Холиёр ака ўзига она ўрнида она бўлган момоси Ўғулой Аваз қизини, аммакиси Шер Аваз ўғлини ҳали ҳамон миннатдорчилик билан эслайди. Потрон қишлоғи аҳли Холиёр аканинг неча юз минг тутлар экканини, 30 гектарлик плантация вужудга келтирганлигини фахр билан тилга оладилар. Яхшидан қоладиган боғ шундай бўлади.

Новот Ҳазратқулова. 1925 йилда дунёга келган. Потроннинг биринчи хотин-қиз муаллималаридан ҳисобланишга лойиқ. 1941 йилда 9-синфда ўқиётган пайтида уруш бошланади. Шу маълумот билан 1946 йилдан бошлаб ўқитувчилик қилади. 1948 йилда Қарши шаҳридаги педагогика билим юртига ўқишга кириб, 1951 йилда муваффақиятли тугаллайди. Қишлоғидаги 8 йиллик мактабда болаларга сабоқ беради. Новот опа интилувчан аёл бўлганлиги боис, 1964 йилда Қарши Давлат педагогика институтига сиртдан ўқишга киради, уни ҳам битиришга эришади. Қишлоқ болаларининг саводли бўлишида жонкуярлик қилган опанинг фарзандлари қо-

бил, ҳаммалари олий маълумотли. Илм-маърифат зиёси Новот опа хонадонини ҳамиша чароғон этиб туришига шубҳа йўқ.

Қарши Усмонов. Оддий деҳқон оиласида 1925 йилда туғилган. Умрини халқ таълимига бахшида этган. Аввал Қарши педагогика билим юртини, сўнг Бухоро давлат педагогика институти тарих факультетини сиртдан ўқиб тугатади. Қишлоқ аҳли Қарши Усмоновни ажойиб мураббий, билимдон устоз сифатида эҳтиром қилади. Шу боисдан нафақага чиққанидан сўнг уни қишлоқ оқсоқоли — Маҳалла қўмитаси раиси этиб сайлаб қўйишади. Қарши ака тарихчи эмасми, мустақиллик берган руҳдан илҳом олиб, Потроннинг қадимий жойларини, осори-атиқаларини обод қилиш, тўплаш йўлини тутади. Қадимий масжид таъмирланади, унинг ёнида Хотира боғи барпо этилади. Қишлоқда новвойхона, пойафзал тузатиш устахонаси, қариялар чойхонаси, дўкон, тиббий хизмат шохобчаси, тегирмон ишга тушибдики, бунда Қарши аканинг фидоийлиги, елиб-югуриши муҳим ўрин тутган. 10 та фарзандни тарбия қилган, ҳаммасини олий маълумотли қилган муҳтарам домла қишлоқнинг ҳақиқий жонкуяридир.

Неъматуллоҳон Шамсутдинов. Авлоди шажараси узоққа борадиган бу йигит 1958 йилда туғилган. Халқ хўжалиги институтини тамомлаган. Потрон қишлоғини газлаштириш, ичимлик суви билан таъминлашда унинг хизматлари катта бўлган. Йўлларни асфальтлаш, қадимий қабристонни обод қилиш ишларига ҳам ўз улушини қўшганидан бахтиёр. Бирдан-бир нияти улуғ бобокалонлари яшаб ўтган Потрон қишлоғини янада кўркам кўриш. Унинг кейинги вақтда қилаётган хайрли ишлари орасида кичик корхоналар қуриши, қишлоқдошларига шу йўл билан янги иш жойлари муҳайё этиши диққатга лойиқ. Жумладан, фишт заводи, терини қайта ишлаш корхонаси, дўкон, қандолат цехи потронлик кўп оилаларга ризқ-рўз бўлмоқда.

Оталари 1917 йилда туғилган, бир умр ўқитувчилик қилган. 1987 йилда оламдан ўтган. «Кафолот» корхонаси раҳбари бўлиб ишлаётган Неъматуллоҳон мустақиллик туфайли тўғри йўлни топган тадбиркорлар тоифасига мансуб.

Рўйиддинхон Акбаров. Зиёли оиласида 1961 йилда туғилган. Тошкент Давлат университетини 1986 йилда хатми кутуб қилган. Бобокалонлари изидан бориб, руҳоний илм олишга иштиёқ пайдо қилади. Араб ёзуви

ва тилини мустақил тарзда яхши ўрганеди. Ўқитувчилик фаолиятида қўлёзма манбаларни яхши билиши жуда қўл келади. Араб тили бўйича курсларда сабоқ ҳам беради. Қишлоқ аҳли талабига мувофиқ, 1994 йилда масжидга имомлик қила бошлайди. Бу орада Бухоро мадрасасини ҳам хатми кутуб қилишга эришади. Дунёвий ва диний илмлардан баҳраманд Рўйиддинхон халқимиз тарихини чуқур мушоҳада этади. Ҳозирги вақтда Қарши тумани имом-хатиби бўлиб фаолият кўрсатаётган Рўйиддинхон «Ватанни севмоқ имондандур» деган ҳадис маъносини ёшларга муфассал тушунтириш, ҳалоллик, билимлилик, меҳнатсеварлик сингари улуг инсоний фазилатлар ҳақида эринмасдан амри маъруф қилади.

Рўйиддинхоннинг турмуш ўртоғи М. Шодмонова мактабда она тили ва адабиётидан дарс беради. Улар Муҳиддин, Ҳусниддин ва Муҳайё исмли ширин-шакар болаларни тарбияламоқда.

Турсунпўлат Жумаев. Потрондан чиққан олимлар орасида илмий салоҳияти, одамийлиги билан алоҳида ажралиб турувчи Турсунпўлат Жумаев 1949 йилнинг 15 мартида туғилган. Ёшлиқдан аниқ фанларга бўлган ҳавас уни илм чўққилари сари етаклади. Қарши давлат педагогика институтини имтиёзли диплом билан тугаллаган ёш физик Москва Давлат университети аспирантурасига 1977 йилда киришга муваффақ бўлади. Бундай дейишимизга боис, ўша йилларда физикага бўлган интилиш собиқ Иттифоқ миқёсида жуда катта бўлиб, айниқса, пойтахтдаги нуфузли институт аспирантурасида таҳсил олиш жуда кам кишиларга насиб қиларди.

Турсунпўлат Жумаев аспирантурани тугаллаб, номзодлик ишини ҳимоя қилади. Ўзи таҳсил кўрган Қарши институтида фаолият кўрсатиб, доцентлик лавозимида ишлай бошлайди. Теран билимга эга бўлган ёш олим тез орада кафедра мудирини бўлиб сайланади. Олим ўз соҳасига доир кўплаб долзарб илмий ишлар муаллифидир. 25 дан зиёдроқ илмий-тадқиқот натижалари бўлмиш ишлар орасида соф назарийлари босим бўлганидек, услубий-амалий йўналишдагилари ҳам кам эмас. Институтда қарийб йигирма йилдан буён ишлаб, етук мутахассислар тайёрлаш ишига самарали ҳисса қўшиб келаётган потронлик олим қизғин фаолият устида. Биз таниқли физик олимга янгидан-янги илмий ютуқлар тилаб қоламиз.

Нарзи Шарипов. Физика-математика фанлари номзоди, доцент Нарзи Шарипов ҳам Турсупўлат Жумаев сингари Қарши давлат университетининг етакчи олимларидан бири ҳисобланади. У 1944 йилнинг 28 декабрида туғилган. Олийгоҳдаги иш фаолиятини ассистентликдан бошлаган Нарзи Шарипов 1980 йилда Озарбайжон политехника институтининг олий математика кафедраси ҳузуридаги илмий кенгашда номзодлик ишини муваффақиятли равишда ҳимоя қилгач, турли раҳбарлик лавозимларида ишлашни давом эттирди. Декан муовини, декан, ўқув ишлари бўлими бошлиғи сифатида кўп йилдан бери обрў-эътибор топиб ишлаётган потронлик олим Нарзи Шарипов айни вақтда университет математика факультетининг деканидир.

Нарзи Шариповнинг илмий ишлари ҳам талайгина. Вақтли матбуотда унинг бир қанча услубий мақолалари эълон этилган. Фан ташкилотчиси сифатида унинг номи алоҳида тилга олинисга лойиқдир.

Ҳайит Ашуров. Қишлоқдан етишган таниқли ўқитувчилардан бири. У 1931 йилда туғилган. Болалик йиллари қатағон ва уруш даврига тўғри келади. Тиришқоқ ўспирин 1946 йилда Қарши шаҳридаги педагогика билим юртига ўқишга киради. Ҳарбий хизматни адо қилиб қайтганидан сўнг Бухоро институтининг тарих факультетини тугатади. Халқ таълими соҳасида узлуксиз ишлаган Ҳайит ака ёшларга билим беришда қатъият кўрсатади. Шогирдлари бу қаттиққўл, айни вақтда одамохун мураббийдан миннатдордирлар.

Қувват Жабборов. Бу киши ҳақида 50-йиллар қатағонлари ҳақида сўз юритилган олдинги саҳифаларда гапирилган эди. Қувват Жабборов 1928 йилда туғилган. Темир йўл ишчиси бўлган Қувват 1949 йилда Қўрғонтепадан она қишлоғи Потронга қайтади ва «Ихтиёр» хўжалигида меҳнат қила бошлайди. Унга «текин-хўр, ишёқмас» тамғаси босилиб, 1957 йилда сургун қилиш ҳукми чиқазилади. Давр зуғумларини ўз бошида синаган Қувват Жабборов, барибир, туғма деҳқон эди. 60-йиллардан то 1994 йилга қадар хўжаликда бригада бошлиғи сифатида ишлаб келганлиги ҳам шу фикрнинг оддий бир далолатидир. Фаҳрийликка чиққан Қувват ака 1957 йилда уюштирилган жамоат иззасини (аслида, Потрон элининг бунга мутлоқа даҳли бўлмаган, ўша вақтда ҳамма иш халқ номидан қилиниши одатдаги ҳақиқат эди), қишлоқдан бадарға этиш ҳақидаги ҳукми нохуш эслайди. Шоир айтганидек, у йиллар

қўрқинч туш каби ўтгани рост бўлсин. Жонажон диёримизда Мустақиллик байроғи тобара баландроқ ҳил-пирайверсин!

Аҳмад Полвонов. Қашқадарё вилояти «Пахтасаноат-сотиш» ҳиссадорлик бирлашмаси раисининг ўринбосари. Аҳмад Полвонов 1953 йилда туғилган. 1979 йилда Тошкент халқ хўжалиги институтини қишлоқ хўжалигини режалаштириш ихтисослиги бўйича тамомлаган. Ўз иш фаолиятини ҳисобчи, иқтисодчи сифатида бошлаб, бу соҳада етарли тажриба орттирган Аҳмад Полвонов 90-йиллар охирида раҳбарлик пиллапояларидан кўтарила бошлайди. Бешкент пахта тозалаш заводининг директори бўлиб ишлайди, шу йил охирида эса вилоят «Пахтасаноатсотиш» ҳиссадорлик бирлашмаси раиси ўринбосари лавозимига ўтади. Аҳмад Полвонов ўз соҳасини яхши биладиган иқтисодчи раҳбардир.

Потрон элининг ҳамма фарзандлари ҳақида шу хилдаги илиқ гапларни айтиш мумкин эди. Потронлик олимлардан Қувват Рўзимуродов исми-шарифини бу ўринда эслатиб ўтиш жоиз. Элга танила бораётган шоир ва муҳандис Рустам Очиловнинг ҳам бевосита шу қишлоққа алоқаси бор. Оталари 30-йилларда Потрон мактабида муаллимлик қилган.

БОТИРХЎЖА ИКРОМХЎЖА ЎғЛИ ХОЛИС ИЖОДИДАН НАМУНАЛАР

Қашқадарё вилоятининг Қарши туманидаги Потрон қишлоғида XIX асрнинг 80-йиллари нари-берисида таваллуд топган Мир Сайид Фатхулло ва Турсунхон эшонга бобоси Ҳасанхон орқали улашадиган Ботирхон (расмий ҳужжатларда «Ботирхўжа Икромхўжаев» деб ёзилган) Икромхўжа ўғлидан қайд этилганидек, иккита шеърлар дафтари ёдгор қолган. Биринчи ён дафтарни адабиётшунос олим, марҳум Абдимўмин Қаҳҳоров топганлиги ҳамда сақлаб келганлиги сабабли унинг номи билан «Абдимўмин Қаҳҳоров нусхаси (А. Қ.)» деб, иккинчи ён дафтарни Раҳматулло Ўроқов эҳтиётлаб асраганлиги боис унинг исми-шарифи билан «Раҳматулло Ўроқов нусхаси (Р. Ў.)» деб тафовут учун белгилаб олдик.

А. Қ. нусхадаги шеърлар ҳақида бундан ўн йил бундан «Қашқадарё ҳақиқати» газетасида «Ён дафтарда қол-

ган нидо»¹ сарлавҳаси остида бир саҳифалик мақола эълон этилган эди. Иккинчи нусха — Р. У. да жамланган шеърларнинг айримлари А. Қ. нусхасида ҳам борлиги ҳақида олдинги қисмларда сўз юритилди. Р. У. нусха, фикримизча, мусовада, А. Қ. нусха эса оқ, яъни қайта ишланган, асосий нусха ҳисобланишга лойиқ.

«Холис» таҳаллуси билан ижод қилган Ботирхон Икромхўжа угли 1929 ва 1937 йилларда икки бор қамоққа олинган. 37-йил қатағонининг қурбони бўлган Ботирхон саводли, фозил киши бўлган.

Ботирхон, чамаси, Қарши ёхуд Бухоро мадрасаларидан бирида таҳсил олади. Қишлоқ аҳли ва қариндошларининг қўллаб-қувватлаши туфайли ҳажга бориб келади. Масжидда имом-хатиблик қилиш билан бир қаторда деҳқончиликдан ризқ-насиба топади. Ботирхоннинг беш ўғли бўлган: Ўроқхон, Қиличхон, Музаффархон, Бурҳонхон ва Бўронхон. Улардан Қиличхондан зурриёт қолмаган. Қолганлари ўғил-қизлари, набиралари кўпчиликни ташкил этади ва бугунги кунда Потрон ҳамда Қарши шаҳрида истиқомат қиладилар.

Ботирхон, маълумки, Қувват Жабборов, мулло Тилло Қўлдошевлар билан бир вақтда — 1937 йил ёзида туҳмат билан қамоққа олинган. Қамоқхонада дардли, аламли шеърлар битган шоирнинг кейинги тақдири номаълум. Қариндош-уруғлари унинг Тошкент қамоқхонасида ўлганини айтадилар. Айрим ишоратлар Ботирхоннинг Сибирда, маҳкумликда оламдан кўз юмганлигини далолат этади, Мулло Тилло, чамаси, Қаршидаги қамоқхонада бандаликни бажо келтиради. Ёлғиз Қувват Жабборов шўро зиндонидан тирик қайтади.

Қувват Жабборов ўн йиллик муддатни тугатиб келгач, Тожикистоннинг Шаартуз қишлоғида яшай бошлайди. 50-йиллар охирларида сиёсий маҳбусларга нисбатан қарашлар бирмунча иллий бошлагач, у ўзининг оқланганми-йўқлигини (реабилитация) суриштириб, Ўзбекистон Прокуратурасига мактуб йўллайди. Қувват Жабборовнинг бу сўровига Ўзбекистон Прокуратураси 1971 йил 15 январда 15/45—70 рақамли расмий жавоб қоғози йўллайди. Мазкур расмий ҳужжат Қувват Жабборовнинг ўғли Турсунпўлат Жабборовда сақланади. Прокуратура жавобида шундай дейилади:

¹ Қаранг. «Қашқадарё ҳақиқати», 1988 йил 12 ноябрь.

«Тоҷикистон ССР, Шаартуз қиш., Қабодиён қ/ш,
Шаартуз тумани, фуқаро Қ. ЖАББОРОВга

Маълум этамизки, 1937 йилда Сиз айбдор деб маҳкум этилган жиноий иш ЎзССР Прокуратураси томонидан қайта кўриб чиқилган ва бу ҳақда ЎзССР Олий Судига раддия киритилган. 1937 йил 12 ноябрдаги ушбу ҳукм бекор этилган, иш тўхтатилган ва Сиз оқлангансиз.

ЎзССР Олий Суди Президиумининг 1971 йил 8 январдаги қарорига кўра раддия қониқтирилган ва Сиз оқлангансиз. Сиз билан бир вақтнинг ўзида шу иш бўйича айбланган Ботирхўжа Икромхўжаев ва (мулло Тилло) Қўлдошевлар ҳам оқлангандир.

Оқланиш ҳақидаги расмий маълумотномани ЎзССР Олий Судидан олишингиз мумкин.

Давлат хавфсизлик органларидаги
тергов назорати бўйича ЎзССР
прокурори ёрдамчиси, адлия маслаҳатчиси

Х. Наумова».

Афтидан, тиниб-тинчимас Қувват Жабборов бир вақтнинг ўзида Ўзбекистон Олий Судига ҳам мурожаат қилган кўринади. Зеро, ЎзССР Олий Судининг унга 1971 йил 21 январда 10-пр. рақами билан берган маълумотномасида қуйидагича ёзилади:

« МАЪЛУМОТНОМА

Берилди ушбу шу ҳақдаким, Ўз ССР Олий Суди Президиумининг қарорига биноан 1971 йил 8 январда ЎзССР Олий Суди махсус коллегиясининг 1937 йил 12 ноябрдаги ҳукми ҳақиқатда бекор этилди ва Қувват Жабборовга нисбатан унинг хатти-ҳаракатида жиноят аломатлари йўқлиги сабабли иш тўхтатилди, яъни у оқланди.

Қувват Жабборов, 1912 йилда туғилган, мазкур ишга қадар Қашқадарё вилояти Бешкент туманидаги Потрон қишлоғидаги тўлиқсиз ўрта мактабда директор бўлиб ишлаган. Жабборов 1937 йилнинг 8 июнида қамоққа олинган.

Маълумотнома тегишли ташкилотларга тақдим этиш учун берилди.

Ўзбекистон ССР Олий Судининг
раиси:

С. Пўлатхўжаев».

Аниқ бўладики, бир иш бўйича қамоққа олинган уч фуқаро — Қувват Жабборов, Ботирхон Икромхўжаев, мулло Тилло Қўлдошевлар Республика Олий Суди томонидан 1971 йилда оқланганлар. Ўша вақтда Қувват Жабборовга оқланиш ҳақидаги расмий ҳужжатлар жуда зарур бўлган. Бироқ, Ботирхўжа ва мулло Тилло уруғларидан ҳеч ким бундай ҳужжатларни олишга эътибор бермаган. Агар Ўзбекистон Прокуратурасининг Қувват Жабборовга йўллаган хати бўлмаганда, Ботирхўжанинг фуқаро сифатида оқланганми-йўқлигини, умуман, қандай иш бўйича қамоққа олинганлигини ҳам билмаган бўлур эдик. Қувват Жабборов ва унинг «шерикларига» қўйилган «айб»нинг нималиги ҳақида олдинда муфассал гапирилди.

Ботирхўжа қариндош-уруғлари 30-йилларида шу қадар кўрқув ва ваҳимага тушиб қолганки, ҳатто унинг ўғилларидан бири Бурҳонхонни амакиси Муқимхон фамилиясига ўтказиб қўйишган. Бурҳонхон ҳамон Муқимов фамилиясида юради.

Аждодлар ҳақида суҳбат.

Ботирхон Икромхўжа ўғли Холис маърифатли, дунё кўрган, Шарқ адабиётини яхши билган. У шеърларидан бирида «Саломат қилса Ҳақ бизни, ки қишлоқ деҳқониданман», дейди. Барваста қоматли, оқ-сарикдан келган, мўъмин ва камтарин инсон қисмати фожеали якун топади.

Ботирхон, шубҳасиз, ўзини шоир деб билмаган, қамоққа тушганига қадар шеърларини ошкор қилмаган бўлса-да, икки ён дафтарда қолган манзумалар унинг эътиборга лойиқ истеъдоди бўлганлигини далолат этади. Ҳазал ва мухаммаслар аруз вазнларига мосланган, айрим сатрларда ғализликлар ҳам кўриниб қолади. Бизнингча, Холиснинг қамоқхоналарнинг тор, қоронғу ҳужраларида ёзилган шеърларидаги бадиият даражасидан кўра, ундаги талқин, моҳият аҳамиятлироқдир. Чунки, 37-йиллар шўро қамогининг манзараси бу ашъорда тўлароқ, мукамалроқ чизилади.

Олдинги қисмда Ботирхоннинг қамоқхона шеърияти ҳақида қисман тўхтаб ўтилгани боис, ортиқ такрорга йўл қўймаслик учун бу борада сўзни мухтасар қилиш жоиз кўринади. Фақат, бир жиҳатга эътиборни тортмоқчи бўламиз. Ботирхўжа Холис авлоди (шажара таҳлили мисолида буни кўрдик) кела-келмиш илмли, фозил кишилар бўлган. Ҳатто, унинг шажарани кўчирган аждоди ҳам шеърга ружуъ қилган ўринлар борлигини кўрдик. Ботирхўжанинг набира ва эвара-чеваралари орасида ҳам шеърятга кўнгил қўйиш анъанавий, десак муболаға бўлмас. Набираси Миршарифхон, унинг фарзандлари Раҳматуллохон ва Назирахонлар кўпдан назм ҳавасига тушганлигини келтириб ўтдик. Буни ирсият имкониятлари ва фазилатлари дегулик, албатта.

Энди, муҳтарам ўқувчи, Сизнинг эътиборингизга Ботирхўжа шеърларидан намуналар ҳавола этилади (А. Қ. нусхадан):

* * *

Дилбари жоним, сани шаҳло кўзунгдин ўргулай,
Донаи холинг ярашган оқ юзунгдин ўргулай.
Лабларинг гулгунчадек, шакар забонинг мисли қанд,
Кокулинг анбар сифат, ширин тилингдаин ўргулай.
Қоматинг шамшод эрур, кўрган киши ҳайрон қолур,
Халқ ичинда мунча иссиқ юлдузингдин ўргулай.
Боғу саҳрони кезиб сен каби жонон кўрмадим,
Булбули шўридамен, оҳу кўзингдин ўргулай.
Раҳм қил холима дилбарим, оҳи фиғоним кўриб,
Кечани ёқту қилган ул кундузингдин ўргулай.
Қошларинг жилвагардур ёр, кўзларинг ҳам нағмагар,
Бир сўраб келсанг мени, босган изингдин ўргулай.

Мен ётарман ушбу ардумига¹ кечаси зор-зор,
Бир келиб берсанг салом ҳамшодлигингдин ўргулай.
Авволан тушганда келдингиз сўраб бир неча кез,
Эмди йўқламай кетиб, қилган хафангиздин ўргулай.
Эй биродар, ёру дўст, бу хагани унутмангиз,
Бир сўраб ёд айлаган ул эли хешдин ўргулай.
Уйи жойимда турарда сиз билан ҳамроҳ эдим,
Айрилиб келдим бу ерга, тақдиримдин ўргулай.
Кўб ҳафа бўлманг Ботиро, боз келгайлар ёру дўст,
Ҳар замон келган сўраб ул ёру дўстдин ўргулай.
Неча бир жойларга юрдим, ҳеч бир хори бўлмадим,
Ушбу дам думзакка² солгон бир худодин ўргулай.

* * *

Бул замон кирдоридин мен сўзлайин неча савол,
Неча бир савдолари кўзғолди, чиқти бу ҳол,
Бир неча мўминлари кўрди муни хобу хаёл,
Барча давлатмандлар йўқ бўлди-ю, кетти бу сол,
Кўзғолиб ушбу аломатким, ўшал моҳи шавол,
Баъзилар тўхмат билан фарзанд, уйдан айрилиб,
Ҳам яна қавму қариндош, ақробадан айрилиб,
Кеттилар юз ғам билан жойи жаҳондан айрилиб,
Ҳам асоси салтанат, ҳам хонадондан айрилиб,
Мисли каждум заҳар солди бизга бу аҳли замон.
Бир неча нотарс³ ҳақ, қўрқмай худонинг қаҳридан,
Кечаларда ухломай, олди халойиқ молидан,
Мол эгаси йиғлайур, қўрқуб ёроғи тирдан,
Навҳа қилмаслар халойиқ, бул ёмон қўрқунчдан.
Кимки нотарс ўлди, ҳақ еткурғуси анга завол,
Бир неча мўминларким хонавайрон бўлдилар,
Моли ашёдин кечиб, ўзни тамом қутқардилар,
Кейнида қолган кишилар неча савдо кўрдилар,
Нечаси муҳлат етиб мунда, қамоқда ўлдилар,
Таъбир айтиб юрмоқда ҳаргиз йўқдур бизда мажол,
Кайфиятда ўлтириб бир дам фароғат кўрмадим.
Қанча вақт бўлди бу ерда истиқомат айладим,
Ётишимдан бул қамоқда охири зор айладим,
Ўзни билмай, ёшлигимда беодоблик айладим,
Шул сабабдан ажралиб кетмоқ менга бўлди маҳал.

¹ Ардум — арестантлар уйи. Қарши шаҳридаги Хожв Азиз мадрасаси.
Ҳозирги ўлкани Урганиш музейи биноси.

² Думзак — дом заключенных. Қаршидаги Қиличбек мадрасаси.

³ Қўрқинш, ханф, паҳм.

Мен бу ерда ётаман, кейнимдагилар зордур,
Ким қачон бўлгайки, кўрсам деб дили вайрондур,
Мен анинг чун зорман, ул ҳам мен учун зордур,
Ҳам яна ини-ю оға кўрмоқ учун муштоқдур,
Кун кечурдим, қолмади ҳаргиз менда фаҳму хаёл,
Ушбу Холис хаста ҳам доим тилар ҳақдин нажот.

* * *

Соғиндим мен жамолингни ки, ҳам ул хондонимни,
Худовандо, ўзинга қил тағин фикри хаёлимни.
Улар вақтимда ҳамроҳ қил мени нури имонимни,
Саломат айлагин сен вақти рихлат имонимни,
Менга айланг ато ул вақт беҳишт хури гилмонини,
Мени каззоб, ўғри деб шу дамда айлади маҳбус,
Сени амринг туғиб йиғлар кечалар то сахар товус,
Мадад айланг шу дам вақти, ҳамма мўминлар
эзур маҳбус.

Карам айланг, назар қилинг баҳаққи ҳазрат Идрис,
Менга айланг мадад деб нола айлар кўб мусулмонлар.
Мени маҳбус айлаб хонадоним қилдилар толон,
Тараҳхум қилмайин, бир неча сўзни дедилар ёлгон,
Ҳамма мўмин қулингнинг қил худоё мушкулин осон.
Бу маҳбуслик балосидан ётарман зору хун, нолон,
Менга айланг ато ул вақт беҳишт хури гилмонини.
Фушаймонлик билан зор айлаюрман ўтган умримга,
Менингдек зору ҳайрон бормукин расвойи оламга,
Камина мотамдамен доим келибон ушбу оламга,
Хато бирлан юриб, хуш ётарсан ушбу ардумга,
Қилинг тавбам қабул ё раб, бўлубмон кўб фушаймон.

* * *

Замон ўзгариб дўстлар, бу кун ўзга замон бўлди,
Мусулмон бандаларнинг бошига охир замон бўлди,
Ўзини билган эрларга қиёматдин батар бўлди,
Ҳам ўз қилмишидин бул арастонга дучор бўлди,
Ҳам хеш-ақрободин ажралиб, кўрмоққа зор бўлди.
Бу маҳбуслик билан жумла халойиқ дод-вой айлар,
Қиёмат ваҳмидин аъзом теракнинг баргидек титрар,
Сўроғчилар сўроғ этса ўзинг қилмағил мустар,
Бу дунё то у дунё ғариблар васлингиз излар,
Изимдин келган одамни кўролмай интизор бўлдим.
Надомат бирла, эй дўстлар, туриб сен дод-вой айла,
Кўзингдин оқишиб ёшинг, дуруд пайдо айла.

Ҳамма мўминлар ҳақинда сен дуо-хайрлар айла,
Ўзинг раҳм эт дебон, эй жон, кўзингдин ёш
равон айла.

Кеча-кундуз эшикни очмайин жабру жафо қилди,
Илоҳо, айлагил сен жумла мўмин мушкулин осон.
Қаронғулик чуқур уйдан нажот бергин ўзинг, эй жон,
Холос айланг бу маҳбусхонадин деб дийдалар гирён.
Тараҳхум айлангиз, ё мустафо, эй сиз, чокари қздон.
Мадад сиз айлангиз жумла халқ бағрини қон қилмай.
Бу кун мен йиғламай найлай, биродарлар, қаён

кетай,
Сўроғчилар сўроғ этмай, юрак-бағримни қон этай,
Бу маҳбусхонада дўстлар неча мўмин ўлиб кетти,
Ўзинг фикри қил Ботиरो, навбат сенга ҳам етти.
Мозорнинг тайини йўқтур, ҳамма ҳандақ мазор
бўлди.

Қазом етса гар мунда, эли хешим хабар топмас,
Мени чун меҳрибонларим дунёдин ўтганим билмас.
Ариза, илтимос қилсак лачаликка¹ дежур бермас,
Бирор жойинг шикаст тобса, бу дўхтурлар келиб
кўрмас,

Не дардим борин билмай, бу орқадин укол қилди.
Аҳли жумла мўминнинг бу ерда бошин оғритма,
Давосиз дардга учратиб, ўзинг телмуртиб қўйма,
Тилагимиз раво айлаб, ҳамма мўминга раҳм айла,
Муҳаммад мустафо ҳаққи, арастондин сувор айла.
Неча турлик жавфо кўрдим, менга бир дам вафо
бўлмас,

Неча вақт мунда ётсам, бирор хешим келиб кўрмас.
Кўрарман деб сўроғ этса, дежурнилар жавоб бермас,
Кўрарни ихтиёр этмас ё бизни кўзга илмас.
Менга чун дўст бўлмиш келиб кўрмай жафо қилди.
Биродар, неча вақт бўлди мени маҳбусга олдилар,
Бу маҳбуслик қуриб кетсун, қоранғу уйга солдилар.
Эли хешимдин ажратиб, юракка доғни қўйдилар,
Онадин бўлган одамлар уйимизга кирдилар,
Фикр айланг дўстлар, ушбу кун тақдири азал бўлди.

* * *

Худованд, ўзинга таёя айлаб, нола-зорим бор,
Бу ҳасратхонада ётиб, дилимда армоним бор.

¹ Начальник

Бу маҳбуслик билан ётсам, билмам не гуноҳим бор,
 Чуқурлик бул қаронғу уйда раҳм эт ўзинг дуст-ёр,
 Саҳарлар туриб ёраб, ўзинга такя қилган бор.
 Нечук йиғламай дўстлар, гирифтори адам бўлдум,
 Бу дунёи бебақо ичра неча турлук жафо кўрдум,
 Кечиб аҳли аёлимдин, мусофирликда юрдум,
 Ўзинг раҳм айлагил ёраб, ўзингдин шифо кутдим.
 Тилагим ўзгача эрди, нафснинг куйида қолдим,
 Бу маҳбуслик биланким гирифтори адам бўлдим,
 Ўшал дўзах ўтин кўрмай, бу иссиқ уйда куйдим,
 Ҳамма аъзом харажатдур, дунё коридин тўйдим,
 Кечаларки ётолмай, ухлолмай, нола-зорим бор.
 Худо, бу зулматни ҳамма мўминдин дуруд¹ айла,
 Бу турган мусулмонларни ардумдин² холос айла,
 Ватандин адаштириб, бўлак жойга раво кўрма,
 Мусофирликни мен кўрдим, бошқа бандага солма,
 Мусофир юрган бандаларнинг кўзда ёши бор.

* * *

Бу кун мен масту мустағрақ³, дили вайрон бўлганман,
 Сенинг васлинг тилаб доим, кечалар зор йиғларман.
 Айблик бирла ўтган умрим, доимо фаришонман,
 Бу маҳбусликда на бўлғум, билолмай зор-гирёнман.
 Ўзинг раҳм айлагин, камина афтода қулдурман.
 Ётурман бул қаронғу гўр каби уйда дил вайрон,
 Ўшал мункарнакрлардек сўроғчидан диллар ларзон.
 Ҳақиқат айлабон сўрмас, юракда қолди кўб армон,
 Ўзинг йўлимни тўғри қил баҳаққи китоби фурқон.⁴
 Ўзинг раҳм этмасанг олло, бу кун афтода қулдурман.
 Худованд, ҳамма мўмин қулингиз мунда йиғлаб зор,
 Бу золим илкидан бергин фаноҳ деб йиғлашур зор,
 Ўзинг раҳм этмасанг ё раб, бу қуллар ҳоли душвор,
 Ҳамма мўмин қулингни мушкулин осон қил, саттор,
 Худованд, тараҳҳум қил, ғариб, бечора қулдурман.
 Саҳарларда туриб ҳам зору гирён йиғлаганлар куб,
 Ҳақ-ноҳақ қамалиб, зору нолон айлаганлар кўб.
 Мурид ҳам мухлис, мулла, эшонлардан ётарлар кўб,
 Бул маҳбуслик билан ётгунча ул дунёга кетган хўб,
 Дилим вайрон, кўзим гирён, ажаб афтода қулдурман.

¹ Дуруд — яхшилик тилаш, мақтов

² Ардум — арестантский дом, қамоқхона.

³ Ғарқ булган, ботган.

⁴ Куръон номи.

Қаронғу кун тушубдур бошимга, мотамда мен қолдим,
Ки тақдиримда шулдир деб, ўзинга такялар қилдим,
Фаноҳ бергин, худовандо, бу маҳбуслик билан

қолдим,

Нетай мен мазлуми бечора, мунда сарғариб қолдим,
Ҳамма мўмин қаторинда камина афтода қулдурман.
Худоё, жумла мўминни бу маҳбуслик билан қўйма,
Ўзинг зор йиғлатиб, бошқа вилоятга юбортирма,
Илоҳо, жумла мўминларни фарзанд доғига солма,
Қиёмат ваҳмини ё раб, бу кўнглимдан кўтартирма,

* * *

Баҳор айёмида чиққан қизил гул химчасиданман,
Кетар йўлини билмай, сарғариб қолганларданман.
Ўтар умримни билмай, дийдаси ҳам тўқларданман,
Гуноҳ дарёсига фарқоб Муҳаммад умматиданман.
Шу дам вақти бу думзакхонанинг маҳбуслариданман.
Ниҳоли пайвастадек, аввал кўкариб, эмди мен

сўлдим,

Бу дунё кайфи бирлан бир неча даврон сураб эрдим,
Қиёмат ваҳмини билмай, кеча-кундуз юраб эрдим,
Ҳукму амри ҳукуматни фақирларга қилар эрдим,
Саломат қилса ҳақ бизни, ки қишлоқ деҳқониданман.
Аввалда шодлик билан, бу кун бердинг менга меҳнат,
Бу маҳбусхонада ётиб, кеча-кундуз чекай заҳмат.
Илоҳо, ушбу маҳбусликда ўлганларни қил раҳмат,
Бу тақдиримга тан қўйдим, солибсан мунча кўб
кулфат,

Бу дунё кулфатин сол бошимга,

хушнудларингданман.

Менинг чун ёри дўст йиғлашибон қолдилар ўйда,
Бу дунё роҳатин ким ўйлаган, сол охират куйида,
Тараҳҳум айласун ҳақ ўзи мундоғ ғамда ётганда,
Саломат қил, худовандо, бу маҳбусликда ётганда,
Бад иш қилмишларим кўбдур, гуноҳлик

умматданман.

Фақирлик қил бу дунёда, кишига жабр-зулм этма,
Зулм айлаб кишиларга, ки дўзах сарига кетма.
Муҳаммад умматини ҳақ ўзинг думзакда хор этма,
Ўшал дўстинг ҳаққи ё раб, мени мунда хароб этма,
Ўшандоғ раҳбарим раҳм этсаларким, умматиданман.
Хароба кунда қолдим, сен худоё, қилмағил ҳайрон,
Мендек хастани йўқлаб келувчиларни қил омон.

Бир ҳафтага озиқ учун кетурса етар олти нон,
Еб-ичиб, ҳақларига айласам мен фотиҳа чиндан,
Муҳаммад умматидан, ки жаннат ҳурлариданман.

* * *

Шикоят айлайин, дўстлар, бу дунё жабру зулмидан,
Халойиқ бошига тушган мусибат, неча жабридан.
Бу зиндонга тушиб курган неча кулфат, азобидан,
Ҳаммага бир сабаб бўлиб, мунда тушган гуноҳидан,
Ҳатолик йўл билан кечган неча журми хатосидан,
Бири бир иш қилиб мунда келибдур, баъзиси
қилмасдан.

Бу жой эркан ажаб турлик, бўлубтур жонима афзун.
Қиёматдек бўлиб бул кун, юраклар бўлди пурхун,
Кеча-кундуз ётиб мунда — темир панжаралик уйда,
Тонг отган сўнг кўзим дарга¹ — оғам келгайму
деб акнун.

Менга ўхшаб неча одам кўзи дарбозага ҳардам,
Келурму деб биза одам юраклари бўлди пурхун.
Ажойиб кўнглимиз вайрон бўладур келмаса бир кас,
Бу Холис хаста ҳам келмасликдан айлади афсус.

* * *

Ботиро, недур гуноҳим, банди зиндон эттилар,
Бу қадди сарвини ардум ичра ниҳон эттилар,
Меҳрибонларни бу кун йўлимда сарсон эттилар,
Нури чашмим йўлида дийдамни гирён эттилар,
Билмайдурман қилмишимни, мунда ҳайрон эттилар.

Йўлида термулди кўзум, ёри жоним келмади,
Бу арастон ичра кирдим, хонумоним келмади,
Ушбу кун нимага ул руҳи равоним келмади,
Мен асир ошиқ бўлдим, дардга дармоним келмади,
Билмайдурман қилмишимни, мунда ҳайрон эттилар.

Найлайин тақдир шулдир, бу арастонда ғариб,
Бу арастон хонада қолдим сомондек сарғариб,
Йиғлаюрман кеча-кундуз бир хулога ёлбориб,
Мустажоб бўлмайдур оҳим мени, бу ишга мен ажиб,
Дод душман дастидан, дийдамни гирён эттилар.

¹ Эшик.

Қолдим ардум ичра мен жўраларимдан айрилиб,
Эли хеш, ақроба ҳам ёри дўстдан айрилиб,
Мисли бир карвон эрурман ҳамсафардан айрилиб,
Мисли булбулдек яна ҳам болу фардан айрилиб,
Эли хешу ақраболар йўлида зор эттилар.

Мен бу ерда хор эрурман, ёрим уйда дилфигор,
Сабру тоқат менда йўқтур, кўзда ёшим шашқатор,
Ушбу жойдан чиқмоғим бўлди менинг хавфи хатар,
Мен бу кун дармонда бўлдим, нолишим аршга етар.
Қил тарахҳум ҳолим, бу ерда сарсон эттилар.

* * *

Мен нечук қон йиғламай, ҳеч зуҳди тақво
менда йўқ,
Ҳам яна тоат-ибодат, хайр-эҳсон менда йўқ,
Фисқу исён қилмоқимдан ўзга одат менда йўқ,
Таърифи маҳбуслик ёзмоқда ҳолат менда йўқ,
Гар ҳақиқат қилсалар, ҳаргиз жиноят менда йўқ.
Оре-оре, бул жаҳонда айладим сонсиз гуноҳ,
Ҳақ эгам даргоҳида кўб айладим журми хато,
Рост сўзим айтсам, ёронлар, ҳеч тоат менда йўқ.
Гар насиб этса худо, чиқсам бу зулмат уйидан.
Деб ётур барча халойиқ дод душман дастидан,
Баъзилар айлар фиғон кўркуб худонинг қаҳридан,
Қилмишим кори шарор ёди худодан менда йўқ.
Баъзилар тун ухламай айлар шароби совуқдан,
Шунча яхши ишлар кўриб, бир ёди мулла қилмадук,
Доимо беҳуд бўлиб, исёнимиздан кўрқмадук.
Кори шайтондан чиқиб, роҳи ҳақиқат кирмадук,
Кори тўхматга тушуб, зиндондан айрилмадук,
Меҳри шафқат ҳам итоат, ҳам саҳоват менда йўқ.
Мадрасаи Хожа Азизга ётамиз зиндон бўлиб,
Ким ётур неча халойиқ дийдаси гирён бўлиб,
Шайху мулла, хўжаю босмачи, ўғри бир бўлиб,
Ишимиз бўлди қабоҳатким хато фасон бўлса,
Гар худойим хоҳласа ҳаргиз хиёнат менда йўқ.

* * *

Ётарман ушбу ардумга, яна ётмоққа тоқат йўқ,
Ки тақдири азал шулдур, мени йўқлар киши
ҳам йўқ.

Гуноҳим кўблигидан, эй биродар, танда дармон йўқ,
Худованд ки раҳм этгил, ўзингдин бошқа ғамхўр йўқ,
Мадад айланг Али, шул вақт турарга ҳеч тоқат йўқ.
Мени маҳбус қилиб қўйди неча бир золим хунхор,
Ҳамма хешу таборим мотам айлаб, йиғлашурлар зор,
Ўғул-қизим йиғлаб, айласалар нолалар чун зор.
Қилинг тавбам қабул ё раб, туфайли Ҳайдари карор.
Қоранғу бу чуқур уйда яна қолмоққа тоқат йўқ.
Йўқ ердан бор айлаб, келтурибсан ушбу дунёга,
Тараҳхум қил, худовандо, бизингдек мубталого,
Дуруд пайдо қилсанг шаҳиди қарбалоларга,
Ўзинг раҳм айлагил саттор, ғарибу бенаволарга,
Бу дунёдин кечибдурман, турарга ҳеч тоқат йўқ.
Бизингдек аҳийлар мунда ҳамма вақт

мунтазирдурмиз,

Баҳаққи жумла анбиё, бу кун биз зору нолонмиз,
Ватану аҳли аёлдин ажралиб ҳам дийда гирёнмиз,
Мадад айланг, Али, шул вақт турарга ҳеч тоқат йўқ.

* * *

Неча вақтлар умр кўриб, хатолик йўлларга кеттим,
Бўлиб бир неча турлик кайфи хуш, амринг тутмадим,
Ҳукумат жабрини кўрмай дедим, қочтим қутилмадим,
Орадин неча вақт ўтиб, Кулоб шаҳрида ушландим,
Мусофирликда, эй дўстлар, ғариб кўнглим хушладим.
24-йилда тутиб амри ҳукуматни,
Бухорога борибон ўқидим шўройи мактабни,
Ҳаёлимдан чиқарганман ўшал нори дўзахни.
Тушиб дўзах ҳаёлимга кечалар зор йиғладим.
Ўқидим, ишладим, бир неча йиллар ўтти ўртадин,
Орадин олти йил ўтти, гуноҳим ўтти хомундин,¹
Не қилмиш ишни мен билмай қочибман ушбу

Қаршидан,

Икки йилдан зиёд бўлди тутибман камроқ амрингдан.
Бу қолган кутуҳ умримни сенинг йўлига мен

бердим,

Худовандо, бу фикримдан яна Шўрога ёндирма,
Ҳаёлимдан чиқиб ишқинг яна расво қилиб қўйма,
Ўшалким равзаи шариф тавофини раво айла,
Ҳамма мўъмин қулларингни бу Думзақдан² халос айла.
Уйи жойики йўқ бўлган кишини мунда мен кўрдим,

¹ Дали, саҳро, кенглик.

² Қамоқхона.

Неча вақтлар ўтиб, амри ҳукумат кайфида юрдим,
Қилибон зулм беҳад, нечанинг кўнглини оғритдим,
Қилибон қаҳру ғазаб, доим ҳамма мўминни
сўкардим,
Худонинг қаҳри надур, раҳматин ҳеч онча билмадим.

Неча-неча ёмонлар жабридан қочиб, шу ён кеттим,
Гуноҳим орттуриб доим, югурдим мол тофайин деб,
Неча фиқ-фужур ишлар қилиб, халқдин яшурай деб,
Хаёлимга ки келмади, бирор яхши иш қилойин деб,
Кетарнинг тўшасин¹ қилмай, ҳамма бад иш

қилай деб,
Сени амрингни қилмасдан, ёмон ишлар қилар эрдим.
Худовандо, ҳамма мўмин қулингни ушбу маҳбусга
солибдурсан,

Ўшал вақтда ўзинг ёдинг бу кўнглимдан кўтарибсан,
Мени ақлим унутубсан, яна ғафлатга қўйибсан,
Мени хавфу хатарлардан ўзинг охирда нетарсан,
Фикрим ўзгача бўлиб, ўзим вақтимни хушлардим.
Бу маҳбусликда рангим заъфарондек сарғариб қолса,
Ватандан жудо бўлиб, бўлак жойга кетиб қолса,
Ҳам маҳбуслик бирлан ўғил-қизи етим бўлса,
Мани маҳбусга солиб, душманам хандон бўлиб юрса,
Ўшандоғ душманамнинг қўлидан минг дод-вой
қилдим.

Холисо, не кунларни менга фойда айладинг,
Охир умримда кетуриб банди зиндон айладинг,
Аввалон шод айладинг, охирда ношод айладинг,
Бул хуш бечорани маҳбусликда ҳайрон айладинг,
Зор-нолонлик билан ўзимни бечора айладим.

* * *

Бесабаб мунда қолибман маҳбуси ҳайрон бўлиб,
Даргоҳинга йиғларман кечалар гирён бўлиб.
Кеча-кундуз оҳ тортиб йиғларман, уммил тутиб,
Ё Муҳаммад, сергуноҳ умматларинга раҳм қил.
Йиғламайму мен ғариб, маҳбусда қолдим сарғариб,
Қайси бир ҳешим келур деб, йўлда кўзим телмуриб,
Йиғламай найлайки, қолдим ҳамсафардин айрилиб,
Ё Муҳаммад, сергуноҳ умматларинга раҳм қил.
Бир неча ўртоқларим кетти бу кун нолон бўлиб,
Шум фалакнинг жабридин ҳам кўзлари гирён бўлиб.

¹ Озиқ-овқат, яъна тадорики.

Кейнида қолган ўғул-қизи, онаси сарсон бўлиб,
Ё Муҳаммад, сергуноҳ умматларинга раҳм қил.
Билмаюр бечоралар аҳволи ҳолини кўриб,
На бўлдилар ўзга жойда хешу табордин айрилиб,
Ҳеч банда кетмасун итобга кўздин қон тўкиб,
Ё Муҳаммад, ушбу маҳбусликда ётган бандаларга
раҳм қил.

Шум фалакни дастидан бир кун кўрар кун бўлмади,
Дашту саҳрони кезиб, даврон этар кун бўлмади,
Эй худо, раҳм қил, танда тоқатим қолмади.
Биз каби бечораю афтодаларга раҳм қил,
Сен мадад қилгил худоё, ушбу маҳбусга аҳд,
Даргоҳинга юз тутибман, қилмагил тавбамни рад.
Бул хуш бечорани афтода қилмагил, ҳамд,
Умматим деб ё Муҳаммад, мен ғарибга раҳм қил.

* * *

Қиссаи маҳбусларни мунда дафтар айласам,
Ётгани ҳам турганимдан эмди абёт айласам,
Бул турма ваҳма ичра турганлардан изҳор айласам,
Кори бори ишларимдан мунда бунёд айласам,
Барча қилган ишларимдан эмди чун дод айласам:
Ётадур баъзи халойиқ неча тўхматлар билан,
Ўтқариб умру ҳаётин неча кулфатлар билан.
Баъзига бир йил бўлубдур, баъзига 3 йил тамом,
Барча қилган ишларим оҳу надомат субҳи-шом.
Мен ўзум фикр қилиб онлардин ибрат айласам,
Бул аломатлар бари рўзи азалла бор экан,
Ким ўшал қолу болида ҳақ ўзи ёзган экан.
Бул насиба неча жойларга кашона айлаган,
Неча шахсларимиз кетсун дебон қасд айлаган.
Гар насиб этса худо, онларни дастин боғласам,
Ҳозир ётган ерим 23-нчи камера.
Таъма деб қилган ишим охир менга қилди зарар,
Бир дуо айланг менинг ҳақимгаким, эй яхшилар.
Бўлмасин ҳеч банда ё раб, мунда ҳаргиз дарбадар.
Эмди Холис йиғлагил, ўз феъли ҳам атворинга,
Якка сен мунда эмассан, қанча одам ёнинга,
Сабр қилмоқлик лек керак қодир эгам тақдирига,
Сабр қилмоқдин дигар ҳеч жойда чора йўқтур,
Тақдиримга тан бериб, эмди фушаймон айласам.

Эмди мен абёт айлай барча курган кунларим,
 Йўлима муштоқ бўлди бир неча дилбандларим.
 Менда ҳам бор эрдилар ини-оға, ёронларим.
 Ушбу уч йилдан буён оқди юракдан қонларим.
 Бул қамоқ шундоқ экан: ётган еримиз турфа жой,
 Кечаси бир навъи утгай, кундузи юз оху вой,
 Чор-атроф темирдан, кўб халойиқ вой-вой.
 Бир эшиклик уй экан, бўлди қабоҳат ишларим.
 Ногаҳон қавму қариндошлар бизни келса сўраб,
 Кўнглимиз хуш бўладур, шунча аломат, бул ажаб.
 Агар одам келмаса, ул кунда қолгаймиз қараб.
 Дилларим ношод бўлиб, чиқти кўзимдин ёшларим.
 Бул работи куҳнада ўтти ҳамма умру ҳаёт,
 Мадрасаи Хожигаким¹, ўткариб савму² салот,³
 Ким ажал етган кишилар бўлдилар мунда момот.
 Шукрлилло, мен бу ерлаким саломат бормен,
 Холис бечора йиғлаб айлайур кўб илтижо,
 Мунда ётган хос аҳийлар қилурлар йиғлаб дуо,
 Жумла мўмин қулингни матлабини айла раво.
 Барча маҳбуслар дуосин мустажоб эт, эй худо,
 Биз каби йўлларда қолган осийларнинг ёрисан.

* * *

Эй худо, мен каби афтодаларга раҳм қил,
 Йўлда қолган ожизу бенаволарга раҳм қил.
 Беҳбудийни билмаган бахти қорага раҳм қил,
 Ҳам чунон шарманда, рўзи жазога раҳм қил.
 Йўлда қолган бир ғарибу зору ҳайронман бу кун,
 Сийнаси абгор бўлиб, ҳам дийда гирёнман бу кун,
 Бул қамоқда ёта-ёта дийда қуритдим мен бу кун,
 Завқи-шавқимдан жудо булган гуноҳқорман бу кун.
 Бир кишини молин олган деб кетурганлар

ҳаммасин,

Ҳамдлилло, мунда мен ўғри эмас, каззоб эмас,
 Чин ҳақиқат қилсалар, айтган сўзим ёлғон эмас,
 Барча қилғон ишларим ҳаргиз хиёнатлик эмас,
 Текшуриб гар кўрсалар, айтган сўзим ёлғони йўқ.
 Эмди Холис қиссани кўб сўзлама, кутоҳ қил,
 Билмаганларга бу сўзни билдириб, огоҳ қил,

¹ Қямоҳхона. Ҳозир Қаршидаги музей биноси.

² Руза.

³ Намоз.

Барча ғамгинларга сўзлаб, дилларини шод қил,
Неча бузрукларни кўрсанг эмди сен одоб қил,
Беодоблик айласанг, сендан дигар гумроҳ йўқ.

* * *

Менинг ўғул-қизим, аҳли аёлим зор йиғлайдур,
Менга раҳбар ака-укам юрак бағрини доғлайдур,
Ажал етиб, шу дам ўлсам ҳамма хешу ёр билмайдур,
Агар ис ҳам чироғ этса, мозорим қайда билмайдур.
Ҳаммадин ажралиб мен мунда қолганимга йиғларман.
Ки биз афтодалик бирлан ётармиз бул арастонга,
Юсуфи Канъонийдек туштум ғариблик ушбу зиндонга,
Юсуфи Канъонийдек қўшғил яна ул меҳрибонларимга,
Тараҳхум қил, худовандим, Ёқубдек дийда гирёнимга,
Ушал Юсуф каби зиндонга тушганимга йиғларман.
На юз бирла дейин банда Муҳаммадга умматман деб,
Укам келса мени йўқлаб, акам дийдорин кўрсам деб,
Тутиб дарвозада отимни, турса кўзин телмуртиб,
Мени, бахти қарони бир кўролмай кетодур қайтиб,
Йўлимга зору гирён ул укам ҳолига йиғларман.
Худовандо, менинг бирлан укам дийдорини кўшғил.
Юрагига қўйиб минг ғам, йўлимга зор этмагил,
Худойим кўрсалар лойиқ, аканг дийдорини кўргил,
Бу маҳбусдан холос айлаб, ўзинг кулбамга еткурғил,
Худога шукрлар деб, мунда ўз ҳолимга йиғларман.

ПАРАНЖИ ШАЪНИДА

- Паранжини ташладинг мендан бесўроқ,
Илоҳим, эмди бўлсун сочларинг қамоқ.
- Сочларимни қамоқ бўлса, ёзарку тароқ,
Бир қошуқ қатиг билан бўлади опоқ.
- Тароғ олиб берарга ҳеч тоқатим йўқ,
Паранжилар олиб берай ифакдан момик?!
- Паранжи ташладим, балога қолдим,
Шоҳи-ифак фаранжига нолуг солдим.
- Нолуг солган бўлсанг, ажаб қилибсан,
Бошгинангни фаранжидан қутултурубсан.
- Очилмоқ мақсадидан қайтариб олмоқ,
Фаранжини қайтиб олган ҳаммаси эҳмоқ.
- Мен ўзим ишчи эдим, ойлик олардим,
Агар сени очмасам, бекор қолардим.
- «Хужум» баҳона бўлди, очилиб олдим,
Тушунмаган ҳуқуқимни хўб билиб олдим.

— Хиром этикни кийиб, қозига бордим,
 Қози бобом айтадуки, нимага кўйдинг?
 Кўймас эдим, жон тақсир, сочларим қамоқ,
 Бир қошуқ қатиф билан бўлади опоқ.
 — Қатиф олиб берувдим, ялади-қўйди,
 Тароқ олиб берувдим, қалади куйди.
 — Ўзим тумоқ бўлувдим, яладим-қўйдим,
 Ўтин олиб бермадилар, қаладим-қўйдим.
 — Эмди мактабга бориб, сиз ҳам ўқирсиз,
 Ўқиб-ўқиб ҳуқуқингиз билиб оларсиз.
 — Кел эмди, бирга-бирга бўлайлук,
 Ишчи-деҳқон хизматин бирга қилайлук!

ПАХТА ШАЪНИДА

Ҳар йили эккан киши хандон бўладур пахтадан,
 Қоғаз оқча, тангага мисли кон бўладур пахтадан.
 Эътибори йил ора чандон бўладур пахтадан,
 Экмаганлар оҳ уриб, нолон бўладур пахтадан.
 Бўлса қиммат нархда, ҳайрон бўладур пахтадан,
 Пахтани барча экинлардан азиз қилмиш жуда,
 Экса ҳар йил пахтани бешак ғани бўлур гадо,
 Қарз деганга агарчи бўлса ҳар ким мубтало,
 Йўқ даъвоси дардини, мен анга айтай, бу даъво,
 Ул кишини дардига дармон бўладур пахтадан.
 Пахтани баъзи шаҳарларда экарлар арчибон,
 Ул шаҳар халқи бўлурлар нуқраю тиллога кон.
 Пахтаси битган кишини кўр — ғанидур бегумон,
 Битмаганлар пахтаси ором олмай бир замон,
 Қилмайин тоқат мудом гирён бўладур пахтадан.
 Пахтачи одам заминга оч бўладур кўзлари,
 Ёзу қиш ҳам, рўзи шаблар пахтаданлур сўзлари,
 Қуш кўшиб ҳайдар ерини кечаю кундузлари,
 Ўлгунча хизмат қилур андин тўқилган бўзлари,
 Ҳар либосни қилмоғи осон бўладур пахтадан.
 Пахтани ахборидан мен сенга айтай, эй йигит,
 Тут қулоғинга бу сўзимни жон-дил бирла эшит,
 Ўрганиб мендан бўлак одамга сен ҳам бориб айт,
 Кимхобу шоҳи, токи тиринка ҳам бўйла чит,
 Нархи қиммат бўлмайин, арзон бўладур пахтадан.
 Бўлса деҳқон пахта ҳар йил экмайин қолгани йўқ,
 Пахтани эккан кишининг кўнглида армони йўқ,
 Пахтага ўрганса ҳар ким, экмайин имкони йўқ,
 Бу сўзимни, эй биродар, чин билинг, ёлғони йўқ,
 Ҳар замин бўлса баҳор, бўстон бўладур пахтадан.

Айлайн, ахбоблар, бир қисса иншо пахтадан,
Кўрмаган умрида бир фул, кўрди тилло пахтадан.
Баъзилар Қорунга ўхшаш йиғди дунё пахтадан,
Бўлдилар фаровон, экиб эл ичра ота-она пахтадан,
Экса шалтоқу мултоқ чаққон бўладур пахтадан.

Р. Ҳ. НУСХАДАН

* * *

Душманлар ўлсун, кетсун гўристон,
Бизларга қилди тўхмат чандон.
Ҳар ерда дўст бор бўлсун саломат,
Дуо қилурмиз доим давомат,
Шому саҳар йўлдошим надомат.

Душманлар ўлсун, кетсун гўристон,
Бизларга қилди тўхматни чандон.
Ҳайит кунда ман мунда маҳбус,
Ҳеч банда, ёраб, бўлмасун маъюс,
Бағри эзилган бечора, маҳбус,
Қилғил дуосин, ё раб. ижобат.

Душманлар қилди бизларга тўхмат,
Душманлар ўлсин, кетсун гўристон.
Бизларга қилди тўхматни чандон.
Ёр-биродар шул кунда даркор.
Бўлсун Худойим маладкор,
Қўлумни ушлагил ё шери жаббор,
Душманларга берсун марги бисёр.

* * *

Солибдур ҳар дарахт мева, кўрарсиз гардани хамни
Меваси бўлмаган дарахт кабидур ул одамни.
Гужум ҳам ток теракдек мевани бермай хазон

қилдинг,

Кўкартириб хазон қилдинг бу боғ бесамар ичра.
Неча турлук жафо кўрдим вафосиз куб дарахт ичра,
Йиқилур тол, тераклар мевасиз бўлган жиҳат ичра.
Бу кун сан мубтало қилма бу думзақдек бало ичра,
Ниҳолим кўчириб олиб изимга бошқача(?) қилдинг.
Мани хаста бу дунёга алам-дардингни кўб тортсам.
Бирор дона мева қилмай, бу дунёдан сафар қилсам.

Юриб доим бу дунёга самарасиз дардингни тортсам,
Чироғ ёқич кишим бўлмас, биродарлар шу дам ўлсам,
Терак, толдек кўкартириб мева бермай хазон қилдинг.
Кел, эй нодон, хафа бўлма сенингдек нечалар ўтти,
Мевасиз ул дарахтлардек шаҳоншоҳлар ўтиб кетти,
Сув тегмасдин бўйингдек катта дарахтлар қуриб кетти.
Хафа бўлмагил, эй нодон, ўтар вақтинг сани етти,
Менингдек хастани, ёраб, ниҳол бермай адо қилдинг.
Бу кун кори хато бирлан ёмон жойга тушибдурман,
Мева қилмай, сув тегмасдан чаман ичра қурибдурман,
Етурдинг мақсадимга деб ўзингга тажя айларман,
Йигитликда ўтиб кетган гуноҳларимни найларман.
Бу ўттиз икки ёшда бесамарлик дардин тортарман,
Шу дамгача юриб даштга бу дам «думзак» да ётарман.
Холос этса худовандим, ким деб уйга борарман,
Борур йўлимдин оздириб шу дам «думзак»да
ётқиздинг.

Бу дунё бебаҳо ичра юрарда гул, чаман яхши,
Экиб кўкартгани, дўстлар, дарахти мевадор яхши.
Учиб дашт-биебонга сайрагали булбул яхши,
Бу маҳбусликда ётганда сўраб келса ўғил яхши.
Ҳамма хеш, ёр-дўст ичра Хушни беўғил қилдинг,
Худовандо, ўзинга айлаб нола, зорим бор,
Бу хасратхонада ётсам, билолман, не гуноҳим бор,
Бу маҳбуслик билан, ё раб, дилимга армоним бор,
Чуқирлиқ бул қаронғи уйда раҳм этгил ўзинг, саттор,
Саҳарларга туриб, ё раб, ўзинга тажя қилгон бор.
Нечук ман йиғламай, дўстлар, гирифтори адам бўлдим,
Бу дунёи бебаҳо ичра неча турлик жафо кўрдум,
Сенинг амрингни тутмасдан бу нафснинг юртида
юрдум,

Кечиб аҳли аёлимдин мусофирликда ман юрдим,
Ўзинг раҳм айлагил, ёраб, ўзингдин бошқа кимим бор.
Тилагим ўзгача эрди бу нафснинг куйида қолдим,
Бу маҳбуслик билан ман ҳам гирифтори бало бўлдим.
Ўшал дўзах ўтин кўрмай бу иссиқ уйда ман куйдим,
Ҳамма аъзом жароҳатдур, бу дунёга дилдин тўйдим.
Кечаларга ётолмай, ухлаёлмай нола-зорим бор,
Худовандо, бу зулматни ҳамма мўъминдин ... айла.
Бу турган кўб мусулмонларни Ардумдин халос айла,
Ватанидин адаштириб бўлак жойга раво кўрма,
Мусофирликни ман кўрдимки, бошқа бандага солма.
Мусофирликда юрган бандаларнинг кўзда ёши бор,
Бу дунёи бебаҳо ичра шаҳоншоҳлар қаён кетти?

Келублур ушбу дунёга, ҳаммалари сафар қилди,
Топиб шуҳрат неча ўғри мўъминларни талон қилди,
Неча бир ифвогар сўзга ҳамма деҳқон қамоқ бўлди,
Ёқасин чок этиб дод айлабон кўб йиғлаганлар
Иложин топмайин кўб мунда ётқон дийда

гирёнларга,

Тилагини раво айлаб, ўзинг еткур муродиға.
Тараҳҳум қил, худовандо, бу маҳбусликда ётганға,
Тилагимни раво қил деб ўзиндин кўб умидим бор.
Аристонхонада ётиб турурға қолмади ҳеч ҳол,
Сандин бошқа разим йўқ, тилим бўлди гунг ҳам лол.
Бу маҳбуслик билан ўтти бу умрим неча ой ҳам сол,
Ётиб Ардум уйига нола, оҳ-Фигоним бор.
Охири дамга тилагим манзилимға еткурунг,
Рўйи аҳли хонадонлар ҳам дуогўйга қўшунг.
Орзу қилган эрдим ман равзага сиз еткурунг,
Бул хуш бечорани сиз, ё расул, илкин тутинг,
Бул муродга етмасам, юз доғ, армон манда бор.

* * *

Замона ўзгариб, дўстлар, бу кун ўзга замон бўлди.
Мусулмон бандаларнинг бошига охир замон бўлди,
Ўзини билган эрларга қиёматдан батар бўлди,
Ҳамма ўз қилмишидан бул аристонга дучор бўлди,
Бу маҳбуслик билан жумла халойиқ дод-во айлар.

Қиёмат ваҳмидин аъзом теракнеинг баргидек титрар,
Қиёмат кун сўроғчига, илоҳи, қилмағил мустар.
Бу дунё то у дунё, эй худоё, биз ғариблар васлинг
излар,

Изидин келган одамни кўролмай анда зор ўлди.
Надомат бирла, эй дўстлар, турибсан, дод-во айла,
Кўзингдин оқузиб ёшинг дуруди пайдо айла,
Ҳамма мўъмин ҳақинда сан дуойи хайрлар айла.

Ўзинг раҳм эт дебон субҳон, кўзингдан ёш равон айла,
Неча кундуз эшикни очмайин жабру жафо қилди.
Илоҳи, айлагин жумла мўъмин мушкулин осон,
Қаронғилик чуқур уйдан нажот бергин ўзинг субҳон.
Халос айланг бу маҳбусхонадан деб дийдалар гирён,
Тараҳҳум айлангиз Мустафо ҳам чокар Яздан
Мадад сиз айлангиз деб жумла халқ бағрини қон
қилди.

Бу кун ман йиғламай найлай, биродарлар қаён кетти,
Сўроқчилар сўроғ этмай юрак-бағримни қон этти.
Бу маҳбусхонада дўстлар неча мўъмин ўлиб кетти,
Ўзинга фикр қил, нодонки, навбат сенга ҳам етти.
Мозоринг тайини йўқтур, ҳамма хандақ мозор
бўлди,

Қазом етса агар мунда эли ҳешим хабар топмас,
Мени-чун меҳрибонларимки мандан ўтганин билмас.

Ариза илтимос қилсанг лачакликга дежур бермас,
Бирор жойинг шикаст тобса бу дўхтурлар келиб
кўрмас.

На дардим борини билмай бу орқамдан укол қилди,
Илоҳи, жумла мўъминнинг бу ерда бошин оғритма.
Давосиз дардга учратиб ўзинг термултириб қўйма,
Тилагимиз раво айлаб, ҳамма мўъминга раҳм айла,
Муҳаммад Мустафо ҳақи, аристондин суво айла.

Ўшандоғ раҳбарим бор деб ўзинга такялар қилдим,
Гуноҳим кўплигини билиб ўзинга такялар қилдим,
Менингдек осийларга раҳм этинг деб дийдалар тер
қилдим,

Бошимдин ўтган аҳволни санга бир кун шариф
қилдим,

Менга рўзи азал шул деб ўзингга такялар қилдим.
Бу ғам гирдоби, эй дўстлар, юрак-бағримни қон
қилди,

Неча турлук жафо тортсам манга бир дам вафо
қилмас.

Неча вақт мунда ётсам мани бирор ҳешим келиб
кўрмас,

Кўрарман деб сўроғ этса, дежурнийлар жавоб бермас.
Кўрарни ихтиёр этмаски, бизни кўзига илмас,
Бу маҳбуслик ёмон жойдур, қоронғи уйда солдилар,
Эли ҳешимдин ажратиб юракга доғни қўйдилар.

* * *

Баҳор айёмида чиққан қизил гул гунчасиданман,
Кетар йўлни билмай сарғариб қолганларданман,
Ўтар умрини билмай дийдаси ҳам тўқларданман,
Гуноҳ дарёсидан ғарқоб, Муҳаммад умматиданман,
Шу дам вақти бу думзақхонанинг маҳбуслариданман.
Ниҳоли пайвастадек аввал кўкариб, эмди ман сўлдим,

Бу дунё кайфи бирлан бир неча даврон сураар эрдим,
Қиёмат ваҳмини билмай кеча-кундуз юрар эрдим,
Хукми амри ҳукуматни фақирларга қилар эрдим,
Саломат қилса Ҳақ бизни, ки қишлоқ деҳқониданман.
Аввалда шодлик бирлан бу кун бердинг менга меҳнат,
Бу маҳбусхонадин ётиб кеча-кундуз чекай заҳмат,
Илоҳо, ушбу маҳбусликда ўлганларни қил раҳмат,
Бу тақдиримга тан қуйдим, солибсан мунча кўп
кулфат,

Бу дунё кулфатин сол бошима хушнудларингданман.
Мани чун ёру дўстларим тутиб мотам қолур уйда,
Бу дунё роҳатин кам айлагил, сол охирот куйида,
Тараҳҳум айласун Ҳақ ўзи мундоғ ғамда ётганда,
Саломат қил, Худовандо, бу маҳбусликда қолғонда,
Бад иш, қилмишларим кўбдур, гуноҳлик умматдинман.
Фақирлик қил бу дунёга кишига жабру зулм этма,
Зулм айлаб кишиларгаки, дўзах сарига кетма,
Муҳаммад умматини. Ҳақ, ўзинг думзакда хор этма,
Ўшал дўстинг ҳақи, ё Раб, мени мундоғ хароб этма,
Ушандоғ раҳбарим раҳм этсаларким, умматиданман.
Хароба кунда солибсан, Худоё, қилмагил ҳайрон,
Менингдек хастанни йўқлаб келувчиларни қил омон,
Бир ҳафтага озуқа учун кетурса беш-олти нон,
Еб-ичиб ҳақларига фотиҳа ман айласам чандон,
Муҳаммад умматим десаки, жаннат хурлариданман.

* * *

Эй хуш, аҳволи зорингни қилибсан, йиғлагил,
Дўсти душман дастидан ҳар кеча чандон йиғлагил,
Дўсти душман на қилур, Аллоҳга ёлбор, йиғлагил,
Охиротни хавфидан ҳар кеча чандон йиғлагил,
Йиғламай найлай, ёронлар, маҳбуси асирларданман.

* * *

Неча вақтлар умр кўриб, хатолик йўлларда кеттим.
Бўлиб бир неча турлик кайфи хуш, амрингни
тутмадим,
Ҳамма халқ ноласин кўрмай дедим, қочтим
кутилмадим.
Орадин неча вақт ўтти мусофирликдан ушландим,
Мусофирликда, эй дўстлар, ғариб кўнглимни
хушладим.

24-йилда...

Бухорога борибон ўқудим шўровий мактабни,
Ҳақиқат йўлини ташлаб тутибман амри мактабни,
Ҳаёлимдан чиқарганман ўшандоғ нори дўзахни,
Ҳаёлимга тушуб дўзах ҳавасу ҳойимни ташладим,
Ўқидим, ишладим, бир неча ишлар ўтти ўртадин,
Орадин олти йил ўтти, гуноҳим ортти хомундин.

..... ушбу Қаршидин,¹

Икки йилдин зиёд бўлди тутибман камроқ амри
диндин,

Бу қолгон кутоҳ умримни сенинг йўлинга мен бердим,
Худовандо, бу фикримдин яна изимга ёндурма.
Ҳаёлимдин чиқиб ишқинг яна расво қилиб қўйма,
Ўшалким равзаи шариф тавофинг раво айла,
Ҳамма мўъмин қулингни бу Ардумдин халос айла,
Уй-жойида бўлмагон кишини мунда ман кўрдим.
Неча вақтлар ўтиб, охири ҳукумат кайфида юрдим.
Бировга яхшилик айлаб, бировга жабру зулм эттим,
Нечаларни уриб, бир нечаларни сўкар эрдим,
Худонинг қаҳри бирлан раҳматин кўзга илмадим.
Неча яхши-ёмонлар жабридин қочиб Кулоб кеттим,
Гуноҳим орттуриб доим югурдим мол тофайин деб,
Неча фисқу фужур ишни халойиқдин яшурайн деб,
Ҳаёлимгаки келмасди бирор иш яхши қилай деб,
Кетарнинг тушасин қилмай ҳамма бад иш

қилайн деб,

Сани амрингни қилмасдин ёмон ишлар қилар эрдим,
Худовандо, ҳамма мўъмин қулингни ушбу маҳбусга
солибдурсан,

Сабаб недур ўзинг ёдинг ҳаёлимдан олибдурсан,
Мани ғафлатга қўйибсан, бу кун ақлим унутибсан,
Мани хавфи хатарлардин ўзинг охирга нетарсан?
Фикрим ўзгача бўлиб, ўзим вақтимни хушладим,
Илоҳо, сан ҳамма бандангни кўб зор этиб қўйма,
Қиёмат ваҳмини бу хасталарнинг кўнглидан олма,
Фушаймон ўтган умримдин яна сан қайтариб солма,
Муҳаммад умматини, эй Худоё, ноумид этма.
Аввал-охир сифинганман, Муҳаммаддур маладкорим,
Бу маҳбусликда ранггим заъфарондек сарғариб қолса,
Мени маҳбусликка солиб, душманам хандон бўлиб

юрса,

Ҳамма маҳбуслик бирлан ўғул-қизи етим бўлса,
Ватанидан жудо бўлиб, бўлак жойга кетиб қолса,

¹ Сатр учиб кетган

Ўшандоғ душманимни қўлидин минг дод-во қилдим,
Тақдир, не кунларни манга фойда айладинг,
Охир умримда кетуриб банди зиндон айладинг,
Аввалан шод айладинг, ҳозирга ношод айладинг,
Бу хуш бечорани маҳбусликда ҳайрон айладинг,
Зор-нолонлик билан ўзимни бемор айладим.

* * *

Бу кун масти мустағроқ, дилим сад пора йиғларман,
Сани васлинг қилиб доим, дилим вайрона бўлган.
Абаслик бирла ўтган умримга доим фаришонман,
Бу маҳбусликда на бўлғум, билолмам, зор-гирёнман.
Ўзинг раҳм айлагил, саттор, камина афтода қулдурман,
Ётурман бу қаронғу, гўр каби уйда дилим вайрон,
Ўшал мункарнакирлардек сўроғчидан дилим ларзон,
Ҳақиқат айлабон сўрмас, дилимга қолди кўб армон,
Ўзинг йўлимни тўғри қил, баҳаққи ул китоби Фурқон.
Ўзинг раҳм этмасанг, Аллоҳ, бу кун афтода қулман,
Худовандо, ҳамма мўъмин қулинг мунда йиғлар зор.
Бу золим илкидин бергин фаноҳ деб йиғлашурлар зор,
Ўзинг раҳм этмасанг, ё раб, бу қуллар ҳолати душвор,
Ҳамма мўъмин қулингни мушкилин осон қил, саттор.
Худовандо, тараҳхум қил, камина афтода қулдурман.
Саҳарларга туриб ҳам зор-гирён айлағонлар кўб,
Ҳақу ноҳақ қамалиб, зор-нолон айлағонлар кўб,
Мурид ҳам мухлису мулло, эшонлардин ёронлар кўб,
Бу маҳбуслик билан ётгунча ул дунёга кетган хўб.
Дилим вайрон, кўзим гирён, ажаб афтода қулдурман.
Қаронғу кун тушубдур бошим, мотамда ман қолдим,
Ки тақдиримга шулдур деб, ўзинга такялар қилдим,
Фаноҳ бергин, Худовандо, бу маҳбуслик билан

қолдим,

Нетай ман, мазлум, бечора мунда сарғариб қолдим,
Менингдек пургуноҳ йўқтур, ғариб, афтода ғулдурман.
Худоё, жумла мўъминни бу маҳбуслик билан қўйма,
Ўзинг зор йиғлатиб, бошқа вилоятга юбортирма,
Илоҳи, жумла мўъминларни фарзанд доғига солма,
Қиёмат ваҳмини, ё раб, бу кўнглимдин кўтартирма,
Ўзинг раҳм эт, Худовандо, дилим садпора қулдурман.
Мани ўғул-қизларим, аҳли аёлим зор йиғлайдур,
Манга раҳбар ака-укам йўрак бағрини доғлайдур,
Ажал етиб, шу дам ўлсам ҳамма хеш-ёр билмайдур,
Агар ис ҳам чироғ этса, мазорим қайда билмайдур,

Ҳаммадин ажралибон мунда қолғонимга йиғларман.
Ки биз афтодалик бирлан ётурмиз бул арастонга,
Юсуфи Канъонийдек туштум ғариблик ушбу зиндонга,
Юсуфи Канъонийдек қўшғил яна ул меҳрибонларга,
Тараҳхум қил, Худовандим, Ёқубдек дийда гирёнга.
Ушбу Юсуф каби зиндонга тушганимга йиғларман,
Худовандо, мени бирлан укам дийдорини қўшғил,
Юрагига қуйиб минг ғам, йўлимга зор этмагил,
Худойим кўрсалар лойиқ, аканг дийдорини кўргил,
Бу маҳбусдан халос айлаб, ўзинг кулбамга еткурғил,
Худога шукурлар деб мунда ўз ҳолимга йиғларман.
Юз бирла дилин банда Муҳаммадга (бурса)

умматман деб,
Укам келса мани йўқлаб, акам дийдорин кўрай деб,
Туруб дарвозага отимни тутса кўзи термулиб,
Хушан бахти қорани бир кўролмай кетадур қайтиб,
Йўлимга зор-гирён ул укам ҳолига йиғларман.

* * *

Ётарман ушбу Ардумга, яна ётмоқға тоқат йўқ,
Ки тақдири азал шулдур, мани йўқлар кишим ҳам йўқ,
Гуноҳим кўбликдин, эй буродар, танда дармон йўқ,
Худовандаки, раҳм этгил, ўзингдин бошқа

ғамхорим йўқ.

Мадад айланг, Али, шул вақт турарга ҳеч тоқат йўқ,
Мани маҳбус қилиб қўйди неча бир золим, хунхор,
Ҳамма хешу таборим мотам айлаб йиғлашурлар зор,
Қилинг тавбам қабул, ё раб, туфайли Ҳайдари Карор.
Бизингдек осийларга раҳм этгил деб дилда тоқат йўқ,
Йўқ ердин бор айлаб келтурибсан ушбу дунёга,
Тараҳхум қил, Худовандо, бизингдек мубталоларга,
Дуруд, ҳамду беҳад ул Шаҳиди Карбалого,
Алар ҳақи, мадад қилғил ватанидин жудоларга.
Бу дунёдин кечибдурман, турарга ҳеч тоқатим йўқ,
Ўшал кунда яратиб, бизга бердинг турфалик бир жон,
Бу дунёда кетуриб, бизни қилдинг маҳбуси ҳайрон,
Бу ғамлардин халос айланг баҳаққи жаннати ризвон,
Муҳаммад умматига тофшурган ул китоби Фурқон,
Алар ҳаққи учун қилғил халос, ҳеч танда тоқат йўқ.
Бизингдек осийлар мунда ҳамма вақт мунтазирдурмиз,
Иложимиз тофолмай, кеча-кундуз зор-ҳайрондурмиз,
Баҳаққи, жумла ўтган анбиё биз зор-гирёндурмиз,
Ватан, аҳли аёлидин ажралиб биз дийда гирёндурмиз,

Мадад айланг, Али, шул вақт турарга ҳеч тоқат йўқ.
Саҳарларга туриб, хуш фикринг қуйиб, зор айла,
Ҳамма муъмин ҳақинда сан дуойи хайр айла.

* * *

Худоё, бир ғарибдурман, мани кулбама еткурғил,
Туфайли оти покингдан мани кулбамга еткурғил.

Йўлимда термулиб ётган ғариб онамга еткурғил,
Баҳаққи ҳурмати пайғамбар мани кулбамга еткурғил.

Бу ерга зулум аро қолдим, мани кулбамга еткурғил,
Юраким қона тулди, меҳрибон онамга еткурғил.

Узоқ қолдим бу ерда, жон севар ёримдан айрилдим,
Қизил юзли, фок кўнгилли жон кирдоримдан
айрилдим.

Ки Иброҳим туфайлидин мани кулбамга еткурғил,
Карам қилсанг, Худоё, ман онамни бир бориб кўрсам.

Кўриб иззат, қилиб хизмат, дуоларини олсам,
Ки тарбиятлар қилиб боқгон онамни бўйнига осилсам.

Кўриб қавму қариндошларни ҳасратларим айтсам,
Бу оҳим мустажоб айлаб мани кулбамга еткурғил.

Мани тухмат билан бул ғамга солган душманим
хандон,
Мани бул кулфат билан ҳибс ичра қолгон толеъим.

Ўзунг мушқулни ҳал айлаб, мани кулбамга еткурғил,
Эй ёронлар, Ардум ичра жон онамдан айрилиб
қолдим.

Мани тарбият этган ул меҳрибон онамдан айрилиб
қолдим.
Кўзумни равшани ул фарзанди дилбандан айрилиб
қолдим,

Юрагим қуввати ул фарзанди меҳонбонимдин айрилиб
қолдим,
Бу фарзандим доғи билан тезроқ мани кулбамга
еткурғил.

Илоҳи, ҳурмати Юсуф, мани озод қил, ё раб,
Илоҳи, ҳурмати Юнус, халос этгил бу Ардумдан.
Худо деб санга йиғларман, мани озод қил, ё раб
Илоҳи, Инжили Исо, Тавроти Мусо ...
Забурни ўқубон Довуд қилурди халқ ора (рўшно)?
Ки дўстим деб Муҳаммадга берибсан ул Каломулло

Ҳурмати Жабраил туфайлиданким, мани озод қил,
ё раб,
Ки Иброҳим Халилға аввал қурбон айладингиз
фармон,
Ки Исмоилни бошини мани йўлимга қил қурбон,
Бериб жаннатдин ул қўйни ўшал дам айладинг осон,
Зибихуллони ҳақидин мани озод қил, ё раб,
Сазовор айладинг ул кун Юсуфни чоҳи Зиндонда.

Ки Яъқубни сарсари йиғлатибон саҳар Канъонда,
Охирда шод қилдинг шоҳ қилибон Мисри Канъонда.
Аларни ҳақидин энди мани озод қил ё раб,
Ажаб бир турфа Ардум тор қабристон гоҳи зиндони.
Ҳамма маҳбус бўлиб бир ерга йиғлаб зор-гирёни,
Ўзинг бир «Коф», «Кун»дин яратдинг икки дунёни.

Муножотим қабул айлаб, мани озод қил, ё раб,
Умидим кўб худодин, мани кулбамга еткургил.
Тамоми ёр-жўралар барча кўз кўрганга еткургил,
Бўлиб дийдорима муштоқ туран ёримга еткургил,
Ки тоқат қолмади энди мани озод қил, ё раб,
Олибон гирди атрофимни букун бир неча баттол.

Қўлида милтуғи, доим турар олдимга муттасил,
Худовандо, ўзунг ҳар ердасан ҳозирини нозир,
Бу ёш жонимга раҳм айлаб, мани озод қил, ё раб,
Мани йўқлаб келган одамни кўролмаи зор
йиғларман,

Ўзунг огоҳ, доносан ман, озод қил, ё раб
Холисо, кўб мунча ҳайрон бўлмагил

Ки маҳбус бечорани ҳолиға раҳм этиб ўзинг озод
қил, ё раб,
Илоҳо, қодиро, парвардигоро, манга раҳм айла,
Сани даргоҳингга ёндум, худоё, манга раҳм айла.
Баҳаққи ҳурмати Одам, Худоё, кўбга раҳм айла,
Ҳурматингиз туфайлидан, худоё, кўбга раҳм айла.

Баҳаққи ҳазрат Юсуф, Худоё, кўбга раҳм айла,
Абу Бакр, Умар, Усмон, Ҳайдар, Муртазо ҳақи,
Шаҳиди Карбало бўлгон Хусайн ибн Али ҳақи,
Хусусан руҳи поки авлиё, анбиё ҳақи,
Баҳақи Ҳазрат Исо, Худоё, кўбга раҳм айла.
Ўзинг фитратлигинг бирлан яратдинг икки оламни.

Бу боис бирла халқ қилдинг тамоми аҳли одамни,
Буларни бошига солдинг неча хил кулфат-ғамни.
Чунончи, Ҳазрат Айюбга бердинг дарди мотамни,
Баҳаққи ҳазрат Айюб, Худоё кўпга раҳм айла.
Бу дунё кулфати Одам атодин бизга қолғондур,
Билинг, дўстлар, бу кулфатни Худойим ваъда
қилғондур,

Ўшал Одам Отадин то бу дам ҳар кимга келгандур,
Бу қисматни Худойим бандасин бошига солғондур,
Баҳаққи Ҳазрат Одам, Худоё, кўбга раҳм айла.
Ўзинг раҳм айлагил, ё раб, ажаб бехонумон бўлдум,
Бу кулфат тоғи остига қолиб, ранги самон бўлдум,
Ўзунгдан ўзга йўқдур, ё Илоҳи, кўбга раҳм айла.

Худовандо, мани бул кунки, жононимдан айирдинг,
Яна ул меҳрибон ёру вафодоримдан айирдинг,
Ўшал фарзанди дилбандим била жонимдан айирдинг,
Отамни ўрнига қолгон акажонимдан айирдинг,
Эрурсан қодир барҳақ, Худоё, манга раҳм айла.
Илоҳи, ман каби дунёда ҳайрон бўлмасун ҳеч ким

Ватандин айрилиб, ҳам хонавайрон бўлмасун ҳеч ким,
Мусофирликда доим дийда гирё бўлмасун ҳеч ким,
Халойиқ ичра зор, сарсон бўлмасун ҳеч ким
Нетай, найлай, иложим йўқ, Худоё манга раҳм айла
Баҳаққи Ҳазрат Ёсин, Тоҳо, кўбга раҳм айла.

II қисм

ҒОРАТ ЭТИЛГАН ХАЗИНА

XIX асрнинг иккинчи ярми бошларида юз берган подшоҳлик Россияси босқини Туркистон тарихида маънуум оқибатлар қолдирди. Қирғин, моддий ва маънавий бойликлар талон-торожи, ўлка халқларининг қуллик исканжасига солиниши мустабидлик қабоҳатларидан эди.

Тажовузлар тарихида рус истилоси мазлум этилган юртни энг кўп ва энг узоқ ўрганиш натижасида амалга оширилган, деб ҳисобланиши мумкин. Илм-фанни босқинчилик мақсадларига бўйсундириш, шубҳасиз, мустамлакачиларга қўл келмай қолмаган, албатта. Шу боисдан XVIII асрдан бошлаб Бухоро, Хива ҳамда бошқа шаҳарларимизда бўлган рус элчилари номатлуб ишлар билан шуғуллангани етмаганидек, асрлар давомида вужудга келган ноёб ва нодир қўлёмалар хазинамизни турли йўллар билан ғорат қилишга, ўмариб кетишга интилганлар. Бу бориб турган илмий жосуслик эди.

Тарихий давлатчилигимиз кечмиши, нуфусимиз аҳволи, жуғрофий ўрнимиз, табиий бойликларимиз, диний эътиқодимиз, урф-одатларимиз, шаҳар ва қишлоқларимиз, ҳарбий қудратимиз ҳақида маълумот берувчи маънавий бойлигимиз — қўлёмалар асарлар босқин олди, босқин даври ва босқиндан сўнг ҳам муттасил равишда Санкт-Петербургга, Москвага ташиб кетилган. Турли йўллар билан ўмарилган, тортиб олинган қадимий ва бебаҳо китобларимиз тақдири нима бўлган, орадан шунча йил кечиб, ақалли, уларнинг мундарижасини, қаерларда сақланаётганлигини билишимиз мумкинми?

1997 йил ноябрида Республика Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академиясининг Ўзбекистоннинг янги тарихи Маркази йўлланмаси билан Москва, Санкт-Петербург шаҳарларида бир ой бўлиб, асосий кутубхоналарни кўздан кечириш орқали юқоридаги саволларга қисман жавоб топишга муваффақ бўлган эдик.

Қуйида келтириладиган мақолалар шу сафар натижасидир.

1. Тупроққа қоришган бойлик

Осмонўпар мовий гумбазлар, камалак монанд пештоқларида офтоб нурталаш мадрасалар... Она-юртимиз бағрида узоқ асрлардан ёдгорлик сифатида сақланиб қолган обидалар мустақиллик шарофати ўлароқ, бўйи басти юксалиб, оламга қайта юз очаётгандек. Қадимиятга бўлган ҳурмат-эътибор, айна вақтда, юртимизга оламшумуллик баҳшида этмоқда. Бухоро ва Хива шаҳарларининг икки ярим минг йиллик маърақалари халқаро тус олганлиги таърифга муҳтож эмас. Ўзбекистон бағрида милоддан бурунги тарихга эга яна қанча шаҳарлар, манзиллар мавжуд. Мамлақатимизнинг халқаро обрўси, ижтимоий-иқтисодий қудрати ошиб боргани сари, ўтмиш обидаларининг жаҳонга танилиши муқаррар бўла боради, албатта.

Маънавий улуғворлик, шубҳасиз, халқимизнинг узоқ асрлар мобайнида эришган маданияти ва унга бўлган муносабат билан узвий боғлиқ. Кечаги кунимизга назар ташланадиган бўлса, мустамлакачилик замонида нафақат моддий бойликларимиз, шу билан бирга, маънавийтимиз ҳам талон-торож, оёқости қилинган эди, дейишга ҳақлимиз. Рус истилочиларининг юртимизни босиб олишдаги аввал-охир нияти бойиш ва фақат бойишдан иборат бўлган эди. Юртда маҳкам ўрнашиб, танда қўйган рус киборлари тез орада нописандлик ва ўзбошимчалик билан қадимиятга даҳлдор манзиллар атрофида шум ният ила изғиб, «қадимшунослик» қазиларини авж олдириб юборади. Хусусан, Самарқанд, Фарғона заминидagi осори-атиқалар мунтазам толон боиси бўлиб қолади. Ахсикат харобаларидан 1884 йилда тилло буюмлар хазинаси топилгач, қадимиятга мансуб бу манзил буткул топалади. Самарқанд Афросиёби, сўзнинг тўла маъносида, тупроққа қоришган бойлик манбаи эди. Қадимшунос олим М. Массоннинг эътироф этишича, XIX асрнинг 80-йилларидан эътиборан Самарқанддаги қадимият манзилларидан ваҳшиётна тарзда ўмарилган беҳисоб осори-атиқалардан Безукладников, Фадеев, Петров-Барзни, Боршчевский сингари кимсаларнинг хусусий йиғмалари (коллекция) вужудга келган. Қадимият манзилларини кўр-кўрона, фақат антик ва тилло буюмлар топишни мақсад қилиб, қабиҳона қазиб топташлар, афсуски, собиқ Шўро за-

монаси аввалида ҳам шитобли давом этади. Аждодлари-мизнинг ақл-заковати ила орасталанган антиқа буюмлар бу даврда муҳандислар Пославский, Кастальский, рассом Столяров ва, ҳатто, Вяткиндек олим қўлида «хусусий» бойликка айланди.

Узоқ асрлар давомида мозий ёдгорликлари унут бўлиб келди. Бирон подшоҳ ёхуд бек Афросиёб, Варахша, Ахсикат, Навтоқ харобалари остида Искандар Макдунийдан бир неча аср аввал яратилган маданий қатлам, қимматбаҳо буюмлар (ҳайкалчалар, тақинчоқлар), ҳатто хумлар тўла олтин хазиналари мавжудлигини хаёлларига келтирмай ўтдилар. Бу хилдаги қаровсизликдан Иван Грозний давридан (XVI аср) эътиборан туркий обидаларни талаб, мазахўрак бўлган истилочилар бағоят унутли фойдаланганлар.

Кавказда 13 йиллик жанговар хизматини ўтаган Кауфман 1867 йилда Туркистон генерал-губернатори бўлади. Мустамлака ўлкасида ўрнатилган ҳарбий бошқарув шаклининг ўзи қадимий маданият тушунчасига зид эди. Подшоҳлик Россияси зўравонлик ила босиб олган ўлкалар, жумладан, Кавказорти, Туркистонда илм-фан, санъат, меъморчилик, ҳунармандчилик ўтмиш асрларда тараққий қилган эди. Бу ҳақда академик В. В. Бартольднинг қуйидаги эътирофи аҳамиятлидир. У ёзади: «XIX асрнинг биринчи ярмида Кавказорти, иккинчи ярмида эса Туркистоннинг қўшиб олиниши оқибатида Россия биринчи бор рус халқининг христианликни қабул қилишидан анча бурун мусулмон маданияти тараққиётнинг юқори поғонасига кўтарилган ерларга эга бўлди».

Рус истилочилари даврида хазина илинжида чоҳларга айлантирилган кўҳна манзил харобаларигина эмас, кўкка бўй чўзиб турган қасрлар, масжиду мадрасалар, сув иншоотлари, Спитамен замонасидан қолган кўприклар бузилишга юз тутди. Гарчанд, Кауфман қўшинида хизматда бўлган, кейинчалик академик рутбасини олган В. В. Радлов ҳавоий мақтов билан «Шаҳарга (Самарқанд) кофирлар қадам қўйган ҳозирги вақтда (1868 йил), бу улугвор майдон (Регистон — П. Р.) тегишли ҳурмат ва ҳайратга ноил этилажак», деган бўлсада, амалда унинг акси юз берди. Шу жиҳатдан В. В. Бартольднинг «Таассуфки, таҳсинга лойиқ бу ният ушалмади. Регистон ҳозирда ҳам (XX аср бошлари — П. Р.), босқинга қадар бўлганидек, бозоржой сифатида фойдаланилади, меъморчилик иншоотлари эса руслар

ҳукмронлиги даврида ҳам тўхтатиб бўлмас даражада бузилишда давом этмоқда, энди, афтидан уни тўхтатиб бўлмаса керак», деган сўзлари ҳақ эканлигини қайд этиш жоиз бўлади.

Туркистонда Кауфмандан сўнг бир муддат генерал-губернатор сифатида ҳукм сурган Черняев кўҳна обидалардан хазина изловчилар паноҳи сифатида шуҳрат тутади. Унинг топшириғи билан қадимий манзиллар харобалари аёвсиз тит-пит қилинади, тупроқ тепалар остидан ноёб осори-атиқалар, энг зарурийси, тилло хумчалар излаш хуружи авж нуқтага кўтарилади. Инсофли рус муаррихи кейинчалик бу ҳақда «1883 йилда Императорнинг Қадимшунослик комиссияси томонидан генерал-губернатор Черняев рухсати билан амалга оширилган (Самарқандда — П. Р.) ваҳшиёна қазувлар тўхтатиб қўйилди» деб ёзган эди. Гап шундаки, худди шу йили ёзувчиман деб керилган Крестовский Афросиёбда Черняев амри билан фан манфаатидан жуда йироқ қазувга ружу қўйган эди. Милоддан бир неча аср олдин вужудга келган Афросиёб шаҳарчасининг ҳар қаричидаги тупроқ кўзга сурттулик, табаррук тарих эканлигини тэъкидлашга ҳожат борми?! М. Массоннинг шаҳодат этишича, йирик олим Н. И. Веселовский ҳам ҳар сафар Самарқандга келганида «Қадимият осори-атиқаларини» ўмариб кетишдан тийила олмаган. Катта муаррих шу йўлни тутганда, бошқалардан нима арз?! Атоқли аллома В. В. Бартольд куйиниб айтганидек, қадимшунослик кўчасидан ўтмаган, тилло хумчалар, ноёб ҳайкалчалар, бебаҳо осори-атиқалар тониб, бира тўла бойиб кетиш орзусида бўлганларнинг ўзбошимчалик билан олиб борган қазувлари «фанга тузатиб бўлмас зарар етказиб бўлган тақдирдагина» Императорнинг қадимшунослик комиссияси қулоғига етиб борган.

Ачинарли жойи шундаки, сохта қадимшунос хотамтойлар ўзлари олгани етмагандек, бўлак ажнабийларга ҳам қасрлардан, қадимият обидаларидан қўлга илашадиган нодир ашёлар ёхуд уларнинг айрим қисмларини тухфа қилиб юбораверишган. Бели оғрмаган мустабидларнинг бу қилиғи ҳақида вақтида таниқли олим М. Массон гапириб ўтган эди. Крестовскийнинг ўтмиш ёдгорликларимизга қилган салб юришидан кўп ўтмай, 1884 йилда инглиз кибори Генрих Ленсдель Самарқандда бўлганида «юқори мартабали меҳмон» сифатида антиқа ашёлар тухфа этилиб, ҳурмати жойига қўйилган. У, ҳатто, матбуотда чиқиш қилиб, Самар-

қандан турли-туман нодир буюмлар олиб кетаётган-лигидан мамнунлигини яширмаган.

Ажнабийлар орасида инсофли, диёнатли кишилар ҳам йўқ эмасди. Қадимиятнинг қадрига ётадиган, Туркистондаги обидалар жаҳон цивилизациясининг бемисл инжулари эканлигини англаган швед меъмори Мартин 1895 йилда подшоҳликнинг Молия вазири С. Ю. Виттега, азборайи фан манфаатини кўзлаб, мактуб ёзган ва Самарқанддаги мумтоз обидаларни сақлаб қолиш ва жилла бўлмаса, уларни тавсиф этиш харажатларига маблағ ажратишни сўраган эди.

Подшоҳлик Россияси учун мустамлака ўлкасидаги қадимият обидаларини сақлаш, таъмирлаш, ёинки, тавсифий ишларни амалга ошириш аввал-охир режа ҳам, ният ҳам бўлмаган. Инглиз олимлари Ф. Х. Скрайн ва Е. Д. Росс шуни кўзда тутиб ўша вақтда «агар генерал Кауфман ва Абрамовлардан (Самарқанднинг ҳарбий бошлиғи) қадимшунослик мақсадлари учун маблағ ажратиш сўралгудек бўлса, ҳеч шубҳасиз, улар «биз тўплашимиз иложи бўлган пул ўзимизга порох сотиб олиш ва уни ишлатиш учун керак», деб жавоб берган бўлур эдилар», деган хулосани айтгандилар.

Минг афсуски, мустабидлар XIX аср иккинчи яримларидан то октябрь тўнтаришига қадар талаб, ўмариб, ташиб кетган қадимиятга даҳлдор бебаҳо осори-атиқалар мундарижасини ҳеч қачон билмасак керак. Форат ва тарож қилинган моддий бойликни қийинчилик билан бўлса-да, тиклаш мумкин бўлар. Бироқ ўнлаб асрлар давомида халқимизнинг ақли идроки, шуури ва зиёси билан яратилган маънавият хазинасига етказилган зарарни сира қоплаб бўлмайди. Агар бунга Россияга олиб кетилган ўтмиш асрларда ёзилган қўлёзма бойлигимизни қўшадиган бўлсак, рус босқинчилигининг Ахриман янглиғ қабоҳати нечоғлиқ кенг қамровли эканлиги янада ойдинроқ бўлади.

2. Оқ аждаҳоннинг уйғониши

XVI асрда буюк Амир Темур асос солган қудратли давлатдан ички низолар сабаб футур кетиб, Туркистоннинг парчаланиши, аксинча, Шимолда рус давлатининг қаттиққўллик билан якжилов этилиши ва кучайиши кузатилади. Иван IV — Иван Грозний бир пайтлар рус давлатини даҳшатга солган, асрлар даво-

мида ҳукмига олган Жўжи — Боту улусидан ўч олиш, ҳатто, уни уз тахти тасарруфига киритишга журъатланади. 1552 йилда Қозоннинг босиб олиниши, орадан 3—4 йил кечиб, Ҳожи Тархоннинг (Аштархон) забт этилиши туркийлардан XIII—XIV асрлардаги ҳарбий-иқтисодий қувват, иттифоқликдан зил кета бошлагани аломати бўлган эди.

Айтиш жоизки, рус князларининг ички ихтилофлари тобора барҳам топиб, ўзаро бирикиш нишонлари пайдо бўлаётганлиги Амир Темур тахтининг вориси, Хуросон подшоҳи Султон Ҳусайн Бойқарони бефарқ қолдирмаган кўринади. Соловьёвнинг «Россия тарихи» китоби 1-жилдида, «Шундай қилиб, 1490 йилда Султон Ҳусайннинг элчиси Ўрус баҳодир «дўстлик ва иноқлик» таклифи билан келган эди» (1442-бет), дейилади.

XVI асрга оид бир далил кишини ҳайратга солади. Академик В. В. Бартольд рус босқинига қадар бўлган Россия-Туркистон муносабатлари ҳақида мушоҳада юритар экан, бир ўринда «XVI асрда Москвада Ҳиндистон ҳақида ҳеч бир маълумотга эга эмасдилар. 1532 йилнинг сентябрида Москва ҳукумати ўзини Москва подшоҳи билан «дўстлик ва қардошлик» алоқасига киришмоқчи бўлган Султон Бобурнинг элчиси деб атаган ҳинд савдогари Хози Усеин (Ҳожи Ҳусайн) ташрифидан ҳайратга тушган эди», деб ёзади.

XVI аср бошларида Ҳиндистон ва унда ҳукм сураётган Амир Темур авлоди Заҳириддин Муҳаммад Бобур салтанатидан ғофиллик... Мудраётган, Карахт Шимол аждаҳосининг ўзини ўнглашига нима сабаб бўлди экан? Ахир, Бобур элчиси келиб-кетганидан 20 йил ўтиб, Иван IV Қозонга ҳамла қилади-ку?!

Оқ аждаҳонинг уйғонишига, чамаси, «олтинларни кураклар билан йиғиб олиш мумкин бўлган» Ҳиндистонни излаб, узоқ вақтдан буён талвасага тушган Фарб ютуқлари сабаб бўлган кўринади. Зийрак давлат арбоби Бобур, афтидан, яқин келажакда юз бериши мумкин бўлган инглизларнинг шум ниятини — Ҳиндистонга юришини тасаввур қилган ва бундай хуруж олдини олиш ниятида бўлган.

Фарбнинг мустамлакачилик юришлари кучая бораётганлиги рус давлатини ташвишга солмай қолмасди, албатта. Бир тарафдан, муҳофаза, иккинчи ёқдан, дунёни хомталаш қилиш пойгасида имкон қадар каттароқ насиба олиб қолиш иштаҳаси Москвада ҳам газаклай бошлайди. «Жаҳон тарихи» (1958 йил) китобининг 4-

жилдидаги бир далилга эътибор берайлик. «XV аср охирлари — XVI аср бошларида, — дейилади мазкур жилднинг 476-саҳифасида, — Шарқ мамлакатларидан Москвага элчилар қатнави кузатилади. Бу жойда XV аср сўнглирида Гуржистон, Ширвон ва Хуросон элчилари бўлишади. 1532 йилда Василий III саройига Ҳиндистондаги Буюк мўғул сулоласининг асосчиси Бобур элчилари ташриф буюради».

Кавказ, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистондан элчиларнинг яхши ният билан келиши, шубҳасиз, рус подшоҳлари саройида бир хилда талқин этилмаган. Айниқса, Пётр I ҳокимият тепасига келгач, Шарққа муносабат кескин ўзгара бошлайди. Элчилик ташрифлари энди бош уриб, паноҳ истаб келиш сифатида қарала бошланади. Бундай таҳқирона муносабат манбаи, таассуфки, бу мамлакатлардаги ички аҳволга бориб тақалар эди. В. В. Бартольд бу ҳақда, «Пётр замонида рус подшоҳи хонлар билан (Туркистондаги хонликлар — П. Р.) ўз тенги сифатида муомала қилишни аллақачон йиғиштириб қўйганди. Жумладан, Хива хони руслар томонидан тобеъ сифатида тан олинган, шу маънодаги ёрликлар Шохниёзхон (1700 йил) ва Араб Муҳаммадхон (1703 йил) номларига битилган эди», деб ёзган эди.

Худбинлик қабоҳати халқ ва давлат манфаатидан устун келганда орият, гурур топталмай қолмайди, албатта. Пётр I дан паноҳ сўраган Хива хонлари эли улусини юз хотир қилганларида, улар раъйини ифода этганларида ғайридинларга тиз чўкмаган бўларди. Тўғри, Пётр I нинг Хива хонлигини тасарруфига олганлиги ҳақидаги ёрлик амалда ишламади, шунчаки, шилдироқ қоғоз бўлиб қолиб кетди. Аммо, бош уриб боришнинг рус подшоҳларида туғдирган манфий тасавури орадан анча йил ўтиб ўзининг қон билан суғорилган заққум меваларини бера бошлади. Пётр I, гарчанд, шведлар, турклар билан олиб борилган ҳарбий можароларда ўралашиб қолган бўлса-да, ўша пайтлаёқ, В. В. Бартольд айтмоқчи, «Россиянинг Шарқдаги вазифаларини кўз остига олиб қўйган эди».

Пётр I даврида асосий диққат Шарқни ўрганишга қаратила бошланади. Рус тарихий манбаларида, масалан, бу ҳақда шундай жумлаларга дуч келиш мумкин: «Россияда Шарқ тилларини расмий равишда ўрганиш киборлар мактабларини ташкил этиш билан бир вақтда, яъни Буюк Пётр даврида вужудга келган эди». М. В. Ломоносов ҳам университетда Шарқ тиллари

кафедрасини ташкил этиш бўйича 1754, 1759, 1764 йилларда уч бора лойиҳа тузиш билан машғул булган эди.

XIX асрда Фарбий Оврупо, айниқса, Англиянинг Шарқни тасарруфига олиш ҳаракати кучая борди. Тажовуз таъмасига тушган Россия ҳам ундан қолмаслик, имкон бўлди дегунча, унга панд бериш пайида бўла бошлайди. Россия ўзга элатларни, хусусан, ўзига ҳудудий яқин бўлган Шарқ мамлакатларини мазлум этишда узоқни кўзлаб иш тутади. Аввало, босиб олинадиган юртларнинг сиёсий-ҳарбий, иқтисодий-табиий ҳолатини ўрганиш муҳим ҳисобланади. Бунинг учун тил билиш калит вазифасини ўташи лозим эди. Шунинг учун Россия фанининг бутун қуввати Шарқни тадқиқ этишга, тадқиқ этганда ҳам яқин келажакда уни истило этишдек ёвуз ниятни амалга оширишга сафарбар этилади. XIX аср рус муаррихларининг «отаси» В. В. Григорьев шу мақсадни ифода этиб, «Фарбнинг таъсирига (яъни Шарқни бўйсундириш — П. Р.) қарши ҳаракатда энг яхши восита — Шарқни ўрганишга таянишдир», деган эди. В. В. Григорьев бу фикрни 1837 йилда айтганди. Орадан 3 йил ўтиб, 1840 йилда профессорлик мантиясини кийишда сўзлаган нутқида у, эндиликда «Россияни Шарқ боқади», деган ҳукми ўртага қўйган эди. Бу, нафсиламрини айтганда, Фанлар академиясининг Шарқни, аниқроғи, Туркистонни босқин қилишга ҳукуматга тиланган оқ фотиҳаси бўлган эди. Профессорнинг шу нутқидан 13 йил ўтиб Перовский қўшинлари Кўқон хонлиги ҳудудларига эълон қилинмаган уруш очади. 1853 йилда Оқмасжид забт этилади. Хонлик манзилларининг бирин-кетин қўлга олинishi, охир-оқибатда, Тошкентнинг истило этилиши, Россиянинг Пётр I замонидан буён махфий пишитилган босқин режаси бераётган натижалар эди. Табиийки, Оқ аждаҳонинг иштаҳаси карнай эди, навбат Бухоро ва Хивага стади... Моддий ва маънавий толон кўлами нечоғлик беадад бўлганлигини рус подшоҳлигининг Туркистонни босиб олишга кўрган тайёргарлиги муддати билан изоҳлаш жоиз бўлади. Бир жиҳат ҳақида фикр юри тайлик. Туркистон танасидан узвлар бирин-кетин узиб олинаётган, Оқмасжид, Иқон, Авлиёота, Туркистон, Алмати тасарруфга киритилиб, Оқ аждаҳо қонсираб, тобора Турон Замин сари ичкарилашда давом этаётган бир пайтда, яъни, XIX асрнинг 60-йилларида Санкт-Петербург университети Шарқ тиллари факультетининг декани Козимбек ўз соҳасида бемисл уфқлар очаётган-

лигидан бағоят мамнунлигини яширолмай, «Самарқандда, Тошкентда ва уларга қушни шаҳарларда жуда кўп қадимий қўлэмалар пинҳон ётибди», деган эди. Ҳа, Шарқни узоқ асрлар давомида мутеъ қилиш, эзиш ва талаш орзусида бўлган Санкт-Петербургда қўлэзма асарлар қимматини жуда «нозик» тушунар эдилар.

3. Ўғирланган қўлэмалар ёхуд илмий жосуслик

Подшоҳлик Россияси Туркистонга XIX аср иккинчи ярми бошларида ҳужум қилишдан неча ўн йиллар муқаддам, бу ўлкани ҳам энига, ҳам бўйига пинҳона тадқиқ этишга киришади. Худди шундай номатлуб, жосусона йўл тутиш инглизлар томонидан ҳам олиб борилганлиги маълум. Икки мустамлакачи давлат манфаатлари гоҳ Хива, гоҳида Бухоро амирлиги сиёсий чорраҳларида тўқнаш келган ҳоллар кўп бўлган. Агарчи, Бартольд «Туркистон рус истилосига қадар илмий тадқиқотлар учун деярли ёпиқ эди», деган бўлса-да, элчилик ниқобидаги ҳарбийлар, туркий тилни, исломни яхши билган сайёҳлар хонликларда бўлганларида рус подшоҳларини қизиқтирган маълумотларни тўплаганлар. Манбалардан, аниқки, XVII—XVIII асрларда Туркистонда рус подшоҳларининг 9 та элчилар гуруҳи бўлишган. Босқин арафаларида ҳам бу хилдаги келдикетдилар давом этади.

Давлатлар қарор топиблики, ўзаро муносабат, дўстлик, тотувлик ришталари боғланади. Халқимизда «Элчига ўлим йўқ», деб бежиз айтилмаган. Таассуфки, Туркистон-Россия алоқалари тарихида аслида холис хизмат соҳиблари бўлиши кутиладиган элчиларнинг айғоқчилик юмушларига буюрилиши аввал-бошдан ўйиннинг ҳалол олиб борилмаганлигини кўрсатади. А. Муравьев, А. Татаринов, П. Савельев, Н. Хоников, М. Терентьев, А. Губаревич-Радобилский, А. Макшеевлар тўплаган далиллар, биринчи навбатда, ҳарбий аҳамиятга эга эди, албатта. Улкамизни «ўрганиб», кейинчалик Санкт-Петербургда жилд-жилд китоб ва эсдаликлар ёзган зобитлар, сайёҳлар, олимлар жуда кўпчилиқни ташкил этади. Подшоҳлик Россияси Туркистонни қарам қилишга шу қадар жон-жаҳди билан киришганки, ҳатто, Англия давлатида Туркистонга доир қилинаётган барча ишлардан воқиф бўлишлиқ ҳам муҳим ҳисобланган. Шу боисдан, Ост-Индия компаниясининг лейтенанти, жосус-элчи Александр Бёрнснинг «Бухорога саёҳат» номли салмоқ-

ли асари 1850 йилдаёқ рус тилига зудлик билан таржима қилиниб, нашр этилади. Босқинчиликлар тарихида босиб олинган давлатни бу қадар узоқ муддат, қарийб бир-бир ярим аср давомида ўрганган, бир сўз билан айтганда, илмий жосусликка асосланган ҳарбий сиёсат балки, ҳеч қачон бўлмагандир.

Илмий жосуслик хизмати турган гапки, маълум этиладиган ўлканинг ҳарбий қуввати, нуфуси, табиий бойликлари, иқтисодиёти, маданияти, ҳуллас, ҳамма жабҳани қамраб олишни тақозо этарди. Шунга кўра, рус муаррихларининг ўзлари эътироф этганларидек, босқинчиларга нисбатан илм-фани, маданияти қадимдан ривожланиб келган Туркистонни билишда асосий диққат қўлёзма манбаларга қаратилади. Қўлёзма манбалар юртни босиб олиш, идора этиш ва бойликларни тасаруф этишда қиёс этиб бўлмайдиган омил эканлигини рус мустабидлари яхши тушунганлар.

Хонлар, амирлар оқ аждаҳонинг қора ниятларидан буткул ғофил, келган элчиларга зиёда тавозеъ ва мулозамат кўргузиб, совға-саломлардан ташқари ноёб ва мўътабар қўлёзма китобларни қўш қўллаб топшириб, рус подшоҳларига тортиқ этишда давом қиладилар. Биргина мисол 1820 йилда Негри бошлиқ рус элчилари Бухорода бўлганида Юсуф Муншийнинг «Муқимхонийлар тарихи» асари тўхфа этилади. Рус муаррихларининг ўзлари тан олганидек, бу китоб узоқ вақтлар давомида оврупаликлар учун Бухоро хонлиги тарихидан ягона манба бўлиб келган эди.

Оқ подшоҳ қўшинлари Туркистонга ҳужум бошладан ўн йилча бурун Бухорода бўлган Н. Хоников жуда кўп нодир қўлёзмаларни олиб кетишга муваффақ бўлади. Бу эса, 1843 йилда «Бухоро хонлиги тавсифи» деган асарни яратишда жуда қўл келади. Н. Хоников ўмарган хазина кейинчалик Императорлик кутубхонасига (Санкт-Петербургдаги ҳозирги М. Е. Салтиков-Шчедрин номидаги Давлат оммавий кутубхонаси) берилади.

Айтиш лозимки, рус истилосига қадар Бухоро амирлигидан қўлёзмаларни энг кўп ўмариб кетган элчи — жосус Н. В. Хоников бўлган. Унинг Санкт-Петербургда, Давлат оммавий кутубхонасида ҳозиргача сақланаётган, «Хоников йиғмаси» номини олган қўлёзмалари адади 166 тани ташкил этади. Жумладан, Азиз ибн Муҳаммад ан-Насафийнинг «Ал-Мақсад ал-ақсо» (1411 йил), А. Навоий асарлари асосида тузилган «Балойи

ал-луғат» (1705), «Луғати Навоийя» (1815 й.), «Ҳоқоний девони» (XVII аср), «Вақфия» (1815 й.), Хондамирнинг «Дастур ал-вузаро» (1566 й.), Абу Толиб ал-Аризийнинг «Тузуки Темур» (1847 й.), Мир Олим ибн Бухорийнинг «Фатҳномаи Султоний» (1847 й.), «Зижи Улуғбек» (XVI аср), Али Қушчининг «Рисола дар илми ҳисоб» (1835 й.), «Рисола дар илми ҳайрат» (1836 й.), «Дафтари Чингизнома» (XIX аср), Аҳмадийнинг «Искандарнома» (1523 й.), «Абушқа» (1560 й.), «Аҳсан ал-қисас» (1850 й.), «Мажмуаи достон» (XVIII аср), «Хусайн Бойқаро девони» (1868 й.) сингари ноёб, илмий-тарихий, маърифий ва бадий қиммати беқиёс қўлёзмалар шу сирага киради.

Равшан бобо Қурбонов ва Ойбахор момо Алиеватар.

Туркистонга бошланган ёвуз ниятли уруш дастлабки самараларни бера бошлаган XIX аср иккинчи ярми бошларидаёқ рус пойтахтида маълум этилаётган ўлка маданий бойликларини ямлайдиган муассасалар пайдо бўла бошлайди. Жумладан, осори-атиқалар қўлзуми бўлган подшоҳ саройи Эрмитаждан ташқари, Россия Фанлар академиясининг Осие музейи, Қадимшунослар жамияти йиғмалари Туркистондан олиб келинадиган тасвирий санъат асарлари, антиқа буюмлар, ашёлар, тангалар, қўлёзмалар, олтин-кумуш идишлар ва ҳоказалар учун юходек шай турар эди. 1858 йилда Игнатъев бошлиқ элчилар келганда, улар орасида П. И. Лерх

ҳам бор эди. Туркистон қадимиятининг қиммати ҳақида тасаввурга эга бўлган бу кас айнан Осие музей ва Қадимшунослар жамияти йиғмаси учун ноёб осори-атиқаларни, қўлёзмаларни олиб кетишга сафарбар этилган эди. Ҳарбий тажовуз бошлаган, Қўқон хонлиги ҳудудларининг бир қисмини ишғол этган подшоҳлик Россиясининг Бухоро амирлигига жўнатган элчиларини аввалги мулозаматлардан ўн чандон ошириб ҳурматлаш, барча истакларини муҳайё этиш табиий бир ҳол эди. П. И. Лерх ўмарган бойлик юртимиз учун қалтис бўлган вазиятда қўлдан чиқазилган эди. Император Фанлар академиясининг Осие музейида «Ҳудуд ал-олам» (X аср), «Китоб ал-ансоб» (Сомъоний, XII аср), «Тарихи Рашидий» (Мир Ҳайдар, XVI аср) сингари ноёб, Ўрта Осие, энг аввало, Туркистон тарихи, шаҳарлари, аҳолиси қишлоқ хўжалиги, маъданлар заҳираси ҳақида маълумот берувчи мўътабар манбалар жамлана боради. Ҳатто, улкан муаррих, академик В. В. Бартольд ҳам Осие музейини Туркистоннинг нодир қўлёзмалари билан бойитишга жалб этилган. Унинг ўзи эътироф этганидек, у Қўқондан Осие музейи учун «ниҳоятда нодир асар» — «Роҳат ал-қулуб» (XVII аср) қўлёзмасини олиб кетган. Ўша пайтда Туркистон тупроғига қадам қўйган россиялик — милтиқ кўтарган босқинчими ёхуд мундир кийган олимми, ким бўлмасин, бу заминда қўлга илашадиган, пулга борадиган нимаики бўлса, ўмаришга интилган. Ю. К. Казбеков, масалан, оддий тилмоч бўлган. Унинг қўлида Убайдуллоҳ Хожа Аҳрор ва Абдурахмон Жомий асарларининг қимматбаҳо нусхалари, Тўра Хожа бин Зиёвуддин Хожа Андижонийнинг ҳижрий 1281 йилда (1864/65 йиллар) ёзган «Меърож ал-футуҳ», шунингдек, Ниёз Муҳаммад Атторнинг «Тарихи Шоҳуруҳий», Фаридуддин Атторнинг «Тазкират ал-авлия» номли ўзбек тилига ўгирилган китоби қўлёзмалари бўлган.

Андижонда Отабек исмли зиёли кишининг бой кутубхонасидаги бебаҳо асарлар истилочилар қўлига ўтади. Замаҳшарийнинг «Ал-Кашшоф», Али бин Муҳаммад ал-Паздавийнинг (Қашқадарё, Фазли қишлоғидан) «Асвил ал-Фиқҳ» (1242 йил) асарлари шу сирага киради.

Генерал-майор даражасига кўтарилган Г. А. Арандаренко (Фарғона вилояти ҳарбий губернатори) Қарши, Шаҳрисабз бекликларида бўлган йилларида иккита «Шоҳнома», Амин бин Аҳмад Розийнинг «Ҳафт иқлим», Зайниддин ал-Журжонийнинг «Заҳираи Хоразм-

шоҳий», Муҳаммад Хоразмийнинг «Китоб тибб» ва «Искандар тарихи» асарларини қўлга киритади. Бу асарлар у тўплаган қўлёзмалар мундарижасидан Асҳободда ташкил этилган кутубхонага «Эҳсон» қилинганлари, холос.

Туркистон тупроғида яшаган, илмий тадқиқотлар олиб борган В. Л. Вяткин, И. А. Кастанье, В. П. Наливкинлар ҳам имкон бўлди дегунча қўлёзма асарларни, қадимий ашёларни тўплаш ва жамғаришга рағбат қўйганлар. В. Л. Вяткин турли йўллار билан йиққан қўлёзма асарлар 190 жилдни ташкил этган. Улар орасида «Фатҳнома», «Зубдат ал-осор», «Мифтоҳ ал-толибин», «Китоб туҳфат ал-Насаб», «Низом ут-таворих», «Туҳфат ал-хоний», «Тарихи Муқимхоний», «Темурнома» (Хотифий), «Тарихи мулуки ажам» (Алишер Навоий), «Тарихи Роқим», «Акбарнома», «Мурод ул-орифин» (Сўфи Оллоёр), «Маҳбуб ул-қулуб», «Хамса» (Алишер Навоий), «Тазкират уш-шуаро» сингари илмий-маърифий қиммати беназир асарлар ҳам бўлганлигини таъкидлаш жоиздир. В. П. Наливкин эса Фарғона водийсига оид вақф ёрлиқларини жамғаришга ҳаракат қилади. Бу, шубҳасиз, ердан фойдаланиш мақсадларига хизмат қилмай қолмасди.

Граф Н. Я. Ростовцев ҳам қўлёзма бойлик тўплашда мустабид ҳамюртларидан қолишмаган. У, масалан, «Мунтаҳаб ут-таворих» (Ҳакимхон тўра), «Равзат ус-сафо», «Хулосат ул-аҳбор», «Матлаъ ус-саъдайн ва мажмаъ ул-баҳрайн», «Зичи Кўрагоний» сингари XV—XIX асрларда яратилган, илм-фанимизда алоҳида қиммат касб этувчи асарларни ўз «мулкига» айлантирган эди. «Туркистанские ведомости» газетасининг муҳаррири Н. Г. Маллицкий «Зафарнома», «Равзат ул-аҳбоб» каби ноёб китобларни қўлга киритганида ўзини қўйишга жой тополмай қувонганлигини тасаввур қилиш мумкин.

Шарқшунослик ҳарбий мақсадларга бўйсундирилгач, ҳатто, хорижда кўзга кўринган олимларни ёллаш ҳам таомилга киритилади. Шулардан бири, масалан, академик Б. А. Дорн эди. Шарқшуносликка эътибор, айниқса, Туркистонга қилинган дастлабки ҳужумлар муваффақиятидан сўнг янада ошиб кетади. 1858 йилда В. В. Вельяминов-Зернов рус шарқшунослари орасидан биринчи бўлиб академикликка сайланади.

1867 йилда Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил этилгач, моддий бойликлар талон-торожи қаторига маънавият хазинаси горати ҳам қўшилади. Буни В. В.

Бартольд шундай ифода этган эди: «Кауфман даврида, ўша йилларда имкониятлар ишга солиниб, Туркистонга дахлдор барча асарлар, шу жумладан, Оврупада нашр этилган Шарқ муаррихлари, жуғрофиюнлари китобларини ҳам қўлга киритишга ҳаракат қилинди». Истилочи мустабидларнинг бойликларни тасарруфга олишдаги имконияти ҳам, қонли тажрибаси ҳам етарли бўлганлиги баҳсдан ҳолидир. Кауфманга ихлос боғлаган, уни Туркистоннинг «тузувчиси» деб кўкларга кўтарган рус муаррихларининг ўзи генерал-губернаторнинг «чекланмаган ҳокимиятга эга» бўлганлигини эътироф қилганлар.

Айниқса, она Туркистоннинг қадимий шаҳарлари, илм-фан ва маданиятнинг кўҳна ўчоқлари бўлмиш Тошкент, Жиззах, Самарқанд, Хива, Каттақўрғон сингари шаҳарлар олинган пайтда руслар неча кунлаб хонадонларни талаганлар, фақат сийму зар эмас, қўлёмалар, антиқа ашёлар, ўтмишга дахлдор буюмларни ҳам қўлга киритиш «жанговар топшириғи» берилган, албатта. Бу хусусда ҳам В. В. Бартольд ёзиб қолдирган далиллар аҳамияти бўлакча. Чунончи, у «1868—1869 йиллардаги ҳарбий ҳаракатлар чоғида жуда кўп миқдордаги қўлёмалар Рус ҳукуматининг мулкига айлантирилди. Мазкур қўлёмалар Император кутубхонасига берилди ва «Кауфман йиғмаси» номини олди», деб бор ҳақиқатни ёзади. Шу йилларда, маълумки, Қарши ва Шаҳрисабз шаҳарлари ҳам генерал Абрамовнинг замбараклари гумбирлашидан ларзага келган эди. В. В. Бартольд, «Шаҳрисабз олиниши вақтида қўлёмаларнинг улкан йиғмаларини қўлга туширишга муваффақ бўлинган эди», деган эътирофни келтириб ўтади.

1873 йилда Хивага қарши олиб борилган юриш пайтида ҳам ноёб ва нодир асарлар ўлжа қилинади. Хоннинг ташлаб кетилган қасридан Мунис, Огаҳийлар қаламига мансуб ўнлаб қўлёмалар, жумладан, «Фирдавс ал-иқбол» ҳам топиб олинади. Хивадан ўмарилган бой кутубхона Россия Фанлар академиясининг Осиё музейига тортиқ қилинади.

Хивани босқин этишда қаттол лашкар Азроил юмшани бажарган бўлса, А. А. Кун сингари каслар ноёб қўлёмаларни қўлга киритиш ташвишида бўлган. Унинг Хивадан олиб кетган қўлёмалари кейинчалик меросхўрлари томонидан юқорида айтилган Осиё музейига катта пулга сотилади. Шу ўринда В. В. Бартольдининг бир фикрини эслаш лозимати туғилади. У, XIX аср

иккинчи ярми бошларида, яъни руслар босиб келган пайтларда «ерлилар (маҳаллий аҳоли — П. Р.) қадимий ашёларни қиммат нархда сотиб оладиган кишилар мавжудлигини ҳали билишмасди», дейди. Ўзбеклардаги тантилиқ азалий хислатлардан, улардан қўлида бор нарса сўралгудек бўлса, йўқ дейиш ўзини камситиш ҳисобланган. Босқинчилар қўшини таркибида келган корчалонлар эса бундан устамонлик билан фойдаланганлар (ахир, улар халқимизнинг феъл-атворини, меҳмончилик удумларини ҳам синчковлик билан бекорга ўрганмаганларда), қимматбаҳо қўлэзма асарларни, ҳатто ўз насл-насабининг тақдирини (яъни, бойиб яшашини) ўйлаб ҳам тўплаганлар.

Санкт-Петербургдаги Император кутубхонасида 1852, 1875—1976 йиллар давомида йиғмалар (коллекция) ва алоҳида тушумлардан Турк миллий жамғармаси (ТНС) ташкил этилади. Бунга Форс миллий йиғмаларини ҳам қўшгудек бўлсак, Император кутубхонасининг Шарқ қўлэзмалар бойлигини нечоғли ўз комига тортганлиги теранроқ англашилган бўлади.

Истило пайтида ҳарбий ўлжа қилиб олинган қўлэзмалар мундарижаси Фрейтаг, Акимушкин, Иванов, Смирнов, Глуховский, Строганов, Костигов, Эрдман, Дорн, Фолькъман, Симонич, Долгорукий, Тамаев, Уиллин, Картово, Гейнц, Гюзальян, Дьяконов, Тригоров, Голик, Ревель, Кац, Данзас сингари кишилар томонидан турли йилларда тақдим этилган (табийки, худо йўлига эмас) ноёб ва нодир асарлар эвазига тилга олганимиз кутубхона бойигандан бойиб боради. Биргина Волочинскийнинг ўзи юртимиздан 24 қўлэзмани олиб кетган ва Император кутубхонасига топширган. Афсуски, собиқ Шўро замонида ҳам Ленинграддаги номи зикр этилаётган кутубхонага Назмудинов, М. Бақоев, Абдукаримов, Муталибовлар қўлэзмалар етказиб беришган.

Санкт-Петербургдаги кутубхоналарда (Давлат оммавий кутубхонаси, Фанлар академиясининг қўлэзмалар бўлими кутубхонаси) бўлганимизда юртимиздан олиб кетилган, тенгсиз бебаҳо бойлигимиз айниқса, кўп тўпланганлиги ва ҳозирги кунда ҳам тўла ҳолда сақланаётганлиги гувоҳи бўлдиқ. Шоҳруҳ Мирзонинг ўғли, илмфан ҳомийси Бойсунқур Мирзо даврида (Бойсунқур академияси деб бежиз тавсифланмаган) йиғилган, тўзилган, яратилган мўътабар қўлэзмалар дейсизми, Бухоро амири кутубхонасидан олинган ноёб асарлар

дейсизми, ёинки, Хива, Қуқондан ўмариб кетилган китоблар дейсизми, таассуфки, ҳаммаси Санкт-Петербургда жамулжам.

Бухоро амирларининг кутубхонаси бой ва кўп қамровли бўлганлигини пеша қилиш ҳолат эмас. Амир Музаффарнинг ўғилларидан бири Сиддиқ тўра Хишмат саъй-ҳаракатлари билан Шарқнинг машҳур олимлари, шуароси ва адиблари асарлари тўпланган, кўчирилган. «Мураққа» (1197 ҳ.), «Мисбах» (991 ҳ.), «Юсуф ва Зулайҳо» (930 ҳ.), «Тузуки Темурий», «Хамса» (986 ҳ.), «Девон» (Ҳофия 1111 ҳ.), «Равзат ас-сафо» (1009 ҳ.), «Шоҳнома» (1007 ҳ.), «Ажойиб ал-маҳлуқот ва фаройиб ал-мавжудот» (910 ҳ.) каби асарлар амир йиғмасидан олиб кетилган ва Император кутубхонасининг мулкига айлантирилган юзлаб қўлёзмаларнинг бир қисми, холос.

4. Генерал-губернатор йиғмаси

К. П. фон Кауфман ўлкамизнинг моддий ва маънавий бойлигини фораат қилувчилар раҳнамоси эди. Туркистонни идора қилишда чекланмаган ҳокимиятга эга бўлган генерал-губернаторнинг хазиналарни тасарруфга олишда қўли бошқаларга нисбатан жуда узун эди. Халқимиз ёстиғини қурутиб, қонларни дарё қилиб оқизиб эгалик қилинган молу мулк, олтин-кумушлар ҳақида гапириш мавриди келар. Бироқ, шу ишларнинг бевосита бошида бўлган генерал-губернатор Кауфманнинг маънавиятимизга етказган касофатини ҳеч бир андоза билан ўлчаб бўлмайди. Санкт-Петербургда юқорида зикр этилган кутубхонада «Кауфман йиғмаси» номи остида сақланаётган қўлёзмаларни кўриб, юрак увишиб кетади.

Мазлум этилган халқ маданиятини оёқ ости қилиш, уни кечмишидан, қолаверса, истиқболдан мосуво этишнинг энг манфур намойиши бундан ортиқ бўлмас керак. Кауфман йиғмасидаги китобларимизнинг турли асрларда яратилганлиги, илм-фаннинг деярли барча соҳаларига тааллуқли эканлиги ота-боболаримизнинг маънавий олами мартабасини тасаввур этишда кифоя қиларликдир. Генерал-губернатор томонидан ўмарилган, ҳеч бир уялиш, ҳижолатсиз «Кауфман йиғмаси» деб ҳозирги кунда ҳам тавсиф этилаётган жамғармада «Тарихи қипчоқий» (XVIII аср), «Тазкират аш-шуаро» (XVII аср), «Тасаввуф», «Темурнома», «Ҳафт авранг»

(XVII аср), «Кимиёи Саодат», Лубби Лубоб», «Латойиф ат-тавоиф», «Маснавийи маънавий», «Мажма ал-ғаройиб», «Махзан ат-таъарруф» (XIX аср), «Маъриж ан-нубувват» (XVII аср), «Риёз ал-василин» (XIII аср), «Шавоҳид ан-нубувват» (XVII аср), «Куллиёти Жомий», «Куллиёти Хожа» (XV аср), «Куллиёти Соиб» (XIX аср), «Куллиёти Қосим Анвар», «Хамса» (Дехлавий, XIX аср), «Заҳират ал-мулук», «Рашоҳати айн ал-ҳайот», «Равзат ал-аҳбоб» (XVIII аср), «Равзат ас-сафо» (XIX аср) сингари бебаҳо асарлар ҳам бор.

Кауфман йиғмасидаги қўлёмалар сони 150 дан ошиқ бўлиб, асосан Самарқанд, Бухоро, Қарши Шаҳрисабз, Тошкент, Каттакўрғон сингари шаҳарларни забт этишда ўлжа олинган асарлардан иборатдир. Бундан ташқари, юрак олдириб қўйган, 1868 йилдан сўнг «ғаҳ» деса қўлга қўнадиган бўлиб қолган Бухоро амири ҳам бисотидаги ноёб китобларни ярим подшоҳ жанобларига тутқазаверган. Зеро, фақат русларгина эмас, ҳатто, инглизларнинг айтишларича, Кауфман Бухоро амирини ўзининг энг интизомли вилоят бошлиғи, деб керилар экан.

Қўлёмалар бойлигимизни қўлга киритиш дастлаб ҳарбий мақсадларни кўзлаб амалга оширилган бўлса, истило ва мустамлака сиёсати ҳукм сурган йилларда қадимиятга мансуб китобларни тўплаш ва ташиб кетиш янада узоқни мўлжалга олиш билан боғлиқ эди. Чунки рус подшоҳлигининг Шарқ халқларини тобеъ этиш режаси Ўрта Осиёдан анча олисдаги ҳудудларни ҳам қамраб эди. Туркистонда Шарқнинг кўҳна маданият ўчоқлари бўлмиш Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Қўқон, Хива, Каттакўрғон, Қарши ва Шаҳрисабз сингари шаҳарларда Хуросон, Эрон, араб мамлакатлари; Ҳиндистон, Хитой, Шарқий Туркистон янглиғ маъволар ҳақида маълумот берувчи манбалар истаганча топилар эди. Қўлёмаларга аввал-бошдан босқинчилар қўшин бошлиқларининг, зобитларнинг, ҳарбий либос кийган олимларнинг, сайёҳларнинг қизиқиши ҳам айнан шундай ҳулосага келишга ундайди. Илм-фан манфаати нуқтаи назаридан ўтмиш асарларни йиғиш шу йўл орқали бойишни ўйлаган кимсаларнинг, ақалли, ёдига келмаган. Негаки, биздан XIX аср давомида олиб кетилган китобларнинг фақатгина босқинчилик манфаатига жавоб бериши мумкин бўлганлари — тарихий, жуғрофий, нуфусга оид, ҳарбий, табиий бойликлар, вақф, йўллар, дарёлар, тоғлар, тиллар ҳақидагиларигина илмий исти-

фодага киритилган. Бу хилдаги манбалар йўл кўрсаткич вазифасини утиши керак эди, албатта.

XX аср бошларида ҳам юртимиздан қўлга киритилиши керак бўлган асарлар биринчи навбатда шу мезон асосида танланган, десак хато бўлмайди. 1916 йилда М. Ф. Гаврилов «Зафарномаи Худоёрхоний», «Ҳафт иқлим», «Равзат ус-сафо», «Шайбонийнома», «Субҳонқулинома», «Таворихи анбийа ва мулук», «Тарихи кабир» сингари асарларни ўмариб кетади. Минг таассуфки, қўлёзма манбаларимизнинг Санкт-Петербургга муттасил олиб кетилиши оқибатида XX аср бошларига келиб, қадимий китобларни топиш амри маҳол бўлиб қолади. 1902 йилда В. В. Бартольд Туркистонга навбатдаги сафарга келганида, тан олиб, «Хозирги вақтда Кўқонда бирон-бир қўлёзмалар йиғмаси қолган эмас. Ҳатто, Худоёрхон кутубхонасининг 1897 йилда К. Г. Зелеман (Осиё музейи директори — П. Р.) шу кутубхона китоблори Саримсоқ Хожада кўргани энг охирги қолдиқлари ҳам йўқолибди», дейишга мажбур бўлади.

Оқ подшоҳнинг вилоятига айлантирилган Кўқон хонлигида халқимизнинг неча минг йил давомида вужудга келтирган маънавият хазинаси шу даражада толлон этилган, шип-шийдам қилинганди. Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги Россияга ярим тобеъ этилиб, вассал тариқасида ҳукм сурганлиги боис, юртимизнинг бу ҳудудларида, ҳар ҳолда, қўлёзмаларнинг маълум бир қисми сақланиб қолган эди.

Ҳойнаҳой, инсофли рус муаррихлари XIX асрнинг 3—4-чорақларида Россияга қанорлаб олиб кетилган китоблар XX аср бошларига келиб танқис бўлиб қолганлигини эътироф этганлар. 1920 йилнинг август-декабрь ойларида қўлёзмалар баҳоси шу даврда бағоят қаҳат бўлган озиқ-овқатлар даражасига чиқиб кетади. Авваллари, дейлик, 2 тангага харид қилиш мумкин бўлган асарни эндиликда 1500 маротаба қимматига сотиб олишга тўғри келади. Туркистон университетига китоблар худди шундай нархда сотиб олинади...

... Қўлёзмалар, ноёб ва нодир, бебаҳо асарлар... Жонажон Республикамиз истиқлолга эришиб, тарихимизга, қадриятларимизга бўлган ўзбекона муносабат тикланиш йўлига кирди. Маънавиятимизнинг узоқ асрлар давомида ақлу идрок, ҳаётий тажриба жавоҳир ва инжуларидан тикланган, Россия тажовузи ва Шўро даври зуғуми сабаб талон-торож, ғорат этилган хазинасини

аслига келтириш саъй-ҳаракатлари кишини қувонтиради, албатта.

Юртимиз кўп босқин ва мазлумиятни кўрган. Ҳеч бир истилочи Рус подшоҳлиги сингари ҳарбий юришга қадар Туркистонни бу қадар узоқ ва мунтазам, бу йўлда бутун имкониятни ишга солиб ўрганмаган эди, дейиш ўринли бўлади. Нега, деган саволга жавоб турлича бўлиши мумкин.

Бироқ, фикримизча, Туркистоннинг доврўкли ва қудратли ўтмиши. Амир Темур асос солган, ҳатто, Россиянинг ўзини ҳам қулликдан озод этган давлатнинг шуқуҳи бу юртга қўл кўтаришдан аввал уни обдон синая кўришни тақоза этган чоғи. Пётр I ҳам олдинлари Туркистон подшоҳларига тенг муносабатда бўлган, қачонки, уларнинг ўзаро ёвлашганлигини, тотувлик ўртадан кўтарилганлигини англагач, менсимаслик, ҳатто, тобеъ этиш йўлини тутган.

Пётр I тириклигида Туркистонни босиб олишга кўнгли қанчалик ҳаволанмасин, ҳарбий экспедициялар йўллагасин, барибир, ялпи ҳужумга журъат қилолмаган эди. Унинг ёвуз матлаби фақатгина XIX аср иккинчи ярми бошларида, шунда ҳам, чала амалга ошди. Кўқон хонлигини тугатишга, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигини ярим тобеъ, вассалга айлантиришга эришган рус истилочилари босқинчиликни охирига етказиш ниятида эди. Шу боисдан XIX аср охирлари — XX аср бошларида асосий диққат-эътибор ана шу икки хонликка қаратилади. Қўлэмаларни излаш ва қўлга киритиш босқинчилик сиёсатининг узвий йўналиши бўлиб қолади.

Кауфман генерал-губернатор сифатида ҳукм сурган йилларда (1867—1881 йиллар) исломни инкор қилиш йўлини ҳам ўтказа бошлайди. Бу, шубҳасиз, бошқа мавзу. Лекин, В. П. Наливкин «Фарғонада исломни инкор этиб, Андижон исёнига қадар етиб келдик», деганда ҳақ эди. Гап шундаки, 1898 йилда юз берган Дукчи Эшоннинг озодлик кураши шафқатсизларча бостирилгач, унинг умр бўйи тўплаган китоблари ҳам мусолара этилади. Исломга қарши ҳаракат тагида ҳам, бир чети, қадимий қўлэмаларни тасарруфга киритиш нияти бўлганга ўхшайди.

XX аср бошларида қўлэмаларни йиғиб олиш ишига мустабид ҳукумат вакиллари ошкора аралаша бошлайди. 1902 йилда Кўқон уезди бошлиғи, полковник И. Ю. Дзердаевский Мадалихон мадрасасига аҳли фу-

залони йиғиб бисотида қолган қўлёмаларни топширишни талаб қилади.

Собиқ Шўро салтанати йилларида маданий меросга нисбатан тўтилган сиёсат мустамлакачилик талон-тоғрождан омон қолган, халқимизда сақланган оз сонли қўлёмна намуналарининг ҳам куйиб кул бўлишига сабаб бўлди.

Қўлёмна бойлигимизга, маънавиятимизга нисбатан оқ ва қизил салтанатлар тутган ваҳшиёна йўл давомийлиги, бир-бирини тўлдириши билан кишини даҳшатга солади. Бири талади, иккинчиси йўқ қилди...

Генерал-губернатор ҳомийлигида Санкт-Петербургга ўмариб кетилган минглаб қўлёмналаримиз тақдири нима бўлади? Маънавиятимизнинг бу бебаҳо бойликлари ўз эгаларига қайтарилиши жаҳон афкор оммаси кўз олдида олижаноблик ва адолатнинг тикланиши бўлмасмиди?

АРМОНЛИ ЎТРОП

Ўтрор... Қадимий туркий шаҳар, Чингизнинг балоқазодек ёпирилган беадад лашкари биринчи зарбини ўзига олган қалқон манзил, буюк Соҳибқирон Амир Темурнинг сўнгги нафасига гувоҳ бўлган табаррук маскан... Кўзи қонга тўлган мўғул босқинчилари гарчанд сени ер юзидан супириб ташлаган бўлсалар-да, номининг тарихдан ўчира олмадилар. Амир Темурдек халоскор зотнинг сенинг сийнангда вафот топиши фавқулодда иш бўлган эди. Соҳибқироннинг бағрингда бандаликни бажо келтириши сенинг барҳаётлигинг эмасми, Ўтрорим?! Сен армонлар шаҳридурсан, Ўтрор! 1219 йилда мўғул ваҳшийларига қарши даҳшатли жангларда фидоий фарзандларинг қаҳрамонларча курашиб, шаҳид бўлдилар, ёвни дафъ этиш армони улар билан бирга кўмилди. 1405 йилда Амир Темур сўнгги армонлари ушолмай, ҳаётдан кўз юмди... Боболаримдан ёлғор қолган армонли шаҳар, бугун сенинг қучоғингга бизни Амир Темур руҳи бошлаб келди. Ассалом, Ўтрор!

* * *

1994 йил саратонида Қашқадарё вилояти ҳокимлиги ва маданият жамғармаси ташаббуси билан тузилган «Амир Темур юрган йўллар бўйлаб» илмий-маданий

сафар гуруҳи аъзолари Туркистон қадамжоларига зиёратга отланган эди.

Туркистон (қадим Ясса) шаҳрининг этагидан кун ботиш сарига қараб тасмадек йўл тушган. Куннинг биринчи ярмида Хожа Аҳмад Яссавий марқадини тавоф қилиб, шу ерлик кишилардан Ўтрорга олиб борадиган йўлни суриштирдик. Кун ботиш сарига, Сирдарёга қараб йўлга тушамиз. Иссиқ жуда баланд, яқинда асфальт қилинган йўлнинг мойи эриб, юришни оғирлаштиради. Қирқ чақиримни босиб ўтган бўлсак-да, Ўтрор харобасидан дарак йўқ эди. Туркистоннинг ёнтоқзор саҳросида бир адашиб кўринг-чи, бу омаднинг тескарисига чопгани бўлади. Ёнилғи муаммоси Қарши шаҳридан чиққанимиздан бери Тошкенту Туркистонга қадар бутун йул давомида кўнгил гашлиги боиси бўлиб келди. Ортиқча босилган чақиримлар ўринли ҳадикларимизга боис эди.

Ниҳоят, анча олисда чўпонларнинг кўраси кўринди. Бурилиб, йўл сўрадик. Шу вақт машина овозини эшитиб, ичкаридан бир тўда бола чуввос солиб чопиб чиқди. «Айнолойин қозоғим-эй, болажонликда асти ўзимиздан қолишмайсан-да», деб гап қотди орамиздан кимдир. Уй соҳиблари йўлни аниқ тушунтириб, ҳаммамизга қурут улашди.

Ўтрорга олиб борадиган йўлни қайта аниқлаганимиздан сўнг, таранглашган асабларимиз жойига тушди. Хавотирликлар орадан кўтарилиб, ҳар қайсимиз ўз майлимизга ўй сура бошладик. Қозоқлар кейинги вақтларда тарихий обидаларга эътибор бера бошлашибди. Хўжа Аҳмад Яссавий мақбараси устига Амир Темур тиклатган улугвор кошона Туркиядан келган усталар ёрдамида кўламли равишда таъмирланаётир. Ўтрор навоҳисисидаги қадамжолар атрофидан янги асфальт йўл чиқарилибди. Бу йўл Куюкмардон, Арслон Бобо, Ўтрор сингари қадимги манзилларни боғлаб туради.

Аҳмад Яссавий ҳазратларининг пири Арслон Бобо Ота қабрини зиёрат қилишга тушдик. XIX асрда кўтарилган мақбара ва масжид Шарқ услубига монанд қурилган. Бу қадамжодан орзуманд, фарзандталаб кишилар қадами, оёғи узилмайди. Биз келган пайтда Жамбулдан бир гала хотин-қизлар ташриф буюриб, Шайх марқадига сиғиниб турган экан. Биз меҳмонлар ҳам уларга сидқидилдан кўчқордек ўғил ато қилишини Оллоҳдан сўраб, дуолар қилдик. Маюс тортиб турган ке-

линчақлар юзи ёришиб, шодмон бўлиб қолишди, уларнинг «ўзбек оғомиз», деб ўзаро пичирлашганларини эшитиб, бизлар ҳам қувондик. Куръони Карим оятларидан тиловат қилиб, Ўтрорга йул олдик.

Арслон Боб Отадан кўп юрмасдан Ўтрорнинг улкан тепалиги кўринди. Мана, кўз ўнгимизда Ўтрор шаҳри... Аниқроғи, Муҳаммад Хоразмшоҳнинг маҳобатли чегара шаҳарининг улкан харобаси ястаниб ётибди. Ўтрорнинг мўғуллар томонидан 1219 йилда вайрон қилинган харобаси ўрни 15—20 таноб келади. Қадимий қалъа ўрнида ҳайбатли тепалик қолган. Мўғуллар ҳужумидан бурун бу жойда шаҳар ҳаёти ривож топган эди. Шаҳристон, куҳандиз, работ, масжиди жомеълар, карвонсаройлар, маҳалла-кўйлар гавжум бўлган. Ўтрор деярли Сирдарёнинг бўйида. Дарёгача бўлган оралиқ масофа нари борса 3—4 чақиримни ташкил этади. Ҳозирги вақтда Ўтрор вайронаси атрофида қишлоқлар зич жойлашган. Сирдарёнинг ўнг соҳили атрофидаги манзилларда сувнинг мўл-кўллиги кўриниб туради. Тўрт томон ҳам яшил пайкаллар, полиз ва боғ-роғлар билан қопланган.

Ўтрор милоддан аввалги III—II асрларда туркий Қанғ давлатининг пойтахти бўлган. Муҳаммад Хоразмшоҳ даврида (XIII аср бошлари) у ниҳоятда мустақкам чегара қалъаси тусини олган. Икки дарё оралиғидаги мамлакатнинг дарвоза шаҳри бўлган Ўтрорда ўша йиллари Муҳаммад Хоразмшоҳнинг яқин қариндоши Қайирхон Инолчиқ ҳокимлик қилади.

Муҳаммад Хоразмшоҳнинг қудратли давлатига қарши тиш қайраб келаётган Чингизхон уруш ҳаракатларини бошлашида Ўтрорда уюштирилган фитна-жосуслардан иборат савдо карвонининг қириб ташланиши асосий вазифасини ўтайди. Ватан хоинларидан иборат савдогарларнинг ўлимга маҳкум этилиши анчадан бери атайдан вазиятни кескинлаштириб келаётган Чин-

Журналист Ҳазрат Суннатовдан қолган ёдгорлик сурат.

гизхон учун 1219 йилда Ўтрорга жон-жаҳди билан ёпирилиб, ҳужум бошлашга баҳона бўлади...

Ўтрор... Гуллаб-яшнаган, юксак маданиятли, ҳарбий қуввати баланд туркийлар шаҳари мўғулларнинг ваҳшиёна ҳужуми туфайли таг-туғи билан вайрон этилади. Шаҳар ёвуз босқинчиларга қарши беш ой давомида мардонавор қаршилик кўрсатишда давом этади. Беадад лашкарнинг тўфонида қолган, ҳарбий кўмакдан ажралиб қолган Ўтрор яна бир ой дош беради. Эҳтимол, мўғуллар қалъани ололмас эдилар, таассуфки, қамал тақдирини сотқинлик ҳал қилади. Оқибатда Ўтрорни мўғуллар яксон қилади.

Мўғуллар босқинидан сўнг шаҳар қайта тикланмаган. Амир Темур даврида ҳам ўз чегара аҳамиятини йўқотмаган Ўтрорга маълум эътибор ажратилган. Бу вақтда аҳоли қадимий шаҳарнинг ён-атрофларига ўрнашиб, ҳаёт кечиришда давом этади. Амир Темур Ўтрорнинг янгиланган ўрнида вужудга келган ва асосан ҳарбийларнинг оилаларидан кўлайган шаҳар нуфусига ўз вазири Шайх Нуриддиннинг укаси Бердибекни ҳоким қилиб қўйган эди. Амир Темур ўз ҳаётидаги энг сўнгги юришида — Хитойга қарши қўшин тортганида қиш бошида шу жойга, Ўтрорга келиб ўрнашади. У кўпгина саркарда ва амирларини Тошкентга жўнатиб, бир неча хос кишилари билан юриш режасини пиштириб, қиш чиқишини кута бошлайди.

Бироқ, ногоҳ етган хасталикдан Амир Темур Ўтрорда, шаҳар ҳокими Бердибек қасрида вафот этади. Амир Темурнинг Хитой мавсуми учун Ўтрорни ўз қароргоҳ манзили қилиб танлаши ҳам бежиз бўлмаган. Бу жойдан Хитой ҳудудига энг қисқа йўл орқали чиқилар эди. Қолаверса, Хитой фатҳига қаттиқ ишонган Амир Темур, одати бўйича, ғалабадан сўнг Ўтрорни тиклаш ниятида бўлганлигини ҳам эҳтимол тутиш мумкин. Соҳибқирон дилига туккан ниятларини олдиндан ошкор қилишни ёқтирмаган. Аммо унинг Туркистонда амалга ошира бошлаган бунёдкорлик ишлари, масалан, Аҳмад Яссавий қабри устига қурилган улуғвор меъморчилик обидаси, масжидлар буюк Амирнинг бу ўлкага меҳр назари билан қарай бошлаганлигини фаҳмлашга имкон беради.

Таассуфки, тақдир ҳукмини тадбир ила ўзгартириб бўлмайди. Жаҳонни халоскорлик курашлари билан ҳайратга солган, мўғуллар истибдодидан Осиё, Овруро ва араб мамлакатларини қутқарган, марказлашган, қуд-

ратли туркий давлатни барпо этган Амир Темуր Ўтрорда ҳаётдан кўз юмади. Унинг оламшумул мақсадлари амалга ошмай қолади. Лашкарлар орқага қайтади, Соҳибқироннинг булғорий тобути Самарқандга келтирилади.

Ўтрор вайронасидан эса мунг аримай, дардига дард қўшилади. Унинг алам ва изтироблари қон билан суғорилган тупроқ ва куллар вазминлигидан бўғилиб ётади...

Биз Ўтрор харобасига етиб келганимизда кун пешиндан оғиб қолган эди. Наридан-бери айлантириб қўйилган панжарадан ошиб ўтиб, қадимий Ўтрор тупроғига қадам қўямиз. Ўйлаб кўрсам, Чингизнинг кўзи қонга тўлган, одамхўр қўшини шаҳарни қирғин қилгандан роппа-роса 775 йил ўтгач, Ўтрор тупроғига қадам қўйибмиз. Орадан шунча йиллар ўтиб кетган бўлишига қарамай, оёғим тагидаги заминнинг куйиб-ёниб ётганлигини ҳис қилгандай бўламан. Маюс, хаёллар оғушида тепалик сари кўтарилиб борамиз. Сафардошларим ҳам жим. Биз геолог Тўйчи Шоймуродов билан олдин-кейин келаётирмиз. Орқароқда раҳматли Иззат ака Суннатов, Владимир Соснин, Баҳром Ражабов, Салоҳиддин Умаров, Ҳусан Амиркуловлар ўз ўйлари билан банд ҳолда қадам ташлашади. Ўтрорнинг мунғайиб турган тепалиги бўйлаб кўтарила борганимиз сари, бўғзимга бир нидо тиқилиб келади. «Эй юртдошим, — ичимда ун чекиб, нола қиламан, — оёгингни аввайлаб бос, бу тупроқнинг ҳар қаричида юзлаб ажлодимиз шаҳид бўлган, қони тўкилган. Эй кўксига туркийлик юраги уриб турган ватандошим, Ўтрор тупроғига бир зум тикил, бу муқаддас, табаррук тупроқ, қон билан суғорилган, жон нисор этилган тупроқ бу!».

Қашқадарё вилояти геология-қидирув экспедициясининг бош геологи Тўйчибек Шоймуродов билан тепалик устига кўтариламиз. Босган изимизда чил-чил бўлган кошинлар, сирланган нақшлар изи билиниб турган рангба-ранг чинни бўлаклари, сопол идишлар синиқлари тўлиб ётади. Жуда майдаланиб кетган қаср кошинларининг яшил, нилий, сарик, оқ, кўк, жигарранг, мовий рангга бўялганларини териб оламиз. Уларни хаёлда бутлайман. Кўз ўнгимда Самарқанд, Шаҳрисабз, Ҳива иморатларининг камалак рангги намоён бўлади. Ўтрор қалъаси, минорали истехком, афтидан, шаҳарнинг жанубий, Сирдарёга қараган қисмида бўлган. Бу жой ҳозир баланд тепалик. Биз ундан қуйига, шаҳарнинг шарқий тарафига қараб юрамиз. Видеотасвир-

чи Қахрамон Ҳасанов сафар гуруҳи аъзоларидан анча олислаб кетиб, ўйдим-чуқур, баланд-паст тепачаларни суратга олиш билан банд. Қалъанинг шимоли-шарқий қутбида икки уйнинг ўрнича ер, чамаси, экскаватор билан аёвсизларча қовланган. Саёҳатчилар ҳаммамиз Қахрамон Ҳасанов ортидан эргашиб, шу қовланган жойга ошиқамиз.

Билмадим, буни қандай мартабали қадимшунослар қазиган, ақл бовар қилмайди. Тўрт-беш метр келади-ган чуқурликда ўтмиш шундай айқаш-уйқаш бўлиб ётибдики, юрак беихтиёр орқага тортиб кетади. Хом гиштдан тикланган бинолар асослари, идиш-товоқлар синиқлари, отлар суяклари, одам ҳокининг турлича ҳолатда қолиб кетган қолдиқлари даҳшатли манзара ҳосил қилиб туради. Бу жойда ёв билан ҳаёт-момот жанглари бўлганлигини англаш мушкул эмас. Ёниб битмаган кийизлар, кўмирга айланиб қолган иморат ёғочлари, найзаларнинг учлари, синиқ совут бўлаклари, энг муҳими, устма-уст қалашиб ётган одам жасадлари... Бу эса жанглар узоқ давом этганлигини кўрсатади. Икки уйнинг ўрнича ерда ер билан битта бўлиб ётган одам сони, ҳисобига етиб бўлмайди...

Ўтрорни тасаввур қилардим, ёвузлик, вайрона, яксон этиш сўзларини эшитиш бошқа экан-у, унинг оқибатларини кўриш бошқа экан.

1979 йилда бундан 25 аср бурун ғоят даҳшатли табиат офати бўлмиш Везувей вулқони тагида қолиб кетган Помпей шаҳрининг очиб тозаланган маҳаллаларини кўрганмиз. Помпейда ҳам одамлар олти метрлик олов — лава тагида қолиб, кул бўлган. Бироқ, Ўтрордаги манзара Помпейдан аянчлироқ туюлади. Бу жойда юз берган даҳшат табиат офатидан минг чандон кўламлироқ эди. Тўйчибек билан одам суякларига тикиламиз. Бирисининг чаноқ суяги чиқиб ётибди. Мажоқланган бошлар... Шу ердан сопол кўзачанинг чумагини топдик. Жанг шиддатли тус олганда, сувнинг қанчалик зарур бўлганлигини ҳис қилиб, бундан 775 йил аввал рўй берган уруш даҳшатини кўз олдимишга келтиришга уриндик.

Орадан шунча асрлар ўтган бўлишига, машъум фалокат излари тупроқ уюмлари остида қолиб кетган бўлишига қарамай, икки уйнинг ўрнича жойда очилган манзаранинг ўзиёқ, Ўтрорни дилинг вайрон бўлмай, кўзингдан шашқатор ёшинг оқмай, ёзиб, тасвир қилиб бўлмаслигини амалда кўрсатди.

Мўғулларнинг истилочилик юришлари ваҳшатини муаррихлар ёзиб қолдирганлар. Бироқ, улар ҳам бу шаҳарда юз берган фожеани эшитганлар, аммо кўрмаганлар. Ўтрор авлодларга босқинчилик хуружининг бутун фалокатини, жирканч қабоҳатини ҳикоя қилишга тайёр. Фақат уни тинглайдиган қулоқ, кўрадиган кўз керак. Ўтрорнинг ҳар қарич ерида тарихимиз, қонли ўтмишимиз, Сирдарёни тўлдирган кўз ёшларимиз ва, ниҳоят, қаҳрамонона кечмишимиз кўмилиб ётибди...

Амир Темур Соҳибқироннинг Ўтрор яқинидаги Бердибек қасридан отланиб чиқиб, мўғуллар вайрон қилган қалъа харобасини кўздан кечирганлигини бир зум хаёл қиламан. Соҳибқирон ўшанда қандай хаёлларга бордийкин? Ўтрор интиқомгина эмас, Ўтрор панд ҳам эди буюк Амир назарида. Зеро, Муҳаммад Хоразмшоҳ давлатидаги бош-бошдоқлик, авжига минган ички ҳокимият талашувлар мамлакатни мўғуллар юришидан анча бутун ҳалокат ёқасига келтириб қўйганлигини Соҳибқирон теран англади.

... Пешин адоғида изга қайтадиган бўлдик. Куёшнинг алвон этаги уфқда қонталаш булутлар устида судралаётгандек. Одатда, кўрган-кечирганларини «Раф» ўриндиқларида жойлашиб олиб, қизгин муҳокама қилгувчи ҳамроҳларимиз жим кетишарди. Ҳаммани оғир ўй босганди чоғи. Кечмиш тарихимизнинг Туркистон саҳросида мунғайиб турган вайронаси биз ҳалигача ўқимаган мунгли, аммо, ҳаққоний тарих дарслиги бўлган эди. Жуда қисқа фурсатда 775 йил муқаддам юз берган жангу жадалнинг, уруш аждоҳасининг ямловчи қиёфаси мана-ман деб кўз олдимизда жонланди. Хаёлан биз ёвга қарши жон бериб, жон олган аждоқларимиз билан бирга бўлгандек эдик. Бугун эҳтиётсизлик билан очилган, оқибатда устухонлари қору ёмғирда ивиб, иссиғида чатнаб ётган ватанпарвар бобокалонларимиз армонини гўё ўзимиз билан олиб кетаётгандек эдик. Ўтрорнинг бир парчасини қазган қадимшунослар орқаларига қарамай кетганлиги юраклар тубида тош пайдо қилганди.

Армонли Ўтрор, сенинг армонларинг ўчмас, мангудир. Қазо буржлари эврулмаганда, балким, Амир Темур сени қайта тиклармиди?! У ҳам сенинг армонларингни кўтаролмади шекилли, бағрингда жон таслим қилди. Армонларингга армон қўшилди, эй Ўтрор бобо!

Ўтрор ёдгорлиги, ўйлаймизки, шу ҳолича қолиб кетмас. Қозоғистон Республикаси тарихий обидалар-

ни қўриқлаш ва сақлаш ишларига қаттиқ бел боғлабди. Аҳмад Яссавий мақбарасида амалга оширилаётган ишлар жуда ибратли. Темир каркаслар билан маҳобатли иншоот усти ёпилиб, ихота қилинадиган бўлибди. Ўтрор ҳудуди катта. Мўғул босқинчилари ёвузлигининг ёдгорлиги сифатида уни сақлаш, авлодларга етказиш ниҳоятда масъулиятли иш. Дарвоқе, мўғулларнинг вайронагарчилиги, қирғин офати бошқа бирор ерда Ўтрордагичалик сақланган эмас. Вақти-соати келар, Помпей харобасида бўлгани сингари, ҳар бир хокни териб, тартиб билан дафн этиш амалга ошар. Ўтрор тупроқ уюмлари остида бутун бошли шаҳар ётибди. Шаҳар тагида катта лаҳм — ер ости йўли бўлган дейишади. Қачонлардир, «Правда» газети ўтрорлик чўпоннинг ити бир чарм муқовали китоб олиб чиққанлигини ёзган эди. Ўтрорда юқорида айтганимиз кўполдан-кўпол қазув ишлари ҳам, чамаси ўтмишни ўрганиш манфаатидан кўра, бўлак мақсадда амалга оширилган бўлса, ажаб эмас.

Ўтрорни мўғул истилосининг аянчли гувоҳи сифатида қадамжога айлантириш жуда катта маърифий-ва танпарварлик аҳамиятига эга. Ҳозирги иқтисодий осон бўлмаган шароитда яқсон бўлган бутун бошли шаҳарни очик музейга айлантириш ҳам осон кўчмаслиги аён. Шунга қарамай, қозоқ биродарларимиз бу борада саъй ва ҳаракатларни дариг тутмайдилар, деб ўйлагимиз келади. Қадим Туркистон диёрида ўтмиш ёдгорликларига бўлган муносабатда туб ўзгаришлар содир бўла бошлабдики, бу юқоридаги орзунинг армон бўлиб қолмасдан, амалга ошувига ишонч туйғуларини уйғотмай қолмайди.

Биз Ўтрордан қайтишга чоғланаётганимизда қуёш ётоғига шошилмоқда, аллақерда, эҳтимол, Сирдарё этакларида бўлса керак, унинг алвон шафақлари пориллаб кўриниб турарди.

Оҳ, армонли Ўтрорим, аждоларим, бобокалонларим шаҳри, хайр-хуш энди! Ўтрорим, ор-номус шаҳрим, туркийлар ифтихори, қадрхон гўшам, хуш энди! Сени Ўтрорим, ҳамиша тирик ҳисоблаймиз, сен таслим бўлмаган, ёғийга кўкрагини қалқон қилган жанговар туркий шаҳарсан. Жанг майлдонида шахид бўлганлар ўлмайди. уларнинг руҳи абадул-абад, мангу яшайди.

ЧАПДАСТ ЧАВАНДОЗ ҚИССАСИ

Барлос ва сулдуз қавмларининг икки амири ўртасида иноқлик кун-кундан ошиб борарди. Мўғулларга бир-галашиб берилган илк зарба муваффақияти уларни яқинлаштирган, бир-бирига бўлган ишончни мустаҳкамлаган эди. Кешнинг Улуғ Майдон отлиғ фарахбахш ялангида сулдуз амири Хизир Ясавурийга атаб берилган зиёфат сўнггида барлосларнинг ёш ва ўктам Амири Темур меҳмон бўладиган кун белгиланди.

Шу орада кутилмаган воқеа юз берди. Бир йил аввал мўғул подшоҳидан қўрқиб Хуросонга кетган Кеш амири Хожи Барлос юрт талаб бўлиб қайтгани маълум бўлди. Хизир Ясавурий қўр тайёргарлигини обдон кўриб қўйган эмасми, нохуш хабарни эшитиб, Темур ҳузурига тадбир сўраб мулозимни юборди. Амир Темур меҳмондорчиликка бир неча кун бўлгани боисидан айтилган вақтда унинг ҳузурига боражагини билдирди.

Хожи Барлос ўз тарафдори билан Кеш ҳокимиятини куч билан олиш тадорикини кўриб келганди. Иш жангга тортади. Тўқнашув Оқжар мавзеида бўлади. Икки тарафнинг ҳам йигитлари кўп эмасди. Орқадан етиб келган Хизир Ясавурий лашкари уруш тақдирини ҳал қилади. Хожи Барлос енгилиб Хўжанд тарафга, азалий дўсти Боязид Жалойир олдига йўл олади. Иккала амир ҳамма нарсани унутиб, мағлубларни таъқиб қилишга тушади. Самарқандга етганда черикка дам берадилар. Тунда кешлик сипоҳийлар ўзларининг собиқ амири Хожининг жалойирлар ҳузурига кетганлигини машварат қилиб, хиёнат йўлини тутадилар. Хожининг катта қўшин бошлаб келиши ва ўч олишидан қўрқиб, Темур ризолигини олмай, Хўжандга, Хожининг изидан кетадилар.

Тасодифни қарангки, бу воқеа Хизир Ясавурий зиёфат берадиган кун, тонг маҳали бўлади. Лашкарсиз қолган Амир Темур ёнида унинг кўпни кўрган амакиси, ҳам қайнотаси амир Жоку бор эди, холос. Амир Жоку сипоҳийлар қилмишидан тамомила чўкиб қолганди. У Темурга қараб, «Кешга қайтайлик, зиёфат кўнгилга сиғмас», деди. Темур тақдирнинг бундай эврилишини кутмаган бўлса-да, аввалгидай оғир-босиқ, ичидаги аланганинг тафти юзида билинмасди. «Лафзни бузиб бўлмас, бормоғим вожибдур», деди у баҳодирга. Сўнг иккаласи Кешда кўришмоқни ваъдалаш-

ди-да, Темур Хизир Ясавурий зиёфатига, амир Жоку эса Тахта Қароча довонига томон йул олдилар.

Хизир Ясавурий мардона бўлгани билан ичи тор ва гумончи одам эди. Кеш лашкарининг Хожи Барлосга оғиб кетишини у ўзига қарши фитна деб билди. Темур ва Хожи тил бириктириб, Боязид лашкарини бошлаб келадилар-да, уни ўлдириб, юртини тортиб оладилар. Хизирнинг бошида шу фикр чарх урарди. Шу боисдан у нобокорлик йўлини тутмоққа ошиқди. Зиёфатни қасд олишга, оқ шаробни қизил қонга алмаштиришга бел боғлади.

Амир Темурнинг кунглига қил сиғмас эди. Зиёфатга келмаслик унинг шаънини яна тушириб юборарди. Шу билан бирга Хизирнинг феълида ёмон ўзгариш бўлганлигини ҳам тусмол қиларди. Ахир унинг лашкари бор, ўзининг эса ҳукми тагидаги отига ўтади, холос.

Меҳмонни сиртдан иззат қилгандек бўлсалар-да, мулозимлар ҳаракатида ғайритабиийлик сезилиб турарди. Базм эмас, аза шовури пастлаб учгандек эди. Темур янглишмаганлигини билди. Раҳматли падари «Фароғат ҳам, фалокат ҳам қўшша келади», дегувчи эди. Ҳозир шундай бўлиб турибди, таваккул худога, ўйлади у.

Сархуш Хизир Ясавурий сир бой бермасди. Зиёфат анчадан бери давом этаётганига қарамай, гап қовушмас эди. Мезбонлар ора-тура «олинг-олинг» қилишарди-да, тўрда ипак болишга ёнбошлаб ётган Хизир Ясавурийга кўз остидан қараб кўярдилар. Мезбонларнинг шумлиги ўзи ўйлаганидан тубанроқ эканлигини кўнгли сезган Амир Темур қандай қилиб қутилишни ўйлай бошлади. Хаёлига «қани энди, шу тобда бурним қонаса» деган ўй келди. Бир лаҳза ўтар-ўтмас гулоб қўйилган пиёлага қўл чўзар экан бурнида иссиқ югургандай бўлди. Энгашгани ҳамон, шовуллаб қон томчилади. У бурнини ипак ёғлиги билан тўсдида, Хизирга қараб, ташқарига чиқиш имосини қилди. Унинг жавобини кутмаёқ ўтовдан югуриб чиқди.

Шу чопишда яккамих қозиқда қантариғлик турган олапайча саманига етди-да, нўхтани от бошидан сийриб, ёлдан маҳкам ушлаганча, сакраб минди. Бир зумда унинг ортидан енгил тўзон кўтарилиб, ҳамма ҳангу манг бўлганича, оғзини очиб қолди.

Темурнинг фавқулудда абжирлигидан эсанкираган Хизир ўзига келиб, ўтовдан чиқди. Унинг ёнига халлослаб югуриб келган ахтачи, «узоққа боролмайди, оти жугансиз, айилни ҳам бўшотиб қўйганман», деди. Хи-

зирнинг имоси билан эллик чоғлик қурчи қораси кўринмай кетган Темурнинг изидан от кўйди...

Темур отига етиб боргунча айилнинг салқи эканлигини сезганди. Қозикдан ипни ечишга вақт йўқ, шартта нўхтани от бошидан суғирди-да, шаталоқ ота бошлаган отга сакраб миниб олди. Жиловсиз, елдек учиб бораётган отнинг ёлини маҳкам чангаллаганича, оёқларини қисиб, мувозанат сақлаб энгашган кўйи чап кўлини ишга солиб, жон-жаҳди билан айилни тўға орасидан тортиб маҳкамлади. Сўнг қаддини ростлади-да, тер қуйилаётган юзини артди. Шунда эсига бурни қонагани тушди. У, аллақачон, ўтовдан чиққан заҳотиёқ тўхтаган эди. «Оллоҳ ўзи бир асради-да» дея кўнглидан ўтқариб, шукрона қилди у. Хизир Ясавурий қопқонидан қутилишида ёшликда салт отларни миниб қилган машқлари иш берган эди.

Шу-шу, Амир Темурнинг бедови ва тақдир отининг айили то унинг вафотига қадар қайта бўшамади.

САМАРҚАНД НОНИ ҚИССАСИ

Карвон кузакнинг охирларида Самарқандга етиб келди. Бунгача Кешда бир неча кун бўлган испан қиролининг элчилари жаҳонга доврўғ ва ларза солган улўғ амир мамлакати шаҳар ва қишлоқларига ҳамон суқланиб боқишдан эринмас, кўрганларини эслаб қолишга тиришардилар. Мана, ниҳоят, улар Соҳибқирон пойтахтида. Элчилар бошлиғи Клавихо жуда мамнун. Уларни шоҳона қарши олиб, хос жой тайин қилдилар. Зиёфат, смак-ичмакдан, томошаю сайрдан қўллари бўшамайди. Оҳ, бозорлари-чи, жаннат, бориб турган жаннат. Туяларга юкланиб қанча қовун-тарвуз келади, қарабсизки, эртаси кунга қолмайди. Яна келаверади, келаверади...

Клавихо олийшон қасрнинг ёп-ёруғ хужрасида кўрганларини қоралаб, дафтарга туширар экан, бир зум ўйга толди. Уни бу ёққа юбораётганларида нималар тайин қилишмаган. Ёввойиларча муносабат, дағал тўшак, очликларга чидаш... Эҳ, Оврупо, қанчалар орқада қолиб кетгансан-а, истехзо билан ўзича гудранди у. Сўнг ёзишга тутинди: «Бу жой ҳамма нарсага фаровонгалла мўл-кўл, шаробу гўшт, мева-ю қушлар кўп, қўйлар жуда ҳам йирик ва думбали, ҳатто, баъзиларининг қуйруғи вазни йигирма фунт, яъни бир одам зўрға кўтара оладиган даражада оғир келади...».

Клавихо қоғоздан бошини кўтарди-да, юртимдагилар ишонармикин бу гапларга, деган ўйга бориб, сукутга чўмди. Сўнг бошқалар бовар қилмасалар-да, қирол амин бўлади, деган қарорга келди-да, ёзишда давом қила бошлади. Ҳа, қирол бу зоҳидсифат, ичмайди-ган, покдомон зотни бежиз элчи қилиб жўнатмагани.

«Бундай кўйлар ниҳоятда арзон, — дея ёзарди у, — қачонки Сенъор (яъни, Амир Темур — П.Р.) ўз кўшини билан шу жойда бўлганида иккита семиз кўй бори-ўғи бир дўкат баҳоланган эди. Бошқа мол-ашёлар ҳам жуда арзон, ҳатто ярим реалга тенг бўлган бир мирига бир ярим ботмон галла беришарди».

Клавихо шу сўзларни битар экан, Самарқанднинг ақлини лол қилган ширмой нонларини кўз олдига келтирди. «Жаҳоннинг ҳеч бир ерида йўқ мўъжиза бу, — ўйлади у, — Оллоҳ неъматини ҳам, уни ейиш санъатини ҳам шу жойга берган экан». Шу топда унинг иштаҳаси кўзғалиб қолди. Тушлик тановвуддан сўнг шомгача кўнгли овқат тусамайдиган бу зот, мулозимни чорлаб, «нон» деди-да, хижолат бўлиб кулиб юборди. Мулозим қўлини кўксига қўйиб, тисарилиб чиқди-да, тузатиғлиғ дастурхонни муҳайё қилди. Самарқанд ширмойларидан тахланган жимит куёшлардан ҳарорат ва тароват уфуриб турарди. Бир ушоқ нонни оғзига солган Клавихо гапининг хулосасини битди: «Нон шунчалик арзонки, бундан арзонроқ бўлиши мумкин эмас, гуруч эса ақлга сизмас даражада мўл».

ТУМОН ОҒО ҚИССАСИ

Амир Ҳусайн билан Амир Темур ораси гоҳ бузилиб, гоҳ яқин бўлиб юрган пайтлар. 1365 йилга келиб, улар муносабати ошқора кескинлик шаклига киради. Амир Ҳусайн Қаршида ҳокимлик қилиб турган Амир Темурнинг амакиси, ҳам қайнотаси Амир Жоқуни мансабидан бекор қилиб, ўрнига ўз одами амир Мусони қўйиб, ихтилоф гулханига мой қуяди. Шилонларда сархуш бўлиб, «Кеш ва Қаршидан барлос бекларининг дасти узилгай», деб катта кета бошлаган амир Ҳусайн сўзининг устидан чиқаётган эди.

Куз бошида Моҳонга кетган Амир Темур йигитлари билан бу жойда икки ярим ой ҳордиқ ёзиб, куч-қувват тўплаб, Қарши тараддудида йўлга чиқадилар. Жайхундан ўтган икки юз қирқ уч чоғли сипоҳий қишлоқда одам оёғи тинган вақт Фазли яқинига қўнадилар. Тонг

маҳали Қаршига олиб борадиган йўлларга пистирмалар қўйиб, ўзларини ошкор қилиб қўймаслик учун кишиларни ўтказмай турадилар. Говгум маҳали Ширкент орқали ўтиб, Бешкент адоғида тўхтайдилар.

Қаршида куз охирларида ҳам илиқ кунлар кўп бўлади. Одамлар экин-тикинни саранжомлаб, қиш ҳозирлигини кўраётган пайтлар. Тун ёғдусида Бешкентдан йўлга чиққан уч отлиқ йўлнинг четидаги қалин тупроқдан кетиб борарди. Тун сукунатида от тўёқлари овози эшитилмаслиги учун атайдан шундай қиладилар. Губдин дарвоза тарафдан келган отлиқлар ҳисор деворларига узоқ тикилиб турдилар-да, тераклар ўсиб ётган пастқамликка отларни боғлаб, ҳайбатли деворга яқинлаб келдилар. Уч отлиқ — Қарши ҳисорига ҳужум олдидан кузатув учун келган Амир Темур ва унинг икки мулозими эди. Мубашширни отлар ёнида қолдириб, ёнига Абдуллоҳни олган Амир Темур қалъа деворини айланиб, кўздан кечира бошлади. Девор билан улар ўртасида энлик ҳандақ бўлиб, унга сув тўлғазилган, ўтиш амри маҳол эди. Деворнинг шимолий тарафида шаҳарга сув олиб кириш учун ҳандақ устидан тарнов қўйилган эди. Тизза бўйи сув оқиб турган тарновдан ўтган Темур мулозимни имлади. Улар деворнинг икки одам бўйи келадиган пастқам ерида тўхтадилар. Абдуллоҳнинг елкасига чиққан Темур чангакли арқонни деворнинг нариги ёғига ташлаб, куч солиб, осилиб кўрди. Чангак деворга илашганига ишонч қилгач, тепага кўтарилди. Сўнг Абдуллоҳ тортиб турган арқонга осилиб пастга тушди. Худди шу тахлитда мулозимни ҳам девор ичига олди. Қалъа ичидагилар уйку оғушида, ҳеч нарсадан хабарсиз эди. Амир Мусо етти минг кишилик қўшини билан Қўнғиртоғда яйлов қилиб турарди. Амир Темур ва Абдуллоҳ тарновни белги қилиб, нарвон қўйиладиган ерларни аниқладилар-да, изларига қайтдилар. Шу туннинг ўзида Темур йигитлари билан Қариш қалъаси деворлари остида ҳозир бўлди. Қирқ уч кишини отларни кўриқлашга қолдириб, юзта сипоҳийга Бурдолиғдан олиб келинган нарвонлар билан қалъа ичига кириш амр қилинди. Ўзи қолган юз йигити билан дарвоза ташқарисида пойлаб турди.

Шоти қўйиб, қалъа ичига кирганлар қилич яланғочлаб дарвозага келганларида соқчилар мас-аласт хуррак отиб ётардилар. Улар шу куйи дорулқазога кетдилар. Дарвоза очилиб, Темур сипоҳийлари билан Қаршига қадам қўйди. Тонг ёришиб қолган, муаззин таҳо-

рат ушотиб, мезанага чиқиш тараддуида турганда, бирданига ҳамма ёқни бурғи овози босиб кетди. Ҳар тарафдан «ал-омон, ал-омон», «Темур келибди», «Темур» деган овозлар эшитилар, сардорлар одамларни тинчитар эди. Амир Мусонинг ҳарами ўраб олинган, маслаҳат билан унинг ўғли Муҳаммадбекка отаси олдига кетишга руҳсат берилди.

Амир Темур Муҳаммадбекка ижозат берганида, амир Мусо Қарши олинганини билиб, саросимага тушади ва лашкари тарқаб кетади, деб ўйлаган эди. Амир Мусо эса аксинча, тезлик билан Косонда турган Малик баҳодирга одам юбориб, воқеани билдиради ва ёрдамга чақиради. Малик баҳодир хаёлламай беш минг қўшин билан етиб келади. Икки юз қирқ уч кишига ўн икки минг лашкар рўпару бўлади. Мўғулларнинг тойжувит қавми сардори бўлган амир Мусо Ғубдин дарвоза олдини эгаллайди. Малик баҳодир Хузор дарвоза тарафдан қамал тикади.

Амир Темур Ғубдин дарвоза ҳимояси билан ўзи машғул бўлиб, амир Довуд, амир Муайяд ва амир Сайфиддинларни Хузор дарвозани кўриқлашга сафарбар қилади. Суюрғотмиш ўғлон, амир Аббос, Ҳусайн баҳодир, Оқбуго ботирлар эса девор оралиқлари ва буржларни муҳофаза этишга масъул бўлади. Амир Мусо ва Малик баҳодир лашкарлари сони кўп бўлгани билан сабоғи йўқ эди. Уларнинг жанг кўрмаганлиги билиниб турар, хужумга сира қовушмас эдилар. Буни билган қалъадагилар бот-бот дарвозадан чиқиб, уларни қувиб солар, от ва анжом ўлжа олиб қайтардилар. Навбатдаги қувуларнинг бирида Малик баҳодир амир Мусонинг хотинларини дарвозадан олиб чиқишга улгуради. Буни эшитган Амир Темур ғазаб отига миниб, олтмиш киши билан унинг устига ташланади. Малик баҳодир, амир Мусонинг икки хотини, уларнинг Ошиқ Тоз исмли мулозими бир тўп бўлиб, қочишга тушади. Амир Темур Малик баҳодирга қараб, «Сенинг қонингни тўкиш лозим бўлса-да, ундан воз кечдим, ёнингдаги аёлларни ажратиб юбор», деб ҳайқиради.

Жонидан умидини узган Малик баҳодир аёлларни ташлаб, йўлни айру солиб қочади. У шу қочишда Хузор тарафга, Совлиғорга етиб боради. Қўшини тарқаб кетгани боисидан бу жойда ҳам туролмай, Жигдалик сари равона бўлади.

Темур гаровга ушлаб турилган аёлларнинг кўлдан чиқишига рози бўлолмасди. Улар ортидан от солиб,

қувиб борар экан, яқинлаб, жиловни ушлашга ҳамияти йўл бермасди. Бунинг устига, мулозим Ошиқ тоз камонни ўқлаб, унга тўғриларди-да, отишга ботинолмасди. Мобода, фалокат босиб, отиб қўйгудек бўлса, хотин ва ўлжа таъмаида ўқ еди, деган маломатга қолмай деб яқин атрофда бирон сипоҳий бормикан деб олазарак уларга эргашиб борарди. Шу пайт оти чуқурга тушиб, тўхтаб қолди. Амирдан анча орқада от қўйиб келадиган кўрчибоши Давлатшоҳ бахшига у «кув» дея имом қилди. Давлатшоҳ бахши ҳар қанча шитоб қилмасин, аёллар минган отлар асил, бунинг устига чарчамаган ҳам эди.

Улар ўзларини қутқариб кетди, қувиб етиш мумкин бўлмади. Амир Темурнинг кўнглида бир армон қолди.

Ўшанда Амир Темурдан қутилиб кетганида амир Мусонинг хотинларидан бири, Боязид Жалойирнинг қизи Орзу мулк Оғо тўққиз ойлик ҳомилалор эди. 1365 йилги Қарши жангидан сўнг кўп сувлар оқиб кетди. Амир Ҳусайн мосуво бўлиб, унинг ўрнига Туркистон мамлакати тахти Амир Темурга насиб қилди. Амир Мусо ўлганининг кунидан Темурга ён берган бўлиб юрди. У Сарой Мулк Хонимнинг бўласи бўлар эди. Сарой Мулк Хоним қанча саъй-ҳаракатлар қилмасин, унинг феълида ўзгариш бўлмади. Ҳатто маликанинг ўртага тушуви билан Амир Темурнинг опаси Ширинбек Оғо амир Мусонинг ўғлига узатилган бўлишига қарамай, унинг юрагида Темурга бўлган муз эримаган эди. Сарой Мулк Хоним икки дарё оралиғида Амир Темурга муносиб рақиб қолмаганлигини билар, амир Мусонинг исёни ўз бошига фалокат келтиришини ҳам яхши англар эди. Шу сабабдан қуда-андачиликни яна ҳам мустақкам қилиш ниятида амир Мусонинг қизини Амир Темурга ўзи бош бўлиб олиб беради. Бу қиз ўша — Қарши қамалидан қутилиб кетган, Темур от билан етолмаган Орзу Мулк Оғонинг Тумон Оғо отлиғ қизи эди. Орадан ўн икки йил ўтиб, тақдир тулпори Амир Темурни Тумон Оғога етказиб келган эди.

Тумон Оғонинг никоҳи сабаб, ўртадаги туманлар тарқалиб, ёруғ, рўшнолик кунлар бошланган эди. Афсус, амир Мусонинг феълидаги туруш барибир жўнбушга келмай қолмайди. Бу, энди, бўлак ҳикоя...

ЗАНЖИРСАРОЙ

Қадим Шарқ ижодий тафаккурида азалий бир анъана борки, унга мувофиқ, нақл этилмоқчи бўлган воқеа

шунчаки, қуруқ, яланғоч тақдим этилмасдан, аксинча, шакл безакларига бурканган ҳолда тараннум этилади. «Минг бир кеча» эртақларини ҳам шоҳ ва унинг канизаги муносабатлари ушлаб туради, бошқача айтганда, қолипловчи воқеа мазмуннинг бадиий зирҳини ташкил этади. Шу, қолиплаш удумининг бизнинг сафаримиз шакл ва мазмунига даҳли борлигини эътироф этмоқ тўғри бўлади. Зеро, Салоҳиддин Умаров ва гуруҳ аъзолари буюк Соҳибқирон ўтган йўллари тўлароқ қамраб олиш мақсадида ана шу кўҳна усул — қолиплашдан фойдаланган эдилар. Бунинг маъниси шундай: Амир Темур бўлган жойларни Қашқадарёдан бошлаб, шу жойда хотималашга келишиб олинганди.

Биринчи давра Амир Темур туғилган маскан — Шаҳрисабз навоҳисида у билан боғлиқ жойларни кўздан кечиришни ўз ичига олган бўлса, саёҳатнинг иккинчи навбати Туркистонни қамраб эди. Ниҳоят, учинчи даврада Амир Темур таржимаи ҳолида мураккаб ўрин тутувчи Хоразм билан яқун топиши кўзда тутилганди. Хотима эса Чироқчининг тоғли жойлари, Тарағай қишлоғини, улуғ Соҳибқирон ва унинг авлодларининг қадамжойларини зиёрат қилишни мўлжалга олганди.

Мана, насиб этиб, саёҳатимизнинг учинчи давраси яқунлари ҳақида сўзлаш фурсати етди. Учинчи сафаримиз¹ Хоразмда Амир Темур билан боғлиқ бўлган тарихий жойларни кўздан кечириш мақсадида уюштирилган эди. Туркистондан қайтиб келгандан сўнг, икки ҳафта давомида саёҳат натижаларини таҳлил этиш билан банд бўлинди. Туркистон сафари муваффақиятли ўтди. Техника панд бермади. Лекин олдинда Хоразм, Кўҳна Урганч турарди. Бу қарийб минглаб чақирим масофа деган гап эди. «Раф»ни сафарга ҳозирлаш, созлаш жуда зарур эди. Атайдан машина таъмири ҳақида гапираётганимиз бежиз эмас. Узоқ йўл, ёзнинг июлнинг охири, августнинг бошларида иссиқнинг авжига чиқиши машаққатлар туғдириши аниқ эди. Бироқ, йўл қийинчиликлари тасаввур қилганимиздан минг чандон ошиб тушди.

Акбаржоннинг ўрнини эгаллаган ҳайдовчимиз Хушвақт тажриба ва маҳоратда беназир йигит экан. Шунга қарамай...

Салоҳиддин уйга қўнғироқ қилиб, эрталаб 7 да тайёр бўлиб туришни сўраганди. 1994 йил 29 июль куни эрта-

¹ «Армонли ўтмир 1»: қирғисини — П. Р.

лаб барвақт туриб сафар жабдуқларини ҳозирлаб қўйганимизга қарамай, соат миллари ўн, ўн бир бўлганда ҳам «Раф»дан дарак бўлавермади. Бундай ҳолатда ҳар хил гумонларга борма қолмайсан, киши. Бевозталиқ хуруж қилиб турган пайтда, айна тушда сафар машинамиз дарвоза олдида тўхтади. Ҳамроҳларимнинг юзида ташвиш аломатлари кўриниб турарди. Баҳромжон Шаҳрисабздан тонг вақти йўлга чиққанларини, икки марта гилдирак ёрилиб, захира гилдираксиз келганликларини айтиб қолди. Ғалати томони шундаки, мудом олд ўнг гилдирак панд берган. Салоҳиддин ўйловга ботиб, энг яхши уста — «немис» лақабли таъмирчининг олдига боришни таклиф қилди. Бордик. Етмишни қоралаган бардам уста бува ниятимизни билганидан сўнг, бошқа ишларини йиғштириб, астойдил ёрдамга ошиқди. Сўнг, захира гилдирак ҳам ҳозирлаб, йўлга тушдик.

Хоразм сафаримиз қатнашчилари асосан аввалги кишилар эди. Фақат Шамси ака Бозоров қўшилди. Ҳусан Амиркулов бу гал боролмай қолди. Жуда ачиндик. У йўл бўйида бизни кутиши керак эди. Пешинга қадар кечикканимиз боисидан у киши олдида жуда хижил бўлиб қолдик. Наилжлик оқибатида дилкаш ҳамроҳимизсиз кетдик.

Косон темир йўли ўтар жойига етганимизда азбаройи иссиқнинг зўрлигидан яна олдиндаги ўнг гилдирак портлаб ёрилди. Ҳаммамизнинг дамимиз ичимизга тушиб кетди: захира гилдираксиз Бухорога етиш ҳам кўзга кўринмасди. Орқага қайтиш керакми? Бу кўндаланг саволни Муборакда ҳал этишга қарор қилиб, жўнадик. Муборакка етиб келганимизда ҳоким муовини Б. Чоршанбиев кутиб олди-да, ҳокимнинг зарур иш билан юрганлигини маълум қилди.

Муборакликлар экспедицияни жуда барвақт кутган эдилар. Шамси ака қўнғироқ қилиб, уларни огоҳлантириб қўйгани яхши бўлган экан. Муовин гуруҳни сардобага бошлади. Туман худудида бир қанча тарихий обидалар бўлиб, шуларнинг бири сардобадир. Ҳажми нисбатан кичикроқ бўлган бу сув сақлагич атрофи ободонлаштирилибди. Асфальт йўл чиқарилган, шинам чойхона тикланибди. Тушликни сардобани обдон кўздан кечиргандан сўнг, шу чойхонада қилдикда Занжирсаройга отландик. Бир пиёла чой устида Б. Чоршанбиев билан вазиятни муҳокама қилиб олдик: захира камерасиз бир қадам юролмасдик-да, ахир. Муовин, инсоф билан айтиш керакки, катта одамгарчилик қил-

ди. Кун кеч бўлиб қолган, ҳамма ишдан кетган, шундай пайтда ямоқчи, камера, гилдирак, кўтаргич топиш осон иш эмасди. Занжирсаройга бораётирмиз-у, сафар давом этадими, ёинки, Муборак билан ниҳояланадими, деган савол юракни кемирарди.

Занжирсарой сафар режасидаги асосий манзиллардан бири эди. Бу қадимий, кўҳна шаҳар фан оламига яқингинада бўй кўрсатди. Занжирсарой номи эндиликда кўпчиликка яхши таниш. Бу обидани топиш ва тавсиф қилиш осон кечмаганлиги ҳам маълум. Улкан тарихчи олимлар уни сўнгги мўғул хони Қозонхоннинг қасри, қароргоҳ шаҳри сифатида талқин этган бўлсалар-да, ўрнини аниқ кўрсатиб ўтмаган эдилар. Занжирсарой, ҳатто, афсонавий шаҳар, аслида бўлмаган, деган қарашлар ҳам йўқ эмасди. Тасодифми ёхуд омад, нима бўлганда ҳам, Занжирсарой ҳақидаги дастлабки фикрларни ушбу сатрлар муаллифи (Жумакул Қурбонов билан) айтишига тўғри келган эди.

Вақтида «Амир Темур туғилган жой ёхуд Занжирсарой қиссаси» номли рисолада форсий ва туркий «Темурнома»ларда айтилган фикр — Амир Темурнинг Занжирсаройда, Амир Жоку кўшида туғилганлиги эълон қилинганда, бу фикр ҳам қизиқиш, ҳам раддияларга сабаб бўлган эди. Шундай бўлиши табиий ҳол эди; «Темурнома»лар ўтмишда халқ ўртасида кенг тарқалган ва машҳур бўлган эса-да, собиқ шўро салтанати йилларида бу китоблар қатағон қилинган, ундан омма эмас, олимлар ҳам баҳраманд эмас эдилар. «Темурнома»лар билан таниш кекса авлод учун Амир Темурнинг Занжирсаройда туғилганлигини айтиш ҳеч бир ҳайратландиган кашфиёт эмас эди. Қизиғи шулки, айрим муаллифлар «Темурнома»лардаги ана шу фикрни рисола соҳибларининг фарази ёки, шунчаки, чўпчак, деб баҳолашдан тортинмадилар. Бу ҳақда фикр юритган таниқли олим Бўрибой Аҳмедов, жумладан: куйидагиларни ёзган эди: «Темурнома»ларнинг тарихий асар эмаслиги тўғри, лекин бундай асарларда ҳам эътиборга молик айрим маълумотлар учраб туради. Шу боисдан уларни «тарихий асар эмас» деб бир четга суриб қўйиш ҳам тўғри бўлмаса керак. Лекин, фақат нақл-ривоятлардан иборат бўлган асарга таяниб, тарих хусусида ҳукм чиқариш бир қадар хатарли. Шу боисдан Сизни, ҳазрати олийлари, Занжирсаройда туғилган, деган даъво билан чиқувчилар афтидан Салоҳиддин қорининг «Темурнома»сида («Чўлпон» нашриёти, Тошкент, 1990, 45-бет)

келтирилган қудуқ воқеасига асосланганга ўхшайди. Шу қудуқ воқеаси ва кекса отахонларнинг айтганларига қараб «Занжирсарой мана бу ерда эди», деб айтиш ҳам кўп тўғри бўлмаса керак. Чўлда нима кўп — қудуқ кўп, қадимги одам макони — эски манзиллар кўп. Занжирсарой Поён Равшанов ва Жума Курбонов тахмин қилган жойдами ёки бошқа ердами буни фақат асл қўлёзма манбалар ва археолог олимларимиз айтиб беришлари мумкин» («Мулоқот», 1992, 9—10-сонлар, 55-бет).

Рисола нашр этилгандан сўнг, Занжирсарой атрофидаги баҳс-мунозаралар янада қизғин тус олди. Кимдир унинг танқиди билан, кимдир эса Амир Темур туғилган «янги жойлар»ни излаш билан машғул бўлиб кетди.

Хўжа Илғор ва Занжирсарой Амир Темур тарихида ўзига хос ўрин тутаяди, албатта. Ибн Арабшоҳ Хўжа Илғорни Темур туғилган жой деб нисбат берган, шунинг ўзи бу қишлоқнинг тарихийлик касб этишига кифоя қиларлиқдир. Занжирсарой эса Темурийлар давлатининг ибтидоси, барлос уруғининг сўнгги кучли манзили. Қозонхон ҳам футурдан қолган мўғул салтанатини сақлаб қолиш ниятида Амир Жоку кўним топган барлослар ёнида пойтахт тиклашни лозим билган эди. Занжирсарой нафақат Амир Темур таржимаи ҳолида, умуман Ўрта Осиё тарихида алоҳида ўрин тутувчи шаҳар сифатида аҳамият касб этиши билан ажралиб туради.

Занжирсарой ҳақидаги чиқишлардан сўнг республика қадимшунослари бу кўҳна обида билан қизиқиб қолдилар. Шукронаки, бизнинг даъвомиз пуч эмаслиги аниқ бўлди. Маломат тошлари беҳуда отилганлиги билинди. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетида қадимшунос олим А. Раимқулов «Тупроқ остидаги шаҳар» деган кўламли мақола билан қатнашиб, Занжирсарой чўпчак эмаслигини далиллар билан асослаб берди. «Буюк ипак йўлидаги Марказий Осиё шаҳарлари» (1994) деган китобда қадимшунослар А. Раимқулов ва Т. Худоёровлар Занжирсаройни Чигатой улусининг марказий шаҳри, пойтахти деб таъриф қиладилар. «Занжирсаройнинг жойлашган ўрнини ва қолдиқларини топишда қашқадарёлик олимлар Поён Равшанов ва Жума Курбонларнинг хизматлари жуда катта бўлди. Занжирсарой харобалари ҳозирги Қашқадарё вилояти Муборак тумани Кўҳнашаҳар қишлоғининг ғарб томонида жойлашган. Занжирсаройнинг умумий майдони

16 га бўлиб, квадрат шаклига эга. Мана шу 16 га майдон томонлари роппа-роса 400 м, қалин пахса девор билан ўраб олинган. Ёдгорликнинг қоқ марказида тўрт томонида тўртта дарвоза бўлган ва уларнинг ўрни ҳозиргача яхши сақланиб қолган. Ёдгорликнинг қоқ марказида томонлари 75x70 м ва баландлиги 2,5—3 м бўлган тўртбурчаксимон тепалик бўлиб, унинг юзасида кўплаб пишиқ гишт парчалари сочилиб ётади... Тепаликда олиб борилган қазилма ишлари натижасида бир нечта хоналарнинг қолдиқлари очиб ўрганилди. Хоналар деворлари квадрат шакли пишиқ гишдан бунёд этилган. Уларнинг полига ҳам пишиқ гишт ётқизилган. Деворлар ва пол «қир» деб аталувчи қоришма билан сувалган. Хоналарни қазилма жуда кўплаб кул қатламларига дуч келинди, деворларда ва поллар юзасида куйинди излари яққол кўзга ташланиб туради. Бу ёнғин излари Занжирсаройнинг ёнғин оқибатида вайрон этилганлиги тўғрисидаги «Зафарнома»да келтирилган маълумотларни тўла тасдиқлайди». Бу сўзлар қадимшунос олимлар А. Раимқулов ва Т. Худоёровларнинг юқорида зикр этилган китобида берилган «Занжирсарой — Чигатой улусининг маркази» деган мақоласидан (57—58-бетлар) олинди.

Занжирсарой... 16 таноблик майдон Муборакнинг ғарбий этакларидаги жулғунзорлар орасида яққол кўзга ташланиб туради. Мураббаъ шакли пахса деворнинг чўкиб қолган қолдиқлари ўрталикдаги қаср харобасини ўраб олган. Кўҳнашаҳар олдидан Занжирсаройга бинойидай йўл олиб борилибди. Йўлнинг бир қисми ҳали тупроқ, асфальт тўшалмаган. Шарқий дарвоза олдида тўхтаимиз. Рисолани ёзган вақтимизда бу жойни Нўширавони одил қалъаси деб таъриф қилгандик. Қадимшунослар 1387 йилда Тўхтамиш олов қўйган қаср ўрни — Занжирсарой шу деб асосладилар. Қудуқ бу жойдан анча олисда. Қадимшунослар Занжирсарой атрофида бир неча қасрлар бўлганлигини далолат этмоқдалар. Эҳтимол, қудуқ бор деб тахмин қилинган жой Амир Жоку қўши бўлиб чиқар. Буни келгуси изланишлар кўрсатади. Занжирсаройга дастлаб келган пайтимизда — 1992 йилда бу жойда улкан тупроқ уюми ястаниб ётарди. Қадимшунослар кўҳна обиданинг шимолий кутбини очиб тозалабдилар. Жуда катта қаср пойдеворининг одам белидан келадиган харобалари диққатни жалб этади. Чекка қанотдаги хона таглиги ташновни эслатади. Бино ўртасида сув йиғилиб тушадиган

обрез бор. Бу хилдаги обрезларни Самарқанд мадрасалари ҳовлисида кўриш мумкин. Б. Чоршанбиевнинг айтишига қараганда, ташнов тагига 12—13 метрлик чўп ҳам етмаган. Шунчалик чуқур сувкетгич нимага керак бўлдийкин?! Эҳтимол, қаср тагида сув оқиб кетадиган ва дарёга бориб қуйиладиган лаҳм қовланганмикан?! Ҳарҳолда, бу хонани кимдир ҳаммом деди, кимдир бошқача изоҳлади, хуллас, бир ечимга келиш мумкин бўлмади. Эътибор қилинса, тоғора, совун қўядиган ўринлар ажралиб тургандек бўлади.

Занжирсаройда сайёҳлар баҳсига айниқса цемент янглиғ сувоқлар сабаб бўлди. Юқорида қадимшунослар Занжирсарой биноси поли «қир» деган қоришма билан сувалганлигини очиқ айтган эдилар. «Қир» қоришмаси одатда оқ рангли бўлиб, сардобалар гиштини теришда, баланд иморатлар қурилишида кенг қўлланган. Занжирсаройда бу қоришма нечундир кўк рангли, худди цементни эслатарди. Владимир Сосниц, масалан, Занжирсаройнинг то яқинларгача (яъни цемент ихтиро қилинган даврларгача) фаолият кўрсатиб келганлигини ўзича тахминлади. Геолог Тўйчибек унинг фикрига мутлоқа қўшилмади. У Занжирсарой жумбоқларидан бири худди шу қоришма билан боғлиқ эканлигини дангал айтди. Ҳақиқатда қадимшунослар, кимёгарлар бу қоришманинг — модданинг нима эканлигини, таркибини аниқлашар, албатта. Лекин, гап шундаки, Занжирсарой вайрон этилгандан сўнг, яъни 1387 йилда мўғул хони Тўхтамиш уни ёқиб юборгандан кейин бу қасрда ҳаёт тўхтаган. Қозонхон саройи бутунлай вайрона ҳолига келган, унинг осмонга бўй чўзган нилий пештоқлари ер билан битта бўлган.

Занжирсаройнинг вайронлик даражаси шул қадарки, пишиқ гишталар худди пичоқ билан тўғралгандек ёки болға тагига олингандек чил-парчин ва майда бўлиб кетган. Бомба билан ҳам бу хилда эзиб ташлаш мушкул бўлса керак. Бу, энди, Амир Темурга нисбатан, унинг шаҳар-қишлоқлари ва аҳолисига нисбатан қаҳр-ғазабнинг жиловланмаган, ёввойи даҳшати оқибати бўлса, ажаб эмас.

Ўтрор фожеасининг яна бир кўриниши Занжирсаройда юз берган, дейиш ўринли бўлади. Амир Темур Кавказда эканлигидан фойдаланган Тўхтамиш аламзада амирлар билан тил бириктириб, Бухорога ҳужум бошлаган. Бухорони ололмаган мўғул хони Занжирсаройга ўт қўйиб, уни талаган, одамларни қирган. Тўхта-

миш номатқулчилиги «Зафарнома»да ачиниш билан талқин этилган. Тўхтамиш, шубҳасиз, Занжирсарой қасрининг кулини кўкка совуриш билан чекланмай, шу атрофдаги манзилларни ҳам аяб ўтирмаган. Занжирсарой қасрининг харобасини кўздан кечирган киши қават-қават кул қатламларини кўриб, бу жойда юз берган ёнғин кўламини чамалай олади.

Занжирсарой қасри пишиқ ғиштдан қурилган ва сирли кошинлар билан безатилган бўлган. Эзилиб ётган кошинлардан териб оламиз. Нилий, оқ ва сариқ рангли мозаик кошинлар бўлаклари оёқ остида сочилиб ётади. Қадимшунослар Занжирсаройнинг Чигатой улуסי пойтахти эканлигини далиллашар эканлар, бу жойда бир неча йўлдош шаҳарчалар бўлганлигини ҳам эътироф этадилар. Биз ўйлаганимиздек, Занжирсарой ёйдоқ чўл ўртасида сўппайиб турган биргина қаср бўлиб қолмасдан теварак-атрофида мустақкам шаҳарчалари бўлган, маданият ва иқтисодиёти юксалган марказ даражасига кўтарилган. Афсуски, Занжирсарой ҳақида ҳали жуда оз нарсаларнигина биламиз. Вақти келиб, қадимий шаҳар тарихи муфассал тадқиқ этилиши аниқ, бунга ишонамиз.

Кеч тушиб қолган пайт Бухоро йўлига чиқиб, узоқ тўхтаб қолдик. Заҳира ғилдирак бўлмаганлиги сабабидан сафарни шу ерда тўхтатамизми ёки...? деган масала кўндаланг бўлиб турарди. Ҳоким муовини кўп ҳаракат қилди. Охири, бир камера ва кўтаргич топиб бериб, бизга оқ йўл тилади. Шофёримиз Хушвақтнинг вақти хуш эмас эди — унинг кўнгли ғилдираклардан тўлмасди. Шунга қарамай, оқсоқолларимиз, айниқса, Иззат ака ва Шамси акалар эътирозли фикрлар бўлишига қарамай, Бухорога қадар борайлик-чи, таниш-билишлар, дўст-қадрдонлар бор-ку, деб тадорик бердилар. Таассуфки, ўша оқшом Бухорога етолмадик...

Қаровулбозорга кириб келишимиз билан тагин ўша — маълум ва машҳур олд ўнг ғилдирак ёрилиб кетди. Бу сафар биратўла ғилдирак ҳам яроқсиз ҳолга келди. Ҳаммамизнинг ҳафсаламиз пир бўлди. Боя, Муборакда орқага қайтишга унамай, саркашлик қилганимиздан хуноб бўлиб қолдик.

Оқсоқолларимиз Қаровулбозор тумани ҳокимлигига бир амаллаб етиб олишни таклиф қилдилар. Дам тутмайдиган ғилдиракни шишириб, бир чақиримлик масофани босиб ўтдик. Кечки пайт, шанба оқшоми ҳокимликда ким ҳам бўларди. Йўқ, бахтимизга бир оз-

дан сўнг ҳоким муовини Қаям Норов келиб қолди. Қаямжон дилбар йигит экан. У ёққа олам югуртирди, бу ёққа киши чоптирди, қани эди мурод ҳосил бўлса. Туманда 7 минг киши бўлиб, раҳбар ходимларнинг аксарияти Бухородан қатнар экан. Кўпчилик омонат ётоқхоналарда тунаб ишлар экан.

Муборакка қилинган кўнғироқдан умидимиз катта эди. Шамси ака имкони бўлса машинани алмаштириш масаласини ҳам илтимос қилди. Жуда бўлмаса, бир филдирак ва камера юборишларини тайин қилди. Шу кеч ишчилар ётоқхонасида тунаб қолдик. Баҳромжон, Тўйчи ва Хушвақтни демасак, қолган сафарчиларнинг ҳаммаси Қаршининг иссиғида суяк қотирган кишилар эдик. Биродарлар, Қаровулбозорнинг иссиғини кўрмабсиз, тандирга тушмабсиз. Кечки вақт нафас олиш қийин бўлиб, ўзимизни кўйишга жой тополмай қолдик. Бир қултум сув мисли оби замзам бўлиб туюларди. Садағанг кетай пашшаларни демайсизми? Тўйчининг сўзи билан айтсам, ҳар қайси кабутардек келадиган пашшалар туни билан уйқу бермади. Ювиниш хонасида, ҳайрият ҳамки душ бор экан. Бир амаллаб тонг отдирдик. Кўзни очиб тагин ҳокимият биноси олдида кўкардик. Сафар, сафар... Хоразм деб йўлга чиқиб, Қаровулбозорда қолиб кетишимиз қандоқ бўлди?! Ҳазиллашиб, буюк бобомизнинг Хоразмни забт этиши ҳам осон кўчмаган, неча бор қийналиб кўшин тортган деб ўзимизга тасалли берамиз.

Қаровулбозор туман ҳокими Ҳикмат Жумаев. Қаямжон Норов сидқидилдан ёрдам кўлини чўздилар. Бир автокорхонанинг бузуқ «Раф»и филдирагини олиб бердилар. Шу вақт Муборакдан яп-янги «Раф» келиб қолди. Жуда қувондик. Мисли денгиз ўртасида қолган кишиларга қутқарув кемалари етиб келгандек бўлди. Биз қийналганимиздан эмас, сафаримиз амалга ошмай қолишидан жуда-жуда хавотирда эдик.

Амударёдан чиқарилган, дақиқада 300 куб-метр сув оқадиган наҳр бўйида қурилган хушҳаво чойхонада тамадди қилиб, қаровулбозорликлар билан хайрлашдик. Муборакдан келган машинани изига қайтариб, кўнгил тўқлиги учун унинг заҳира филдирагини олиб қолдик. Олдимизда Бухоройи шариф ястаниб турарди. Шаҳарга етмасдан сал бурун, чапга қайрилиб, ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд марқадини зиёрат қилишга тушдик.

Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари ислом оламининг мўътабар арбобларидан бўлиб, Амир Темур даврининг

буюк уламози эди. Бу буюк зотнинг асл исми шарифи Муҳаммад ибни Муҳаммад Бухорийдир. Хожа Абдулхолиқ Фиждувоний ва Амир Сайид Кулол (Шамсиддин Кулол) тарбиятини олган бу улуғ машойих ислом оламида ўзининг ҳаётбахш қарашлари билан довруғ тугган эди. Таассуфки, Амир Темур ва Баҳоуддин Нақшбанд муносабатлари ҳақида илмий-тарихий манбаларда деярли ҳеч нарса айтилмайди. Бу йўқликни яна «Темурнома»лар тўлдиради, дейиш мумкин. «Темурнома»ларда Бухорода Амир Темур ва Хожа Баҳоуддин Нақшбанднинг учрашуви, ҳазратнинг Амир Темур ишларига ривож бериши ва истиқболни каромат қилиши хусусида ривоятлар келтирилади...

1996 йили Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратларининг маъракаси Ўзбекистонда кенг нишонланди. Унга Шарқнинг ҳамма буржларидан мўътабар шахслар келдилар, зиёрат қилдилар. Матбуотда Хожа Баҳоуддин Нақшбанд тўғрисида жуда кўп ёзилди, тариқати ва унинг халқчил асослари очиб берилди. Зеро, улуғ машойихнинг халқ қалбидан асрлар давомида ўрин тутишида худди шу жиҳат — исломни халқчиллаштириш, умум манфаати йўлига буриш руҳи асос бўлган, десак янглишмаймиз. Баҳоуддин Нақшбанд устоди Абдулхолиқ Фиждувоний қарашларини ривожлантириб, ҳар кимнинг тирикчилик манбаи ўзининг, фақат ўзининг ҳалол меҳнати бўлиши керак дейди. Унинг ўзи ҳам оддий касбчилик орқасидан кун кечиради, таъмани лаънатлайди. Бу хилдаги олижаноб қарашлар бугунги кунда, ҳалол ва ҳаромдан ҳазар қилмайдиган каслар топилиб турадиган даврда янада муҳим аҳамият касб этмай қолмайди.

Улуғ машойих маъракаси муносабати билан обида мажмуи ниҳоятда орасталик ила таъмирдан чиқарилибди. Бир вақтлар фақат Москва ва Ленинград метросига ишлатиладиган Ғазфоннинг нафис, тароватли мрамари бинолар ичларига тўшаб чиқилибди. Дид билан қурилган янги иморатлар кўҳна ёдгорлик манзарасини янада очиб юборибди. Хуллас, халқимиз меъморчилигида қадим анъаналаримиз давом этаётганлигига имон келтириб, фахр туйдик. Оққан ариқ оқмасдан қолмас, деган нақл нечоғлиқ ҳақ эканлигига яна бир қарра амин бўлиш мумкин.

Баҳоуддин Нақшбанд обидалари мажмуасини кўздан кечириб бўлгач, Хоразм йўлига чиқдик. Қалбимизда ўзгача бир ғурур, фахр тўлиб-тошган эди. Яқинги-

нада бу мўътабар жойлар қаровсиз ётганлиги, иморатлар бузилиб, қулаш олдига келиб қолганлиги қаёқда-ю, унинг астойдил таъмир этилиши, авлодларга етказилиши учун қайғурилиши, эл келиб-кетиши учун очиб қўйилиши қаёқда?! Халқимиз муқаддас руҳларни — ўзининг буюк фарзандларини сира унутмаган. Қатагон йилларида ҳам, ислом қийин-қистокқа олинган мавсумларда ҳам улар руҳига сиғинган, ўзининг тўлган юрагини шу мазорларда бўшатган. Эътиқодни қонун билан таъқиқлаб, уҳдасидан чиқиб бўлмас экан.

Нақшбанд ҳазратлари марқадини зиёрат қилиб юрган бир ватандошимизни шу ерда учратиб қолдик. Бу киши Саудия Арабистонидан келган Комил Аҳмад Туркистоний жаноблари эди. Кучоқлашиб кўришдик, ҳолаҳвол сўрашдик. Комил Аҳмад Туркистоний Жидда шаҳрида, шаҳар бозори ёнида истиқомат қилар экан. У, Жиддага йўлимиз тушса, сидқидилдан кутажанини айтиб хайрлашди.

Баҳоуддин Нақшбанд марқади ободончилигига берилаётган эътиборни Хожа Аҳмад Яссавий мақбарасида олиб борилаётган ишлар билан қиёс қиламиз. Шукрки, нима бўлганда ҳам биз ўтмишга, қадимий обидаларимизга, ўтган бобокалонларимиз руҳига ихлос қилишда, эъзоз этишда анча олдинда эканмиз. Зотан, ўтмишини унутмаган эл келажагидан хотиржам бўлиши тайин. Шундай ўйлар билан Газли томон олиб борувчи йўлга тушамиз. Машинамиз Қаровулбозордан буён панд бергани йўқ. Кўп ўтмай Бухоронинг шаҳар ва қишлоқлари бирин-кетин орқада қолиб, бепоён саҳро, жулғунзорлар уммони бошланади.

Саҳро... Табиатнинг мўъжизавий унсурлари ниҳоятда кўп. Ўрта Ер денгизида бир ой сузганимизда, «ё раб, бу курраи замин фақат сувдангина иборатми?», деган хаёлга борган эдик. Ёш элликдан ошиб, биринчи даъфа Хоразмга отланишимиз. Бу вилоятларга ҳеч йўлимиз тушмаган эди. Мана, кўзни илаштирмай олдга интилаётган «Раф»нинг ойнасидан орқада липиллаб қолиб кетаётган қум барханларини кўриб, «ё раб, курраи замин фақат қумдангина иборатми?», деган хаёлга эрк берамиз.

Сафар иштирокчиларининг ҳаммаси ишимизнинг хайрли бўлганидан мамнун эдилар. Аввало, улуғ Амир Темур юрган йўллардан ўтиш савоб ва тарихий аҳамиятга молик бўлса, сўнгра, юртимизнинг олис пўчмоқларини кўришга бўлган интилиш буй бераётганли-

ги бунга боис эди. Хоразм сафари куни кечагина «техник сабабларга» кура даст бермаслиги аниқ бўлиб қолган эди. Сафаримизни Амир Темур руҳи қўлади, Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари кушойиш қилди, деб қаттиқ ишондик. Неча юзлаб чақирим масофани босиб ўтсак ҳамки, машинамиз бирон шикаст кўрмади. Бўлмасам, Хоразм йўлига, чиққанимиз шу кунлар — июлнинг сўнги кунларида иссиқ ҳаддан ташқари кучайган, нафас олиш ҳам қийинлашган эди.

Руҳлар тетик эди. Раҳматли Иззат ака хомуза қилишга йўл қўймайди, ҳаммани гапиртиришга интилади. Сафар чоғида кутилмаган, фавқулодда янги нақлларга, теша тегмаган латифаларга дуч келасан. Сафарда сохта гапириб бўлмайди. Нечундир, ҳамма бир жону бир танга айланади. «Кемага тушганнинг жони бир», деган ҳикмат ҳам, эҳтимол, шундан келиб чиққандир. Шундай қилиб, буюк бобокалонимиз неча бор ўтган йўлдан елиб бормоқдамиз. Қуёш ётоғига шошилиб бош қўйганда, Саримой қишлоғига етиб келдик. Саримой Амударёнинг ўзани ғоят торайиб келган жойда ўрнашган қишлоқ. Шу ердан дарёдан кўтарма қилиниб газ қувурлари олиб ўтилган. Мўъжазгина осма кўприкдан Хоразмга ўтилади. Фақат енгил машиналар сиғадиган кўприк қаттиқ кўриқланади.

Амударё. Туркий аждодларимиз бир замонлар «Ўкуз» — энг катта сув, энг улуғ дарё деб атаган улуғ наҳр, сенинг бўйингда бир неча дақиқа тўхтаб, ўй сурамиз. Буюк Соҳибқирон Туркистон жипслиги, бирлиги деб сендан неча бор кечиб ўтган. Хоразмни — она тупроқнинг бир бўлагини мўгулпараст сўфийлар авлодидан тортиб олгунича у қанча изтиробларни бошдан кечирмаган. Яхшиси, бу ҳақда навбатдаги ҳикоямизда сўз юритсак.

ХИВА

Саримойдаги Амударё осма кўпригидан ўтиш, ҳарқалай, осон кечди. Ушбу ҳудуд Туркменистонга қарашли. Бинобарин, кўприкни туркман соқчилари муҳофаза қилади. Бориб-келиб юрган кишиларнинг айтишича, кейинги йилларда кўприкдан ўзбек фуқароларининг ўтиши қийинлашиб қолган. Инсофли соқчилар турганда, иложини қилиб ўтиб олиш мумкин экан. Йўқ, бахтимизга кўриқдан ўтишимиз ўннга бошқарилди. Кунлик хизматни тутатиб Хоразмга қайтиши керак бўлган

ички ишлар хизмати ходими Октябрь Каримов бизга дуч келиб қолди. Ҳойнаҳой, бу тасодифмиди, ёинки, муқаддас руҳлар қўллаб-қувватлашимиди, айтиш мушкул, Октябрь Каримов йўлимизни равон қилди. У кўприкдан олиб ўтибгина қолмай, Урганчга қадар йўл бошқарувчи юмушини ҳам ўтади. Ички ишлар хизмати ходимлари орасида ҳам шундай одобли, ҳурмат-иззатни биладиган кишилар борлигидан қувониб кетдик. У Хоразмдан келиб, шу ердаги постда навбатчилик қилиб қайтар экан. Магар у дуч келмаганда ўша куни Амударё бўйида тунаб қолишимиз ҳеч гап эмасди. Кечи билан кўприкдан машина ўтказилмас экан-да.

Тўямўйин сунъий денгизнинг қирғоқлари ортда қолади. Кўп ўтмай тун зулматини пора-пора қилиб турган чироқлар кўзга ташланади. Бу — Хоразм ҳудудининг бошланишидаги қишлоқлар. Чилонғу, Питнак, Мухомон аҳоли манзилларидан ўтиб борамиз. Ҳуфтондан ошганда Мухомон қишлоғига етиб, йўл бўйидаги бир дарвоза олдида тўхтадик. Уй соҳиблари мол-қолини саранжом қилиб, энди таомга ўтиришган экан. Чанқаб кетган йўловчиларга қудуқдан сув тортишди. Ёйма юпқа нон улашилди. Йўлдош ака деҳқон киши экан. Уйнинг чала жойлари шундоқ кўриниб турибди. Очиқ юзли уй соҳиби бизнинг мақсадимизни билиб, оқ йўл тилади, астойдил меҳмон бўлишга ундади. Йўл юрганнингда яхшиларга дуч келиш қандай яхши-я. Бундай пайтлар қадр-қиммат, одамийлик моҳияти нечоғлик баланд эканлигига имон келтирасан киши.

Нақ ярим кечада Урганчга етиб келдик. Вилоят ҳокимлиги биноси олдида тин олдик. Оқсоқолларимиз ҳокимлик навбатчисига учрашиб, «Жайхун» меҳмонхонасида жой банд қилинганлигини аниқладилар. Замоनावий услубда қурилган «Жайхун» ғоят шинам, фусункор қурилган экан. 605-хонада Иззат ака билан жойлашиб, шохона уйқуга чўмдик. Қаровулбозорда кечган азоблар хордиғи ҳали чиқмаган эди-да.

Хива билан Урганч ораси унча узоқ эмас, мисли Қарши билан Ғузордек экан. Хивада бизни Иззат аканинг қадрдон дўсти Машарип Раззоқов кутиб олди. Унинг одмигина уйида чойга ўтирдик. Шу пайт Хивага туташ Бобожон Нуриллаев номли хўжалик раиси Қадамбой ака келиб қолди. Унга ҳам бизнинг ташрифимиз ҳақида хабар қилинган экан.

Машарип ака кўпни кўрган, раҳбарлик лавозимларида ишлаган киши. У вазир муовини бўлган, олим.

Машарип ака билан сафаримиз мақсади ҳақида гурунг қиламиз.

Амир Темур Мовароуннаҳр ҳокимиятига эришгач (1370), бу мамлакатнинг бирлиги учун кураш олиб боради. Бу қийин, ўта машаққатли ишда унга нафақат курол, шу билан бирга, ақл, донишмандлик, илм-фан аҳли ва дин намояндалари ҳам беназир кўмак берадилар. Зеро, фаросатли эл ҳамиша Ватаннинг бир-бутунлиги, жипслиги учун қайғурган. Амир Темур салтанатининг дастлабки ўн йиллигида мўғуллар ва Хоразмни эгаллаб турган сўфийлар сулоласига қарши қилган юришлар асосий ўрин тутиши яхши маълум. Ҳозирга қадар илмий-тарихий асарларда Амир Темурнинг Хоразм юришлари ўта салбий буёқларда тавсиф этиб келинади. Лекин бу юришларнинг Давлат ва Миллат манфаати нуқтаи назаридан амалга оширилганлиги атайин унутилади. Зотан, Хоразмда ҳукм сураётган мўғулпараст (Амир Темурни эмас, мўғулларни — Чингиз авлодини ёқлаш) сўфийлар сулоласи халқ оммасини эмас, ўзларининг манфаатини, алоҳида кичик давлат сифатида мўғуллар паноҳида яшаб қолишини ўйлаб, Мовароуннаҳрнинг марказлашган, кучли мамлакат бўлиши йўлида асосий тўсиққа айланиб қолганлигини англаб етмайдилар.

Амир Темур Хоразм ҳукмдорларини ўз давлатига қўшиб олиш бобида масалани тинч йўл билан ҳал этишга алоҳида аҳамият беради. Бу ишга мамлакатнинг таниқли, ҳурматли кишиларини, олимлар ва руҳонийларни жалб этади. Амир Темурнинг ҳарбий қуввати сўфийлар ва улар паноҳи мўғуллардан устун эди. Буни билмаслик мумкин эмасди. Шунга қарамай, сўфийлар саркашлик қилишда, Ватанни бўлиб ташлаш ғоясида маҳкам туришда давом этадилар. Амир Темур тинч йўл билан қўшилиш ғоясини эринмай илгари суради.

«Зафарнома»да Амир Темурнинг Ҳусайн Сўфи ҳузурига Алқа тавочини элчи қилиб юборганлиги айтилади. Амир Темур ягона давлат ғоясини муроса йўли билан ҳал этишни, бирлашиб, иттифоқликда яшашни таклиф этади. Ўз ҳарбий қувватига ишонган Амир Темур беҳуда қон тўкилишига қарши эди, ихтиёрий бўйсуниб, сўнг Хоразмни Амир Темур давлати таркибида туриб идора қилиш энг мақбул йўл эди. Ҳусайн Сўфи элчиларга «Бу вилоятни мен қилич воситасида қўлга киритганман ва уни қилич кучи билан олишга тўғри келади», деган узил-кесил жавобни айтади.

Элчилик алоқалари шу тариқа боши берк кўчага кириб, иш урушга тортиши муқаррар бўлиб қолади. Шунда «илм ва тақвосининг етуклиги, дарс ва фатвосининг фазилати билан ҳазрат Соҳибқироннинг хизматида бўлишни бошқа фахрли ишлар устига безак қилган Мавлоно Жалолиддин Кешийнинг художўйлиги ва мусулмонлиги бир кишининг ғурури касрига бутун бир юрт аҳолиси низо ва ташвиш майдонига айланишини раво кўрмади. У ҳазрат Соҳибқироннинг ҳузурига келиб, дуо ва сано расмини адо этгач, Хоразмга бориш ҳақида рухсат сўраб, Ҳусайн Сўфини турли панд-насиҳат билан гафлат уйқусидан уйғотиб, мусулмонлар хуни ва моли талофат нишони бўлмаслигига ҳаракат қилишини айтди. Ҳазрат Соҳибқирон унинг илтимосини маъқул топди ва бориш учун рухсат берди. Мавлоно Жалолиддин хайрихоҳлик юзини Хоразм томон қаратди ва ул муҳим вазифани раҳм-шафқат йўли билан ҳал этмоқчи бўлди. У ерга етиб боргач, донишманд уламо ва динпарвар пешволарга хос бўлган насиҳат ва хушмуомалалик билан сўз қотди. Низони тубдан бартараф этиш ва фитна оловини ўчириш учун кўп тиришиб, у ҳақда турли хил чиройли ўғитлар айтиб, уларнинг шоҳидлиги учун оятлар ва исботига ҳадислар келтирди. Аммо пайти бўлмагани учун нотикнинг гапдонлиги ва сўзга чечанлиги фойдали бўлмади ва натижа бермади... Ҳусайн Сўфи у айтган сўзларни қабул қилмади ва у шундай ҳақиқатгўй улуғ кишини кўргонга қамаб қўйишга журъат этди. Бу хабар ҳазрат Соҳибқироннинг қулоғига етиб келгач,

Назм:

Йиғилсин, деб буюрди Олампаноҳ,
Муборак даргоҳга тамоми сипоҳ».

(«Зафарнома», 187-бет).

Маълум бўладики, Амир Темур Хоразмни қўшиб олиш масаласини тинч йўл билан ҳал қилишга ҳарқанча уринмасин, Ҳусайн Сўфи шаккоклиги оқибатида бундан натижа чиқмайди. Аксинча, Ҳусайн Сўфи юртининг машҳур кишиларини ҳақоратлаб, уларни зиндонбанд қилади. Шундан сўнг, Амир Темур Ҳусайн Сўфи устига қўшин тортади. 1371 йилдан то 1380 йилга қадар хиёнаткор сўфийлар устига беш маротаба юриш амалга оширилади. Сўфийлар ўрдаси тамомила яқсон

этилади. Хоразм Амир Темур давлати таркибига кирди. Мўғулларнинг шимолдан ҳужум қилиш хавфига узил-кесил чек қўйилади. Туркистон ягона, қудратли давлат тусини олади. Хоразм алоҳида кичик — кўғирчоқ давлат бўлиб қолганда ҳоли не кечар эди? Мўғуллар истибдоди, мустамлакачилик давом этиши мумкин бўлганидек, қўшни давлатлар ҳужумидан боши чиқмас ҳам эди. Тарих Амир Темурнинг бирдан-бир тўғри сиёсий йўлни танлаганлигини кўрсатди. Қачонки, Хоразм мустақил давлат тусини олгач (1511), бу жойда мунтазам, ички низолар ҳукм сурибгина қолмасдан, гоҳ туркман хонларининг, охир-оқибатда эса, урус подшоҳларининг емига айланди. Парчаланган ягона давлатни Оқ подшонинг уч бошли бургути кўзини уйди, аждоҳаси комига ямлаб тортди. Амир Темур қудратли давлатни барпо этиш учун кураш олиб борар экан, бирликнинг қимматини нозик тушуниб, иш тутган эди, албатта.

Хива обидаларини кўришга ҳозирланамиз. Қадамбой ака ҳам биз билан ҳамроҳ бўлиб, Ичон қалъа томон бошлайди.

Хивага Франция раҳбари Француз Миттеран ташриф буюрган эди. Улуғларнинг қадами хосиятли бўлгани дуруст. Миттеран келишидан бурун Ичон қалъанинг эътибордан четда қолган жин кўчалари таъмир қилинибди. Ичон қалъанинг муҳташам бинолари, миноралари кўзни қамаштиради. Бу жойда улуғворлик билан оддийлик қўшилиб кетган. Қошинларнинг мураккаб жилвасига қарама-қарши ўлароқ, оддий лойсувоқдан тикланган чортоқ ҳам бўй чўзиб турибди. Бу, назаримда, яхши замонлар билан бўҳрон даврининг рамзидек.

Хоразмнинг оташқалб шоири, ўзбекнинг фахри Паҳлавон Маҳмуд мақбарасини зиёрат қилдик. Унинг қабри устида кейинчалик муаззам гумбаз қурилган. Амир Темур Хоразмга қадам қўйганда, шубҳа йўқки, Паҳлавон Маҳмуд қабри устида бош индурган. Бу буюк ҳукмдорнинг азалий одати эди. Паҳлавон Маҳмуд ўша даврлардаёқ ватанпарвар шайх сифатида машҳурлик касб этган эди. Вожабо, Паҳлавон Маҳмуд мақбарасининг кираверишдаги бурчагида мисли чақалоқ қабридек марқад думпайиб туради. Қизиқиб кўрсак, бу қабр Абулғози Баҳодирхон хоки туроби экан. Тақдир ҳукмини қаранг, шоҳ ва олим бўлган бу зот Паҳлавон Маҳмуд қабри бурчагидан паноҳ топибди. Кўпинча, шоҳлар

шайх ва шоирларга қабрлар қурдиради, бу сафир аксинча бўлибди. Хонлар ўз суягини шоир хоки билан ёнма-ён қўйишни афзал билибдилар. Абулғозий Баҳодирхон «Шажарайи турк», «Шажарайи тарокима» сингари асарлар ёзган машҳур олим, айна вақтда Хоразмнинг ёрқин истеъдодли хонларидан бири. Назаримизда, у ўзига лойиқ бўлган иззатга ноил кўрилмаган. Афтидан, Абулғози Баҳодирхон авлодининг кейинчалик оға-иничилик тахт талашларига ружу қилиши, ака-укаларнинг бир-бирини кўролмаслиги оқибатида Абулғозийга алоҳида гумбазли мақбара қурилмай қолган.

Ичон қалъадан бир олам таассурот олиб, Қадамбой аканинг хўжалигига йўл оламиз. Хўжалик Хиванинг шундайгина биқинида. Айтишларича, Хива арки қурилишига кетган жамики тупроқ шу жойдан олинган экан. Натижада кўл пайдо бўлган. Эндиликда бу улкан кўлни Фовиқкўл деб атайдилар. Фовиқкўлда балиқчилик йўлга қўйилган. Шу Фовиқкўл бўйида, шолиторлар атрофидаги чайлада кўлинг ўргулсин меҳмончилик гувоҳи бўлдик. Балиқни Хоразмчасига тўғрама қилиб қовуриш бир сабоқ бўлди. Ейимли... хазми тановули қулай бу таом ҳаммага манзур бўлди. Сўнг кўлда чўмилишга тушдик. Йўл азобини тортган сайёҳлар дили равшан, димоғлари чоғ эди. Машарип ака билан яна Амир Темурнинг Хоразм юришлари ҳақида суҳбат қурамиз. Амир Темур сўфийлар ўрдасини яқсон қилиш билан бирга, бу жойларни обод қилиш, тиклаш ҳақида ҳам ибратли ишларни амалга оширган. Хоразм билан қуда-андачилик йўлга қўйилган. Темурийлар даврида бу юртни обод қилиш доимий тус олган. Ҳатто, Ҳусайн Бойқора Ҳиротдан минглаб кишиларни Хоразмни обод қилиш учун кўчиришга амри фармон берган. Бу гаплар алоҳида суҳбатга мавзу бўларлик, албатта.

Қадамбой ака насабли раислардан. У кишининг оталари Бобожон Нуриллаев бир умр шу хўжаликни бошқарган. Хоразмда боғ барпо қилиш осон эмас. Хоразмда нима кўп «ёп»лар кўп. Бу дегани, ариқ ва наҳрлар, масалан, Хонёп — Хонариқ дегани. Ҳар қайси замонда Амударёдан ариқ ва наҳрлар чиқарилган, шўр босган, ботқоқ ерлар ўзлаштирилган. Одамлар кўчириб келтирилган.

Бобожон ота ҳам хўжалигининг машъал бўлиши учун жон куйдирган. У экиб кетган тоқлар, дарахтлар бугун шигил ҳосил бермоқда. Қадамбой акани қишлоқдошлари яқинда раис қилиб кўтарибдилар. Ўғил ҳам ота-

нинг изидан бориб, хўжаликнинг кўп тармоқли даромадини кўзлаб иш тута бошлабди. Жуда оламохун, хоразмликларга хос хушмуомала, ширин сўз бу ажойиб инсон билан тезда апоқ-чапоқ бўлиб кетдик. Ниҳоятда одми, эл бўлиб кетадиган Қадамбой ака ўзи кўкартирган боғзорга олиб борди. Ишқомлардаги анвойи узумларни кўриб ҳайрон бўлдик. Ахир, апрелнинг биринчи ўн кунлигида юз берган совуқ издиҳом боғу роғларни шип-шийдам қилиб кетганлигини билардик-да. Совуқ бу ерга айтарли зиён қилмабди. Хоразмда умуман совуққа қарши чиниқиш бор, деб ўйлаймиз...

Сафаримизнинг учинчи кунни тугаб борарди. Балиқ тутиш бобида ҳам маҳоратимизни синаб кўрдик. Баҳромжон ва Тўйчибек доим тоғу тошни кезиб юрувчи кишилар эмасми, тўрни олиб катта ҳовузга кириб кетдилар. Шофёримиз Хушвақт ҳам геологлар орасида улғайгани боис, бу ишда ҳаммадан кўра чаққонлик кўрсатди.

Машарип ака Урганчга, меҳмонхонага қайтиб кетишимизга ижозат бермади. Унинг Дишон қалъага яқин бўлган уйига яна қайтиб келдик. Шу оқшом Машарип ака билан мириқиб гурунглашдик. Хоразмда, Тўрткўлда фирқа кўмитасининг биринчи котиби бўлиб ишлаган Машарип аканинг оддий, камтарона ҳаёти, фуқароларча турмуш кечириши негадир тасаввурга тўғри келмайдигандай эди.

Машарип аканинг хонадонида тонг саҳарга қадар гурунг тинмади. Тонг оқара бошлаганда Шамси ака ҳаммамизни йўлга ундади. Хайр-хуш қилиб, Хозарасп йўли томон бурилдик. Жуда барвақт Амударё кўприги олдида ҳозир бўлдик. Дилхиралик бўлдики, буни айтмасак, ёзмасак хотиржам бўла олмаимиз... Кўприк эрталаб жуда серқатнов бўлар экан. Ким мотоциклда, ким машинада ўтиб қайтиб турибди. Бизларга эса дарвоза тақа-тақа ёпилди. Ақалли кимсан, қанақа ҳужжатинг бор, деб ҳам сўрашни эп кўрмадилар. Шамси ака, ўзбек-туркман дўстлигини пеш қилиб, койиниб бирикки сўз айтган бўлди. Қани эди, заррача таъсир қилса. Салоҳиддин куйиб-пишмасин, туркман соқчилар безбетликдан нарига ўтмадилар. Шу яқиндаги паром ишламас экан. Орамизда учта ёш бола бор эди. Улар иссиқ зўридан сулайиб қолишган. Нима қилиш керак? Рухсат олиш учун камида бир кун керак бўларкан.

Шу вақт шофёримиз Хушвақт ўзига хос кашфиёт қилди. Қоғоз халтага Қадамбой ака боғидан улашгани

узум, олма ва устига бир шиша ароқ қўйиб, қаровулхонага кириб кетди ва илжайиб чиқди. Дарвоза очилди. Ҳар хил одам бўларкан-да. Келишимизда бу кўприкдан қандай ўтган эдигу, қайтишимизда не ҳодиса юз берди. Одам оласи ичида, деб шуни айтсалар керак. Баъзи қаровулларнинг бахиллик билан иш тутиши туркман оға-иниларимизнинг ўзларига ҳам хуш тушмаса керак. Давр ўзгариб бораётир. Бироқ, азалий қўшничилик, туркийлик ҳеч қачон унут бўлмаслиги керак.

Газлига етмасдан бурун Варахша деб ёзиб қўйилган йўлкўрсаткичга кўзимиз тушган эди. Владимир Соснин билан шу жойга бир кириб ўтишни мўлжал қилиб қўйгандик. Варахшага бурилдик. Кун ниҳоятда иссиқ эди. Августнинг биринчи куни қум саҳросидан ўтган бу йўлда янада иссиқроқ бўлгандек эди. Варахша — милоддан бурун вужудга келган манзиллардан. У, эҳтимол, бизнинг Навтоқ билан тенгдош бўлса, ажаб эмас. Милоддан бурунги даврларда, ҳатто, XVI асрга қадар Қашқадарё Зарафшон билан қўшилиб Амударёга қўйган. Варахша шу ўзанда пайдо бўлган қишлоқдир. Милоддан бурунги асрларда вужудга келган маъво билан ҳар қадамда учрашавермайсан, киши. Варахшанинг тарихий қимматини ҳис қилган ҳолда, уни зиёрат қилишга жазм этган эдик. Афсуски, ниятимиз амалга ошмади. Ёқилғи камлиги, иссиқнинг баландлиги, йўлнинг узоқлиги бунга монелик қилди. Бу, мисли Кўҳна Урганчни кўрмай қайтганимиздек бўлди. Хивага бориб, Кўҳна Урганчни суриштирсак, Қадамбой айтадики, яна 450 чақирим юриш керак. 450 чақирим юришга имкониятимиз чекланган эди.

Сафарда мўлжал қилган режанинг маълум қисми бажарилса ҳам нур ало нур. Учинчи даврада Занжирсарой ва Хивани кўриш ният қилинганди. Шукрки, машаққатлар эвазига режамиз рўёбига муяссар бўлдик.

Хоразм саёҳати сира эсимиздан чиқмайди. Ўтган йил раҳматли бўлган Иззат аканинг қадрдонлари бизларнинг ҳам яқинларимиз бўлиб қолди. Уларни шаҳримизга таклиф қилдик. Учинчи давра, шу тариқа ўз интиҳосига етди...

... Вилоят ҳокимлиги ва маданият жамғармаси бўлими ташкил этган «Амир Темур юрган йўллар бўйлаб» илмий-маданий мақсадли сафарнинг икки даврасида қатнашиб, маълум хулосаларга келмаслик мумкин эмас, албатта. Қуръон оятлари ва ҳадисларда бир нарса мудом таъкидланадики, у ҳам бўлса, ҳар дуода Оллоҳ ўз

бандасига «илмимни зиёда қил», деб нидо қилишни буюради. Илм, тажриба ҳаётда сайқал топади. Китобларда, дарсликларда сийқаси чиққан гаплар кўҳна обидаларни, кишилиқ манзилларини бир бора кўз билан кўрганда тумандай тарқаб кетади. Тасаввур ўзгаради, илмга муносабат бошқача тус олади. Амир Темурни бузгунчи, мамлакатларни хароб этган даҳшатли ҳукмдор сифатида талқин қилувчи ҳукмлар — хулосалар Хожа Аҳмад Яссавий мақбараси устида қурилган муҳташам, олий шанъ гумбазли бинони кўриб, кўздан кечиргач қанчалиқ мосуво эканлиги аён бўлиб қолади. Шу жиҳатдан, бу сафарнинг илмий қиммати, амалий аҳамияти беқиёс.

Диққатни тортувчи яна бир томон шундаки, мустақиллик туфайли кишиларнинг ҳамма қатламларида ўтмишга, аждодларга, қадриятларга бўлган қарашларда жиддий мусбат ўзгаришлари сезилиб туради. Зеро, сафар гуруҳимиз аъзоларининг аксарияти турли соҳа мутахассислари — бири геолог, бири қишлоқ хўжалиқ ходими, бошқаси санъаткор, журналист, униси илм кишиси. Илм билан шуғулланувчиларга нисбатан бошқа соҳа кишилари тўқсон фоизни ташкил этади. Бу ҳам фақат мутахассислар эмас, халқимизнинг ҳамма табақаларида тарихимизга, аввола, Амир Темурга бўлган эҳтиром кучайиб кетганлигидан нишона. Буни алоҳида қувонч билан таъкидлаш ўринли. Олимларнинг тарғиботи биру, турли соҳа кишиларининг ўтмиш ҳақида сўз юритишлари, Соҳибқирон қилган эзгу ишларга баҳо беришлари бир.

Қониқиш билан таъкидлаш лозимки, Қашқадарё вилоят «Амир Темур юрган йўллар бўйлаб» илмий-маданий экспедицияси кутилган мақсадларга эришди.

СУЛОЛА

Амир Темур Мовароуннаҳрда ҳукм сурган сўнги Чигатой хони Қозон султон ҳокимияти қиёмга етган пайтда туғилади. Чигатой хонлари даврида, айниқса, Кебекхон, Тармаширин ҳокимияти пайтида Қашқа воҳасида барлос амирларининг мавқеи катта бўлган. Барлос уруғининг пешволари эса азал-азалдан Қарочор нўён авлоди сифатида воҳа идора ишларида бўлганлар. Академик В. В. Бартольднинг уқтиришича, «Темур ва Хожининг умумий аждоди фақатгина Чингизхон ва Чи-

ғатой замондоши бўлган Қарочор эди. Маълумки, Темур муаррихларидан биргина Рашиддинда фақат Чигатой лашкарбошиларидан деб айтилган Қарочорни Чигатой улусининг тўла ҳуқуқли ҳукмдори сифатида талқин этилади... Темурнинг отаси ва бобоси расмий тарихларда хусусий кишилар тариқасида зикр этилади. Кешда ҳокимият Хожи авлодига қачон ва қандай ўтиб қолганлиги ҳақида ҳеч нарса дейилмайди».

Амир Темурнинг расмий тарихлардаги шажараси Чингизхоннинг улуғ бувиси Алан Това (Аланқува) билан хотима топади. Темурнинг бобоқалони Қарочорга қадар бўлган авлодлари — отаси Муҳаммад Тўрағай, бобоси Барқол, унинг отаси Илонғирий Ижил, унинг отаси Қарочор. Демак, Амир Темур Қарочорга учинчи (ёки тўртинчи, чунки айрим асарларда Илонғирий ва Ижиллар алоҳида ҳам кўрсатилган ҳоллар бор) авлод — чевара. Амир Хожи Барлоснинг шажараси «Зафарнома»да шундай кўрсатилади: Хожи Барлос ибн Бурлаъий бин Номула бин Ясу Мунка бин Қарочор нўён. Бинобарин, Хожи Барлос ҳам Қарочорга учинчи авлод, яъни чевара ҳисобланади.

Амир Хожи Барлос билан Амир Темурнинг ёши ўртасида, афтидан, унчалик катта фарқ бўлмаган. Шарафиддин Али Яздий бир ўринда Хожи Барлосни Амир Темурнинг дўсти, деб ҳам атайди. Буни Қарочордан бошланувчи шажарада ота-боболарнинг силсиласи давомийлиги — ўзаро мутаносиблиги ҳам далолат этиши мумкин. Кеш вилояти амири бўлган Хожи Барлосни муаррих Низомиддин Шомий Амир Темурга ака, деб кўрсатади. Хожи Барлос амир Тўрағайнинг укаси бўлиб, Амир Темурга ака ёки амаки ҳисобланган.

Қарочордан бошланувчи барлос амирларининг яна бир тармоғи — амир Жоку авлоди Қарши ва унинг теварак-атрофини идора қилиб келган. Амир Жоқунинг шажараси «Зафарнома»да: «Амир Жоку бин Муборак бин Тўғон бин Қодон бин Ширға бин Қарочор нўён», деб талқин этилади. Амир Жоку Қарочорга тўртинчи насаб (бўғин) бўлиб, унинг ёши Амир Темур ва Хожи Барлосдан анча катта бўлган.

Қарочор нўён ҳақида, афсуски, тарихий асарларда жуда кам маълумот учрайди. Чингизхон даврида «муҷалко» (ҳарбий анкета) деб юритилган ҳужжат келиб чиқишини Қарочорга боғлайдилар. Лашкар бошлиқлари, хуллас, жамики катта-кичик ҳарбий бош амалдорлар фармони олийни тилхат асосида қабул қилар экан

ва бу ҳақда мучалкода қайд этиларкан. Шунинг ўзи ҳам Қарочорнинг ҳарбий назариётчи бўлганлигини англаш учун кифоя.

Амир Темур шажарасига, яъни унинг аждодлари Чингизхон мансуб бўлган Алонқувага уланиши масаласига вақтида шубҳалар билдирилган эди. Масалан, В. В. Бартольд Амир Темур авлодининг Чингизхон уруғ-аймоғига даҳли йўқлигини, тарихий асарларда талқин этилувчи қариндошлик афсона эканлигини таъкидлайди. А. Ю. Якубовский ҳам Чингизхон ва Амир Темур авлодлари ўртасида боғланиш йўқлигини кўп бора уқтиради. У, «Темур Чингизийларга мансуб эмас эди, шунга кўра, ўзини ҳеч қачон хон деб атамади» деган хулосага келган эди.

Таниқли муаррих Бўрибой Аҳмедов ушбу сатрлар муаллифининг Жума Қурбон билан ҳамкорликда ёзган рисоламизга муносабат билдириб, шундай фикрларни ўртага қўйган эди: «Поён Равшанов ва Жума Қурбонларнинг зикр этилган мақоласида дуруст гаплар билан бир қаторда баҳс ва эътироз қўзғатувчи яна икки-уч нарса бор. Биринчиси, Сизнинг жаноби олийлари (Амир Темур — П. Р.) қайси қавмга, турк (барлос) қавмигами, ё мўғул қавмига тегишли-тегишли эмаслигини масаласи. Мақола муаллифлари сизни «Чингизхон қавмидан» қилиб кўрсатишга зўр бериб уринишларга эътироз билдирадilar. Тўғриси айтганда, уларнинг эътирози тўғри. Мен ҳам шундай фикрдаман. Лекин, бахтга қарши, уларнинг эътирози далил-исботсиз қолган. Турк-мўғул халқлари орасида мавжуд бўлган анъанага кўра, ўша вақтларда кўчманчи феодал жамияти «оқ суяк» ва «қора суяк»ларга бўлинган. Чингизхон, унинг ота-боболари ва авлоди «оқ суяк» ҳисобланган. Чунки улар Алонқува авлоди. Шунинг учун ҳам «оқ суяк» бўлмаган, лекин эл-юртнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида катта нуфузга эга бўлган, тожу тахт ҳаваси билан юрган қавм бошлиқлари ўз наслини Чингизхоннинг авлодларига олиб бориб улашга ҳаракат қилганлар. Амир Темур ва унинг ота-боболари эса аслида «қора суяклар»дан бўлиб, туркларнинг барлос қавмига мансубдир. Шу нарса эътиборга моликки, атоқли тарихчилар (Жувайний, Рашидиддин, Шарафиддин Али Яздий ва бошқалар) барлослар ҳам Чингизхоннинг қавми қиёт, нирунлар ҳам ўша турк-мўғул қавмларининг афсонавий онаси Алонқувадан тарқалган деб айтадилар. Масалан, «Муъизз ал-ансаб»дан маълум бўлиши-

ча, Чингизхон ҳам, Амир Темур ҳам Чингизхоннинг тўртинчи жадди Туминахоннинг авлоди бўлган. Чингизхон ўша Туминахоннинг олтинчи ўғли Қобилхоннинг, Амир Темур эса Туминахоннинг учинчи угли Қочули баҳодирга авлод бўлган (Рашидиддин. «Жоми ут-таворих», 1-жилд, 2-китоб, 9—59-бетлар). Бундан чиқди Чингизхон билан Амир Темур оға-инининг авлоди экан-да. Лекин бу шажара қанчалик тўғри, бу ҳақда қатъий фикр айтиб бўлмайди. Фақат шуниси аниқки, Чингизхон ҳам, Амир Темур ҳам йирик ва бадавлат қабила бошлиқларининг боласи».

Маълум бўладики, ўтмиш тарихий асарлар Чингизхон ва Амир Темур шажарасини бир илдиздан деб кўрсатади, кейинги давр урус муаррихлари эса улар тамомила бошқа-бошқа томирдан деб уқтирадилар. Бу муаммога, барибир, қониқтирарли жавоб ҳали айтилган эмас. Қолаверса, Чингизхоннинг мўғуллиги масаласи ҳам шубҳа остига олинаётганлиги сир эмас. Мобода, Чингизнинг қавми туркий бўлиб чиқса, ўтмиш тарихчиларининг фикри инобатли бўлиб чиқиши тайин.

Қарочор нўён, баъзи маълумотларга кўра, 640 (1240/41) йилда вафот этади. Мирзо Улуғбекнинг «Тўрт улус тарихи» китобида Қарочор нўён ҳақида айрим диққатга лойиқ фикрлар айтилади. Жумладан, Аланкуванинг фарзанди Бузанжирнинг ўғилларидан бири Бука бўлиб, у Чингизхон ва Қарочор нўённинг еттинчи бобоси, деб кўрсатилади. Яна шу асарда ҳикоя қилинишича, 562 (1166—1167) йили Ясуғой баҳодир вафот этади. Унинг ўғли Темучин (Чингизхон) бу пайтда 13 ёшда бўлади. Темучинни ёш кўриб, отасининг сафдошлари уни ташлаб кетадилар. Мана шу оғир йилларда уни фақат Қарочор нўён қўллаб-қувватлайди. Унгхонни енгил ва қўлдан кетган мавқени қайтариб олишда унинг хизмати катта бўлади. Кўрсатилган ҳарбий ёрдам учун Қарочор нўёнга Мовароуннаҳр мулклари тақдим этилади. Унинг авлоди асосан Қашқа воҳа-

Техника финлари номзоди
Хурсанд Муҳаммадиев.

сида ҳукм юрита бошлайди. Шу боисдан ҳам, В. В. Бартольд Амир Темурнинг отаси ҳақида гапирганида, «Тарағай Қашқадарё водийси, яъни Кеш (Шаҳрисабз) ва Насаф (Қарши)га эгалик қилган барлослар уруғидан чиққан»лигини алоҳида қайд этган эди.

В. В. Бартольд, А. Ю. Якубовский ва бошқа тарихшуносларнинг Чингизхон ва Амир Темур авлодининг қариндошлик ришталари билан боғланишини инкор этиши, мусулмон муаррихларининг буни далолат этувчи сўзларини (шунингдек, теурийларнинг ўзлари этирофларини ҳам) шубҳа остига олишлари қанчалик асосли, буни махсус тадқиқотлар очиб бериши мумкин. Чунки, Бўрибой Аҳмедов айтгани сингари, «Чингизхоннинг ўзини ҳам тўла қонли мўғул деб бўлмайди, чунки унинг отаси Ёсуғой (Есуго) баҳодирни туркларнинг барқут қавмидан бўлмиш малика Суюник Кучин туққан» эди.

Фикримизча, бир жиҳат ҳеч бир гумонга ўрин қолдирмайдик, бу Чингизхон ва Амир Темур авлодлари — ота-боболари сафдош бўлган, бир вақтда ҳокимият ишларига аралашган ва бир-бирларини қўллаб-қувватлаган деган фараздир. Чиндан ҳам, икки улуг тарихий шахсни бир умумий отанинг — бир шажаранинг фарзандлари қилиб кўрсатиш аслида уларнинг томири бир — туркийлардан эканлигига ишора эмасми?!

Б. Аҳмедов Чингизхоннинг туркийлик насабини тасдиқловчи қимматли манба қўлида мавжуд эканлигини, вақти-соати етиб, уни ошкор қилажагини ваъда беради. Умид шулки, ҳали бу хусусда қўлимиз етмаган қанчадан-қанча бебаҳо асарлар мавжуддирки, уларни истифода қилиш шу янглиғ баҳсли муаммоларга ойдинлик киритмай қолмайди.

Амир Темурнинг падари бузруквори амир Муҳаммад Тарағай Қарочор нўённинг авлоди ўлароқ, унинг оилавий тармоғини давом эттиради. Энди гап унинг хусусида бўлади.

Буюк Соҳибқироннинг падари бузруквори Муҳаммад Тарағай ҳақида маълумотлар жуда кам. Унинг туғилган йили, сипоҳий ёхуд бек эканлиги ҳақида аниқ далиллар учрамайди. Ҳатто, исми-шарифи ҳам «Тарағай», «Турғай», «Тўрағай» шаклида талқин этилиб, кўпинча «Муҳаммад» унутилади. Биргина Фасиҳ Хавофий ўз асарида уни «Муҳаммад Тарағай» тарзида тўла ифодалайди.

Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома»сида Тара-

гайнинг исми-шарифига «амир» нисбаси қўшиб айтилади, унинг мусулмончилик эътиқодида мустақкам бўлиб, фузола-ю фуқаролар ҳомийси бул эканлиги зикр этилади: «Амир Тарағайнинг бутун эътибори мусулмончиликни мустақкамлаш ва такомиллаштиришга қаратилган эди. Давлати ҳудуди доим уламою фузола ҳожатларининг адо этилиш қибласи ва олий мажлиси солиҳлару ҳамда фуқаро аҳлининг йиғингоҳи бўлди. У, хирқаси жиҳатдан каромат насабли, раҳматли художўй шайхулислом Шаҳобиддин Сухравардийга, — Оллоҳ унинг азиз руҳини муқаддас этсин, — бориб етувчи шайх Шамсиддин Кулорга сидқидилдан ихлос қиларди ва унинг муборак қабрига зиёрат учун тез-тез бориб турарди».

Амир Муҳаммад Тарағай ҳақида Ибн Арабшоҳ ўз тарихида айтган сўзларни ҳам эслашга тўғри келади. Зеро, XV аср биринчи ярми ўрталарида ёзилган бу икки асарда Амир Темурнинг ўзини қўя турайлик, унинг отаси ҳақида ҳам тамомила бир-бирига зид фикрлар ўрин олади. Масалан, Ибн Арабшоҳнинг тубандаги сўзларига эътибор берайлик: «(яна айтишларича), Темур ва унинг отаси хайқироқ чўпонлардан бўлиб, на ақлию на дини бўлмаган авом кишилар тоифасидан эканлар. Яна айтадиларки, у мулозим одамлардан, паст табақа танбалардан бўлган. Уларнинг паноҳгоҳи Мовароуннаҳр бўлиб, ўша атрофлар эса қишлов жойлари бўлган. Яна айтишларича, Темурнинг отаси бениҳоя фақир этикдўз, ўзи эса пухта ва кескин бир ўспирин бўлган... Яна айтишларича, Темурнинг отаси зикр қилинган султон (амир Ҳусайн — П. Р.) ҳузурда юзбоши бўлиб, ботирлиги ва олийжаноблиги билан ўз тенгқурлари орасида машҳур эди... Насаби жиҳатидан шайтон сиртмоқлари бўлган хотинлар томонидан Темур Чингизхонга боғланади».

Икки муарриҳда амир Тарағайга берилган таъриф ижобий ва салбий оҳангда бўлганлиги боисидан ҳам, XX асрнинг кўпгина таниқли олимлари чалғиб, ҳақ гапни айтишдан тойганлар. Туғилган юртидан Амир Темур пойтахти Самарқандга ота-онаси билан ёшликда олиб келинган Ибн Арабшоҳ Соҳибқиронга нисбатан қаттиқ кек сақлаган ва кейинчалик бутун умри давомида ҳар бир қулай имкониятдан Амир Темур ва унинг яқинларини бадном қилиш учун йўл ахтарган. Унинг эшитувларга асосланиб тўқилган тарихи эса Амир Темур ва унинг Ватанига мустамлака нуқтаи назаридан

баҳо берадиган баъзи олимларга кейинчалик жуда қўл келади.

Академик В. В. Бартольднинг бу соҳадаги йўли ўзига хослиги билан ажралиб туради. Туркистон тарихини мукаммал биладиган, ўрта аср ёзма манбаларини теран истифода этган олим амир Тарағайнинг нафақат Туркистон, шу билан бирга, ҳатто Мўғулистондаги машҳур амирлар билан таниш бўлганлигини эътироф этиб, унинг «диёнатли мусулмон, олимлар ва дарвешлар дўсти» бўлганлигини таъкидлайди. Шу билан бирга, В. В. Бартольд, «Темурнинг на отаси, на бобоси ақалли ўз туққан шаҳри ҳаётида» (Кеш — П. Р.) ҳам кўзга ташланарли даражада иштирок этмаганлар. Темурнинг бобоси мусулмон бўлганлиги ҳам номаълум. Ҳарҳолда, Темур келиб чиққан уруғнинг (барлосларнинг — П. Р.) исломни қабул қилиши Темур туғилишидан биров олдинроқ юз бериши мумкин эди», дейишни ҳам унутмайди. Улкан муаррихни бундай сўзларни айтишга қайраган нарса, шубҳасиз, Ибн Арабшоҳнинг амир Тарағай ҳақидаги «на ақли, на дини бўлмаган», деган сўзлари бўлганлигини каромат қилиш ҳожат эмас.

В. В. Бартольднинг бир мулоҳазаси диққатга лойиқ. У, амир Қазоғон ҳокимияти йилларида (1346/47—1357/58) амир Тарағай ҳам, унинг ўғли Амир Темур ҳам манбаларда эслатилмайди, дейди. Зеро, амир Қазоғон ҳокимиятининг сўнгги йилларида сулдуз, барлос ва жалойир қавмлари унга қарши норозилик кайфиятида бўлиб, исён таралдудига тушганлар. «Зафар йўли»да Амир Темур бу ҳақда очиқ гапирган. Амир Қазоғонга қарши тайёрланган исён Амир Темурнинг онаси вафоти туфайли амалга ошмай қолади. Бундан, барлосларнинг йўлбошчилари, шу жумладан, амир Тарағай авлоди ҳам амир Қазоғонга нисбатан қарши руҳда бўлганлигини эҳтимол тутиш мумкин бўлади. Салоҳиддин Хожа қаламига мансуб туркий «Темурнома»да амир Қазоғон ва амир Тарағай муносабатлари ҳақида бир ишорат бор. Амир Тарағай Тегина Бегимни никоҳига олиш пайтида амир Қазоғон ҳам уни олиш ҳаракатида бўлганлигини тасвир этади. Бу бир жиҳати. Иккинчи томондан, амир Қазоғоннинг қизи Йўқун Хоним амир Тарағайнинг хотини. «Темурнома», шубҳасиз, бадий асар, шу билан бирга, унда тарихий далиллар айнан ифода этилиши ҳам кўзга ташланиб туради. Шундай экан, туркий амирларнинг ўртасида вужудга келган низо сабаби қу-

да-андачилик (Йуқун Хоним бепарзанд бўлган) оқибатларига бориб тақалмасмикин?!

Энди, Ибн Арабшоҳнинг келтирган далиллари бир тўқималиги бир далилдан очиқ-равшан кўринадик, у амир Тарағайни амир Ҳусайннинг юзбошиси деб талқин этади. Амир Тарағай амир Ҳусайннинг юзбошиси бўлган эмас, аниқроғи, бўлолмас эди. Негаки, амир Ҳусайнга тахт текканда, амир Тарағай бундан анча олдинроқ ёруғ оламни тарк этган эди. Чамаси, Ибн Арабшоҳ амир Ҳусайн билан унинг бобоси амир Қазоғонни янглиштирган бўлса керак: амир Қазоғон даврида амир Тарағай беклик мартабасида бўлган, маълум қисм лашкарга эга бўлган.

Л. Лянглэ, А. Ю. Якубовский, Г. А. Пугаченкова ва бошқа кўпгина олимлар, ёзувчилар амир Тарағайнинг мавқеи, бойлиги ўзига яраша бўлганлиги ҳақида сўзлаганлар. Бу ерда ҳам араб муаррихи Ибн Арабшоҳнинг амир Тарағай ҳақидаги «паст табақадан, фақир этикдўз» деган уйдирмалари ташлаган соя кўриниб туради.

Амир Тарағай ҳақидаги муаррихлар қавлининг қаймоғи ва аслига монанди деб «Зафарнома»даги қуйидаги сўзларни тушунмоқ ҳақнинг ўз жойида қарор топиши бўлади: «Амир Тарағайнинг саҳоватли мижози аҳли солиҳу тақво билан иноқ ва дўст бўлишга яратилган ва уларнинг анча қисми ул олий мартабали тоифанинг саодат нишонли мажлиси ва суҳбатига тўла мойил эди. Шак-шубҳасиз, шу даражада дўстлашиш ва улфат бўлиш бирор улуғ зотнинг яқинлигисиз ва ошнолигисиз юз бермайди. Чунки, ҳадисда айтилишича, руҳларнинг Оллоҳ қошидаги мажлисида руҳлари бир-бирлари билан таниш-улфат бўлган инсонларнинг узлари ҳам ерда ўзаро улфат бўладилар. Шунинг учун донг таратган ул бахтиёр амир садоқатли ниятининг экинзорида, олий тангри дўстларининг дўстлиги баракатидан яхши ниҳол, уни ўстирган Оллоҳнинг парвариши билан кўкарди ва умид саҳросининг улкан кенглиги давлат ва иқбол хирмонию, каромат ва фазилатлар маҳсули билан тўлиб-тошиб кетди».

Амир Темур 17 ёшга тўлганда отаси қариб қолган бўлади. Хонадонда хўжалик юритиш ишлари, аста-секин сиёсатга аралашиш унинг зиммасига тушади. Бу 1353 йилга тўғри келади. Бу пайтда Мовароуннаҳрда амир Қазоғон ҳукм сураётган бўлади.

Амир Тарағайнинг оилавий ҳаёти ҳақида ҳам кам нарсалар маълум. Унинг хотинларидан 1389 йилга қа-

дар яшаган Қадок Хотун, шунингдек, Тегина Бегим номлари маълум. «Темурнома»да амир Тўрағайнинг амир Қазағоннинг қизи Йўқун Хонимга уйланганлиги ҳам айtilган. Амир Тарағайнинг икки қизи ва бир ўғли — Темур бўлган. Қутлуғ Туркон Оға Амир Темурдан катта эди. «Зафарнома»да яна бир қиз — Ширинбека Оғо бир ўринда Амир Темурга опа, яна бир жойда эса сингил, деб талқин этилади. Ширинбека Оғо ҳам Амир Темурга опа бўлса керак. Чамаси, қизларнинг онаси бошқа бўлган ва, фараз қилиш мумкинки, амир Тарағай ўғил кўриш умидида Тегина Бегимга уйланган. Қутлуғ Туркон Оғонинг эри амир Довуд, Ширинбека Оғонинг эри амир Муайяд бўлган. Бу кишилар кейинчалик Амир Темурнинг энг яқин сафдошлари, улуғ амирлари бўлишган.

Амир Тарағай (яша, турақол маъносида; мисли Тўхтасин сингари. Демак, бу хонадонда ўғил фарзанд кўриш қийинроқ кечган ва исмлар ирим билан қўйилган, Темур ҳам шунга ишора), Фасих Хавофийнинг «Мужмал-и»да кўрсатилишича, 762 (1360/61) ҳижрийда вафот этади. Бу ҳақда «Зафарнома»да ҳам маълумот берилади. Жумладан, бу ҳақда Шарафиддин Али Яздий: «Етти юз олтмиш иккинчи (1360/61) йил, яъни сичқон йили Кеш ҳудудининг дилкаш заминида уни (яъни, вафот этган амир Тарағайни — П. Р.) отаси, туғишганлари ва бошқа қариндош-уруғлари қошига қўйдилар», деб ёзади. Унинг хоки кейинчалик Кешнинг ичига кўчирилади: «Етти юз етмиш бешинчи йили (1373/74) Соҳибқирон Темур ҳиммати меъмори улуғ шайх Шамсиддин Кулорнинг жомий масжид ёнида жойлашган мазори қошида бир гумбаз — мақбара қурдирди ва уни (амир Тарағай хокини — П. Р.) ўша ерга кўчирди» («Зафарнома», «Шарқ юлдузи», 1992, 4-сон, 164-бет).

Амир Темурнинг волидаси Тегина Хотун ҳақида ҳам маълумотлар кам. «Зафарнома»да Амир Темурнинг «покиза Тагина Хотундан туғилганлиги»дан ўзга сўз йўқ.

Тегина Бегим Мох ҳақидаги айрим хабарлар туркий ва форсий «Темурнома»ларда кўзга ташланади. «Темурнома»лар бадий асар бўлганлиги билан уларда тарихий далилларга асосланиш кучли. Тарихий далиллар эса, бизга маълум бўлмаган қандайдир мўътабар манбадан олинган. Маълумки, «Темурнома»ларнинг вужудга келиши Амир Темур ҳаётлиги даврига бориб этади. Амир Темур форсий тилдаги «Темурнома» би-

лан таниш бўлган. Туркий «Темурнома»лар эса форсийларининг таржимаси ва эркин яратилган намунаси ҳисобланади.

Бизнинг қўлимизда сақланаётган ва хижрий 1124 (1712) йилда кўчирилган форсий тилдаги «Таърихи Темурий» («Темурнома») номли асарда Амир Темурнинг 735 йилда (бошқа манбаларда 736 й.) Баёнқулихон замонида, Шайх ул-олам Сайфилдин (Бохарзий) ҳаётлиги пайтида Садр аш-шарифанинг қизи Тегина Хотундан туғилганлиги сўзланади. Салоҳиддин Хожанинг туркий «Темурнома»сида Амир Темурнинг бухоролик Садр аш-шарифанинг қизи Тегина Хотундан етти юз ўттиз бешинчи йил 25 шаъбонда, сичқон йилида, чаҳоршанба куни (бошқа манбаларда сешанба куни) таваллуд топганлиги зикр этилади.

Биз «Амир Темур туғилган жой ёхуд Занжирсарой қиссаси»да Тегина Бегимнинг отаси исми-шарифини аниқлашга муваффақ бўлганмиз ва уни бу ўринда такрорлашга ҳожат сезмаймиз. Фақат, айтиш жоизки, Тегина Бегимнинг авлоди Бухоро ва Кармана шаҳарларида олий диний рутбада турганлар. Амир Темурнинг онаси падари бузруквори исми шарифи Садр аш-шарифа Убайдуллоҳ ибн Маҳмуд ал-Маҳбубий ал-Бурҳоний ал-Бухорийдир.

Замонасининг таниқли фузоласи ва олими бўлган Садр аш-шарифа Убайдуллоҳ Бухорий 747 (1346/47) йилда оламдан ўтади.

Амир Муҳаммад Тарағай Тегина Бегимга тахминан 1334—1335 йилларда уйланган бўлса керак. Бу тахмин, албатта. Биз бу фикрни Амир Темурнинг туғилиш вақтига нисбатан айтаётимиз. Эҳтимол, бу никоҳ анча олдин бўлиб, эҳтимол, Қутлуғ Туркон Оғо ва Ширинбека Оғолар ҳам Тегина Бегимдан туғилган бўлишлари мумкин. Зотан, «Темурнома»ларда амир Тарағайнинг олдинги хотинлари (аниқроғи, амир Қазоғоннинг қизи Йукун Хоним) бефарзанд эканлиги бежиз айтилмагандир.

Тегина Бегимнинг неча йил умр кўрганлиги манбаларда қайд этилмайди. «Зафар йўли»да Амир Темур 22 ёшга кирганда, яъни 1358 йилда онаси вафот этганлиги тилга олинади. Агар шунга бовар қилинадиган бўлса, Тегина Бегим эри амир Тарағайдан икки йил олдин ҳаётдан кўз юмган ҳисобланади.

Амир Темур, шу тариқа, ўз замонасининг асил оилаларидан бирида таваллуд топган эди. Унинг отаси

Туркистон ва Мўғулистонда таниқли бўлганидек, онаси авлоди ҳам даврининг ориф ва олим кишилари эдилар.

МОЗИЙДАН БЎЙЛАГАН ШАҲАР

Мустақил республикамизнинг жанубий вилоятларидан бири Қашқадарё бағрида 1300 аҳоли манзиллари мавжуд. Қашқа воҳасининг умумий майдони 28,4 минг кв. км. ни ташкил этади. Вилоят она Юртимиз харитасида жануби-ғарбий қисми эгаллаб, улуғвор Помир-Олой тоғларининг Зарафшон ва Ҳисор тизмалари оралигида жойлашгандир. Унинг шимолида қадимий Самарқанд, жанубида кўҳна Бохтар Зомин — Сурхондарё туташ ётади. Қашқадарёнинг бир этаги Туркман ҳудудларига, яна бир чеки Бухоро билан қўшилиб кетади. Қашқа воҳасининг юқори тарафи шарқдан баланд тоғлар билан ўралган Кеш — Шаҳрисабз водийсидан иборат бўлса, қуйи қисми охир-оқибатда Қизилқум кенгликлари билан ушлашиб кетадиган Нахшаб — Қаршининг бепоён далаларини ўз ичига олади.

Кеш ва Нахшабни давлатлар ва ҳокимиятлардан жуда олдинги замонларда, шубҳасиз, ҳаёт манбаи бўлган Кешк руд — Қашқадарё бирлаштирган десак муболага бўлмайди. Қашқадарё заминида катта-кичик 10 та дарё бор. Бутун воҳани юқоридан қуйига томон кесиб ўтган Қашқадарё ўзани узунлиги 310—320 км. ни ташкил этади.

«Миср — Нил туҳфасидир», деган қадимий нақл бор. Ҳақиқатда, хойҳотдек дашти-биебонлардан иборат бўлган яйдоқ чўл ўртасидан оққан сувнинг қадри қадим аждодларимиз учун Нилдан-да қимматлироқ, мусалламроқ бўлгандир. Ўтроқ ҳаёт олис замонлардаёқ сув бор жойда, дарёлар бўйида вужудга келади. Қадимшунос олимлар Қашқадарёнинг қуйи этакларида, масалан, неолит даврига оид 45 та, жез асрларига тааллуқли 30 дан зиёд аҳоли манзиллари бўлганлигини далолат этишган.

Қашқадарёнинг қадим даврлардан гавжум манзиллар маскани бўлганлигини бу ҳудудда ўтказилган илмий-тадқиқот ишлари исбот қилиб берди, дейишга ҳақлимиз. Масалан, воҳанинг жанубий қисмида — Қарши теғрасидаги ҳудудлардан қадимшунослик эътиборига молик 123 ёдгорлик рўйхатга олинган бўлиб, уларнинг 59 таси милоддан аввалги ва милод бошларида бино бўлган деб ҳисобланади. Воҳанинг юқори қисмида ҳозир-

га қадар аниқланган қадимият манзиллари сони 400 дан ошиқ бўлиб, уларнинг 100 дан зиёдаси антик замонларга хос деб қаралади. Биргина Яккабоғ тумани заминида 37 та манзил милоддан аввалги асрлардан ўз таржимаи ҳолини бошлайди.

Қашқа воҳасидаги икки шаҳар — Қарши ва Шаҳри-сабз қадим-қадимдан маълум ва машҳур бўлиб, улар вақти-вақти билан Сўғднинг, Мовароуннаҳрнинг асосий шаҳарлари, пойтахти даражасига кўтарилди. Бу хусусда ўтмиш манбаларида етарлича маълумотлар мавжуддир. Бизнинг ҳозирги мухтасар ҳикоямиз Қарши шаҳрининг кўҳна тарихи ҳақидадир.

Шаҳарларнинг таржимаи ҳоли ҳам одамларникига ўхшайди. Унинг кечмишида, ҳаёт йўлида гуллаб-яшнашлар, ривож ва тараққиёт бўлгани сингари таназзул, орқага кетиш, ёинки, ўз умрини яшаб бўлиш сингари ҳолатлар бўлиши кузатилади. Бу фикрни Қарши шаҳрининг ўтмишдошлари Навтоқ ва Нахшаб (Насаф) шаҳарлари ҳақида айтиш жоиз бўлади. Навтоқ шаҳрининг пайдо бўлиши милоддан бурунги 1-мингйилликка дахлдор эканлигини қадимшунослар аллақачонлар аниқлаганлар. Навтоқ бугунги кунда Қарши билан Косон оралиғида жойлашган ва халқ томонидан «Еркўрғон» деб аталиб келинаётган қадимий шаҳар вайронаси мажмуидир. 150 таноблик ерни банд қилиб ётган қадимий шаҳар харобаси ўрнида қадимшунос олимлар 1946—1948 йиллар давомида, шунингдек, 1973 йилдан эътиборан эса, мунтазам равишда илмий-текшириш, қазув ишларини олиб бордилар. Бу жойдан топилган кўплаб осори-атиқалар, ашёвий далиллар Еркўрғон — Навтоқнинг ёшини аниқлаш имконини берди. «Еркўрғон» рисоласининг муаллифлари, таниқли олимлар М. Х. Исомиддинов ва Р. Х. Сулаймоновлар бу ҳақда шундай хулосага келган эдилар: «Еркўрғонда бир неча йиллар давомида шаҳарнинг уйлари, ишлаб чиқариш, жамоа ва мудофаа иншоотларида

Меҳнат фахрийиси Садаф
Азимова.

15 дан зиёд қазув ишлари ўтказилди. Шу қазувлардан бири, хусусан, фавқуллода кўп сопол буюмлар мажмуини берган кулоллар маҳалласида ўтказилган 13-қазув Ернинг табиий юзасига қадар олиб борилди... Ерқўрғон шаҳарчасидаги маданий қатлам ва унинг жинслари милодга қадар бўлган IX—VIII асрлардан то милоднинг VIII—IX асрларига қадар кулолчиликнинг мутасил тараққиёти манзарасини ифода этади» («Ерқўрғон», 1984, 5-бет). Қадимшуносларнинг далолатига кўра, шу тариқа, милодга қадар бўлган IX—VIII асрларда ҳали бир кичик қишлоқ, аҳоли ўтроқ жойи сифатида шаклланган Навтоқ милодгача бўлган VI—V асрларда «кескин тараққиёт» даврини бошдан кечиради.

Афтидан, Навтоқ шаҳри ўз бошидан бир қанча босқинларни, хориж тажовузларини кечиради. Навтоқ аҳолиси ҳар сафар ўз манзилларини жон-жаҳдлари билан ҳимоя қиладилар, вайрон этилган қасрларни қайта бошдан тиклайдилар. Биргина Ибодатхона биноси 5 марта қайта тикланган. «Навтоқ» — янги тоқ (бинонинг олд томони баланд қисми, пештоқ) сўзининг маъноси ҳам шаҳарнинг қайта қурилишига, тикланишига оид бир ишоратдир.

Оврупо манбаларида Навтоқ Искандар Мақдунийнинг Сўғдга юриши муносабати билан тилга олинади. Маълумки, Искандар Мақдуний Доро ҳалокатидан сўнг, Эронда унга қаршилик кўрсата бошлаган Бессни таъқиб қилиб, жанг ҳаракатлари олиб боради. Юнон муаррихи Арриан бу ҳақда, «Бессга Александр яқинлашиб қолганини айтганларида, у Оксдан (Амударёдан — П. Р.) сузиб ўтади, қайиқларини эса ёндириб, Сўғд ерига, Навтоққа кетади», деган гапни ёзиб қолдиради. Бу воқеа, милодга қадар бўлган 330 йил теграсида содир бўлган эди. Бундан икки-уч аср олдинроқ кучга тўлган, ривож топган Навтоқ Сўғднинг асосий шаҳарларидан бири ўлароқ, босқинчи Искандарга қарши курашувчи кучлар паноҳига айланади. Сўғдда 2—2,5 йил давомида босқинчилик уруши олиб борган Искандар Мақдуний Бесс, Спитамен, Оксиарт ва Сатибарзанларни мағлуб этиш пировардида Навтоқни тамомила вайрон қилади.

Навтоқ ватанпарвар кучлар бошпанаси сифатида вайрон этилиб, истеҳком деворлари бузиб ташлангандан сўнг, вилоятнинг асосий шаҳри сифатидаги макеини йўқотади. Энди ундан 4—5 чақирим жануброқда, Қашқадарё бўйида жойлашган Нахшаб қишлоғи ми-

лоднинг IV—V асрларига келиб, бош шаҳар мақомига кўтарилади. Табиийки, юнон қўшини Навтоқни бузгани билан унинг маълум қисми яшашда давом этади.

Тарихий манбаларда «Мўғулларга қадар бўлган Нахшаб харобаси ҳозирги пайтда Шуллиқ деб аталади. Хароба ҳозирги шаҳардан (яъни, Қаршидан — П. Р.) шимоли-ғарб томонда 16 чақирим нарида жойлашган. XIV асрга оид Қарши харобаси ҳозирги шаҳар жанубида, темир йўл бекати яқинида бўлиб, Захоки Морон деб аталади», деган таъкидлар мавжуд.

Нахшаб қарор топган Шуллиқтепа Қарши шаҳрининг шимоли-ғарб томонида жойлашган бўлиб, ҳозирги Шайхали темир йўл бекати яқинидадир.

Нахшаб ўрни — Шуллиқтепа Қашқадарёнинг ёйилиб оқадиган жойида бўлиб, дарё қирғоғининг икки тарафида вужудга келади. Сўл қирғоқда Нахшабнинг маъмурий бинолари, қасрлар мавжуд бўлган. Ҳозирда сақланиб қолган тухумсимон тепалиқ узунлиги 175 м.ни, эни эса 70 м.ни ташкил этади. Тепалиқ икки қатламдан иборат, қуйи қисмдаги майдон — саҳн 8 м.лик қалин девор билан қуршалган, 25 м. баландликни ишғол этиб турган юқоридаги тепалиқ эса, аслида, улғувор қасрнинг қолдиғидир. Тепалиқ шимоли-шарқдан туташиб келадиган майдонни ўз ичига олган мустаҳкам девор билан ўралган бўлган. Шаҳарнинг умумий ҳудуди 70—100 гектарга етади. Шуллиқтепа марказидаги улкан баландлик — тепа, яъни қаср V—VI асрларда ҳашамат билан савлат тўкиб турган эди.

XIII асрда яшаган сайёҳ ва олим Ёқут Ҳамавий «Нахшаб — Мовароуннаҳр шаҳарларидан бири. У Самарқанд билан Амударё ўртасида жойлашган. Нахшаб ва Насаф иккаласи бир жой», деб ёзган эди. Хитой ва Арман манбаларида Нахшаб Нашебо, Нашеболо, Боло сингари талаффуз этилган ҳоллар учрайди. Аксар муаррихлар Қарши шаҳрининг номи Нахшаб ва Насафдан келиб чиққанлигини (яъни, давомийлигини) эътироф этадилар. Жумладан, «Қарши шаҳри — аввалги Нахшаб ёки Насаф бўлиб, шаҳар ўз номини шундан олган», дейилади «Туркистон маданий ҳаёти тарихи» деган салмоқли асарда. Нахшаб сўғдийча сўз бўлиб, тахминан, «сув обод қилган жой», «сув чиройи», «сув нақшлаган» деган маъноларга тўғри келади. Қачонки, араблар бу ўлкага бостириб келганларидан сўнг, Нахшабни ўз тиллари хусусиятига мослаштириб «Насаф» деб атай бошлайдилар.

Нахшабнинг Нашебо, Нашеболо шакллари ҳам ўзга тиллар ихтироси, албатта. Нахшаб дарёнинг икки қирғоғида жойлашгани боис, баландликда жойлашган қисм — Нахшаби боло (Юқори Нахшаб) деб юритилган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Бу, шаҳарнинг ўнг қирғоғидаги қисми номи дейиш ўринлидир.

Араблар Нахшаб, умуман, Қашқа воҳасини бўйсундириш учун узоқ кураш олиб борадилар. Чунончи, Қутайба қўл остидаги қўшинлар бу жойларда жангу жадалларни ҳаддан оширадилар. Хажжож Қутайбага мактуб ёзиб, «Кисда (яъни, Кеш — Шаҳрисабзда) фаҳм қил («кис»), Насафда эса буз («инсиф»», деган буйруқни берган экан. Насаф испеҳбоди Ашканд, шунингдек, Муқанна бошчилигида арабларга қарши олиб борилган озодлик ҳаракати тарихдан яхши маълум ва уни бу ерда такрорлашга ҳожат йўқ.

Насаф IX—X асрларда Мовароуннаҳрнинг ривожланган шаҳарлари сирасига кирар эди. Унинг работи, шаҳристони, карвонсаройлари, масжиди жомелари, мадрасалари мавжуд эди. Насаф илм ва фан ривож топган, маданият, ҳунармандчилик юксалган шаҳарга айланади. X асрда Урта Осиёда тўртта ҳадисшунослик мактаби вужудга келган бўлса, унинг бири Насаф номи билан боғланарди. Бу шаҳарлар Марв, Бухоро, Самарқанд ва Насаф эди. Шу даврда Насаф номи оламга ёйилган алломаларни, фикҳшунос ва ҳадисшуносларни етказиб беради. Жумладан, Аҳмад Тадёний ан-Насафий, Хаммад ан-Насафий, Абу Туроб Нахшабий, Шиҳобиддин Насафий, Абдул Муъмин ан-Насафий, Ал-Лайс ал-Кожарий, Абдул Азиз ан-Нахшабий, Муҳаммад ал-Баладий, Ҳасан ан-Нахшабий номларини зикр этиш kifоядир. X асрларда бутун ислом олами хабардор бўлган мажлиси тадрис — илмий конгресс Насафда ўтади. Унга Маккаи мунавварадан мутазилийлар раҳнамоси Абул Қосим Каъбий келиб, маърузалари билан иштирок этади.

Насафда IX асрнинг 60-йилларида Ҳадис илмининг асосчиси, «Ал-жомеъ ас-саҳиҳ» ҳадислар тўпламининг соҳиби Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий бир қанча вақт яшаб туради. Имом Бухорий Насафнинг Боён номли маҳалласида муқим туриб, масжидга қатнайди, илм билан машғул бўлади. Бу борада унга тоға авлодидан бўлган, ҳозирги Косон яқинидаги Оброн (Офуран) қишлоғилик Жабраил ибн Ован ал-Офураний кўмак беради. Дарвоқе, у кейинчалик Имом Бу-

хорий билан Самарқандга, Хартангга кетади ва қабри ҳам имомнинг раъзасидадир.

Насафлик алломалар мундарижаси жуда катта. Иброҳим ан-Насафий, Муҳаммад ан-Насафий, Абул Хараса ал-Варсиний (Қарши яқинидаги қишлоқ, бу олим Қарши тарихини яратган), Абул Аббос ан-Насафий (бу зот ҳам Кеш ва Насаф тарихини ёзган), Нажмиддин Насафий (бу олим 100 дан ортиқ асар, шу жумладан, Самарқанд тарихини битган) исми-шарифлари Шарқ илм-фананда маълум ва машҳурдир.

Насаф шаҳри ривожга юз бурган, илм-фан ўчоқларидан бирига айланаётган бир кезде — XIII аср бошларида мўғуллар бало-қазодек ёпирилиб келадилар. Қашқа воҳаси Чигатой улусининг пойтахти даражасига кўтарилади. Ўтроқ ҳаётдан узоқ бўлган мўғуллар Насаф шаҳрида эмас, балки милоддан бурун подшоҳлар қасри бўлган Захоки Морон тепалигида ўзларига қароргоҳ бунёд этадилар. Захоки Морон тепалиги ҳозирги темир йўл Шоҳбекати яқинида, бозоржой ортидадир. «Қарши» деб аталган бу қароргоҳ Кепакхон (Кебек) томонидан асосланади. У 1318 йилда Насафдан 15—16 чақирим жануброқдаги Захоки Морон мавзеъида ўрнашади. Хоннинг қасри атрофида (аниқроғи, ипак чодирлари) аста-секин маҳалла-куй пайдо бўла бошлайди. «Қарши» сўзини вақтида турлича талқин қилиш ҳоллари учраган. Аммо, XI аср адиби Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг «Қутадғу билиг» (1069 йил) асарида:

Бу бэглар эви ати Қарши турур,
Бу қарши ичиндаки қарши турур, —

деб, яъни:

Бу беклар уйининг оти қарши (саройдир),
Бу қарши (сарой) ичидагилар қарама-қаршидирлар, —

деб, «Қарши» сўзининг «сарой, қаср» ва «қарама-қарши» деган икки маънони англатишини равшан кўрсатиб берган эди. Қарши шаҳри узоқ муддат Чигатой хонлар қўнолғаси бўлиб туради. Қозонхон улус пойтахтини Қаршидан Муборакка, Занжирсаройга кўчиради. Қозонхон ўлдирилиши билан, маълумки, Чигатой хонлари ҳукмронлигига нуқта қўйилади. Амир Қазоғон 1347 йилда Қарши шаҳрида сўнгги хон Қозонхонни мағлуб этиб, ҳокимиятни туркий бийлар қўлига олишига бош-

чилик қилган эди. Қашқа воҳаси, хусусан, Қарши шаҳри мамлакатимиз тақдирида бурилиш даврлари бўлиб ҳисобланадиган тарихий воқеалар кечган жой сифатида улуғ ва табаррукдир. Зеро, юртимизнинг мўғуллар истибдодида ўтган бир ярим асрлик ситамларига Қарши шаҳрида, амир Қазоғон томонидан чек қўйилганлиги воқеаси ҳар тарафлама ўрганилишга ва ардоқланишга лойиқ тарихий воқеадир.

Шу тариқа, Навтоқ — Нахшаб (Насаф) — Қарши, аслида, бир шаҳарнинг турлича номларидир. Бу жойларнинг, номларнинг ўзгариши шароит тақозасига, босқинлар оқибатига боғлиқ ўлароқ вужудга келади. Шаҳар 15—20 чақиримли доирада гоҳ у буржда, гоҳ бу буржда ўзини тиклаган, яшашда давом этган. Қарши тарихининг ибтидоси Навтоқ шаҳри билан чамбарчас боғланади. Эндиликда, Қарши шаҳар ҳокимлиги, жамоатчилик ташаббуси билан «Еркўргон — Навтоқ» хайрия жамғармаси тузилди. Жамғарма бу қадимий шаҳарнинг кечмишини, узоқ асрлар давомида босиб ўтган йўлини ойдинлаштириш билан боғлиқ илмий тадқиқотларга раҳнамолик қилади, олимлар, хайрихоҳлар, юртпарварлар бошини бириктиради, деб ўйлашга асос берали.

ТАЖОВУЗ ТАЛҚИНИ

Подшоҳлик Россияси томонидан XIX аср иккинчи ярми бошларида Туркистоннинг босиб олинishi собиқ шўро тарихнавислигида бир ёқлама талқин этилиб, гўё маҳаллий зиёлилар, шоир ва маърифатпарварлар рус истилосига хайрихоҳ сифатида кўрсатиб келинган эди.

Мустамлакачиларнинг зўравонлиги ва ҳарбий ҳаракатлар пайтидаги оммавий қиргин сиёсати атайин хаспўшланиб, вақтида буюртма асосида ёзилган ва маърифат, савдо, санъат соҳасидаги ўзгаришларни мадҳ этган шеърлар дарсликларга киритилди.

Бугина эмас, подшоҳлик Россиясининг Ўрта Осиё, жумладан, Туркистон тарихини ўрганишга сафарбар этилган бир тўп тарихнавислари илмий ҳолислик йўлидан атайин чекиниб, мустабилар раъйини ифодалаш ҳоллари маълум. Академик В. В. Бартольддек таниқли олим, масалан, Ўрта Осиё халқлари XVIII асрда биргина Махтумқулини билар эдилар, холос дейди. Тарихимизни, бинобарин, ўтмишда беқийс юксалган маданиятимизни, илм-фан ва мумтоз адабиётимизни сох-

талаштиришга, мустамлакачилик манфаатига мослаб тақдим этишга бўлган интилиш босқин ғояси билан эгизак вужудга келган эди.

Ҳолбуки, ўша XVII асрнинг ўзида Бобораҳим Машраб, Турди Фароғий, Саидо Насафий, Андалиб сингари кўпгина шоирлар ижод қилган эди. Шоир Турди Фароғий Туркистоннинг уч хонликка бўлиниб қолишини, уруғчилик нифоқларини танқид қилувчи асарлар яратган. Кейинги асрларда яшаб, адабий фаолият билан машғул бўлган шоирлар, ижодкорлар юртнинг яхлитлигини куйлайди. Умуман, ўзбек мумтоз адабиётида марказлашган давлат ғояси барқарор мавзу бўлиб, ҳамма асрларда ҳам илғор қарашли сўз аҳлининг диққат марказида бўлиб келган эди.

Рус босқини халқимиз учун жуда оғир, аянчли кечган, албатта. Подшоҳ аскарларининг раҳм-шафқатни билмаслиги, аждаҳодек ажал оловини пурковчи тўплар, замбараклар, милтиқлар даҳшати қишлоқлар, шаҳарлар аҳолисини саросимага солган эди. Қирғинлар, қонларнинг дарё бўлиб оқиши босқинчилик алифбоси эди. Энг ёмони, рус келгиндилари босиб олинган жойларда халқнинг ор-номусини поймол этувчи, таҳқирловчи малъунликларга ҳаддан зиёд ружу қилади.

Истило йилларида халқимиз кўрган жабр-ситама ададини, кўламини аслига монанд тарихий-бадиий жонлантиришда шеърят беназир манбадир. Шу жиҳатдан, бу воқеаларга гувоҳ бўлган фозил кишилар, шоирлар яратган асарлар тарихий қиммати беқиёсдир. Қайд этилгани сингари, рус маданиятини улуғловчи шеърлар кенг тарғиб этилгани ҳолда, мазлум халқ оҳи-дардини, кўргуликларини акс эттирувчи, рус мустабидларининг қонхўрлигини, молпарастлигини, хотин-қизлар номусига тажовуз қилишини ифода этадиган асарлар йўқ қилинди, ўрганиш доирасига йўлатилмади.

Бундай асарлар бор эди. Халқ бошидан тегирмон юритилганда ҳам яратишдан, меҳнатдан, ижоддан тўхтамаган. Подшоҳлик цензураси нечоғлик манъ этмасин, барибир, ватанпарвар ноширлар уни чалғитиб, ривоят, панд-насиҳат китоблари орасида, диний рисолалар қатида озодликни тараннум этувчи, босқинчи русларнинг мудҳиш башарасини, разилликларини, тубанликларини фош этувчи асарларни эълон қилганлар. Уларнинг бир қисми бу кунларга қадар сақланиб қолди. Ватанпарварлик, озодлик, миллий ғурур руҳи би-

лан суғорилган шундай асарлар ҳақида мухтасар фикр юритиш жоиз.

Ижод аҳли орасида бевосита рус босқинчиларига қарши курашда иштирок этган қалам соҳиблари ҳам кўп эди. Шулардан бири Мулло Холбек ибн Мусо Андижонийдир. Мулло Холбек Амир лашкар Алимқул бошчилигида русларга қарши олиб борилган жангларда қатнашади, ҳатто, руслар Кўқонни ўз тасарруфига олгач, 10 йилга бадарға этилади:

Эшит, эй жамъияти ақли расолар,
Фақиру бой, мискин, порсолар,
Асирман Русия қуффор элинда,
Овохта, уй мискини, саллот қулинда,
Бу ташвишлар илон йилнинг қишинда,
Сана минг икки юз тўқсон¹ бешинда.
Бадарға айлади ислом еримдин,
Бўлуб ҳоким биза Русия бедин...
Русия юртига ўн йил субҳи шом,
Кўйғон эрди маҳкум этиб бул шоҳи урус,
Муддати ўн йил тамом беками куст,
Истиқомат айладим ғурбат билан,
Қушулуб Маъмурга, бул игво қилан,
Деб бадарға айлади, булдуруб сабаб,
Ғурбат ичра бўлди дафтар қанча куб.

Бинобарин, Мулло Холбекнинг «Алимқул жангномаси» деб аталган достони ва ўз аҳволидан баён этувчи ҳасби ҳоли Шарқшунослик институти жамғармасида 8816-рақами остида сақланаётир. «Алимқул жангномаси» тарихий жангнома асардир.

Мулло Холбек замонасининг фозил кишиси ўлароқ, жанг тафсилотларига киришишдан аввал хонликда ҳукм сурган ички низоларга, ҳаддан зиёда ортиб кетган олиқ-солиқлар туфайли ўз фуқароларини ёғийга айлантирган ношуд амалдорлар хусусида ачиниш ила фикр юртади. Рус босқини арафасида Кўқон хонлигида бошбошдоқлик, ҳокимият учун кураш авж олган эди. Ниҳоят, Алимқулнинг давлатда мавқе тутиши билан ҳарбий қуввати ортади, ҳатто рус кўшинлари мағлуб бўла бошлайди:

Чиқиб қуффор келур селдек уруб мавж,
Аввалқидин зиёда ул олиб авж,

¹ 1872 йил.

Бу Тошканд устида кўб ҳодиса бор,
Зафар кимга булур, кимларга душвор...
Шитоблаб тун-кун қувғон отдин,
Амири аскар Алимқул Ҳожидин.
Борурди ортидин қистаб куб аскар,
Шовулдашиб мисоли боди сарсар...
Отарди ҳо, отарди ҳо, отарди,
Ўлуб қутондаги қўидек ётарди.
Низом бўйинча ўрус қайтмай келурди,
Юзига отса ўқ, тўқсон ўлурди
Қолурди ўн ё ўн бешча саллот,
Дер эрди, вой, ислом ўқидин дод,
Тўкулуб тут каби Русия саллот.
Кўран кўз дерди бениҳоят раҳмат,
Алимқул бирла ота-ўғиллар бир,
Турарди тўбчининг бошида ҳозир...

Достонда Амир лашкар Алимқулнинг ҳарбий истеъдоди жанг воқеалари орқали очиб берилади.

Алимқул ҳалокати муқаррар ғалабанинг барбод бўлишига олиб келади. Холбек ибн Мусо ўз достонида лашкарбоши ўлиmidан сўнг амалдорларнинг ҳар бири ўз бошига «Алимқул» бўлиб, хотиржамлик кайфиятига берилиши, оқибатда душманнинг катта куч тўплаб, яна ҳужумга ўтиши ҳақида қаттиқ афсус-надомат билан сўзлайди.

Бу дoston рус подшоҳлигининг Туркистондаги босқинчилиги давом этаётган бир пайтда, 1872 йилда Худоёрхон ва русларга қарши исёнга кўтарилган Маъмурга қўшилганликда айбланиб, 10 йилга Сибирга сургун этилган шоир томонидан ёзилганлиги билан алоҳида тарихий-далилий қиммат касб этади.

Таассуфки, рус босқини, бир хонликни емирган, қолган иккисини вассалга айлантириб, уларнинг сиёсий ва ҳарбий нуфузига жиддий ҳалал етказган Романовлар салтанати бошдан оқ ўз тажовузини маданият-парварлик билан хаспўшлаш мафқурасига танда қўйган эди. Зотан, ҳамма осрларда амалга оширилган босқинчилик юришлари доимо шу андоза асосида оқланган. Подшоҳлик Россиясининг истилочиликда тажрибаси етарли бўлган, Кавказни қонга ботирган мустамлакачиларнинг Ўрта Осиёни тобеъ этишдаги мафқураси ана шу синалган ғояга асосланган эди.

Қадим замонлардан маданият юксалган, илм-фан тараққий этган, қишлоқ хўжалиги, сунъий суғориш иншоотлари ривож топган Ўзбекистон утмишини поймол этиш шу нуқтаи назардан рус босқинчиларига керак бўлган эди. Йўқса, хонликларда бу истиловий юришларга муносабат турлича бўлишига қарамай, мазлумликнинг уқубатларини энг кўп тортган, энг кўп қурбонлар берган Кўқонда, умуман, водийда, шунингдек, Бухоро, Қарши ва Хивада ҳам уламолар, шоирлар, мударрислар, фозиллар, зиёли кишилар очиқдан-очиқ истилочи ғайри динларни қаттиқ қоралаган. Шубҳасиз, бу воқеалар адабий ҳаётда ўз изини қолдирмаслиги мумкин эмасди.

Рус мустамлакачилари ўлкада зўравонликка, талончиликка, миллий камситишга, умумий хўрлашга асосланган ҳокимиятини мустаҳкамлай боргани сари норозиликлар, озодлик, ор-номус учун бўлган интилишлар, курашлар ҳам кучая борган, албатта. Хусусан, Йигчи Эшоннинг подшоҳликни ғулғулага солган миллий озодлик чиқиши истибдод ва зулмнинг кучга таянишини, шундагина, унинг хотиржам умр кўриши мумкинлигини далолат этди. Шу боисдан, ўзларини киборлар, маданиятли кишилар деб ўйловчи подшоҳлик Россиясининг Туркистон генерал-губернаторлиги Муҳаммад Али эшон ва унинг исёнини дорлар, кўрғошинлар, сургунлар билан жазолашдан қаноат ҳосил этмай, маънавий асосда барҳам беришга бутун эътиборини қаратади. Аввало, аҳли қаламга, матбуотга Йигчи Эшон шахсини ерга урувчи, исёнини лаънатловчи асарлар яратиш буюрилади. Оқибатда, Санкт-Петербургни даҳшатга солган исён ва унинг йўлбошчиси, миллий озодлик яловини кўтарган, истиқдол учун ҳаёт-момот жангига кирган Муҳаммад Алини масхара этувчи талай шеърлар, манзумалар дунёга келади.

Маҳаллий бошқарув вакилларининг, зобитларнинг зуғуми муттасил тарзда амалга оширила борганлигига қарамай, аввал бошданоқ халқнинг дарди-ҳасратини, қора кунларини ифода этган шоирлар бундай таъсирга тушмадилар. Аксинча, ўрнатилган қаттиқ назорат-цензурани чалғитиш, қандай қилиб бўлса-да, ёвуз босқинчиларнинг ифлос кирдикорини, мудҳиш жиноятларини эли халққа шеърини мезонда ошкор этиш йўлидан борадилар.

1911 йилда Тошкентда Фулом Ҳасан Орифжонов матбаасида «Саду як банди Мушфиқий» деган китоб

нашр этилади. XVI аср воқеалари билан бошланувчи асар мундарижасидан рус истилосига бўлган муносабатни акс эттирувчи шеърлар ҳам ўрин олган. Матбаачилар ҳам цензурани чалғитиб, ватанпарварлик йўлини тутганлар. Масалан, китобда Муҳаммад Амин Хўқандий ва Ҳофиз Рўзибой Машраб манзумалари берилдики, уларда истилочиларнинг мудҳиш қиёфаси талқин этилади. Жумладан:

Насоралар олиб бу шаҳарни шоҳи жаҳон бўлди,
Раийятларга зулми ҳаддин ошиб, кўп ямон бўлди.
Неча бебоку беҳуда бу юртларга калон бўлди,
Фасоду фитналарким кўзголиб, охир замон бўлди.
Чиқолмай кўча-кўйга бир неча яхши мусулмонлар,
Замона фитнасинин қўрқибон бўлди паришонлар.
Ётолмай уйларида, бойдур деб отти чиққанлар,
Бировлар ҳовлисинда ётибон хонавайронлар,
Ҳамиша хавф бирлан ранглари чун заъфарон бўлди.

Бу шеърда Муҳаммад Амин Хўқандий Кўқоннинг олиниси, аҳолининг беаёв таланиши воқеаларини ҳаққоний акс эттиради. Руслар бойларнинг мол-мулкни, хорислик билан йиққан тиллоларини тортиб олади, уларга катта жарималар солади. Аён бўлишича, Абдулрахмонбойга ҳам 1500 сўм миқдорида тавон тўлаш буюрилади. Бундай таровдан нафақат оддий фуқаролар, бойлар ҳам чорасиз қолган, хонавайрон бўлган, уй-жойидан айрилган эди. Юқорида келтирилган сатрларда айтилгани каби, жон ҳовучлаб, яшириниб юрган бойлар мустамлакачи-қароқчилар азми иродасини бажармай қўлга тушса, отиб ташланган.

Истилодан сўнг Кўқонда кечган бедодликларнинг чеки бўлмаган.

Шу асарга киритилган, «ҳикмат» деб номланган икки шеърда рус шумқадамларининг энг аянчли, энг таҳқирли қилмиши надомат билан таъриф этилади:

Дўстларим, охир замон бўлди, кўринг,
Бедин кофирлар оламга тўлди, кўринг.
Мўминларнинг ўғил-қизин қилди ҳалок,
Асир қилиб, фарзанд доғин солди, кўринг.

Бугина эмас. Рус истилочиларининг қонсираган лашкари халқнинг ор-номусини ҳам оёқ ости қила бошлайди, қизлар, жувонларга тажовуз юз беради:

Кун кўрмаган эссизгина моҳпоралар,
Юраклари қурқиб булди садпоралар.
Дардларига даво топмай бечоралар,
Мунглиғ булиб кофирларга қолди, кўринг.

Шарқона қадриятлар, исломий ахлоқ руҳида тарбияланган халқимиз учун бундан ортиқ ҳақорат бўлиши мумкин эмасди. Шу боисдан, қасоскорлик ҳаракатлари шакллана боради. «Ҳикмат»ларнинг номгаълум муаллифи айтгани каби, «бу кофирларнинг барисини қиринш» муддоаси қарор топаверади. Таассуфки, ҳарбий кучлар тенг эмас эди.

Курашчилар, шу жумладан, халқимизнинг зукко, солиҳ фарзандлари армонли фарёдларини, қонли кўз ёшларини яшира олмади. Иложсизлик сабабларини қидириш, бу янглиғ машъум ҳолга тушиб қолишни бадий идрок этиш намоён бўла бошлади.

Бухоро амирлигида тарихий вазият, рус истибдоди аждаҳосининг қонли халқуми унинг сарҳадларига яқинлаб келаётган йиллардаги ҳолат адабий ҳаёт саҳифаларида акс этмай қолмаган.

Қўқон хони Худоёр тақдирига бефарқ бўлмаган, уни икки-уч бор тахтга ўтқазган амир Музаффар рус босқини кўлами хавфини ҳали тўла даражада англаб етганми-йўқмиди, айтиш мушкул.

Отаси ўрнига Бухоро тахтига чиққан амир Абдул Аҳад подшоҳлик Россияси билан тотув яшаш аҳдига эришган бўлса-да, сиёсий жиҳатдан оёқ-қўли боғланиб қолганлигини англаган, албатта. Бу, унинг бадий мушоҳадаларида ҳам акс этади. Амир Абдул Аҳад, маълумки, Ожиз тахаллуси билан шеърлар ёзган. Бу жиҳатдан унинг:

Дўстлар, айланг дуо бу дийдаи хунбор учун,
Айрилибман хонумонимдин, билинг, дилдор учун

сингари рамзийлик билан ифода этилган мисралари диққатни тортмай қолмайди.

Амирликда, шубҳасиз, ён беришдан норози бўлган, илм-маърифат, тараққиёт тарафдори бўлган кучлар бор эди. Айниқса, илғор зиёлилар Оврупонинг, шу жумладан, Россиянинг ҳарбий қудратини илм-фан, маданият юксалишида деб ҳисоблаганлар. Ҳақиқатда, XIX аср сўнглирида ҳарбий техника, ўқ отиш қурола-аслаҳаси Оврүпода Шарқдагидан бир неча баробар устун экан-

лигини таъкидлаш ҳожат эмас. Бунинг устига подшоҳлик Россиясининг уруш тажрибаси халқаро йўсинда меъёрига етган, шу аср давомида бир неча давлатлар билан жанглар қилган эди.

Зиёлилар миллатни гафлатда қолган, жаҳолат ва қолоқлик тараққиётга гов бўлган, деб ҳисоблар эдилар. Амир Абдул Аҳад саройида русларга тилмочлик қилган, Таржимон таҳаллуси билан ижод этган шоир, масалан:

Сен, эй миллат, уён, кўп ётма, тур уйқу канориндин,
Очиб кўз, бир йўла боқ, қолдиму дониш баҳориндин,
Хазон бўлмиш яшил япроғлар нодонни нориндин,
Хаёлга келтир ўтмиш асрлар атвори кориндин,
Нега чиқмассан, эй миллат, туриб гафлатни гориндин

сингари мисралар тизади.

«Нодонни нориндин» юрт боғларининг хазонга юз тутиши, табиийки, ҳаққоний хулоса эди. Таассуфки, Туркистон бирлигини қаламга олиш, иттифоқ бўлган ҳолда умумий ёвга қарши кураш гоъясини куйлаш хонларга ҳам, амирга ҳам мақбул тушмаган. Шу боисдан, босқинчиларга, уларнинг ёвуз тажовузига қарши руҳда бўлган шоирлар унутилди, уларнинг шеърлари қўлёзма ҳолида қолиб кетди. Фақатгина ватанпарвар ноширлар, матбаачилар XX аср бошларида уларнинг айримлари ижоди намуналарини қандай қилиб бўлмасин халққа етказиш пайида бўлдилар.

Босқинчилик, одатда, бўлинган, парокандалик туфайли заифлашган мамлакатга нисбатан амалга оширилади. Қадимдан яхлит бўлган, буюк туркий давлат даражасига кўтарилган Туркистоннинг 3 та митти давлатга айланиши миллатнинг фожиаси бўлибгина қолмай, асрлар давомида шаклланган, дунёвий шукуҳ касб этган маданиятнинг, илм-фаннинг таназзулига ҳам олиб келган эди. Ўзи чиққан тепани сув олмаслиги қайғусида бўлган хонлар теурийлар даври анъаналарини тамом унутдилар, ташқи душман хавфи ҳақида ҳатто хаёл ҳам қилмадилар. Аксинча, бир-бирига душманлик кайфияти билан Овруподан, энг аввало, ҳарбий техника, мудофаа воситалари жиҳатидан орқада қолиб кетди.

Қашқа воҳасининг Қамаши қишлоғида етишган, катта обрў-эътиборга эга бўлган Ҳофиз Рўзибой Охунд Машраби Соний (XIX аср бошларида туғилиб XIX

асрнинг охирги йилларида вафот этган) рус истилочиларининг ўлкамизни босиб олиши ҳақида мушоҳада юритар экан, аччиқ ҳақиқатни қаламга олади:

Хаста дилман, аҳли маънилар фано бўлди, дариг,
Ҳосили тахтим вафо жабру жафо бўлди, дариг,
Гандалар бош бўлди, хўблар тахпо булди, дариг,
Бода нўш ўлди неча бемаъни ва беводалар,
Қўйдилар элни иззага неча бор занғар чиқиб,
Йил хусусан қишқа тортиб, жабҳага кофир чиқиб
Бул ажаб, ҳар ҳафта мўъминдан олур ҳинду ҳироҷ,
Дафновозу лўли ва қарсақчилар соҳиб ривож,
Они учун аввали келди урус, охирда соч
Тавба қилмай, халқ поймол, бало бўлди дариг.

Англашиладики, ўлкада бошбошдоқликнинг авжига чиқиши, элга бош бўлганларнинг нодонлиги, айш-ишрат, ичкилик, охир-оқибатда, юртни кофирлар эгаллашига, руслар келишига сабаб бўлади.

Абдурахмон Офтобачи фитнаси юз бермаганда, ўзаро мавқе талашини, тахт олиш пойғаси бўлмаганда, аксинча, водийдаги кучлар жам бўлиб, ёвга қарши отланганда Қўқон хонлиги вассал тариқасида сақланиб қолиши мумкин эди. Амал талашини, бир-бирини кўролмаслик, ибтидоий уруғчилик васвасалари хонликнинг мавқели кишилари иттифоқ бўлишига монелик қилди. Бу даҳшатли кайфият ҳатто Ватан туйғусидан ҳам устун келди. Руслар ўзларининг таҳқирловчи, эзувчи, қул қилувчи ҳокимиятини Қўқон хонлиги бўйлаб ўрнатар экан, энг аввало, ана шундай, кечагина бир-бирини содган, хоинлик қилган, амал деса ор-номусдан ҳам воз кечишга тайёр кимсаларга таянади.

Қўқоннинг Шаҳрисабз маҳалласида яшаб ижод этган, Қиялисой кўчасида қосиб оиласида туғилган Ғофуржон қори мулло Аъзамжон ҳожи ўғли Камина (1922 йилда вафот этган) шуни назарда тутиб:

Эй оқсоқоллар калтаси, нафси колон гар оқсоқол,
Оламдаги бор оқсоқол сендан этар ор, оқсоқол,
Ҳокимга таъзим айлагай ногоҳ йўлиқса тўнқайиб,
Ерга бошин еткурмаса таъзими бекор, оқсоқол,
Манга гароднушдин хабар келди бугун жандарм утар,
Сув сеп дебон аҳли гузар бошида бақарор, оқсоқол,

деб ёзган эди.

«Ансаб ас-салотин» муаллифи, Қўқон хонлигида XIX аср сўнгиларида кечган воқеаларнинг жонли шоҳиди мулло Мирзо Олим ибн Мирзо Раҳим Тошқандий русларнинг талончилик сиёсати ва уни амалга оширган маҳаллий малайлар ҳақида койиниш билан гапиради.

Рус маъмурлари жамики мирзоларни тўплаб ерларни ўлчашни, ҳисобга олишни буюради. Муқимийнинг «Танобчилар» шеърисида ҳаққоний тасвир этилганидек, уларнинг айримлари бу ишда ҳам гаразни, манфаатни ҳамма нарсадан устун қўяди.

Ачинарли жойи шундаки, мулло Мирзо Олим ўз китобида айтганидек, мустамлака ҳокимияти ҳар таноб ерга 70 тийин, яна қўшимчалари 35 тийин ҳисобланиб, жами 1 сўму 5 тийиндан солиқ белгилайди.

Иноқлар ва мингбошилар солиқчилари собиқ хонликнинг қишлоқларидаги бир йўла 4 йиллик солиқни тўплаганлар. Мирзо Олим босқинда хонавайрон бўлган, бор-будидан айрилган (русларга қарши кураш ҳаракатлари халқ зиммасига тушган эди) қишлоқлар аҳолисидан 4 йиллик йиғиб олинган хароҷ солиғининг 90 фоизини мустамлакачиларнинг малайлари бўлмиш солиқ олувчилар ўзлаштириб кетганлигини келтириб ўтади.

«Ансаб ас-салотин»да руслар хизматига кирган, уларга ялоқхўр бўлган бундай малайларни халқ киноя билан «бўзча»лар деб атаганлиги тилга олинади.

Қанчалик оғир бўлмасин халқ зиёлиларида, ватанпарвар, миллатпарвар шоирларда, олимларда, ноширларда истиқболга ва истиқдолга бўлган ишонч туйғуси барқарор эди.

Ҳофиз Рўзибой Машраб:

Иллат айёмидан қилғил хазар, эй хуш мизож,
Тундбод фитналардин ўчмагай дилдан сирож,

дер экан, қалбда умид чироғи ўчмаганлигини тараннум этган эди.

ВАТАНПАРВАР ЛАШКАРБОШИ¹

Она Ватан ва халқимиз тарихида лаҳшатли чет эл истилолари кўп бора такрорланган. Милоддан бурунги

¹ Тарих фанлари доктори, профессор Рустамбек Шамсутдинов билан ҳамкорликда ёзилган.

замонлардан эътиборан улуғ аждодларимиз юрт ҳимоясига кўкракни қалқон қилган, Туркистон заминида душманни ҳайратга солган диловар баҳодирлар етишган. Спитамен, Маҳмуд Торобий, Амир Темур номлари асрлардан асрларга озодлик яловбардорлари сифатида утиб, абад яшаб келади. Халқ ҳар қандай замонда ҳам ўзининг мард, шижоатли, эрк учун курашган фарзандларини улуғлайди.

Яқин тарихимизда утган шундай ўлмас сиймолардан бири, подшоҳлик Россияси босқинчиларига қарши мардонавор курашда ҳалок бўлган лашкарбоши Алимқулдир.

Подшоҳлик Россияси XIX асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиёга кўз тикиб, уни тахти тасарруфига кириштириш учун жанговар ҳаракатларни бошлаб юборади. Бу ёвуз ниятга узоқ тайёргарлик кўрган рус салтанати Кўқон хонлиги ҳудудларига режа асосида силжиб кела бошлайди. Подшоҳлик Россияси Туркистонни босиб олишни ихтиёр этганида бу қадим давлатнинг учга бўлиниб, заифлашиб қолганлигини кўзда тутган эди. Ҳақиқатда, рус подшоҳининг милтиқлар, замбараклар, ракета-мушаклар билан қуролланган қўшинлари биринкетин чегара қалъаларини босиб ола бошлаганида, ҳатто Тошкент, Жиззах ва Самарқанд қўлдан кетганда ҳам хонликлар кучни бир жойга тўплай олмади. Аксинча, қулай фурсат келди дегунча, бир-бирига панд бериш пайтида бўлди...

Рус босқинчиларига қарши бир неча йил давомида мунтазам курашган, жанг асбоб-аслаҳасини тайёрлаган, кўп сонли қавмлар бошини бириктириб, уларни душманга қарши курашга отлантирган, баъзан ғалаба муяссар бўлиб, кўпинча душманнинг ўқ отар қуролларини дафъ этолмай, мағлубият аламини чеккан Алимқулнинг юрт олдидаги хизматлари улқандир.

Рус тажовузи ҳақида XIX аср охирлари ва XX аср бошларида бир неча тарихий, бадий асарлар яратилган. Жумладан, Мирзо Олим Тошқандийнинг «Ансаб ас-салотин ва таворихи хавоқин», Муҳаммад Солиҳ Тошқандийнинг «Тарихи Жадидаи Тошқанд», Исҳоқжон Жунайдулло Хожа Ибротнинг «Фарғона тарихи», Аваз Муҳаммад Аттор Хўқандийнинг «Тарихи жаҳоннамои», Абдулазим Сомийнинг «Манғит султонлари тарихи», «Тухфаи шоҳий», Мулло Муҳаммад Ниёз Хўқандийнинг «Тарихи Шоҳруҳий», Муҳаммад Фозилбекнинг «Мукаммали тарихи Фарғона», Баёнийнинг «Та-

рихи Хоразмшоҳий» каби асарларини келтириб ўтиш кифоядир.

Бу асарларнинг Рус ва Қўқон хонлиги урушларига доир саҳифаларида лашкарбоши (амири лашкар) Алимқул жанговар фаолиятига алоҳида ўрин ажратилади. Муаррихлар амири лашкарнинг ботирлигини, оғир шариоитларда ҳарбий тўлғама усулларида фойдалана олиш қобилиятини, энг муҳими, ўзини ҳам, тобеларни ҳам аяб ўтирмай, маррани қўлдан бермасликка интилишини кўтаринкилик билан таърифлайдилар. Шу билан бир қаторда, Алимқулнинг қаттиққўллиги қавмлар орасида жипслик бузилишига олиб келди, қабилдаги ишоратлар ҳам айтилмай қолмаган. Муаррихлар воқеаларни баён этар экан, ўз қарашларидан келиб чиқиб, бир ёқлама ёндошган ҳоллар ҳам бўлган, албатта. Ҳарбий даврнинг, урушнинг қонунлари қаттиқ бўлади. Жанг майдонида қабул қилинадиган қарор билан солномачи тавсифида тафовут бўлиши, табиий ҳол, албатта. Хусусан, айрим тарихий асарларда Бойзоқ ва икки-уч ҳарбий амалдорнинг жазоланиши гўё нотўғри маслаҳат оқибатида, Алимқулнинг ўжарлиги сабаб, содир бўлган деб талқин этилади. Бу, маълум даражада, амири лашкарнинг ҳарбий салоҳиятига соя ташламай қолмайди.

Бир жиҳатни унутмаслик керак. Муаррихларнинг кўпи рус босқинининг жонли шоҳиди, ҳатто иштирокчилари бўлган. Ёв ғолиб келиб, Ватан тупроғи топталган, қонлар доғи ювилмай, шаҳидлар азаси тугамай ёзилган бу асарларда мағлубият сабабларини излаш хоҳиши баланд эди. Муҳаммад Солиҳ ва бўлак воқеанавислар Тошкент учун бўлган жангда мусулмон лашкарининг қўли баланд келаётганлигини, минг таассуфки, амири лашкар Алимқулга тасодифий ўқ тегиши оқибатида мудофаа тақдири ўзгарганлигини ёзганлар. Шунинг ўзиёқ Алимқул шахсининг кўшин орасида қанчалик маъқе тутганлигини англашда кифоя.

Кейинги вақтда матбуотда амири лашкар Алимқул ҳақида салмоқли мақолалар ёритилди. Лашкарбошининг довюраклиги, ҳужумни уюштира билиши, шижоати умумий талқин этилган мақолаларда унинг таржимаи ҳолига, шахсига, аркони давлатга келишига доир далиллар берилмайди. Ҳатто, Алимқул қаерда туғилган, ҳалок бўлганда неча ёшда эди, сингари саволларга ҳам жавоб топилмайди.

Мақолалар муаллифлари таниш бўлган тарихий манбаларда ҳақиқатда бу хусусда маълумотлар йўқ. Алим-

кул Кўқон хонлиги аркони давлатида 1858 йилдан то ҳалокатига (1865) қадар жуда қисқа муддат, бор йўғи 7 йилга яқин ҳукм сурди. Андижон ҳоқими Маллахонга оддий навкар бўлиб келган Алимкул ўзининг ақли ва билими, ёш бўлишига қарамай, сиёсатни теран англаши туфайли мавқе қозона бошлади. Амири лашкарнинг бундан кейинги ҳаёти зикр этилган тарихларда мукамал талқин этилган. Бироқ, унинг шахсий ҳаётига доир маълумотлар то ҳозирга қадар аниқ бўлмади келар эди.

Иланишлар Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти жамғармасида амири лашкар Алимкул ҳаётига доир икки асар қўлёзмаси борлигини кўрсатди. 12136-рақам остида сақланаётган қўлёзманинг биринчи ва охириги варағи тушиб кетган, шу сабабли, тавсифда «Тарихи Алимқули Амири лашкар» («Лашкарбоши Алимкул тарихи») деган шартли ном кейинчалик ёзиб қўйилган. Иккинчи асар қўлёзмаси 8816-рақами остида сақланади. Бу қўлёзманинг ҳам бошланиш қисми йўқ, кўпгина саҳифалар намлик туфайли шувалиб кетган. Шунга қарамай, дoston йўсунлиқ бу асарни Алимкул жангномаси, дейиш мумкин.

Биринчи қўлёзма — «Лашкарбоши Алимкул тарихи»нинг муаллифи айtilган варақлар тушиб кетганлиги сабабли номаълум бўлиб қолган. Бироқ, муаллиф 2-саҳифада ўзининг Алимкул амалга чиққан кундан то ўлимига қадар унинг «давлат асо мулозими», ёнида бўлгучи «рикоби ҳумоюни» эканлигини шундай кўрсатади: «...Чунки жаноб жавҳар шамшир, шижоат қувват, бозуйи шаҳомат, яъни абулфатҳ мулло Алиқули¹ амири лашкар шаҳиди марҳум ибтидои тулуъи офтоби давлатларидин то ғуруби моҳжа умр ва иқболлариғача давлат асо мулозим, рикоби ҳумоюн эрдим».

Муаллифнинг Алимкул ҳақида китоб ёзиш нияти бўлган, бу ишда амири лашкарнинг ўғли Шермуҳаммад Мирзо мингбоши даъвати ҳам уни руҳлантирган. «Ул Зоти олий сифатнинг, — деб ёзади муаллиф, — айёми саболаридин то ҳангоми шаҳодатлариғача вақоеъ ва ахборотларин таҳрир силкиға чекиб, бир яхши китоб қилсам, муни узасиға ул шажара таййиба самаралари (яъни, ўғли — *му.м.*) Мулло Шермуҳаммад

¹ Муаллиф шундай — «Алиқули» деб ёзади. Бироқ, бошқа тарихий манбаларда, халқ хотирасида Амири лашкарнинг исми-шарифи Алимкул тарзда машҳур. Шу мулоҳазадан келиб чиқиб, «Алимкул» шакли маъқул кўрилади.

Мирзо мингбоши ҳам илтимос қилдиларки... бир ёд-нома китоб қилиб берсангиз... деб».

Асар муаллифи, китобни анча кейин, ҳижрий 1320 йилда (милодий ҳисоб билан 1902 йилда) тартибга келтиради. Бу вақтда у анча қартайиб, ёши ўтган эди. Муаллифнинг ҳолатини кексалик билан боғлиқ хасталиклар ҳақидаги гапидан англаса бўлади. Шунингдек, асарда Алимқулнинг ўғли Шермуҳаммад Андижон мингбошиси тарзида тилга олинади. Шермуҳаммад анча муддат, ҳатто 1916 йилги кўзғолон даврида ҳам мингбоши бўлиб тургани маълум. Шу тариқа, асар Алимқул ҳалокатидан 37 йил кейин ёзилган.

Энди, кўлэзма тарихнинг муаллифи кимлигини аниқлаш имкони борми, деган савол кўндаланг бўлади. Матнда муаллифнинг Алимқул фаолияти билан боғлиқ воқеаларда иштироки кўп бора тилга олинади. Масалан, Маллахон қатлидан сўнг, унинг ёш ўғли Султон Саидхон Намангандан олиб келтирилиб, тахтга чиқарилади. Муаллиф шу воқеани ёзар экан, «аммо юртдорлиғ ишини, чунончи, дахл ва сарф ва изл ва касб ва қатл ва зарб ва тамоман маҳомат мулки ва моли тасарруфини... ва фузало ва акобир сидқидил бирга қўл қўйуб, муҳр босиб мустаҳкам қилдилар... Амири лашкар ўшал кунни хазинаи олийға кириб бир катта тай тилло кимхоб тўн каминаға (муаллифга — *муалл.*) кийдириб марҳамат қилдиларким, Фарғонани харожин ва танобона ва закот пуллари ва аскарининг қишлоқ ва ғаллоти ва қишлоқлар ижорати ва саркор ва амлокдорлар таҳқиқ ва ҳисоби ва аскариния яроғ ва аслаҳа дафтари сизга тааллуқдур, булардан яхши хабардор бўлинг... деб амр қилдилар» дейди. Кўринадики, муаллиф Алимқул ҳукуматида молия ишлари бўйича масъул лавозимни эгаллаган.

Муаллиф Туркия султониға элчи юбориш ишлариға ҳам бош-қош бўлади, бу юмуш билан Кошғарға бориб келади. Шу орада Туркистонни руслар эгаллаб олади. Алимқул Чимкент ҳимоясига отланади. Муаллиф шу воқеаларни битар экан, «Амири лашкар марҳум мобада Арасни Туркистон тарафи Русияға тобеъ бўлса деб мулоҳаза айлабму... Чимкандға яқин бир майдонға кўнуб, ўдойчилар йўқ учун ясовул дастасин икки бўлуб, ярмини каминаға (яъни, муаллифга — *муалл.*) ва ярмини Аҳрорхон тўра шиғовулға тофшуриб, ҳар иковлон Русия тарафиға қаровулликға машғул эрдик, ҳосил, бир кунни саломға йиғналғон вақти-

да... каминаға (муаллифга) кимхоб тўнни кийгузуб, тош ўтқоз(ил)гон тилло асони, «Сиз шиғовул», деб қўлумга тобшурди ва Мирзо Аҳмад қўшбеги тўнни Аҳрорхон тўрага кийгузуб яна бир тилло асони «Сиз ўдойчи» деб они қўлига тофшурди. Ҳосил, Аҳрорхон тўра бағоят ғамгин ва маҳзун бўлуб ва хижолат... ўзини сабрага солди», деб ёзади.

Англашиладики, қўлэзма муаллифи Чимкентда шиғовуллик мансабига кўтарилган. Воқеларнинг кейинги ривожиди асар ижодкори Алимқул лашкарбошининг энг яқин, энг ишончли кишисига айлана боргани маълум бўла боради. Биз ортиқ тафсилотга йўл қўймаслик мақсадида унинг Тошкентга руслар босиб келиши олдидан аҳволни билиб келиш учун юборилганлигини айтиш билан чекланамиз. Дарвоқе, хабарчилар Тошкент аҳлининг кайфияти бузуқ, олдини олиш керак, мазмунида гап қиладилар. Алимқул ўзининг энг ишончли амалдори, биз фикр юритаётган қўлэзма муаллифини шу масалага аниқлик киритиш, фикри бузилиб, русларга қарши курашдан чекилмоқчи бўлган бекларни инсофга чақириш учун қўшиндан олдинроқ юборади. Бу ҳақда муаллиф муфассал ҳикоя қилгандир.

Алимқул юборган киши ҳақида бошқа бир муаррих Мулло Олим Маҳмудхожи шундай хабар беради: «Тошкентдан тахминан ўн икки чақиримлик Олчоқ мавзеига яқинлашганда... Мулло Алимқул Юнусжон шиғовулни юбориб айтибдурларким, «Бу қандай аҳвол, хусумат ва адоватни вақти эмас, уруш тамом бўлгандан кейин ҳар нима кўнгилларингизда бўлса, муддоан таъб жойига етқузарман. Ҳаммамиз иттифоқлашиб обрў олайлук, бўлмаса мулку мамлакат, давлат қўлдан кетадур».

Бинобарин, «Тарихи Алимқули амири лашкар» қўлэзмасининг муаллифи худди Юнусжон шиғовул бўлиб чиқади. Муҳаммад Солиҳ Тошкандий ҳам бу киши ҳақида гапириб, уни «Мулло Юнусжон мунший» деб атайди. Аҳдномаларни битанлигини муаллифимизнинг ўзи ҳам, бошқа муаррихлар ҳам айтишган. Демак, Мулло Юнусжон шиғовул, Мулло Юнусжон мунший нисбаларига эга бўлган бу шахс Алимқул ҳукуматида катта ўрин тутган.

Муҳими, Мулло Юнусжон Мунший Алимқул тарихида бошқа муаррихлар яхши билмаган, эшитиш орқали юзакироқ ёндошган воқеаларни бевосита шо-

Поен ва Олим Раншановлар қадимий қулёзмаларни кўздан кечиришмоқда.

ҳид, иштирокчи сифатида теран ва аслига мувофиқ ифода этади. Бунини Бойзоқ ва унинг ҳамроҳлари жазоланиши ҳақидаги саҳифалар мисолида яққол кўриш мумкин.

«Бир куни Ўрусия аскарлари, — деб ёзади муаллиф, — тамоман тўб ва тўбхона бирлан Чимкандга яқин бир тефага жамъ бўлиб уруш бошладилар ва бу тарафдан жомодор ноиб ани муқобаласига тўбхоналарни ростлаб ва ул тефа атрофига қароқундоғ мерганларни жойлашиб, агарчи Руссия тўби мусулмонларни безобита қилди, аммо мусулмонлар... ҳам Русияни ҳўб бесарамжон қилиб, Русия аскарлари мазкур тефадан сурулуб, пастга тушиб Арас тарафига юруб ва мусулмон аскарлари аларни орқасидан тушиб, икки аскар бир-бирларидан ажралиб, ул кеча ётиб эртаси билан хабардор бўлсак, Ўрусия тамоман Арасдан ўтуб кетиб, бинобарин, Бадавлатни (Яъқуббекни) бирмунча аскарлари бирлан Ўрус орқасидан буюриб (Алимқули — муалл.) ва Нормухаммад фарвоначи ва Ниёз Али додхоҳ ва Темур понсад ва Мухаммад Юсуф понсадларни Авлиёотага буюрдиларким, Манкит тўғри йўли бирлан тезроқ Авлиёотага кирингларким, Авлиёотадан келган ўруслар яна Авлиёотага бориб киролмасунлар. Аммо, Бадавлат Русияки

батаажил кетган эркон деб етолмай ёниб келди ва аммо Нормухаммад фарвоначилар Туркистон ва Куллондан ўтуб Тез суйиға бормай, Ўрусия Авлиёотаға кириб қолибдур деб ёлгон айтиб ёниб келдилар, ваҳоланки, Авлиёота Русияси сув ва озиқ ваҳждин танглик ва азоб тортиб Нормухаммад фарвоначилар Чимкандға келгандан сўнгра бирлаб-иккилаб авлиёотаға етуштилар.

Бул сабабли Амири лашкар марҳум буларнинг беғайратлик ва бежуръатлик қилгон ваҳждан газабнок бўлуб Бойзоқ додхоқ қирғиз-қозоқ ва мулло Зариф понсад ва Темур понсад ва Мухаммад Юсуф понсадларни Чимканддан ташқари чиқариб, мазкур Бойзоқни тўб оғзига боғлаб оттуруб ва боқиларин сарбоз милтиғи бирла уруб ўлдуруб... доҳили Хўқанд бўлдилар».

Бу сўзларга изоҳ ортиқча. Туркистон ва Чимкент тақдири, аниқроғи, хонликнинг асосий чегара қалъалари тақдири ҳал бўлаётган бир вақтда жанговар толшириқни адо этмагани, алдов йўли билан хиёнат йўлига кириб Арас, Авлиёота каби истеҳкомларни бой беришда айбдор бўлган каслар ҳарбий давр шароитига кўра, шафқатсиз жазога мустаҳиқ этилган.

Алимқул тарихида лашкарбони таржимаи ҳолига оид қизиқарли маълумотлар берилади. У қирғиз-қипчоқ насабидан бўлиб, отаси Ҳасанбий, онаси эса Шаҳрбону биби эди. Ҳасанбий Хўқанд уездига Нуйғут бўлисининг Бужунбитган мавзесида яшаган, Ҳасанбойнинг Алимқулдан ташқари қиз фарзанди ҳам бўлган. Алимқул икки ёшга етганда отаси вафот этади. Тоғаси мулло Дўст Охунд уни 6—7 ёшигача Бужунбитганда ўқитиб саводини чиқаради. Шундан сўнг оила Қўрғонтепа бўлисига кўчади, кейин Андижонда ўрнашиб Оқмасжид мадрасасида 2 йил таҳсил олади. Алимқул Хўқандда Маҳдум Ҳожи домулло Аёз маҳдум ўғли қўлида ўқишни давом эттиради. У ўн саккиз ёшга тўлганда опасининг эри Тоғайқул додхоқ сипоҳгарчилик ишига ўрғатади. Шундан кўп ўтмай бир вақтлар отаси бий бўлган Қўрғонтепа бўлисида бийлик қилади. Адл ва одаби билан тезда шуҳрат тутати. Бирмунча муддатдан кейин, чамаси, бийлик фаолиятида тўсиқлар ортгач, Андижон ҳокими бўлуб турган Худоёрхоннинг акаси Маллабекка навкар бўлиб хизматга қиради. Яхши хизматлари туфайли бу жойда ҳам эътибори ортиб боради. Қачонки, Маллахон 1858 йилда Қўқон тахтини эгаллаганда Алимқулнинг хизмати катта бўлади.

Алимқулнинг чекига русларга қарши курашиш тушган эди. Маллахонга қилинган суиқасддан сўнг тахтга унинг 11 ёшли норасида ўғли Султон Саидхон чиқарилади. Ҳукумат иши — пул зарб қилишдан тортиб мансабу амал, молия бошқарувчи ҳаммаси Алимқул қулида бўлади. Азбаройи Алимқулнинг сиёсати туфайли тарқоқ қавмлар ўртасида жипслик вужудга келади, шу сабабли русларга қарши курашда, масалан, Иқон жангида Қўқон лашкари ғолиб келади.

Алимқул хонликда бошқарув тизимини тартибга келтириш, қўшинни қуроолантириш ва рағбатлантириш ишига қаттиқ бел боғлайди. Афсуски, қисқа фурсатда тутдай тўкилган (бирорта яроқли от топилмаганлигини муаллиф эслатиб ўтади) давлат ва лашкарни бутлаб бўлмас эди. Алимқул бу йўлда ҳатто ўз жамғармасини ҳам аяб ўтирмайди, қўшинга бўлиб беради, улар руҳини кўтаради.

Алимқул Тошкент мудофаасини ташкил этишда алоҳида жонбозлик кўрсатади. Боши қовушмай турган беклар унинг илиқ муомаласи, ён беришлари сабаб, яқдил бўлиб жангга киради. Ғалаба муқаррар бўлиб турганда ёвнинг олтасир ўқи унга тегиб, сафдан чиқаради. Сўнгги нафасига қалар душманга қарши курашга чақирган Алимқул, муаллиф ёзишича, ҳалок бўлганида 33—34 ёшларда эди. Бинобарин, шавкатли лашкарбоши 1831 йилда туғилган экан.

«Лашкарбоши Алимқул тарихи»даги муҳим нуқталардан бири амири лашкарнинг буюк давлат арбобларига хос, беқиёс ватанпарвар сифатида иш тутиши ва фикр юритишида кўринади. Муаллиф лашкарбошининг яқин кишиси сифатида руслар билан сулҳни, ярашувни ўртага солади. Рус қўмондонлиги ҳам забт этилган ерларни олиб қолиш эвазига сулҳга рози эканлигини билдиради. Узоқни, туркий миллат бирлигини ўйлаган Алимқул бунга кўнмайди, бу халқимиз томонидан бизга, авлодларимизга бир умр тавқи лаънат айтиладиган иш бўлади. Булар ўз осойишини кўзлаб Туркистон, Чимқандни кофирларга қолдирди, деб таъна қилади, дейди.

Мулло Холбек ибн Мусо Андижонийнинг «Алимқул жангномаси» достони мазмун-моҳият жиҳатидан юқоридан зикр этилган тарихий асарнинг мантиқий давоми, легулик. Мулло Холбек Қўқонда юз берган жангу жадаллар иштирокчиси бўлган. У 1872 йилда Маъмурбек ғалаёнига қўшилганликда айбланиб 10 йилга Сибирга бадарға этилади.

Достон бадарға йилларида ёзилган дейишга маълум ишоратлар бор:

Асирман Русия куффор элинда
Овохта, уй мискини, саллот қўлинда.
Бу ташвишлар илон йилнинг қишинда,
Сана минг икки юз тўқсон бешинда¹
Бадарға айлади ислом еримдин,
Бўлиб ҳоким бизга Русия бедин.
Ман тафсил ёзибон қилдим аён,
Мақсадим бул, англаса хиради калон.
Билдирай деб жўстужў қилдим мудом,
Русия юртида ўн йил субҳи шом.
Кўйгон эрди маҳкум этиб бул шоҳи рус,
Муддати ўн йил тамом бекаму кўст.
Истиқомат ўн йил тамом бекаму кўст.
Истиқомат айладим ғурбат билан.
Кўшулуб Маъмурга бул иғво қилан
Деб бардарға айлади, булдул сабаб,
Ғурбат ичра бўлди қанча дафтар кўб...

Мулло Юнусжон Мунший ва мулло Холбек ибн Мусо Андижонийлар ёзиб қолдирган бири тарихий, иккинчиси бадий асарлар халқимиз тарихининг кам ёритилган муҳим даврини ўрганишда муҳим бирламчи манбалар сифатида жуда катта қимматли аҳамият касб этади.

ХАЁЛИЙ ДЕВОНИ²

XIX асрнинг иккинчи ярми узбек мумтоз адабиёти хазинаси яна бир салоҳиятли шоир ва унинг салмоқли шеърлар девони билан бойийдиган бўлди. Қарши Давлат университетининг доценти, таниқли тилшунос олима Таслия Ядиханова кўп йиллардан бўён авайлаб сақлаб келаётган мазкур қўлёзма девонни яқинда бизга тақдим этди. Девоннинг илк саҳифаларидаги ғазалларни ўқиб, шоир таҳаллусини истифода этарканмиз, ҳанузга қадар нотаниш бўлган, аммо катта бир ижодкор билан дуч келиб турганимизга амин бўлдик.

¹ 1872 йил.

² Олим Раишанов билан ҳамкорликда ёзилган.

Кўлэзма девон катта ҳажмли бўлиб, 518 саҳифани ташкил этади. Унинг жилди ва дебоча қисми, энг сўнгги варақлари йўқ, йиртилиб кетган. Асар матни оддий Самарқанд қоғозига, қора сиёҳда, тиниқ настаълиқ ҳа-тида битилган. Варақлар рақамланмаган бўлса-да, де-воннинг ҳажми ҳозирги ҳолатидан анча катта бўлган-лигини тасаввур қилиш қийин эмас. Чунки, охирда берилган Лайли ва Мажнун ҳақидаги дostonнинг ан-чагина қисми тушиб кетган. Фазалларнинг алифбо тар-тибида жойлаштирилмаганлиги боис унинг олд қисми-дан қанча шеър етиб келмаганлигини айтиш мушкул. Шунга қарамай, қўлимиздаги мазкур девонда 130 дан ошиқ ғазал ва мухаммас, форсий манзумалар (улар-нинг сони ҳам 50 дан ошиқ), «Лайли ва Мажнун» дostonи мавжуд. Шу далилнинг ўзиёқ кўлэзма девон соҳибининг кўп йиллик меҳнати маҳсули эканлигини кўрсатишга кифоядир.

Авлодлар силсиласи мангу давом этади.

Девоннинг дастлабки ғазали «Мани бу дарди ди-лимга даво эрур боис, Кимга бўлса ҳавас, муддао эрур боис» матласи билан бошланади. «Лайли ва Мажнун» дostonининг сўнгги мисралари эса «Лайли хабарин ман-га дегил сан, Ул қайда эрур ки, англайин ман» билан ниҳоясига этади.

Ҳозирга қадар исми-шарифи ва адабий мероси номаълум қолиб келган бу шоир ўз ғазалларида **Хаёлий** тахаллусини қўллаган. Девоннинг бошланиш қисми сақланмаганлиги сабабли, муаллиф ҳақида маълумотлар олиш қийин бўлди. Шоир яшаган давр ва жой ҳақида аниқ тасаввур берадиган омиллар, бахтимизга, мавжуд эканлигини алоҳида таъкидлаймиз. Булар девонда келтирилган бир туркум ғазаллар, мухаммаслар бўлиб, уларда таърих ва жой номлари тилга олинади. Масалан, 17-бетдаги ғазал охирида шеърнинг 24 муҳаррам 1284 хижрийда ёзилганлиги қайд этилган. Бу милодий ҳисобда 1867 йил бўлади.

Девоннинг 107-бетида «Тарихи ҳазрат **Шаҳзодаи олиймақом**» шеъри берилган бўлиб, унда Қарши шаҳрига амир Музаффарнинг тўнғич ўғли — Катта тўра Абдулмаликнинг келиши талқин этилади:

Чи хуш йил бўлди бул йил, Қарши узра комрон келмиш,
Сайид Ҳазрат Музаффар ўғли — шахбози жаҳон келмиш.

Абдулмалик тўра, Абдулазим Сомийнинг «Манғит султонлари тарихи» асаридан яхши маълумки, отаси амир Музаффар Жиззах ва Самарқандда рус босқинчиларидан мағлуб бўлиб, Бухоро сари чекина бораётган кезларда, Оқ подшоҳга қарши курашиш учун куч тўплаш мақсадида Қарши шаҳрига келиб турган. Шоир Хаёлий Шаҳзоданинг Қаршига келиш йилини қуйидаги таърихда шундай кўрсатади:

Хаёлий омилиг бирлан деди таърихи Шаҳзодин —
Минг икки юзу саксон учга тожи хисравон келмиш.

1283 хижрий йилни милодийга айлантирсак, 1866 йил ҳосил бўлади. Демак, Абдулмалик тўра худди шу йили шоир Хаёлий шаҳри Қаршига қадам ранжида қилган. Мана шу далилларга кўра, шоир Хаёлий XIX асрнинг иккинчи ярмида Қарши шаҳрида яшаб ижод этган, деган хулосага келиш мумкин бўлади.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Қашқа воҳасида кўпгина олимлар, шоир ва адиблар фаолият кўрсатган. Масалан, Муҳаммад Амин Насафий, Домулло Олибек Насафий, Иброҳим ал-Кеший, Комил Насафий, Муҳаммад Муртазо ал-Кеший сингари олимлар яратган асарлар яхши маълум. Бироқ, афсуски, бу даврда яшаб ижод қилган Ҳофиз Рўзибой Охунд Машраби

Соний, Озор Насафий, Насим Насафийлар қатори, фикр юритаётганимиз, девони эндигина топилиб, ўқувчиларга илк шарҳи тақдим этилаётган Хаёлий ҳам номаълум қолиб келди.

Шоир Хаёлий девонини мутолаа қилароқ, унинг билим қамрави, дунёқараши кенглигига амин бўламиз. Шоир, афтидан, Бухорода таҳсил олган, форсий тилни ҳам жуда яхши билган. Кулёмзадаги аксар шеърларда Қарши шеvasи ва қипчоқ лаҳжаси кўзга яққол ташланиб туради. Ҳазалларнинг мавзу доираси катта: ишқий муҳаббат, панд-насихат, ижтимоий-сиёсий, фалсафий, тасаввуфий йўналишларни бу ўринда зикр этиш кифоя. Шоирнинг кўпгина ҳазалларида унинг ҳаётдаги мавқеини ифода этадиган сатрлар ҳам кўзга ташланиб қолади. Тасаввур қилиш мумкин, шоир авваллари Бухорода, кейинчалик эса, Қаршида диний лавозимлардан бирини эгаллаган бўлган. Девон тузилаётган пайтда (у бир неча йил давомида тартибга келтирилган, хаттот ҳам шоирнинг ўзи, дейиш мумкин) шоир анча кексайиб, охираат ҳақидаги хаёлларга эрк берган.

Хаёлийнинг ҳаёти осуда кечмаганлигини ҳасби ҳол тариқидаги ҳазаллари мисолида кўриш мумкин бўлади. Жумладан, шоир бир ҳазалида:

Тушди ҳар кун, ҳар замон, ҳар лаҳза савдолар манга,
Ҳажр ўти, кулфат юки, ғам тоғи — хоралар манга,

деб ёзади. Айни вақтда, Хаёлий шеърятининг катта бир қисми ишқ, вафо, садоқат сингари олижаноб инсоний туйғулар васфига бағишланганлигини ҳам эътироф этиш ўринли бўлади. Шоирнинг бу мавзудаги ҳазаллари ширин ва равонлиги, шўхчан ва ўйноқчилиги, қочирим ва киноялари билан ажралиб туради. Мана бу сатрларга назар солайлик:

Жамолнинг кўрсатур бўлсанг, ул гул юздин ниқобинг ол,
Муҳаббат риштасига тиг уран гулгун танобинг ол.
Юрагим қайнаюр ҳар соати гирдоби дарёдек,
Юзумга парда солғон сарсари рангин хубобинг ол.

Девоннинг 19-а бетига «Салломно» радифли ҳазал келади. Биз аҳёнда радиодан худди шу радифдаги қўшиқни эшитиб, ҳузур топган ҳоллар бўлган. Хаёлий қаламига мансуб «Салломно» ҳазали ҳам бадий бақувватлиги билан юракдан жой олмай қолмайди:

Оё, махваш сани ул тайри турконинга салломно,
Юзинг устидаги ул донаи холинга салломно.
Очилса офтоби тальятинг Шарқ маконидин,
Ёрутуб ер юзини туржи арконинга салломно.

Шоир Хаёлий девонидаги шеърларнинг мавзу ранг-ба-ранглиги ва бадий хусусиятлари ҳақида вақти-соати билан муфассал гапирилар. Бизнинг ҳозирчалик муддаомиз тарихий жиҳатдан ўта муҳим бўлган бир туркум шеърлар таҳлили билан боғлиқдир. Бу XIX асрнинг иккинчи ярмидаги воқеликнинг бадий талқини масаласидир. Ҳозирга қадар, русларнинг Ўрта Осиёни босиб олиши акс этган тарихий-бадий асарлар, аввола, кам, борлари ҳам деярли ўрганилмаган. Кўпгина тарихий асарлар эса, анча кейин, XIX аср охирларида, XX аср бошларида, яъни истилодан сўнг яратилган. Шу жиҳатдан шоир Хаёлий девонидаги амир Музаффарнинг русларга қарши кураши акс этган ғазаллар, русларнинг босиб келиши тасвирланган мухаммаслар, Абдулмалик тўра тарихига бағишланган асарлар 1866—1867 йилларда, ҳатто, ундан-да бир-икки йил олдинроқ ёзилганлиги билан алоҳида қиммат касб этади. Рус истилоси ҳақида, фикримизча, маҳаллий муаллифлардан ҳеч бири шоир Хаёлийдан олдин қалам тебратмаган. Унинг замондоши Ҳофиз Рўзибой Охунд ҳам русларнинг келиши сабабларига бағишланган асарини нисбатан кейинроқ ижод қилган.

Руслар Туркистонни, Иқонни, Чимкентни ишғол этиб, Тошкентга ҳужум бошлайдилар. Амир Музаффар, Худоёрхон уларга қарши курашда иттифоқ бўла олмайдилар. Оқибатда, Оқ подшоҳнинг қаттол қўшини Жиззах ва Самарқанд сарига шитоб билан кела бошлайди. Амир Жиззахда мағлубият аламини тортади. Бу воқеа-ҳодисалар амирликни ларзага келтирмай қолмайди, албатта. Шоир Хаёлийнинг тубандаги сатрларидан ўша даврдаги манзара очиқ-ойдин намоён бўлади:

На илож айлай, бу кун кофир инди ислом устина,
Ал-ғараз, келмиш бу кун мазлуми ноком устина.
Демангизлар, не қилурмиз бўлмаса анжومي қор,
Ушбу ҳолатдур шоҳи одил саранжом устина.
Дўстлар, айб этмангиз, кофир аҳли ғолиб ўлди деб,
Иншооллоҳ, нусрати Ҳақ бўлғай ислом устина.

Амир Музаффар қўшини билан рус армиясининг қуролланиш даражаси бир эмасди. Шоир уруш анжо-

мининг йўқлигини алам билан эътироф этаётир. Ноилож қолган шоир бир ғазалида:

Худовандо, урусларга қирон узра қирон келсун,
Бошина мисли ёмгурдек балои осмон келсун,

деб фарёд қилиш даражасига боради. У, кофир — русларнинг мақсади қатл эканлигини, шу боисдан бир жон-бир тан бўлиб жанг қилиш лозимлигини айтади:

Келибдур аҳли кофир суйи ислом қасди қатл айлаб,
Умид шулдир алар бирлан ажойиб кор-зорим бор
Агарчанди, яроғу хийлаи тадбиримиз йўқтур,
Вале, узбек эрурмиз, кўнглума минг турли орим бор.

Шоир дастлабки пайтлар амир Музаффарга катта умид боғлаган кўринади. Лекин, кетма-кет мағлубиятлар, айниқса, Катта Қўрғон фатҳидан сўнг юз берган сулҳ воқеаси шоир ниятларини чиппакка чиқаради. Амир Музаффар катта товон эвазига тожу тахтини сақлаб, юртининг эса Оқ подшоҳга вассал бўлиб қолишига сабаб бўлади. Шу боисдан ҳам ватанпарварлар унинг ўгли Абдулмалик атрофида жамъ бўладилар. Китоб ва Шаҳрисабз беклари Жўрабек, Бобобеклар Катта тўрани қўллаб-қувватлайдилар. Шоир Хаёлий бутун вужуди билан жонажон юртининг озодлигини сақлаш пайида бўлганлигини Абдулмаликка боғлаган умиди мисолида кўрамыз:

Умидим бор, шояд муфсиду кофир йўқолгай деб,
Турамни жабҳасига икки давлат томон келмиш.
Муборак макдами Қаршига етти, бўлди жаннатдек,
Худо лутф айлади бизларга гуё Хумо келди.
Худоё, кофир элати поймоли Тўражон қилгил,
Сабаб недур, бу Дизах мулкига ул баднамо келмиш.

Ватанпарвар шоир мавлоно Хаёлий девони Ўзбекистоннинг янги тарихига мутлақо янги саҳифалар қўшади, деб ишонамыз.

ҲАҚИҚАТ НУКТАДОНИ

(Ҳофиз Рӯзибой Машраб ижоди ҳақида қайдлар)

Қашқа воҳасида XVIII—XIX асрларда маданий ва маънавий ҳаётимизда ўзига хос ўрин тутувчи кўпгина олимлар, шоирлар, фозил кишилар етишиб чиққан. Бу ўринда «Мазҳар ал-аҳвол» асарининг муаллифи Муҳаммад Амин бин мулло Нурмаҳаммад Насафий, «Тухфат ал-хоний» муаллифи Домулло Олимбек Насафий, «Муъжаз ал-қонун»ни яратган Алоуддин Али ал-Қарший, «Расоил ал-вусул» тузувчиси Аброҳим бин Ҳаким ал-Кеший, «Девони Озар» соҳиби Мулло Абдулҳолиқ Озар Насафий, «Девони Насим» ижодкори Хожа Амир Насим Насафий, «Шарҳ ал-хомот» билан танилган Комил бин Камол Насафий, «Зиё ул-қулуб» рисоласи мусаннифи Муҳаммад Муртазо ал-Муҳсин ал-Кешийлар номини алоҳида ифтихор билан тилга олиш лозим бўлади. Айниқса, мумтоз адабиётимиз ва тасаввуф тарихида Ҳофиз Рӯзибой Охунд ибн Олина Муҳаммад Машраби Соний мақоми алоҳида эканлигини таъкидлаш жоиз бўлади.

Машраб таҳаллуси билан ижод қилган шоирлар кўп эмас. Туркистонда наманганлик Бобораҳим Машраб, Қашқа воҳасида эса Мулло Рӯзибой шу адабий нисбада маълум ва машҳурлик касб этган. Хуросонда ҳам икки Машраб ўтганлиги зикр этилади. Бизнинг юртдошимиз Мулло Рӯзибой Охунднинг шуҳрати замондошлари томонидан «Машраби Соний» — иккинчи Машраб деб ардоқ этилишида ҳам ўз ифодасини топади.

Ҳофиз Рӯзибой Охунд XIX аср бошларида, тахминан 1804—1805 йиллар оралиғида ҳозирги Касби туманидаги Қамаш қишлоғида таваллуд топади. Унинг авлоди, шажараси асли келиб чиқиши Насафдан бўлган, кейинчалик Ургутда мақомат топган Нодир Муҳаммад валийга бориб тақалади. Биз бундан бир неча йил аввал, аниқроғи, 1992 йилнинг 15 февралда «Қашқадарё ҳақиқати» ва 1993 йилнинг 11 августда «Халқ сўзи» газеталарида Ҳофиз Рӯзибой Охунд Машраби Соний ҳақида дастлабки тадқиқотимиз натижаларини эълон қилишга муяссар бўлган эдик. Ўша вақтда, эътироф этиш керакки, шоиримизнинг туғилган жойи бобида тайинли фикрга келолмагандик. Изланишлар бу хусусдаги очик жойларни тўлдиришга хизмат қилувчи далилларни юзага чиқараётир, десак муболаға бўлмас.

Республика телевидениясининг Ўзбекистон янги тарихига бағишланган кўрсатувларидан бирида Ҳофиз Рўзибой Машрабнинг исми-шарифи зикр этилган эди. Бу воқеа 1977 йил март ойи бошларида бўлганди. Орадан кўп ўтмай Қамаш қишлоғидан шоирнинг авлодлари ташриф буюришиб, унинг ҳақида бизни лол қолдирган маълумотларни пешкаш қилдилар. Шу вақтга қадар адабиётшунослигимиз тарихида Ҳофиз Рўзибой Охунднинг ватани Қашқадарё эканлиги эътироф этиб келинган бўлса-да, у туғилган жой аниқ эмас эди. Қамаш қишлоғида Домулло Рўзибой Охунднинг бутун бошли авлоди яшар экан. Ҳатто, унинг фарзандларидан бири қарийб юз ёшга кириб, 1965 йилда оламдан ўтган экан. Қишлоқ аҳли бу улуг зотни ҳамон жуда яхши эслайди, унинг хокини мудом тавоф қилиб, ҳурматини асло қанда қилмайди. Шоирнинг ўзи ҳам узок умр кўрган, айтишларича, у 97 йил яшаб, асримизнинг бошида вафот этган. Муҳаммасларидан бирида:

Ёти туқсон бирга кирган бандан радди фалак,
Мори каждумваш бирла бир бўлгон, дилига райби шак,
Зоҳири одамсифат, иймониға йўқтур намак,
Соч-соқолин оқартурғон эшакни ёлидак,
Нақдин шайтонга берган нобийноға раҳм қил, —

дейилади. Бу мисралар шоирнинг хижрий 1315 йилда, милодий 1897 йилда тузилган девонидан олинди. Агар бу манзуманинг девон тартиб топиши ва кўчирилишидан бир-икки йил олдин ёзилганлигини инобатга оладиган бўлсак, Ҳофиз Рўзибой Охунд 1804—1805 йиллар оралиғида дунёга келган бўлиб чиқади.

Қамаш қишлоғида шоирнинг катта хонадони хил-хонаси мажуд. Унда Ҳофиз Рўзибой Охунднинг даҳмаси, отаси, укалари, қавм-қариндошлари мақбаралари жуда авайлаб-асраб сақланган. Шоирнинг қабр тошидаги ёзув жуда аниқ ва раvon битилган, вафот йили таърихи ҳам берилган.

Ҳофиз Рўзибой, чамаси, дастлабки таҳсилни ўз қишлоғида олади. Бу ҳақда кейинчалик ёзган таркиббандларидан бирида шундай сўз юритади:

Бор эди бир шайх гўё ул менга мулло эди,
Исми поки Ёрмуҳаммад, соҳиби тақво эди,
Гуҳари кўздин ниҳону, илмга дарё эди,
Кони соҳибзодадин чиққан дури якто эди,
Ўзи қори эди, мулло ҳам дийдаси аъмо эди.

Бинобарин, Рўзибойнинг биринчи устои «илмга дарё» булган. кўзи аъмо — туғма ожиз қори киши бўлган. Айрим тадқиқотчилар Ҳофиз Рўзибой ҳақида сўз юритганларида янглиш тарзда унинг ўзини аъмо деб ҳисоблайдилар. Ҳофиз Рўзибой мадраса сабоғини Қарши шаҳрида бошлаган кўринади. Қарши мадрасасида унга машҳур Даҳбед шайхлари вакиллари дарс берадилар:

Бор эди шаб то саҳар бедор ҳам покиза хў,
Шайх Сиддиқ эрди оти, нисбати эрди неку,
Ўтти оламдин, қолибдур нисбат ўғлига неку,
Шухрати оламни тутти, қилди ҳар ким орзу,
Ул азиз Даҳбетдин кўчти, қилиб Қаршига рў,
Зийнати шаръи тариқат, масжид аро шаръи хў,
Абдул Раҳмон маҳдум оти, қуддусуллоҳ руҳи,
Азми Уқбо айлади, тарихин эшитинг жустужў:
Минг икки юз олтмиш эрдиким, фано бўлди дариг.

Англашиладики, Самарқанднинг Даҳбетидан бўлган шайх Сиддиқнинг ўғли Абдул Раҳмон маҳдум таниқли мударрислардан бўлиб, ундан илм ўрганишни кўплар орзу қилган. Абдул Раҳмон маҳдум хижрий 1260 (милодий 1844 й.) йилда оламдан ўтади. Ушбу таркиббандда русларнинг келиши тилга олинади, демак, шеър 1869—1970 йилларда ёхуд ундан кейин ёзилган. Зеро, келтирилган сатрларда ҳам Маҳдумнинг аллақачон олам билан вилолашганлиги аниқ ифода этилган. Афтидан, бу вақтларда Ҳофиз Рўзибой Охунд Бухорода яшаган ва Мир Араб мадрасасида ўқишни давом эттирган. Айтилишича, у умрининг 32 йилини илм олишга бағишлаган. Куръонни болаликдан ёд олган, уни беқиёс сеҳрли оҳангда тиловат қиладиган, илми фикҳда етуқлик касб этган Рўзибой исми-шарифига «ҳофиз», «домулло», «охунд» сингари ўша давр руҳониятининг энг олий рутбалари қўшиб айтиладиган бўлган. Домулло, Охунд деган икки истилоҳ замирида Ҳофиз Рўзибойнинг айни вақтда мударрислик қилгани — ўзи ҳам мадрасада дарс берганлигини, диний амалиёт билан шуғулланганлигини кўрсатади. Ҳофиз Рўзибой Бухорода анча вақт муфтийларнинг бири бўлиб турганлиги маълум.

Шоирнинг оилавий ҳаёти ҳақида ҳам баъзи маълумотлар ворислари хотирасида сақланиб қолган. У зотнинг ўғиллари, қизлари ва улардан бино бўлган фарзандлар ҳали ҳамон хонадон шамъини равшан қилиб келишмоқда.

Муҳими, Ҳофиз Рӯзибойнинг ижодиёти ва у қолдирган адабий мерос кўлами аҳамиятида. Собиқ Шўро салтанатида мафкурада ҳукм сурган синфийлик мумтоз адабиётимизни ҳам икки қутбга бўлиб ташлаган эди. Қизил чизиқнинг нариги бетида қолган шоирлар, адиблар реакцион адабиёт вакиллари сифатида камситилди, таркидунёчи, бадбин ғоялар ташувчилари сифатида қораланиб келинди. Бу жойда, жумладан, Аҳмад Яссавий, Сўфи Оллоёр, Хувайдо, Хазиний, Вола ва бўлак бир кўп шоирлар номини келтириш мумкин. Улар сирасида Ҳофиз Рӯзибойдек улкан шоиримизнинг муборак исми-шарифи ҳам турланиб келганлигини айтиш ортиқчалик қилмайди. Узоқ эмас, 1959 йилда Ҳофиз Рӯзибой Машрабни реакцион шоир, у яратган асарларни эса ўта зарарли деб эълон қилиш рўй берган эди.

Ватанимизнинг олийшанъ қасрларида мустақиллик ялови мағрур ҳилпирай бошлаганига саккиз йил бўлди. Бу йиллар унутилган қадриятларнинг тикланиши, бой маданий меросимизнинг тўласинча қайтиши даври бўлди. Аҳмад Яссавий ва Сўфи Оллоёр асарлари бир неча бор қайта нашр этилди. Бобораҳим Машрабнинг нисбатан тўла девони ўқувчилар қўлига теғди. Бироқ, ҳамон Ҳофиз Рӯзибой — иккинчи Машраб ҳақида айтарли жиддий талқиқотлар амалга оширилганича йўқ, унинг адабий мероси номаълумлигича қолиб келаётир.

Ҳофиз Рӯзибой Охунд шахсияти ва ижоди ҳақида, афсуски, бир-бирига зид қарашлар ҳукм суриб келади. Ҳатто, айрим талқиқотчилар уни XVIII аср ижодкори деб тақдим этадилар. Баъзи адабиётшунослар Ҳофиз Рӯзибойнинг Бобораҳим Машрабдан бир аср сўнг туғилганлигини тахмин қиладилар. Лекин, асосий мунозара адабиётмиз тарихида катта ўрин тутадиган, тасаввуф йўналишидаги «Мабдаи нур» ва «Кимиёи саодат» асарлари ҳамда уларнинг муаллифи масаласига бориб тақалади.

Вақтида академик шоир Фафур Фулом, «Тазкирайи Қайюмий» муаллифи Пўлатжон Қайюмовлар бу икки асарнинг Ҳофиз Рӯзибой Машраби Сонийга тегишли эканлигини таъкидлаган эдилар. Жумладан, «Тазкирайи Қайюмий»да: «Машраби Соний — бу киши Қашқадарёли бўлуб, Қарши шаҳаридандур. ...Бир аъмо муаллими бўлуб, анинг тарбиясинда хифзан илм-маърифат, қироати Куръон, ҳадис, тафсир, мантиқ, фалсафа, адабиёт, аруз, ниҳоят, тасаввуф қондаларини ўрганмиш-

дир. Мавлоно Жалолуддин Румийнинг асари бўлмиш машхур «Маснавийи шариф»нинг бошдаги муқаддимаси бўлган назм-маснавийсидан бир бандини шарҳ этиб, мавлононинг фалсафий мазмунларини исботлаш учун бир неча ҳикоятлар ила таъкидлаб ўтадур ва шул фалсафа моҳиятига бағишлаб бир ғазал ёзиб ўтади. Бу китобни «Мабдаи нур» ном била атайди», дейилади.

90-йилдан сўнг, қачонки, сўфи шоирлар ижоди ҳақида ҳам эркин гапириш имконияти вужудга келгач, «Мабдаи нур» асарининг Бобораҳим Машрабники эканлиги ҳақидаги даъволар юзага чиқа бошлади. Дастлаб бу фикрни «Меҳрибоним қайдасан» девонини нашрга тайёрлаган Ж. Юсупов ўртага қўйди. И. Абдуллаев ҳам унинг тарафдори. Албатта, бир-икки далил билан бу мушкул муаммони ечиш жуда қийин. Чунки, Ўзбекистон Фанлар академияси Қўлёзмалар институти (собиқ) ва Шарқшунослик институти жамғармаларида, шунингдек, бизнинг ўзимизда мавжуд ўнлаб «Мабдаи нур» нусхаларида Бобораҳим Машраб ва Рўзибой Машраб ижоди чегарасини аниқлаб олиш осон эмас. Хаттотлар улар иккаласининг меросини бениҳоя читаллаштириб, қориштириб юборганлар.

1952 йилдан бошлаб Шарқшунослик институтида жамланган Шарқ қўлёзмаларининг тавсифи нашр этилади ва бугунга қадар улар 11 жилдни ташкил этади. 1954 йилда чоп қилинган 2-жилдда 3674 рақами остида сақланаётган «Девони Машраб» тавсифи берилган 305-бетда Бобораҳим Машрабга «Мабдаи нур»нинг нисбат берилиши шубҳага олинади. Хуллас, бу мавзу доирасида шубҳалар ҳам етарли, шунингдек, раддиялар ҳам кам эмас. «Мабдаи нур»нинг мавжуд 30 дан ошиқ қўлёзмалари атрофлича тадқиқ этилган тақдирдагина бу масалада бир ечимга келиш мумкин бўлади, албатта.

«Мабдаи нур»ларнинг 1860 йилларда кўчирилган нусхаларида Ҳофиз Рўзибойнинг исми-шарифи учрайди, олдинроқда келтирилган мухаммасда бўлганидек, шоирнинг 91 ёшга кирганлиги зикр этилади. Шубҳасиз, Бобораҳим Машраб 60 ёшга ҳам етмасдан қатл этилган. Биз ҳозирча бу баҳсга чек қўйиб, Ҳофиз Рўзибой ижоди ҳақида мухтасар фикр юритишни, унинг юртдошларига шоир қолдирган адабий мерос ҳақида маълумот беришни маъқул кўраемиз.

Ҳофиз Рўзибой узоқ умр кўрган шоир. Унинг ҳаёти Бухорода амир Насрулло, амир Музаффар ва амир Абдул Аҳадлар ҳукм сурган йилларда кечди. Амир Нас-

рулло ҳокимиятининг охириги йилларида Русиянинг со-
вуқ шарҳиаси сезила бошлаган эди. Амир Музаффар
даврида эса Бухоро Романовлар салтанатининг вассали
ўлароқ, босқинчилик сиёсатини ўз ҳудудларида синов-
дан ўткарди. Абдул Аҳад амирлиги йиллари эса вассал-
лик мақоми билан якун топди.

Рус босқини амирлик сарҳадларида Қўқон хонлиги-
даги янглиғ машъум ва даҳшатли кечмаган бўлса-да,
икки ўртада сулҳ қарор топган бўлса-да, ўлкани рус-
ларнинг талон қилиши, унинг катта қисмини идора
этиши салбий оқибатларга сабаб бўлади. Ҳофиз Рўзи-
бой бу ҳақда мушоҳада юритар экан:

Хаста дилман, аҳли маънилар фано бўлди, дариғ,
Кетти дурлар баҳр аро, мислар тилло бўлди, дариғ,
Ҳасрат илан халқ машғул, бало бўлди, дариғ,
Яхшилар хомуш улуб, анго ризо бўлди, дариғ...
Халқ ичинда юз қизил, тили узун қаллоблар,
Эътибори шаҳар холо уғри ва каззоблар,
Чиқтилар мажлис ичидан ростгўй озодалар,
Бода нўш ўлди неча бемаъни ва бебодалар,
Дафнавозу лўли ва қарсақчилар соҳиб ривож.
Они учун аввали келди урус, охирада соч.

дейди. Демак, шоир рус босқинчиларининг муваффа-
қиятини уларнинг ҳарбий устунлигига боғламайди. ак-
синча, ўзимизнинг феъл-атворимизга, бирикмаслиги-
мизга, бад қилиқларимизга, айшу ишратга муккадан
кетишимизга, шаробхўрлигимизга вобаста этади. «Да-
риғ» радифли жуда катта шеърый асарда шоир XIX
асрнинг 60—90 -йиллари манзарасини жуда аниқ гав-
далантиради. Қанчалик аччиқ бўлмасин, Ҳофиз Рўзи-
бой ҳақиқатни айтишдан чўчимайди. Ҳофиз Рўзибой
ўз газалларидан бирида, ҳақли равишда «ҳақиқат нук-
талониман» легенда қанчалар ҳақ эканлигини тан олиш
тўғри бўлади.

Ҳофиз Рўзибой ижодиётини вақтида камситганлар-
нинг унга қўйган энг катта айби таркидунёчилик ғояси
бўлган эди. Тасаввуф фалсафасини менсимаслик, та-
бийки, шунга олиб келиши тайин эди. Сўфий шоир-
лар мол-дунёга ҳирс қўймаслик, кибр-ҳавога берилмас-
лик сингари исноний ғояларни исломий тушунчалар
асосида ёритиб, халқ кайфиятини барқарор сақлашда,
уларнинг покиза хулқ-атворли бўлишида бемисл ҳисса
қўшганлиги бугун эътироф этилаяпти. Зотан, яқин ўт-

мишда Аҳмад Яссавий ҳикматларини, Сўфи Оллоёр ўғитларини ёд билмаган кишилар кам бўлган. Тасаввуф адабиёти жуда-жуда халқчил ва оммабоп эди, унинг ёйилиши, таъсир кучи чунон улкан эди.

Ҳофиз Рўзибой Бобораҳим Машрабнинг руҳини давом эттирган шоирдир. Бу, айнан, Жалолоддин Румийнинг «Маснавийи маънавий» асарини бадиий шарҳлаш ишига дахлдордир. Бобораҳим Машраб уни бошлаб берган, Ҳофиз Рўзибой уни давом эттирган ва ниҳоясига етказган. Машрабона руҳ юртдошимиз Ҳофиз Рўзибой ижодининг моҳияти ва кўламини ташкил этади. Унга ҳам, масалан, ҳаётий ишқ талқини ёт эмас. Чунончи, қуйидаги ғазал фикримиз далили бўла олади:

Сани ҳажрингда, эй дилбар, манго юз минг бало дерлар,
Куйиб-ёниб фиғон этсам, ажойиб маст бало дерлар.
Сани бир кун сувор айлаб, жиловинга кириб юрсам,
Мани мисли мурид англаб, сани бир авлиё дерлар.
Қадингдин сарв хижолатдур, кўзунг шамси қамар ҳам рашк,
Жаҳонни айлаган равшан санингдек пурсафо дерлар.

Ҳофиз Рўзибой бадиий ижодда ўзининг нималарга қодир эканлигини яхши англаган. Тўғри, у Машраб таҳаллусини қабул қилган эса-да, бирор жойда «Машраби Соний» деган нисбани қўшалоқ ишлатмаган. Фақатгина унинг замондошлари, тазкира ва баёз тузувчилари шоир таҳаллусини шу тарзда беришга журъат қилганлар. Бу ҳам Ҳофиз Рўзибой Охунднинг Бобораҳим Машраб даражасига кўтарилган, иккинчи Машраб бўлиб етишганлигидан ўзига хос ишоратдир. Зеро, Ҳофиз Рўзибой «Мабдаи нур»га киритилган тубандаги манзумасида:

Гавҳари кимиё талаб бўлсанг, мани олдимга кел,
Мавжи ул дарё талаб бўлсанг, мани олдимга кел.
Чун гулистони суҳандин санга во айлай чаман,
Булбули гўё талаб бўлсанг, мани олдимга кел,

деб бежиз айтмаган эди.

Ҳақиқат талабгори, ҳақиқат нуктадони, улкан шоир Ҳофиз Рўзибой Машраб ҳаёт йўлини, қолдирган адабий меросини ўрганишимиз миллий маънавиятимиз юксалишига катта бир улуш бўлиб қўшилади, дейишга асослар етарлидир.

СУБҲОНҚУЛИХОН ВАСИЯТИ¹

(Парча)

1114 ҳижрий йилнинг (1702 м. й.) кузи Бухоро ҳукмдори Сайид Муҳаммад Субҳонқули Баҳодирхон учун бедаво дард билан бошланди. Раби ус-сонийнинг биринчи кунидан тўшакка миҳланиб, бемажол ётган хоннинг умр шами сўниб борарди. Аслидаку, хон армонсиз ҳаёт кечирганди. Аждодлари орасида улуғ ёш яшаб, энг узоқ умр курган эди. Бунинг устига, етмиш етти йиллик ҳаётининг эллик тўрт баҳорини у Балх ва Бухоро тахтларида қарши олган эди. Йигирма уч ёшида Бухоро хонлигида пойтахтдан сўнг иккинчи мақомга эга бўлган Балх вилояти тахтига чиқиб, ўттиз бир йил уни идора этганди. Акаси Абдулазизхон кучдан қола бошлагач, тазйиқ билан Бухоро салтанатига ҳам эгалик қилган эди. Бухоро ҳукмдори сифатида, шу тариқа, йигирма уч йил давр сурди.

Хоннинг ишончли мулозими, болалиқдан унинг ичкиси бўлиб, хизматини қилиб келган Ҳайит Муҳаммад Чухрабоши табиблар муолажаси кор қилмаётганидан безовталаниб, ўзини қўярга жой тополмайди. Кунлар ўтган сайин хасталик қайтиш ўрнига, авжига чиқмоқда эди. Барваста, паҳлавон келбатли Субҳонқулихон бир неча кун ичида озиб-тўзиб кетган, кеча-кундуз туз тотмасди.

Бошида термулиб ўтирган хос кишиларга чурқ этмас, улар ҳам ҳол сўрашга ботинолмай, игна устида ўтиргандек эдилар. «Даврон Фаридуни, Турон шоҳларининг султони, Субҳонқули Баҳодирхоним, сенга ни-ма бўлди, — маҳзун ўй сурарди тўшак пойида кекса мулозим, — наҳотки, руҳинг қуши тайрон этмоқ кўйига тушган бўлса? Яшасанг бўларди, Хоним. Худо кўрсатмасин, мобода оламини тарк этсанг, Бухоронинг ҳолига маймунлар йиғламайдиму? Хоразм хонларининг

¹ Олим РАВШАНОВ билан ҳамкорликда ёзилган «Кснагас ойим схуд амир Насрудлонинг Улими» туркумидан.

босқинларини кўксингни тоғ қилиб қайтарувдинг, яна адувлар бўлмайди, деб айтиб бўладими, тожу тахтинг ишқибози, билишимча, кам эмас. Тирик турсанг, элинг тинч, улусинг обод, бад ниятлар барбод бўларди-да, ишқилиб. Ким билсин, сара ашъор ҳам ёзармидинг. Ахир, куч-қудратинг нишони бўлсин деб, ғазалларингга «Нишоний» тахаллус битар эрдинг. Камина фақирингга ҳам шеър ёзмоқ ҳадисин ўргатувдинг...»

Кўнглидан шу гапларни ўтказар экан, беихтиёр Ҳайит Муҳаммад Чухрабошининг кўзидан ёш сизиб чиқа бошлади. Шоҳона тўшак бошида ўтирган Муҳаммад Юсуф хожа Нақшбандий Чухрабошининг изтиробини пайқагандек, унга қараб хайрихоҳ бош ирғади.

Пешин намозидан сўнг аркони давлат устунлари — Шайхулислом, Қози калон, вазирлар, оталиқ ва девонбегилар, сайидлар ўсал ётган хон ҳузурига кирдилар. Бемор хон ёнида ўғли Убайдулло ва Асадулло, Чухрабоши ўтиришарди. Субҳонқулихоннинг чиройи очиқ, анча ўзига келиб қолгандек эди. У кириб келганлар билан салом-алик қилиб, сўрашган бўлди. Аркони давлат қатори, отаси ётиб қолгандан бери севинчи ичига сиғмай юрган Убайдулло хонда мажол пайдо бўлганидан таажжубга тушди. Бироз фурсатдан сўнг Субҳонқулихон Чухрабошига имо қилиб, кўзғолмоқ ишорасини қилди. Ҳайит Муҳаммад хонни оҳиста елкасидан қучиб кўтарди-да, парқув болишларни елкасига таяб қўйди.

Субҳонқулихон жам бўлганларга бирма-бир синчков назар ташлаб чиқди. Хос кишилардан, анча сукутдан сўнг, давлат ишларини суриштира бошлади, фуқаролар аҳволига қизиқди. Ҳозир бўлган давлат устунларида «хонимиз ўнғарила бошлабди-да», деган тасаввур ҳосил бўла бошлади. Хон анча тетик, суҳбатга майли борлиги билиниб турарди. Неча кундан бери тенкайиб ётган ҳукмдор пешиндан сўнг ўзига келганди. Чухрабоши узатган чойдан хўплаган бўлди-да, Шайхулисломга юзланиб, гап қотди:

— Келмоқ кетмоқ ила гўзал, Ҳазратим. Шундоқ эмасму?! Ҳақ Субҳоно ва Таоло иноятдан эллик тўрт йил бу ҳақир бошим тож ила зийнатланмиш. Илло, ками қолмабдур, ошимни ошаб, ёшимни яшабдурман. Эмди, аниқ билурманким, жон қуши тан қафасин бузғусидур. Барчангиздан ризодурман, Аллоҳ давлатимизни бардавом, аркони улусимизни ҳамжиҳату ҳамдам қилғай. Қисматга «лаббайка» демоқ вожибдур. Ваҳима-

га асос ва ҳожат кўрмайман, билъакс, Яратгандан офият, сабру қаноат тилагайсиз. Эсингизда бўлгайким, тоқим салтанат тутибман, адл ила давлат асосини пойдор этиш тадорикин кўрдим, бирни қирқ, бирни юз, бирни минг, бирни найман, қўнғирот, кенагас демадим, бори ўзбекни тенг билдим, амалу мансабга тенг сипориш қилдим. Қайдаким зулм юруса, оёқин қирқтим, озор етган ожизнинг бошини силадим, магар билмай, хабарсиз қолган бўлсам, гуноҳ ўзим бирлан кетгай. Тангри Таолога беадад шукроналар бўлсинким, улуғ ёш яшаб, ёруғ жаҳонни армонсиз тарк этмоқдаман. Алҳосил, бу айтмишларимдан муддао шулким, шул сониядан эътиборан набирамиз Муҳаммад Муқимхонни валиаҳд тайин қилгумдир...»

Субҳонқулихоннинг валиаҳд хусусидаги қарори тахт умидвори Убайдуллога яшин ургандай таъсир қилди. Шаҳзоданинг қулоғи том битиб, кўз олди қорангулашди. Ҳозир бўлган давлат устунни ҳисобланмиш аёнлар ҳам кутилмаган васиятдан бесаранжом бўлиб, тилдан қолдилар. Ниҳоят, узоқ сукунатдан сўнг, Муҳаммад Юсуф Хожа хон амри вожиблигини айтишга ботинди.

Валиаҳд — тахт вориси, яъни бўлажак подшоҳ дегани эди. Валиаҳдликка лозим кўрилган Муҳаммад Муқимхон Субҳонқулихон шу қарорга келишдан йигирма икки йил муқаддам Балхда заҳарлаб ўлдирилган Искандар Муҳаммадхоннинг ўғли эди. Искандар Муҳаммадхон Субҳонқулихоннинг тўнғич ўғли эди. Субҳонқулихон унга катта умидлар боғлаган эди. Уни 1677 йилда Балх ҳокими — валиаҳд қилиб тайинлар экан, ўз давлатининг мустаҳкамлигини кўзда тутганди. Искандар Муҳаммадхон Балхга жўнаш олдиан Қосим Муҳаммадхоннинг гўзалликда тенги йўқ, замона Болқиси бўлган қизи Раҳимабону хонимга уйланади. Орадан икки йилдан зиёд вақт ўтиб, 1679 йилда улар ўғилли бўладилар. Туғилган фарзандга Субҳонқулихон хоҳишига кўра улуғ эшон, Маҳдуми Аъзам уруғидан бўлган Хожа Насрулло бин Хожа Абдулғаффор бин Хожа Солиҳ бин Хожайи Калон ҳазратлари Муҳаммад Муқимхон деб исм танлаб беради.

Искандархон Балхда яхши ҳукумат юрита бошлайди. У падари бузруквори чизган чизикдан чиқмас, салтанатга соя ташлайдиган хилоф ишларга йўл қўймас эди. Валиаҳднинг номи тилга тушиб, обрў-эътибори ошиб бораётгани, энг аввола, унинг укаларида ғараз қўзғота бошлайди. Балхни идора қилаётганининг учинчи йили биродари Абул Мансурхоннинг маҳрамларидан бири

Мавзун Сураий Искандар Муҳаммадхонни заҳарлайди. Суиқасд амалга ошгач, акаси ўрнига Балх тахтига Абул Мансур чиқишга эришади. Субҳонқулихон ака-укалар ўртасида газаклай бошлаган тожу тахт курашларини хотиржам кузатолмасди, бироқ, Хива хонлари Абулғо-зихон, Анушахон ва Бадахшон бийи Ёрбекка қарши олиб борилган курашлар Бухоронинг куч-қудратини су-сайтирган, хоннинг гапи аввалгидай кесадиган даража-да эмасди. Йўқса, Субҳонқулихон Искандархоннинг фо-жеали ўлимида кўли борлиги аниқ билиниб турган Абул Мансурни итидан ҳам ёмон кўриб, Балхга яна бир ўғли Ибодулло Султонни қўймоқчи бўлганида, ҳукми амалга ошмай, мулзам бўлмасди. Ибодулло Султонни Балх тахтига ўтказмоқчи бўлиб, хон номидан борган Имомқули Оталиқ Қалачи ва Обид Девонбеги кўнғи-ротларни Абул Мансур тарафдорлари тутиб олиб, бо-зорда сазойи қиладилар. Уларнинг ўғилларини қўлга олиб, зиндонбанд этадилар. Икки амир Субҳонқули-хон ҳузурига қайтиб, бор гапни унга етказадилар. Нои-лож қолган хон зўравон ўғли Абул Мансурнинг Балхни идора қилишига кўнади.

Абул Мансур Балхда ҳаммаси бўлиб тўрт ой ҳукм суради. Унинг қисқа муддатли ҳукмронлигида дабда-ба-ю даҳмаза шу қадар авж оладики, муаррихлар ҳеч бир улуғ шоҳ салтанатида ҳам бундай ҳол кўрилган эмас, деб ёзадилар. Чунончи, шахсий қоравул ва сарой кўруқчилари сони минг кишига етказилади, Абул Ман-сурни Аркка кузатиб борувчи соқчилар адади ўттиз минг суворийни ташкил этади. Балхда тўрт ой ичида ичкилик ва фахш авж олади. Ўзбошимча сипоҳийлар карвон йўлларини талон қила бошлайдилар. Қўшни давлатлар, жумладан, Ҳиндистондаги Бобурий подшоҳ-лар йўлларни Абул Мансур қароқчиларидан муҳофаза этиш учун ҳарбий қисмлар ажратишга мажбур бўлади-лар. Абул Мансур саройида ўн кеча-кундузлаб мутта-сия айшу ишрат давом этади... Ҳокимият қутуртирган, давлат кўзини кўр қилган Абул Мансур биродари Ибо-дуллони асоссиз шубҳа билан қатл этдиради.

Субҳонқулихоннинг яна бир ўғли Сиддиқ Муҳам-мад акасининг қилмишларидан қаттиқ жазавага туша-ди. Унинг тарафдорлари Балхнинг ҳаддидан ошган ҳо-кимини жазолашга қарор қиладилар. Бу ишда Сиддиқ Муҳаммаднинг дўсти Хожа Кеш Нодир туркман қат-тиқ саъй-ҳаракат кўрсатади. Улар Абул Мансурни пой-лай бошлайди. Ниҳоят, бир кечаси Абул Мансур Чо-

қир Хожа Порсо маҳалласида яшовчи холаси Шамсия-бону хонимниқига келганида, уни чавоқлаб улдирадидлар. Абул Мансур бу вақтда йигирма икки ёшга кирганди.

Уммилбилод — шаҳарлар онаси деб тавсиф этилувчи Балх тахти Субҳонқулихон ўғлонлари орасида шу янглиғ қирпичоқларга сабаб бўлган эди. Абул Мансур қатлидан кўп ўтмай, 1095 ҳижрийда (1683 йил) Сиддиқ Муҳаммад унинг ўрнини эгаллайди. Сиддиқ Муҳаммад Балх тахтини олар-олмас унга қарши исёнлар бошланиб кетади. Энг ёмони. Урганчдан Анушахон катта қўшин билан келиб, Бухоро ва Самарқанд теғрасини талон қилишга тушади. Отаси мулкларига ёв оралаганда Сиддиқ Муҳаммад ўзини четга олишни афзал билади ва хиёнат йўлига киради. Субҳонқулихон тожу тахтини Маҳмудбий қатоғон фидойилиги қутқариб қолади.

Маҳмудбий қатоғон номи кетган баҳодир эди. У, вақтида, Бухорода Абдулазизхон ҳукм сурган йилларда, Урганч хони Абулғозийхон босиб келганда мислсиз қаҳрамонлик кўрсатади. Ўн саккиз ёшли баҳодир Урганч қўшинини тум-тарақай этади. Бироқ, айни жанг қизиган маҳалда оти қорнидан ўқ еб йиқилади, ўзи ҳам оёқдан ярадор бўлади. Жароҳат олганига қарамай, отдан ажралиб, ўзини ўраб олаётган мингдан ошиқ суворий билан олиша-олиша, ҳарб майдонидан тирик чиқади.

Абдулазизхон унинг жасоратига қойил қолади ва шу кун, жангдан сўнг унга додҳолик унвонини беради. Маҳмудбий хоннинг еру кўкка ишонмайдиган паҳлавонига айланади. У саройда ўзини эркин ҳис қилар, хон отхонасидан истаган бедовни олиб, кўнгли чопган одамга тортиқ қилишга ҳадди сиғарди. Ҳазина эшиклари ҳам унинг учун ланг очиқ эди.

Сиддиқ Муҳаммадхон воқеаларига қайтайлик. Панд берганлиги сабабли Субҳонқулихон ўғлидан қаттиқ дарғазаб бўлади. У Балхга қўшин тортиб, Жайхундан ўтади-да, Хонабод деган мавзуга тушиб, Сиддиқ Муҳаммадхон ҳузурига Муҳаммад Юсуф Хожа Нақшбандий бошлиқ элчиларни жўнатади. Хоннинг ўғлига аталган мактубида келишидан ёмон нияти йўқлигини, бўлиб ўтган ишлар хусусида маслаҳатлашиб олиш учун уни кўрмоқчилиги мулойим оҳангда битилади. Хоннинг тузоғига илинган шоҳзода Сайидак деган жойда Субҳонқулихонга пешвоз чиқади. Ота-бола кучоқ очиб кўришадилар, бундан шаҳзоланинг кўнглидаги гумонлар тар-

қаб, биргаликда Балхга йўл оладилар. Балхда ўрнашган хон хаёл ўтмай, Сиддиқ Муҳаммадни ва унинг яқинларини хиёнатда айблаб, ҳибсга олишга ҳукм этади. Шаҳзоданинг яқин аёнлари қаттиқ жазоланади: қайси бирининг териси шилиб олинади, қайси бирининг оёқ-қўли танидан жудо этилади, тагин бири бўғизланади... Шаҳзоданинг ўзи занжирбанд этилиб, зиндонга ташланади. Субҳонқулихон Балхда уч ой қолиб, иккинчи пойтахтини нобакорлардан тозалайди. Бу орада Сиддиқ Муҳаммадхон қаттиқ касалга чалинади ва бандликни бажо келтиради. Бу воқеа 1096 йил ҳижрийнинг раби ус-соний оий ўрталарида (1685 йил, март) содир бўлади.

Балх ишлари саранжом топгач, бу вилоят бошқарувини Муҳаммадхон ҳожи Оталиқ юзга топшириб, Субҳонқулихон Бухоро сари йўл олади. Маҳмудбий қаттон (бу вақтга келиб у оталиқ даражасига кўтарилган эди) эса Бадахшон вилояти ҳокимиятини қўлга киритади. Субҳонқулихон Балхда аксар фарзандларидан айрилиб, нотавон бир ҳолга тушган эди. Бу жойда унинг бирдан-бир илинжи тўрт ёшлик набираси Муҳаммад Муқимхон эди. Унинг зурриётларига тагин бир бало ёпишмайди, деб ҳеч ким қафолат беролмасди. Шуни ўйлаб, хон Бухорога қайтар экан, набираси ва келини Раҳимабону хонимни бирга олиб кетишни маъқул кўради.

Муҳаммад Муқимхон тарбиясига хон алоҳида эътибор беради. У жуда зеҳнли шоҳзода эди. Таҳсилда жуда илгарилаб кетгани мақтов билан тилга олинади. Камон отиш, от чопиш, қиличбозлик баҳсларида ҳам бобоси ўғиллари Убайдулло ва Асадулло ортда қолиб, унга ҳасад қилгани қилган эди.

Субҳонқулихон Балхда узоқ туриб қолганини эшитган Урганч хони Ануша «отамнинг қўли» деб, Бухоро мулкларини талон қилишга тушади. Фуқаролар доду фиғони хоннинг қулоғига етгач, у шошилинич равишда Хашика оталиқ ва Муҳаммадхон ҳожи оталиқ юзларни Анушага қарши лашкар тортишга буюради. Анушахоннинг қилмиши, пировард натижада, ўзи учун хосиятсиз барҳам топади. Афсуски, икки хонликнинг ўзаро курашлари, бир-бирига панд беришлари шу билан тўхтаб қолмайди. Балхда ҳам нотинчлик ҳукм суради. Човумбий оталиқ вафотидан сўнг вилоятга Солиқ хожа эгалик қилади. Унинг даврида Балхда тўс-тўполон, бош-бошдоқлик авжга минади.

Вилоятда ҳокимият жиловии бўшлигидан фойдаланган кимсалар Балх мавзеларини талон-торож қилишга киришадилар. Аҳолии нотинч ва безовта бўлиб, додга кела бошлайди. Маҳмудбий оталиқ юз бераётган воқеаларни мушоҳада этиб, Балх ҳукуматига шоҳзода Муҳаммад Муқимхонни тайин қилишни сўраб, Бухорога Одилий ва Шоҳниёзбийларни юборди. Субҳонқулихон Солиҳ хожани Ҳиндистонга чиқариб юбориш шартии билан Муқимхонни Балхга тайин қилишга розии бўлади.

Маҳмудбий оталиқнинг, чамасии, Субҳонқулихонга садоқатии аввалгидаражада эмасди. Нима сабабдандир, у Балх муаммосини ҳал этиш учун ўзии Бухорога келишни лозим топмайди. Муаррихлар бу ҳақда очиқ эътироф келтирмасаларда, ҳарҳолда, бийнинг ўзини тийиш учун махфий асослари борлигини ишорат қиладилар. Маҳмудбий Бухорога кишиларини жўнатиб, ўзии Термизга келиб тушади. Субҳонқулихон билан Маҳмудбий ўртасининг совуши воқеаларнинг кейингидаривожида ойдинлаша бошлайди. Унинг томонидан Бухорога юборилган кишиларни хон ўзига яқинлаштиралаи — Одилий оталиқ, Шоҳниёзбий девонбегилик мансабигана ноил этилади. Қолаверса, Балх ва Бадахшон ҳукуматига тайин этилган Муҳаммад Муқимхон ўз пойтахтига Маҳмудбий кутиб турган Термиз орқали эмас, бошқа йўлдан, Чоҳаржўй, Андхуд, Шибиргон орқали кетади. Бу икки ҳол Маҳмудбийнинг иззат-нафсига тегади.

Муҳаммад Муқимхон 1109 йил жумад ул-аввал ойида (1697 йил 15 ноябрь) Балхга қадам кўяди. Муқимхон Балх тахтида ўрнашгач, Маҳмудбий унга мактуб йўллайди. Мамлакатнинг ташқи ва ички душманларини дафъ этишда катта жонбозлик кўрсатган Маҳмудбий ўз хатида Субҳонқулихондан кўнгли қолганлигини очиқ эътироф этади ва хоннинг у томонидан Бухорога юборилган бийларни улуғлаб, мансаблар бериб, аксинча, унинг хизматларини йўққа чиқарганлигини атайин писанда қилади. Муқимхон Оталиқнинг гапларини бобосига етказади. Бухородан, агар муаррих гапларига ишониладиган бўлса, Оталиқни орадан кўтариш буйруғи берилади. Афтидан, Субҳонқулихон Маҳмудбий оталиқнинг обрўси ва кучидан ҳайиқиб, уни четлаштириш ёхуд буткул йўқ қилиш фикрида бўлган. Маҳмудбий оталиқ мактубидан натижа чиқмагач (яъни, ўз ҳукуматига яраша каттароқ амалга сипориш қилинмагач), бунинг устига, Катта хоннинг хуфя буйруғидан воқиф

бўлгач, сон-саноқсиз қўшин тўплаб, Балх устига юриш қилади.

Маҳмудбий ўз одамлари — Шоҳниёз ва Одилбийдан қаттиқ ранжиган эди. Унинг фикрича, Субҳонқулига уни айнан шулар сотишган, яъни Маҳмудбийнинг кўнгли тубида Балхга ўзи эгалик қилиш хоҳиши бор, деганлар. Хиёнаткор бийларни яхшилаб жазолаш учун Балхга қўшин тортганида Шоҳниёз девонбеги ўлгани хабари олинади. Маҳмудбий жанг қилиш фикридан қайтиб, Қундузга йўл олади. Одилбий оталиқнинг худбинлиги сабаб, Балх мулкларида норозиликлар юз бера бошлайди. Халқ Маҳмудбийнинг эътибордан қолдирилишига норозилик билдиради. Ҳатто, исён шамоли кўзғолиши аён бўлиб қолади. Муқимхон вазиятни тўғри баҳолаб, Маҳмудбийни ўз ҳузурига таклиф этади ва лозим иззат-ҳурматни шойиста қилади. Шу тариқа Муқимхон ва Маҳмудбий муносабати изга тушади. Балхда, Муқимхон ҳузурида бир ой турган Маҳмудбий зарур ишлар туфайли Қундузга жўнайди ва ўрнига биродари Абдулло додхони қолдиради...

...Муҳаммад Юсуф Хожа бемор хоннинг охириги хоҳиш-иродасини маъқуллагач, ҳозир бўлган аркони давлат шоша-пиша бош ирғаб, итоат изҳор этишга киришдилар.

Субҳонқулихон чарчаган эди. Унинг салқиган қовоқлари янада осилиб бораётганди. Ҳайит Муҳаммад Чухрабоши Хожага бош ирғаб, «бас, етар», ишоратини қилди. Муҳаммад Юсуф Хожа томоқ қирди-да, мухта-сар даромаддан сўнг, чиқишларига изн сўради. Ризолик бўлгач, фотиҳа ўқиб, хонга тезроқ сихҳат топмоқ тилагини билдирди. Аркони давлат хон ётган хос хонадан бирин-кетин чиқа бошлади.

САРОЙ ФИТНАСИ

Кузнинг илиқ кунлари қисқа бўлмасин, хаста ётган хонга чўзилиб кетгандек туюларди. У ҳар сафар ўзига келиб, кўзини очганида Ҳайит Муҳаммад Чухрабошидан «келишдими?» деб сўрарди. Муқимхонни валиаҳд мақомига тайинлаш ҳақидаги фармонни олиб Балхга кетган элчиларни Субҳонқулихон интиқлик билан кутарди. Унинг кўнгли безовта, Муқимхон ва Маҳмудбий иттифоқ бўлмас экан, Балхни кўлдан чиқариш ҳеч гап эмас, деб ўйларди. Орадан бир неча кун ўтаётган бўлса-да, элчилардан дарак йўқ эди. Бечора Чухрабоши ҳар

сафар йўқ дейишга кўнгли бўлмай, «Онҳазрат, ҳадемай келиб қолишар», деб жавоб қиларди. Ниҳоят, роби ус-сонийнинг йигирманчи куни кечаси элчилар етиб келгани хабари бўлди. Ҳайит Муҳаммад «тонг отса, Онҳазратни хабардор қиларман», деб хотиржам тортди.

Субҳонқулихон бир ойга етар-етмас давом этган хасталиқдан сўнг роби ус-сонийнинг йигирма биринчи куни пешиндан сўнг жон таслим қилди. Балхга кетган элчиларга илҳақ ётган хон Муқимхон аҳволи руҳиясини, Маҳмудбий билан ярашганини эшитиб, таскин топгандай бўлди. Рамақда илиниб турган жон барги сўнги армон ушалиши билан тан дарахтидан узилди. Сарой бирдан хувиллаб қолгандай бўлди, ивирсиб юрадиган вазирлар, девонбегилар нима учундир кўринмай қолган эди. Дафн тайёргарлиги ҳеч кимни қизиқтирмаётгандек, ҳатто, майит ёнида ёлғиз Ҳайит Муҳаммад Чухрабоши мунгайибгина ўтирарди.

Кечга тортиб вазир Бек Муҳаммад дурманнинг қораси кўринди. Одатда камгап, ичимдагини топ бўлган вазир Жўйборий сайидларга, девон бекларига, уруғаймоқларга, вилоятларга чопар юбориш ҳақида гап қилгандек кўринса-да, ишни тезлатишга шошилмасди. Шу орада Муҳаммад Хожа Жўйборий ва Муҳаммад Раҳим юз бошлашиб кириб келишди. Улар дафн русумлари ҳақида кенгаша бошладилар. Шайхулислом дафнни янги хон тахтга ўтирмай, амалга ошириш шариат ва давлат урфига мувофиқ эмаслигини уқдира бошлади. Субҳонқулихоннинг васиятига кўра, валиаҳд Муҳаммад Муқимхон эди, бинобарин, Бухоро тахти унга муносибдир. Таассуфки, валиаҳд Балхда, унинг етиб келиши кам деганда ҳафтасиз бўлмас. Аксига олиб, кузак ҳаво-си исигандан исиб бораётир, майитни эртадан қолдирмай тупроққа топширмаса бўлмайди?! Шундай экан, нима қилиш вожиб, муҳтарам Шайхулислом ҳазратлари? Муҳаммад Раҳим юзнинг нимага шама қилаётганини англаган Муҳаммад Хожа каловланиб, бир нима дея олмай турарди. Муҳаммад Раҳим юз аштархоний султонларга хизмати сингган Ҳозибий юзнинг ўғли бўлиб, саройда мавқеи баланд каслардан бири эди. Абдулазизхон замонида бўлганидек, Субҳонқулихон салтанатида ҳам юз қавмининг мавқеи юқори эди. Жумладан, Урганч хони Абулғозий босқинларида шижоат кўрсатган юз уруғининг бийи Қулиқа баҳодирнинг ўғли Ҳашика баҳодир оталиқ даражасига етказилганди. У, Субҳонқулихон Балхда бўлган пайтда талон учун кел-

ган Анушахон лашкарини мағлуб этишдаги хизматлари учун шундай мансабга лойиқ кўрилганди. Муҳаммад Раҳимбий юз ҳам хоннинг назарига тушиб, оталиқ ун-вонини олган эди.

Учовлан узоқ маслаҳат қурдилар. Учовининг ҳам кўнгли тубида Убайдуллони хон кўтариш фикри тўлғаниб ётарди. Субҳонқулихон касал ётган кезлар сарой аёнлари бу мавзуда кўп шивир-шивир қилишган, аксар уруғ бошлиқлари, айниқса, улуғ мансабларни эгаллаб турган юз, дурман, хитой, қипчоқ бийлари Муқимхон номзодини хушламайроқ тилга олардилар. Уларнинг ҳадигидаги асос шундай эди: Муқимхоннинг киндиги Балхда кесилган, отаси Искандархон ҳам ўз ажали билан ўлмаган, буни унга қандай талқин қилишган, ёлғиз Аллоҳ билади. Энди, шу озордийда Муқимхон тахтга чиққудай бўлса, ким билсин, қандай тутум тутуди? У бобоси Субҳонқулихонга яқин ва ички бўлганларини тутдай тўкмайди, деб ким шаҳодат бера олади?! Балхдан ўзи билан бирга олиб келадиганлари амал деб оғизларини очиб, иштаҳаларини карнай қилиб ётмаган деб бўладими?! Субҳонқулихондан юз ўгирганлар, ундан ситам кўрганларнинг бари Балху Бадахшондан паноҳ топганлар-ку?!

Бек Муҳаммад дурман билан Муҳаммад Хожа гапни айлантириб, дардини ёролмай турганда, Муҳаммад Раҳим юз, нима бўлса бўлсин қабилда одатдаги чапанилиги тутиб:

— Борди-ю, таваккулни Хулога қилиб. Убайдулло Муҳаммадни хон деб, оқ кийинга солиб тўққиз бор кўтарсак, осмон ўйилиб, ерга тушмас. Ахир, бунга унинг ҳаққи бор, Онҳазрат марҳумнинг жигарбанди, нуридийдаси, майит аллақаердаги валиаҳдни кутиб туролмайди-ку?! — деб юборди.

— Ҳов, Оталиқ, борди-ю, шундай қилдик ҳам дейлик, унда, анави, ўнг ва сўл уруғлар бийлари «васият бузилди», деб тўполон қилмасмикан-а?! — гапга аралашди вазир.

— Бийлар, маслаҳатли тўн тор келмагай, — энди жонланиб сўзлай бошлади Муҳаммад Хожа, — ўнг ва сўл уруғлар хон тахтга чиқиб бўлгач, бу гапни эшитадилар. Хитой, қипчоқлар фикри тўғри бўлгандан сўнг, манғитлар уларга қарши борармиди? Қарши манғитлари Муҳаммад Муқимхонни қўллаб-қувватлаб турган Маҳмудбий қатоғоннинг важоҳатини газакларига дору қилармиди? Менинг шубҳам бошқа ерда. Шаҳрисабз

кенагаслари Маҳмудбийни ёқласалар керак, улар орасида борди-келди борлигини яхши биласизлар?

— Хожам, шубҳангиздаги бир мубҳамликни орадан кўтармоқчиман, — секин пичирлади Бек Муҳаммад, — Маҳмудбий қатоғон олдинги баҳодир Маҳмудбий эмас, зеро, марҳум хон ҳазратлари унинг иродаси ва истагига қарши ўлароқ, Балхта Муқимхонни волий қилиб жўнатмоқ бўлганда, Қатоғон олий шамъ ўрдага иккилик қилиб, дарвозаларни тақа-тақ бекитмадими? Иш жангга тортди, дарвоза хонимиз кутгандай самара бермади-да, худога шукрки, элнинг Маҳмудбийдан кўнгли қолиб, Муқимхонни уммилбилод Балх тахтига қўйиш насиб этди. Кеча Балхдан келган элчиларнинг айтишларича, Маҳмудбий шу кунларда Муқимхоннинг пинжига тиқилиб ўтирганмиш. Ҳа, энди унда аввалги куч қайда дейсиз?!

Бек Муҳаммад дурман гапини тугатар-тугатмас, Муҳаммад Раҳим юз Шайхулисломга юзланди:

— Қани, пирим, фотиҳага қўл очинг, эртага хутбада Убайдулло Муҳаммадни хон сифатида зикр айлаб, Бухоро тахтига иззат-икром билан чиқариш насиб этган бўлсин!

Хуфия маслаҳатдан сўнг, ниҳоят, улар ушбу қарорда муқим бўлдилар. Муҳаммад Раҳим юз қушни хонада ичини ит таталаб ўтирган шаҳзода Убайдуллони (унинг бу гаплардан хабари бор эди) айтиб чиқди. Онт ва Аллоҳ номига қасамёд успирин тахт ошиғи иштирокида амалга оширилди. Уз навбатида Убайдулло ҳам азбаройи ҳаяжондан тили калимага келмай, раҳнамоларига бир амаллаб, бош эгиб миннатдорчилик изҳор қилган бўлди.

Келишув бўйича, дафн маросими бошланишдан олдин хутба ўқиладиган ва унда шаҳзода Убайдулло номи хон сифатида зикр этиладиган бўлди. Хутбадан сўнг, тахтга чиқиш расм-русумларини амалга ошириш мўлжаллаб қуйилди. Улар бир фикрга келганликларидан мамнун ўлароқ, тун бўйи ухламай, янги хон кўтариш тадорикини кўра бошладилар. Арк дарвозаси беркитилиб, сипоҳийлар оёққа турғизилди. Бутун шаҳар назорат остига олиниб, суворийлар қўриқчилиги кучайтирилди. Бесар юрган одамлар шубҳа остига олиниб, ҳибс қилинди.

Марҳум Субҳонқулихон васияти, шу тариқа, унинг жасади ҳали совумасдан туриб, бузилди. Саройда навбатдаги қалтис ўйин — сиёсий фитна ими-жимиди амалга ошди...

ХОТИМА

Мозийга қайтиб иш кўриш хайрли эканлигини таъкидлаганда, улуғ адибимиз ҳақ бўлганлигини давр ўз тасдиғидан ўтқарди. Она юртимиз Ўзбекистон мустақилликка эришган дастлабки кунларданоқ Президентимиз қадриятларни тиклаш, тарихга муносабатни ўзгартиш ғояларини ўртага қўя бошлаган эди. Шукронаки, мамлакатимизнинг ўз эркини қўлга олганига тўққизинчи йил бўлаётир. Тарихан олганда, бу жуда қисқа фурсат. Аммо, шу ўтган йилларда маънавият бобида амалга оширилган ишлар ўз кўлами моҳияти нуқтаи назаридан асрлар салмоғига арзигулик.

Улуғ бобокалонимиз Амир Темур ҳазратларининг 660 йиллиги жаҳоншумул тус олишини бундан олтиетти йил муқаддам туш кўриш ҳам амри маҳал эди. Ёхуд, Баҳоуддин Нақшбандий, Имом ал-Бухорий, Аҳмад ал-Фарғоний сингари олам тан олган алломаларимиз қадр-қиммати, мероси тикланади деб хаёл қилиш мумкинмиди? Аҳмад Яссавий, Сўфи Оллоёр сингари то яқинларгача «реакцион» деган тамға ёпиштирилган шоирларимиз ижодиёти-чи? Бугун халқимиз мустақилликнинг маънавиятни сарбаланд қилиш бобида вужудга келтираётган имкониятларини, амалий самараларини очиқ-ойдин кўриб-билиб турибди. Бундай замон қанчалар кутилган эди, ахир?!

Собиқ шўро салтанати даврида оддий инсон қадр-қиммати жуда пастга урилган, авлод-аждод тушунчаси эса сиқиб чиқарилишга қаратилган эди. Фуқароларнинг ижтимоий келиб чиқишини мажбурий тенг қилишга интилиш тагида, назаримизда, узоқни кўзлаган машъум мақсад бўлган, албатта.

Мазлум этилган халқнинг улуғ алломаларини, шоир-ру адибларини, миллат жипслиги ва давлат яхлитлиги учун курашган сиймоларини, озодлик қаҳрамонларини рад этиш, чамаси, шу сиёсатнинг энг юқори нуқтаси эди. Миллатнинг юзи бўлган, жаҳон маданияти ва сиёсатида ўзига хос ўрин тутадиган буюк шахсларни инкор этиш, уларга турли бўҳтонлар чаплаш замирида халқ қадриятини ерга уриш ғояси ётар эди.

Шундан келиб чиқиб, оддий инсонлар ва уларнинг зод-буди қирқиб ташланди. Октябрь тўнтаришидан бурунги ота-боболарни, уларнинг касб-корини эслаш таомилдан чиқарилди. Шу тариқа, шўро кишилари тагтуғи йўқ, авлоди номатълум манқуртларга айлантирила борилди. Етти бобони билиш, улар қилиб ўтган ишлардан ғурур туйиш ақлга сиғмайдиган тушунчага айлантирилди.

Бу борада коммунистик мафкура, тан олиш керакки, тиклаб бўлмайдиган ўпқон вужудга келтирган эди. Эндиликда, камдан-кам хонадонлар ўз обо ва аждодларини биладилар. Жуда кўп инсонлар, нари борса, битта-иккита бобосини биледи, холос. Шундай экан, олий қадрият, Президентимиз таъкидлагани сингари, тарихий хотирадир. Одамзод — табиатнинг беназир, бетакрор ихтироси, унинг гултожи. Дунё яна миллиард-миллиард йиллар турар, бироқ, табиатда Одамдан ортиқ улуғворроқ жонзод бўлмайди. Ҳатто, коинотдан келувчи нимарсалар ҳам ақл-идрок бобида инсон даражасига, барибир, кўтарилма олмайди. Одам — Аллоҳнинг меҳри туфайли яралган, қолган жамики махлуқот, наботот, бойликлар — ҳамма-ҳаммаси унинг учундир. Шундай буюк хилқатни хорлаш, келиб чиқишини маймунга тақаб қўйиш инсофдан эдими?!

Шарқда азал-азалдан одам қадри баланд қўйилган. Авлод силсиласи ҳеч қачон узилмаган. Шажаралар инсонларнинг тарихи нақадар узоққа боришини далолат этувчи ҳужжатлар бўлган.

Элимизда, бахтимизга, қадимий қўлёмалар, шажаралар, тарихий асарлар сақланиб қолган. Бу юртда яшаётган кўплаб хонадонларнинг томири олис-олисларга боришини далолат этувчи насабномалар эндигина ўрганилмоқда. Ўйлаймизки, халқимизнинг минг йилларга бўй бермайдиган кечмишини ҳаққоний ёритишда шажаралар аҳамияти алоҳида бўлади.

Қашқа воҳаси қадимиятнинг азалий ўчоқларидан ҳисобланади. Бу юртдан улуғ давлат арбоблари, олимлар, алломалар, муҳаддислар, шоиру адиблар кўплаб етишиб чиққан. Бироқ улар ҳақидаги тадқиқотлар ҳали кишини қониқтирадиган даражада эмас. Қарши туманидаги Потрон қишлоғи одамлари тарихига назар солиш асносида воҳанинг ўтмишдаги сиёсий, ижтимоий ва маданий ҳаёти қаламга олинди. Инсонларнинг келиб чиқишидан қатъи назар, уларнинг бир-бири билан давлат, дин ришталари билан боғланганлиги, фақат бу-

гина эмас, қариндошлик у ёки бу йўсунда қарор топганлиги ибрат ойинасига солинди.

«Аждодларимиз қадри» юртимизда ўз ўрни бўлган инсонлар ҳақида, уларнинг ибратли, сермазмун ҳаёти тўғрисида мухтасар ҳикоя қиладиган китоб бўлишини орзу қилган эдик. Биз бунга қанчалик даражада эришдик, буни вақт кўрсатади. Муҳими шундаки, бу дунёда олам саҳнига келган Одам қадр топиши керак. Бунинг учун, энг аввало, у ўз ижтимоий тарихини, аслини, уруғ-аймоғини, авлодини, улуғ подшоҳу арбобларини, даҳо халоскорларини, эрк учун курашган қаҳрамонларини, буюк олимлару адибларини, уларнинг халқимиз тарихида тутган ўрнини, қадр-қимматини яхши билиши керак. Шунда халқнинг кимлардан ташкил топганлиги, муқаддаслиги, буюклиги моҳияти чуқур англаб етилади. Ота-боболаримиз буни яхши билишган. Билишгани учун ҳам олдин ўтганлар руҳини улуғлаб, шажаралар битганлар. Шажараларда нафақат бобокалонлар исми-шарифлари, шунингдек, уларнинг яхши фазилатлари ҳам ўз ифодасини топган. Қолаверса, ўтмишда яратилган тарихий асарларда миллатимиз фидойи фарзандлари амалга оширган олижаноб, хайрли ишлар васф этилган. Инсон қадри, фикримизча, худди шунда — яхшиликда, тирикликда қилинган хайрли, савобли ишларда ўз аксини топади.

«Аждодларимиз қадри»да мавзуларни шу нуқтаи назардан ёритиш йўлини тутдик. Мобода, бунда бирон-бир қусурга йўл қўйган бўлсак, узрхоҳмиз. Китобимизда сизга маъқул бўладиган фикр-мулоҳазалар эътироф этилгудек бўлса, ўзимизни мақсадга етган деб ҳисоблардик. Илоҳо, Одам қадри ҳамиша сарбаланд бўлсин.

МУАЛЛИФЛАР ҲАҚИДА

ПОЁН РАВШАНОВ. 1941 йил 20 июлда Қашқарё вилояти Қамаши туманидаги Катта Дўстберди қишлоғида туғилган. 1958 йилда 5-ўрта мактабни медал билан тамомлаб, Самарқанд Давлат университетининг филология факультетига ўқишга киради. 1963 йилда мазкур олийгоҳни имтиёзли диплом билан тугаллаб, Самарқанд вилояти газетасида адабий ходим сифатида иш фаолиятини бошлайди. 1964 йилда Қарши Давлат педагогика институти (собиқ) ўзбек адабиёти кафедра-

Поён Равшанов.

сига ишга таклиф этилади. Профессор Ориф Икромов илмий раҳбарлигида номзодлик ишени ёзиб тугаллайди. Филология фанлари номзоди, доцент Поён Равшанов ҳозирги вақтда Қарши Давлат университетининг ўқув ишлари бўйича проректори, Ўзбекистон Республикаси Ёзувчилар уюшмасининг аъзоси сифатида кўламли фаолият кўрсатмоқда.

Олийгоҳда ўттиз йилдан ортиқ фан асосларидан таҳсил бериш давомида олим жиддий илмий изланишларни амалга оширади. Унинг ўқув қўлланмалари, услубий рисола ва мақолаларидан ташқари, адабиётшунослик ва тарихнависликка доир салмоқли асарлари кенг жамоатчиликка яхши маълум. Олти юздан ошиқроқ илмий-назарий, услубий, оммабоп йўсундаги мақолалар, шунингдек йигирмадан ортиқроқ китоблар муаллифи бўлган Поён Равшановнинг матншунослик соҳасидаги меҳнати ҳам самарали, дейиш мумкин. Чунончи, «Темурнома» (1990—1991), «Туркий қавмлар тарихи» (1995) сингари унутилган асарларнинг нашр этилиши маданий ҳаётимизда ўзига хос ўрин тутган эди.

Олимнинг тарихий асарлари ҳам алоҳида қизиқишлар боиси бўлиб келади. Жуда катта илмий салоҳият меваси бўлмиш «Қашқадарё тарихи» қарийб 50 босма табоқни ташкил этадиган улкан асар бўлиб, жанубий воҳанинг уч минг йиллик тарихини мужассам этади. Шунингдек Муродулло Саидов билан ҳамкорликда ёзилган «Жейнов тарихи» китобида Қашқадарё араблари — тугди-битди бўлган элнинг ҳаёти ҳақида ҳикоя қилинади.

П. Равшановнинг адабиётшунослик борасидаги тадқиқотлари, шубҳасиз, унинг фаолиятидаги асосий қиррани ташкил этади. «Тарих бадиияти», «Адабиёт ва таълим», «Адабий саҳифалар» фикримиз далили. 1997 йилда Олим Равшанов ва Мирхон Ҳусеновлар билан ҳамкорликда ёзилган «Ҳофиз Рўзбой Машраб» китоби ўқувчиларда катта қизиқиш уйғотди. Вилоят мактабларида мазкур асар ўрганилмоқда. Умуман, Поён Равшановнинг тарихий-адабий асарлари ҳеч қачон китобхонларни бефарқ қолдирган эмас. Унинг Соҳибқирон Амир Темур ҳақидаги тадқиқотлари, Занжирсарой қасри хусусидаги қарашлари фанда янги баҳсларга йўл очди.

Ўзбекистон янги тарихини яратиш ишларига ҳам у ўз улушини қўшаётир. «Амирлашқар Алимқул тарихи» (профессор Рустамбек Шамсутдинов билан ҳамкорликда) асари матнини нашр эттириш, Ўзбекистон Респуб-

ликаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси Ўзбекистон янги тарихи Марказида бир муддат бош илмий ходим сифатида фаолият кўрсатиш унинг илмий уфқи доирасини тасаввур этишга кўмак беради.

«Амир Темур ватани», «Амир Темур хонадони» сингари китоблардан сўнг, «Аждодларимиз қадри» деб аталган асарнинг вужудга келишида у уз билими ва тажрибасини ишга солди, тарихимизнинг янги қирраларини кашф этишга интилди. Муаллифимиз айнаи куч устида, ундан янада ёрқинроқ асарлар кутишга ҳақлимиз. Бу йўлда у зотга омад ёр бўлаверсин!

РАҲМАТУЛЛО УРОҚОВ. 1957 йил 17 ноябрда Қашқадарё вилояти Қарши туманидаги Потрон қишлоғида таваллуд топган. 1964 йилда Қарши туманидаги 39-ўрта мактабда, сўнг Улуғбек номидаги 6-ўрта мактабларда ўқийди. 1974 йилда мактабни медал билан тугатгандан кейин, шу йили Тошкент политехника институтининг «Кимё технологияси» факультетига киришга муваффақ бўлади. Мазкур олийгоҳни 1979 йилда «Ёғлар технологияси» ихтисослиги бўйича тамомлайди.

«Ўзозиковқатсаноат» вазирлиги йўлланмаси билан Раҳматулло Ҳуроқов шу йили Гулистон шаҳридаги ёғ-экстракция заводида ишга юборилади. У заводда ишни смена технологи сифатида бошлайди. Ўз соҳасини яхши биладиган йигит тез орада жамоанинг ҳурматини қозонади, бир йил ўтар-ўтмас цех бошлиғи вазифасига кўтарилади.

Вазирлик изланувчан, ўз устида муттасил ишлайдиган технологни 1983 йилда Косон ёғ-экстракция заводида ўтказишни лозим топади. Бу жойда ишлаб чиқариш мудир сифатида фаолият кўрсата бошлайди. Орадан бир йил ўтгач, Раҳматулло Ҳуроқов Қарши ёғ-экстракция заводида ўтиб ишлай бошлайди. Смена устаси, цех бошлиғи, сифат бўйича директор муовини лавозимларида меҳнат қилади. 1993 йил ёздан бошлаб шу завод раҳбари сифатида меҳнат қилади. Корхо-

Раҳматулло Ҳуроқов.

нанинг ҳиссадорлик жамиятига айланишида, ривож ва тараққий этишида унинг ўрни алоҳида.

Раҳматулло Ўроқов иш билан бир вақтда илм ва ижод йўлини жуфт давом эттириб келади. Унинг ёғчилик соҳасидаги мақола ва рисоалари, ихтирочилик ишлари яхши маълум. 1998 йилда у техника фанлари номзодлиги илмий даражаси учун диссертацияни муваффақиятли ҳимоя қилди.

Иқтидорли раҳбар, салоҳиятли олимнинг «Аждолларимиз қадри» китобини ёзишда ташаббускор бўлиши, шажарага доир маълумотларни тўплаши таҳсинга лойиқдир. Ўйлаймизки, Раҳматулло Ўроқов илм ва ижод соҳасида ҳали кўп доvonлар ошади. Бу йўлда унга парвозлар тилакдошимиз.

МУНДАРИЖА

Муқаддима урнида	3
----------------------------	---

I қисм

Потрон ва потронликлар	8
Потрон	12
Шажара	30
Шажара мундарижаси	60
Қишлоқ ривоятлари	106
Қизил тонг отганда	114
Бўл-у, идора қил	122
Режа бажарилмадимми? Қамоққа!	124
Ботирхўжа фожеаси	147
Ён дафтарда қолган нидо	164
Матонат синалган йиллар	183
Силсила	213
Ботирхўжа Икромхўжа угли Холис ижодидан намуналар	235

II қисм

Горат этилган хазина	266
Армонли Ўтроп	285
Чапдаст чавандоз қиссаси	293
Самарқанд нони қиссаси	295
Тумон Ого қиссаси	296
Занжирсарой	299
Хива	310
Сулола	318
Мозийдан бўйлаган шаҳар	328
Тажовуз талқини	334
Ватанпарвар лашкарбоши	343
Ҳаёлий девони	352
Ҳақиқат нуқтадони	358
Субҳонқулихон васияти	365
Хотима	376
Муаллифлар ҳақида	379

ПОЁН РАВШАНОВ, РАҲМАТУЛЛО ЎРОҚОВ

АЖДОДЛАРИМИЗ ҚАДРИ

«Шарқ» нашриёт-матбаа концерни
Бош таҳририяти
Тошкент — 1999

Муҳаррир *И. Шоймардонов*
Рассом *В. Куликов*
Бадий муҳаррир *Ф. Баширова*
Техник муҳаррир *Д. Габдрахманова*
Мусаҳҳиҳ *Ж. Тоирова*

Теришга берилди 10.03.99. Босишга рухсат этилди 26.04.99.
Бичими 84x108¹/₁₂. Тайме гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма
табоги 20.16. Нашриёт ҳисоб табоги 19,6. Адади 10000 дона.
Буюртма № 3761.

«Шарқ» нашриёт-матбаа концерни босмахонаси.
700083, Тошкент, «Буюк Турон» кўчаси, 41.